

Баҳодир ЭШОВ

ЎЗБЕКИСТОНДА ДАВЛАТ ВА МАҲАЛЛИЙ БОШҚАРУВ ТАРИХИ

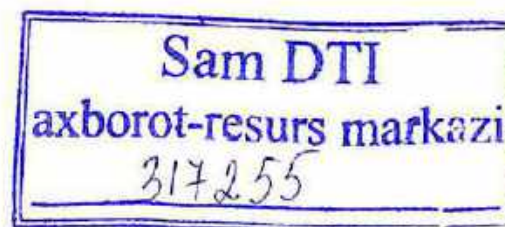
66.316y/
3990

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРАЛИГИ
ҚАРШИ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ
ЎЗБЕКИСТОН ТАРИХИ КАФЕДРАСИ

БАҲОДИР ЭШОВ

ЎЗБЕКИСТОНДА ДАВЛАТ ВА
МАҲАЛЛИЙ БОШҚАРУВ
ТАРИХИ

Иккинчи китоб

ЎЗБЕКИСТОН АСР АВЛОДИ
Тошкент
2019

УЎК: 352 (575.1)

КБК: 63.3 (5Ў)

Э – 99

Эшов, Баҳодир

Ўзбекистон давлат ва маҳаллий бошқарув тарихи:
Иккинчи китоб/Баҳодир Эшов. – Тошкент: Янги аср
авлоди, 2019. – 404 б.

ISBN 978-9943-20-674-8

Ушбу нашр мазкур дарсликнинг тўлдирилган ва қайта
ишланган иккинчи наشري бўлиб, унда энг қадимги даврлардан
бугунги кунга қадар Ўзбекистон давлатчилиги ва бошқаруви тарихи
билан боғлиқ бўлган масалалар – илк давлатчилик ва бошқарувнинг
пайдо бўлиш омиллари ва сабаблари, илк давлатлар шакллари ва
бошқаруви, илк давлатчилик назариялари, илк шаҳар маданияти,
антик ва ўрта асрлар давлатчилиги анъаналари, мансаблар ва
унвонлар, ер эгаллиги ҳамда солиқ сиёсати, маданий ҳаёт каби
масалалар ёритилган. Дарслик ОТМларнинг «Давлат бошқаруви ва
маҳаллий ўз-ўзини бошқарув», «Ўзбекистон тарихи» йўналишдаги
магистр талабалари учун тайёрланган бўлишига қарамай, ундан
«Ўзбекистон тарихи» фанидан таълим олаётган барча бакалавр ва
магистрлар, шунингдек, тадқиқотчилар ва олимлар, давлатчилик тарихи билан қизиқувчи барча
китобхонлар унумли фойдаланишлари мумкин.

Маъсул муҳаррир

А.С.Сагдуллаев, акад. миқ

Тақризчилар:

Р.Ҳ.Судаймонов, тарих фанлари доктори, профессор

Н.У.Мусаев, тарих фанлари доктори, профессор

Ў.М.Мавлонов, тарих фанлари доктори

Н.Т.Полвонов, тарих фанлари номзоди, профессор

В.Р.Топиладиев, юридик фанлари номзоди, профессор

А.М.Ҳасанов, тарих фанлари номзоди, доцент

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим
вазирлигининг 2019 йил 2 майдаги 394-сонли буйруғига асо-
сан (рўйхатга олиш рақами 394-186) «Нашр рухсатномаси»
олинган ҳамда нашрга рухсат берилган.

ISBN 978-9943-20-674-8

© Баҳодир Эшов, «Ўзбекистонда давлат ва маҳаллий бошқарув тарихи». Иккинчи китоб. «Янги аср авлоди», 2019 йил.

АМИР ТЕМУР «ТУЗУКЛАР»ИДА ДАВЛАТ БОШҚАРУВИ ТИЗИМИ¹

Ўзбек давлатчилиги тарихида Амир Темурнинг давлатчилик анъаналари, давлат бошқаруви тизими муҳим аҳамият касб этади. У маҳаллий ҳамда ўз даврининг бошқа давлатчилик анъаналарининг энг яхши жиҳатларини ўз давлатчилик тузумида мужассам этди. Шу билан бирга, Амир Темур туркий-мўғул анъаналари, мавжуд сиёсий вазият, тегишли кучлар мавқеи ва манфаатлари, қабул қилинган таомилга мувофиқ чингизийлар хонадонидан бўлмиш Суюрғатмиш (1370–1388)ни, сўнгра унинг ўғли Маҳмудхон (1388–1402)ни кўғирчоқхонлар сифатида тахтга ўтқазган. Кўпгина манбаларда Амир Темур чингизийлардан бўлмиш Қозонхоннинг қизи Сароймулкхоним (1337–1408)га уйланиши муносабати билан у хон авлодига мансублигини билдирувчи «кўрагон», яъни хон куёви унвонини олган дейилади. Ҳозирда Санкт-Петербургда, Эрмитаж музейида сақланаётган тоғ тошида у ўзини «Турон султони» деб ёздирган.

Маълумки, қурултой (мўғулча: кенгаш) қадимдан туркий, мўғул қабилалари ичида энг муҳим масалалар бўйича чақириладиган ўзига хос катта кенгаш ҳисобланган. Туркий удумларга кўра,

¹ Ушбу илова ҳамкасбимиз, доцент Абдор Одиловнинг «Амир Темур тузуклари – давлат бошқаруви асоси» (Т.: «Фан ва технология», 2016) ўқув қўлланмасининг 109–122-бетларидан олинди.

одатда, давлат бошлиқлари айнан қурултойда сайланган, улар оқ кигиз устига ўтқазилиб, юқорига кўтарилган. Оқ кигизнинг тўрт учини энг нуфузли амалдор, диний арбоблар кўтаришга ҳақли бўлганлар. Қурултойда барча қабила бошлиқлари, энг нуфузли амалдорлар, диний арбоблар, саркардалар иштирок этишган. Қурултойда тахтга ўтқазилган киши қонуний ҳукмдор сифатида тан олинган.

Амир Темур ҳам шу анъанага содиқ ҳолда, 1370 йил 10 апрелда айнан қурултой ҳукми билан Мовароуннаҳр ҳукмдори деб эълон қилинди. У қурултойнинг мавқеи ва аҳамиятини яхши англаган ҳолда, қолаверса, салтанатни бошқариш, давлат асосларини мустаҳкамлаш, энг муҳим қарорларни қабул қилишда қурултой институтини сақлаб қолди ва ундан унумли тарзда фойдаланди. Қурултойни фаоллаштириш орқали давлатчилик асослари ҳам такомиллашиб борди.

Шарафиддин Али Яздий ўзининг «Зафарнома» асарида Амир Темур томонидан кейинчалик Қарши, Самарқанд, Қорабоғ ва бошқа ерларда ўтказилган қурултойлар ҳақида ҳам сўз юритган. Хусусан, 1390 йилги қурултойда вилоят доругалари ва беклар ҳам бевосита иштирок этишган. Олтин ўрда хони Тўхтамишхон билан муносабатлари ечимли борасидаги масала ҳам қурултойда кўриб чиқилган. Қурултой ўзига хос олий даражадаги маслаҳат кенгаши ҳамда вакиллик органи бўлган. 1403 йил охирларида ўтказилган олиму фузалолар иштирокидаги катта қурултой ҳам манбаларда алоҳида қайд этилган.

Юқорида таъкидланганидек, қурултойда нафақат лашкарбошилар, амирлар, давлат амалдорлари қатнашган, балки олиму фузалолар ҳам ўз фикр-мулоҳазаларини билдирганлар. Тажрибали кишилар лашкарбошиларга марказий ва маҳал-

лий давлат амалдорларига маслаҳатчи этиб тайинланган. Низомиддин Шомий ўзининг «Зафарнома» асарида Амир Темурнинг қурултойни янада фаоллаштиришни, олиму фузалоларни давлат ишига тортилганини таъкидлайди. Яна Амир Темур уламоларга мурожаат қилиб, унга уларнинг мақтов ёғдиришлари эмас, тўғри маслаҳат беришлари лозимлигини уқтиради. Амир Темур олимларни ҳам давлат ишларига тортиб, уларга алоҳида ҳурмат кўрсатган.

Низомиддин Шомий бу хусусда қуйидагиларни ёзган эди: «Амир Темур Соҳибқирон бир гуруҳ таниқли ва диёнатли олимлардан танлаб, уларнинг ҳар бирини девони аъло томонидан бир амин билан мамлакат чеккаларидан бирига номзод қилди, токи улар тайин этилган томонга жўнаб, мамлакат ишларининг тагига етсинлар, агар биронта мазлумга зулм етган бўлса ёки бирон ожизга зўравонлик раво кўрилган бўлса, зарар текканини мазлумлар оёғидан чиқариб, улардан зўрлик билан олинган нарса исбот қилинса, ўша томонда бўлган хазина молидан уларга қайтариб берсинлар, бўлган аҳволни ёзиб олиб қайтсинлар ва арз иззатгоҳига етказсинлар, токи бундан кейин у зулм қоидаларини улардан йироқлаштирасинлар».

Амир Темур гарчи ҳокими мутлақ бўлса-да, мамлакатда адолат гоиларига садоқат, қонун устуворлигини таъминлаш борасида унинг фаолиятини сақлаб қолган ҳамда амалий ҳаётда бу ҳол ўз исботини топган.

Амир Темур Ҳиндистон юришидан аввал, 1398 йил охирларида бу хусусда қурултой чақирган. Бу қурултойда юриш билан боғлиқ масалалар, юзага келган вазият таҳлил этилган. 1403 йил октябрда Ширвон (Озарбайжон)да Амир Темур Бойлақон шаҳрини бир ой давомида барпо этди. Шундан сўнг Аракс дарёсидан Бойлақон томонга ариқ (ка-

нал) қазиб келтирди. Амир Темур ушбу ободончилик қурилиш ишларини ниҳоясига етказгач, айнан шу ерда катта қурултой чақиради. Унда кўплаб таниқли давлат арбоблари, диний уламолар, мамлакатнинг турли ҳудудларидаги нуфузли амалдорлар ташриф буюришади. Тарихий манбаларнинг гувоҳ беришича, айнан шу қурултойда Амир Темур уламо, олим, донишмандларга мурожаат қилиб, жамиятда адолат ва қонун устувор бўлишига кўмак беришга чақиради. Кейинчалик ҳар бир вилоят, ҳудудга олим, фозил ва донишмандлардан иборат вакиллик кенгашларини жўнатади. Улар эса, ўз навбатида, ҳақиқий аҳволни ўрганишлари ҳамда тегишли чора кўришлари керак бўларди.

Қурултойдан кейинги ўринда давлат мажлиси (кенгаш) турган. Бу хусусда Амир Темурнинг «Тузуқлар»ида ҳам хабар берилади. Ушбу кенгаш икки кўринишда чақирилган. Катта кенгаш тинчлик пайтида, Самарқанддаги амир саройида ўтказилса, кичик кенгашлар, одатда, ҳарбий юришлар вақтида, катта жанглар олдидан чақирилган. Унда ҳукмдорнинг энг яқин ва садоқатли кишилари иштирок этишган. Баъзан бу кенгашлар тегишли масала боис махфий тарзда ҳам ўтказилган. Албатта, бу каби кенгашларнинг ўтказилиши улкан салтанатдаги аҳвол, мамлакатдаги ижтимоий-сиёсий ҳолатдан бохабар бўлиш, салтанат қонун-қоидалари қанчалик амалга ошаётганлигидан хабардор бўлишда катта аҳамият касб этган.

Амир Темур давлат бошқарувида қўлланма ўрнини ўтайдиган ўн икки муҳим қоида (тузуқ)ни ўз «Тузуқлар»ининг энг аввалида тилга олади. Бу хусусда унинг ўзи қуйидагиларни таъкидлаган эди: «Бу тузуқлардан салтанат ишларини бошқаришда қўлланма сифатида фойдалангайлар, токи мендан уларга етадиган давлат ва салтанат зарари таназзул-

дан омон бўлгай... Мен (шу) ўн икки нарсани ўзимга шиор қилиб олиб, салтанат мартабасига эришдим. Шу ўн икки тузуқ ёрдамида мамлакатни қўлимда тутиб, салтанатимни бошқардим ва салтанат тахтига зебу зийнат бердим...» Мазкур тузуқларнинг мазмун-моҳияти қуйидагича ўз ифодасини топган:

Биринчи тузуқ ислом дини ривожига эътибор бериш, ҳар ерда, ҳар вақт ислом динини қўллаб-қувватлаш ҳақида. Бу билан соҳибқирон жамият, халқ эътиқодсиз, маънавиятсиз яшай олмаслигига, ҳукмдорнинг ўзи шу дин асносида ўзгаларга ўрнак бўлувчи юқори маънавиятли инсон бўлишига урғу беради.

Иккинчи тузуқда ҳамма вақт салтанатдаги мавжуд ўн икки табақа вакилларига таяниши, уларни, яъни бутун халқ оммасини ўзининг таянчи эканлигини таъкидлайди. Бу билан Амир Темур мамлакат аҳолисининг барча қатламлари учун бир хил юқори аҳамиятга эга эканлигини таъкидлайди. Ҳолбуки, ўрта асрлар шароитида бу катта маънавий жасорат ҳисобланарди.

Учинчи тузуқ. Бу тузуқда соҳибқирон Амир Темур душман қўшинларини енгиш учун маслаҳат, кенгаш, тadbиркорлик, фаоллик, ҳушёрлик, эҳтиёткорлик зарур эканлигини таъкидлайди. Салтанат ишларида эса муросою мадора, мурувват, сабр-тоқат ва чидам лозим дея ҳисоблаб, дўсту душман билан ҳам муроса қилиш кераклигини қайд этади. Айнан шу тузуқда ҳукмдор баъзи ҳолатларда шарқона қоидага риоя этиб, гоҳо ўзини билмасликка солишини ҳам айтиб ўтади.

Тўртинчи тузуқ. Давлат ишларини тўра ва тузуқ, яъни қонун ва қоидага мувофиқ равишда бошқарилиши шарт деб ҳисоблаб, айнан шу тўра ва тузуқка таяниб, ўз мартаба ва мақомини мус-

таҳкамлаганлигини таъкидлайди. Қайд этиш лозимки, соҳибқирон давлат айнан қонунларга таяниши ва уларга барча бир хил тарзда бўйсунити кераклигини таъкидлаган эди. Зеро, фақат салтанатни узоқ ва барқарор бошқариш адолатли қонун устуворлигига бевосита боғлиқ бўлган.

Бешинчи тузукда амирлар ва аскарларга тегишли эътибор кўрсатиш, улардан моддий таъминот ва ёрдамни аямаслик, ҳар қандай вазиятда уларнинг оғирини енгил қилиш, тарбиясига катта аҳамият билан қараш айтилади. Амир Темур ўз салтанатини барпо этишда айнан шу ҳарбий лашкарбошилар, баҳодир аскарлар мардлиги ва мардонаворлигига таянганлиги, давлат олдида уларнинг хизмати катта эканлигини айтиб, уларга тегишли муносабат билдирилишини ёзади.

Олтинчи тузукда ҳамма вақт ўз фаолиятида адолат ва инсофга таянгани, кишиларга раҳм-шафқат ила муносабатда бўлиб, доимо ҳаққоний ҳукм чиқарилиши лозимлиги баён этилади. Раият, яъни оддий халқни умид ва қўрқинч орасида, сиёҳни сиёсат ва инсоф билан қўлда ушлаганлиги, фуқароларга эҳсонлар билан муносабатда бўлишга устувор вазифа сифатида қаралади. Айнан шу тузукда Амир Темур ҳар қандай зулм-зўравонликка қарши бўлгани, золимларни жавобгарликка тортгани, душман ҳузурига бош эгиб келса, кечириб юборганлиги қайд этилади. Адолат ва қонун устуворлиги, юқори маънавий ҳислатлар масаласида Амир Темур дунёқарашини ушбу тузукда яққол намён бўлган. Зеро, соҳибқирон юқори инсоний фазилятларни қадрловчи шахс бўлган эди.

Еттинчи тузук. Ушбу тузукда Амир Темур маънавий қиёфасига чизгилар давомини кўриш мумкин. Мазкур тузукда Соҳибқирон саййидлар, уламо, машойих, донишманд кишилар, муҳад-

дислар ва муаррихларни одамларнинг сараси деб ҳисоблаб, уларни юқори эътиборга сазовор шахслар сифатида ҳурматларини жой-жойига кўйишни таъкидлайди. Бу билан соҳибқироннинг илм-фан вакилларига бўлган ижобий муносабати давлат сиёсати даражасига қадар кўтарилганлигини кўриш мумкин. Мазкур тузукда Амир Темур шижоатли кишиларни ўзига дўст тутиши, уламо ва ўқимишли кишилар билан суҳбатларни афзал кўриши, ҳамма вақт маънавий пок, тоза қалбли, нияти тоза кишиларга талпинганлиги, улардан дуою фотиҳалар олиб юрганлиги айтилади. Ҳамма вақт дарвиш, бева-бечора, эзилган кишиларга мурувватли бўлганлиги, уларнинг ҳеч бир талабини инкор этмаганлиги ҳам қайд этилади. Амир Темур шу ўринда дини исломда мавжуд «силаи раҳим», яъни ён-атрофдагиларга ҳамиша жавоб кутмаган ҳолда яхшилик қилиш, меҳр-шафқатли бўлиш таъмоилига қатъий амал қилган.

Саккизинчи тузук. Мазкур тузукда соҳибқирон ҳар бир ишини қатъий тарзда охиригача бажарилиши керак деб ҳисоблаб, ҳукмдорнинг ўзи бунда ўртак бўлиши керак деб ҳисоблайди. Амир Темур давлат ишлари соҳасида тегишли тажриба ва малака ҳосил қилиш мақсадида тарихда ўтган барча нуфузли ҳукмдорлар фаолиятини, уларнинг салтанати инқирози сабабларини ўрганганлиги ҳамда ундан тегишли сабоқ чиқарганлигини баён этади. Соҳибқирон давлатга зиён-заҳмат етказувчи барча салбий иллатлар хавфидан узоқ бўлиши, унинг олдини олиш лозимлигини таъкидлайди.

Тўққизинчи тузукда халқ аҳволидан доимо бохабар равишда, катта-кичикка ўзига хос муомала ва муносабатда бўлиш кераклиги, ҳамма ерда ўша жой эътиборли зотлари билан яқин муносабатларни ўрнатганлиги ҳам қайд этилади. Салта-

натнинг барча худудлари, қишлоқ ва шаҳарларга диёнати кишиларни ҳоким этиб тайинлаганлиги, ҳамма ерда зулм-зўравонликка чек қўйганлиги баён этилади. Доимо ҳар қандай эътироз, мурожаатга инсоф ва адолат юзасидан жавоб берилмоғи керак деб ҳисоблайди.

Ҷинчи тузук. Бу тузукда яна масаланинг маънавий томонига эътибор берилади. Амир Темур кимки унинг ҳам ҳурматини жойига қўйган бўлса, уларга нисбатан яхшилик, қадр-қиммат ва дўстона муносабатда бўлганлиги ҳақида сўз юритади. Шу тузукда собиқ душманлари агар яна унинг хизматига киришга аҳд қилсалар, уларга нисбатан мурувватли ва кечиримли бўлганлиги қайд этилади.

Ҷн биринчи тузук. Амир Темур ушбу қоидада юқори мартабага эришганида, унга ёрдам берган ҳеч кимни унутмаганлигини ёд этади. Айниқса, қон-қариндошлик ипларини ҳеч қачон узмаганлиги айтилади. Ҳар кимга ўзига яраша муомала қилганлиги, ҳаёти давомида тажриба орттиргани, дўсту душман билан келишиб яшаш лозимлиги ҳаётий қоида эканлигига урғу беради.

Ҷн иккинчи тузукда дўсту душманлигига қарамай, ҳар жойда сипоҳийлар, ҳарбийларни ҳурмат қилиш лозимлиги уқтирилади. Бу борада соҳибқирон ўз эътиборини мард ва жасур ҳарбийларга қаратиб, хиёнаткор ва вафосиз сипоҳ аҳлига салбий муносабатда бўлишини билдиради. Сипоҳ аҳлининг ўз ҳукмдорига садоқат ва вафодорлигини юқори қадрлайди.

Амир Темур давлат бошқарувида, аввало, қонунга таяниш лозимлигини «Тузуклар»да, «Салтанат ишларини қонун ва қоидалар, тўра ва тузукка солиб салтанатим мартабаю эътиборини сақладим», дея таъкидлаган эди. Хусусан, салтанат мавқеи, обрў-эътиборини сақлашда у тўртта тузук (қоида)ни олдинга суради.

Биринчидан, қатъий тарзда олинган қонунлардин ва шарнат асносида; *иккинчидан*, сипоҳ ва раият (халқ оммаси)ни умид ва қўрқув орасида сақлаш, дўст-душманни муросаю мадора мартабасида тутиш, дўстликни кучайтириш, олийҳимматли бўлиш; *учинчидан*, ҳеч кимдан қасд, ўч олмаслик, синалган, софдил, шижоатли одамларни атрофида жам этиш, нафси ёмон, кўнгли бузуқ қўрқоқларни атрофига яқинлаштирмаслик; *тўрттинчидан*, адолат ила иш тутиш, жабр-зулмдан йироқ бўлиш, очик юзли ва раҳм-шафқатли бўлиш. Амир Темур ўз салтанати шуқуҳини сақлаш ва кўтаришда юқоридаги мезонларга қатъий амал қилган ва шу боис ҳам обрў-эътибори мамлакат, халқ орасида юқори даражада бўлган.

Шунингдек, Амир Темур салтанатни идора этиш ишида ўн икки тузук тутганлигини алоҳида таъкидлайди. Ушбу ўн икки тузук хусусида Амир Темур ўз «Тузуклар»ида қуйидагиларни қайд этади: «Ушбу ўн икки тузукни ўзимга шиор қилиб олганимдан кейин катта ишончу салобат билан салтанат тахтига ўтирдим. Ўз тажрибамдан синаб билдимки, агар қай бир подшоҳ шу ўн икки нарсага эга бўлмас экан, салтанатдан бебаҳра қолур». Қуйида ҳавола этилаётган ўн икки тузук соҳибқирон фикрларининг яққол тасдиғи бўлиб хизмат қилади:

1. Подшоҳ ўз сўзига эга бўлиши, ишини ўзи биллиб қилиши лозим.
2. Ҳукмдор адолатпарвар бўлиши, атрофида ҳам инсофли, адолатли вазирларни сақлаши керак.
3. Подшоҳ ҳар бир ишда ўзи ҳукм чиқариши лозим, зеро ҳеч ким унинг ҳукмига аралаша олмасин.
4. Ҳукмдор ўз қарорида ҳамиша қатъий бўлиши ва ишни охирига етказиши лозим.
5. Подшоҳнинг ҳар қандай ҳукми қатъий жорий этилиши керак.

6. Салтанат ишларини бирон-бир бошқа кимсага бериб қўймаслик.

7. Салтанат ишларида ҳар кимнинг фикр-мулоҳазасини эшитсин, лекин маслаҳатнинг фойдалисини олсин.

8. Салтанат, сипоҳ ва раият билан боғлиқ масалаларда бошқаларнинг гап-сўзи ва феъл-атворига қараб иш тутмаслик, ҳар бир ишда ҳақиқат аён бўлмагунга қадар шошмай, мулоҳаза билан иш тутиш.

9. Подшоҳнинг салобати, обрў-эътибори шунчалик юқори бўлиши даркорки, унинг амру фармонига ҳеч ким қарши чиқа олмасин.

10. Хазина, лашкар, раият, салтанат – буларнинг барчаси ҳукмдор қўли остида бўлиб, у ҳар бир сўзида қатъиятли бўлиши керак.

11. Салтанат ишларида ҳеч кимни ўзига шерик қилмаслик.

12. Ўз атрофидаги кишилардан огоҳ ва ҳушёр бўлиши.

Амир Темур «Тузуқлар»да вазир тайин этиш ишида тўрт сифатга эга бўлиш лозимлигини таъкидлайди. Улар қуйидагилар бўлган:

1. Аслик ва тоза наслик;
2. Ақллилик ва фаҳм-фаросатлилик;
3. Сипоҳ ва раият аҳволдан хабардорлик, уларга нисбатан хушмуомалалик;
4. Сабр-чидамлилик ва тинчликсеварлик.

Амир Темур мана шундай сифатларга эга шахсни вазирлик мартабасига лойиқ деб ҳисоблаб, бундай вазирга тўрт имтиёз-ишонч, эътибор, ихтиёр ва қудрат берилишини таъкидлайди.

Амир Темур юқори даража ва мезонга эга бўлган вазирга қуйидагича таъриф берган эди: «Камолотга эришган вазир улким, давлат муаммоларини тартибга келтириб, мулкий ва молиявий ишларни тўғрилиқ билан, асли-насли тозаллигини кўрсатиб,

ажойиб тарзда бажаради. Олгулик жойидан олиб, бергулик ерга беради. Рухсат этувчи ва тақиқловчи буйруқларида унинг аслиги ва тоза наслиги кўриниб туради. Ҳеч кимга душманлик ва жабр-зулм қилмайди. Хоҳ сипоҳдан, хоҳ раиятдан бўлсин, ҳар қимнинг номини яхши сўзлар билан тилга олади. Бировдан ёмонлик ахтармайди, айтсалар эшитмайди. Агар бировдан ёмонлик кўрган бўлса, унга нисбатан шундай муомала қиладики, у охири ёмонлигидан қайтади, унга шундай яхшилиқ қиладики, у охири олдига бош эгиб келади. Қайси вазир гийбат гапларни айтса, уйдирма гапларга қулоқ солса, жабр-зулм қилса, ўзига ёқмаган кишиларни йўқотиш пайига тушса, уни вазирликдан тушириш лозим. Насли-зоти паст, ҳасадчи, гина-кек сақловчи, қора кўнгилли кишиларга зинҳор вазирлик лавозими берилмасин. Бузуқи, қора кўнгилли, зоти паст одам вазирлик қилса, давлату салтанат тез орада қулайди».

Соҳибқирон пойтахтига келган испан элчиси Руи Гонсалес де Клавихо Амир Темурнинг бундай ёндашувга катта эътибор берганлигини, мансабига нолайиқ ишлар қилган амалдорлар тегишли равишда жазоланганлигини қайд этган. Хусусан, Амир Темур ўз мансабини сунистеъмол қилган мансабдорларга кескин салбий муносабат билдирган. Клавихо ўз кундалигида 1404 йил 9 октябрда соҳибқирон ўзининг икки вазири: Хожа Маҳмуд Довуд ва Муҳаммад Жалдани қаттиқ жазолаганлигини қайд этган.

Марказий ҳокимият идораларида, улус ҳокимиятлари девонларидаги каби, вазирлардан бошқа турли табақадаги амалдорлар бўлган. Булар, масалан, шайхулислом, қозиюлқузот (олий судья), қозии аҳдас (одат бўйича ҳукм чиқарувчи судья), қозии аскар (ҳарбий судья), садри аъзам (олий садр,

вақф мулклари мутасаддиси), додхоҳ (шикоятларни кўриб чиқувчи), эшикоға, сарой вазири, ясовул (хукмдорнинг шахсий буйруқларини бажарувчи), қалақчи (хирож миқдорини аниқлаш мажбурияти юклатилган амалдор), муҳассил (солиқ ва ўлпон йиғувчи), тавочи (асосан қўшинларни тўплаш ишига масъул олий амалдор), қоровулбеги, кутвол (қалъа комендант), муҳтасиб (шариат қоидалари ижроси ҳамда бозорларда нарх-наво, тарозилар тўғрилигини текширувчи мансабдор), воқеанавис (кундалик воқеаларни ёзиб борувчи), мунший (шахсий котиб) ва бошқалар.

Амир Темур давлатида тезкор ахборот алмашуви йўлга қўйилган. Ҳар бир қарор, фармонлар муншийлар томонидан кўчирилиб, тезда вилоят ва ҳудудларга жўнатилаган. Али Яздий ўз асарига 1402 йил Анқара жангидан сўнг соҳибқирон бу ҳақда муншийлар раҳбари Шамсиддин Муншийга тезда фатҳномалар тайёрлаб жойларга жўнатишга буйруқ беради. Ушбу буйруқда 21 та жой номи қайд этилади.

Амир Темур давлатни улус, вилоят, туманларга бўлиб бошқарган. У салтанатни тўрт улусга бўлди ҳамда улар тепасига ўз ўғиллари, невараларини қўйди. Вилоят ва туманларга ҳам асосан теурий шахзодалар, ишончга сазовор кишилар раҳбар этиб тайинланган. Катта ўғли Жаҳонгир Мирзога Кобул, Ғазна, Қандаҳор ва Синд дарёсигача бўлган ерлар 12000 кишилик қўшин билан бирга берилган. Унинг вафотидан (1376) сўнг бу ерлар Балх вилояти билан бирга Жаҳонгирнинг ўғли Пирмуҳаммадга берилди. Умаршайх Мирзога аввал Фарғона, 1393 йили Форс вилояти билан 10000 кишилик қўшин инъом этилди. Учинчи ўғил Мироншоҳ Мирзога 1380 йили 10000 кишилик қўшин билан Хуросон, 1383 йили эса маркази Табриз бўлган Ғарбий Ироқ

ва Озарбайжон улус қилиб берилди. Тўртинчи ўғил Шохрух Мирзога 8000 кишилик қўшин билан маркази Ҳирот бўлган Хуросон ўлкаси улус тарзида тақдим этилди. Улус эгаларининг ўз девони, хазинаси ҳам бўлган. Шахзодалар ёнида доимо ишончли ва садоқатли кишилар ҳамроҳ эдилар.

Мазкур даврда давлат ноҳия – округларга, ўн мингликлар – туманларга, мингликлар – ҳазорага, юзликлар – садага, ўнликлар – даҳаларга бўлинган. Маҳаллий бошқаришнинг ўнликлар тизими асосида белгиланган тартибда Амир Темур қўшинига аскар етказиб бериш вазифаси қўйилган эди. Ҳар бир вилоят, шаҳар ва туманларнинг ўз ҳоқими, молия девони, қозиси, муфтийси, мутаваалиси ва муҳтасиби бўлган. Шунингдек, маҳаллий эркин жамоалар ва маҳалла оқсоқолларининг ўз-ўзини бошқарув тизимида ҳам ўрни катта бўлган.

Ҳар бир қалъада кутвол, яъни комендант тайин этилган, шаҳар ва туман бошлиқлари – доруғалар бўлишган. Клавихонинг таъкидлашича, ҳар бир йирик амалдорнинг ўз битикчиси ва қайд дафтари бўлган. Ўрта аср хукмдорларидан фарқли равишда Амир Темур ўз аҳолиси фаолияти ва манфаатлари уйғунлигини таъминлаш мақсадида уларни 12 тоифага бўлди. Лекин «Тузуқлар»да таъкидлаганидек, уларни бир-биридан кам кўрмади. Зеро, унинг ўзи бу ҳақда «Салтанатим қонун-қоидаларини шу ўн икки тоифага боғлаб туздим. Шу ўн икки тоифани салтанатим осмонининг ўн икки буржи ва давлатим корхонасининг ўн икки ойи деб ҳисобладим» деб таъкидлаган эди.

Бу ўн икки тоифа қуйидагилардан иборат эди: Биринчи тоифа – саййидлар, уламолар, шайхлар ва фозиллар; иккинчи тоифа – ақлли кишилар ва кенгаш соҳиблари, эҳтиёткор ва қатъиятли арбоблар; учинчи тоифа – дуоғўй кишилар; тўртинчи

тоифа – амирлар, сарҳанглар (кўшин қўмондонлари), сипоҳсолорлар; бешинчи тоифа – сипоҳ ва раият; олтинчи тоифа – ишончли, тўғри эътиқодли кишилар; еттинчи тоифа – вазирлар, девон котиблари ва муншийлар; саккизинчи тоифа – ҳокимлар, табиблар, мунажжимлар ва муҳандислар; тўққизинчи тоифа – муҳаддислар, яъни ҳадисларни ривоят қилувчилар; ўнинчи тоифа – машоъихлар ва сўфийлар; ўн биринчи тоифа – турли касб-ҳунар эгалари; ўн иккинчи тоифа – савдогарлар, саёҳатчилар, мусофирлар. Амир Темур ўз даврига нисбатан илғор фикрловчи зот бўлган. У бошқа ўрта аср ҳукмдорларидан фарқли равишда барча аҳоли қатламларини ўзига таянч деб билган.

Амир Темур давлатида, кейинчалик, темурийлар даврида ҳам тезкор ахборот алмашиш йўлга қўйилганлиги сабабли йирик салтанатнинг энг узоқ ва чекка қисмларига ҳам ҳукмдор фармон ва қарорлари тезда етиб борган. Амир Темур давлати байроғи ҳақида француз олими А.Кэрэн «Куч – адолатда» деган ибора битилган уч ҳалқадан иборат байроғи бўлган дея таъкидлайди. Уч ҳалқани олимлар турлича таърифлашади. Хусусан, уч ҳалқа ер, осмон, сув деб, баъзилари дунёнинг 3 қисми дея таъриф беришади. Давлатда эълон қилинган фармонлар – ёрликлар дея юритилган. Ушбу ёрлик мактуб ва рухсатномаларда ҳукмдор, одатда, «Темурбек» деб имзо чеккан. Расмий ҳужжат ва тангаларда «Темур Кўрагон» деган сўзлар битилган. Темур давлатида этник, диний ва тил борасида айирмачилик ва тазйиқларга йўл қўйилмаган. Унинг ўзи она тили – туркий тилни ривожлантиришга катта эътибор берган.

Юқоридаги мулоҳазадан ҳам кўриниб турибдики, Амир Темур аҳоли барча қатламлари манфаатини ҳимоя қилган ҳамда уларга таянган. Ўрта асрлар

шароитида фақат ўта зукко ва оқил давлат бошлиғигина бундай мулоҳазани айтишга қодир эди.

Таъкидлаш лозимки, Амир Темур давлатида суд-ҳуқуқ соҳасига ҳам катта эътибор берилган. Аксарият ҳолда бу даврга жиноятга жазо бериш эмас, балки унинг олдини олишга катта аҳамият билан қаралган. «Тузуқлар»да ҳар бир шаҳарда шаҳар ҳокимининг саройи (доруламорат), қозихона (суд муассасаси), адлия бошқармаси (доруладолат) барпо этилган. Ҳуқуқни муҳофаза этувчи таркибда доруғалар катта роль ўйнаган. Айнан улар ўзларига қарашли ерларда тинчлик ва хотиржамликни сақлашга масъул бўлганлар. Шаҳар ва қишлоқлардаги кутволлар халқнинг тинчлигига масъул қилиб белгиланган. Бордию бирон нарса йўқолса ёки ўғирланса, улар жавоб беришган. Йўловчиларни бир манзилдан иккинчи манзилга етказиш зобитлар зиммасида бўлган. Асарлар – тун қоровуллари бўлиб, маълум ҳудудларга бўлинган ҳолда жиноятларни очишда муҳим ўрин эгаллаганлар. Муҳтасиблар шариат қоидалари, бозор-ўчардаги қонунбузарликка қарши курашсалар, ички ишлардаги масъул шахс – ясағлик деб аталиб, умумий тинчлик учун у жавобгар бўлган. Шихналар – ҳарбийлардан тайинланган маъмурлар ҳисобланиб, улар шаҳар тинчлигига жавоб берганлар. Қўрчи деб аталган амадор қуро-яроғ учун масъул бўлиб, уни керак ҳолда жўнатилаётганлигидан бохабар бўлган, шунингдек, у подшоҳ саройини ҳам кўриқлаган. Амир Темур тинчлик, адолатни таъминлашга катта эътибор бериб, ўз «Тузуқлар»ида ҳар қандай тухмат, айблов, бўҳтонга техширувсиз ишонишни қоралаган. Хусусан, у фақат 4 киши гувоҳлик бергандагина ва исботланган тақдиргина айбдор жазога тортилишини таъкидлаган. Давлатда судлар ҳам шунингдек

бўлиб, уларнинг уч тури мавжуд бўлган. Булар: 1. Лашкар қозиси – ҳарбий масалаларга оид жиноятларни; 2. Шариат қозиси – шариатга зид жиноятларни; 3. Қози – фуқаролик ишлари, жиноятларни кўриб чиқишган. Шариатга боғлиқ бўлмаган жиноятлар эса «Ясоқ» қонуни бўйича кўрилган.

Амир Темур шу тариқа XIV аср охирилари – XV аср бошларида ўз даврига нисбатан илғор бўлмиш давлат бошқаруви тизимини яратди. Бу тизим ўзида миллий давлатчиликнинг энг яхши анъаналарини жам этиб, ўзбек давлатчилиги тараққиётида муҳим из қолдирди.

Салтанатни идора этишнинг ўзига хос томонлари

Амир Темур ҳокимиятга эндигина келган вақтда ҳали мўғул истибдодининг асоратлари сақланиб қолган бўлиб, қишлоқ хўжалиги, деҳқончилик соҳаси издан чиққан, ирригация – сув иншоотлари вайрона тарздалигича туриб қолган, шаҳар ва қишлоқлардаги иқтисодий ҳаёт ҳали ҳам оғир ҳолатда бўлиб, халқаро савдо ўлкани тарк этган, ички савдо эса талончилик, қароқчилик боис зўрға амалга ошар эди. Боз устига, Мовароуннаҳрнинг турли ҳудудларидаги ҳоким ва зодагонлар Чиғатой улуси даврини қўмсаб, ҳали ҳам ўзларининг ўзбошимча хатти-ҳаракатлари билан халқ оммасига зулм-зўравонлик қилишни давом эттиришар эди. Қайд этиш лозимки, Амир Темур Мовароуннаҳр ижтимоий-иқтисодий, маданий-маърифий ҳаётини ўн йиллар давомидаги таназзул ҳолатида қабул қилди. Бу эса ундан кучли ва марказлашган давлат барпо этишда қатъийлик, қаттиққўллик ва адолат, инсоф ва диёнат, қонун устуворлигини талаб этар эди. Соҳибқирон мусулмон шарқи-

да, аввало, адолат ва ахлоқ тамойилларига устувор тамойиллар сифатида қаралишини яхши англаар эди. Бир ярим асрлик мўғул истибдоди, талончилик, зўравонлик, бошбошдоқликдан чарчаган халқ оммаси адолатли ҳукмдор ҳокимиятини тўла қувватлаб, кучли ва марказлашган давлат барпо этиш тарафдори эдилар. Амир Темур ҳокимиятга мана шундай мураккаб вазиятда келди ҳамда давр талабини тушунган ҳолда иш тутишга бел боғлади. Бу борада соҳибқирон ихчам, тезкор ҳамда самарали ишлайдиган давлат бошқарув усуларини яратишни мақсад қилиб қўйди. У ўзига мусулмон, туркий-мўғул, Ўрта Осиё давлатчилиги бошқарувининг энг афзал жиҳатларини сингдириши лозим эди. Мазкур давлат аппарати тепасига малакаси юқори амалдорлар қўйилиб, марказий ва маҳаллий бошқарув идоралари ўртасидаги алоқадорлик мустаҳкамланди. Бу билан бошқарувнинг шакл ва мазмун мутаносиблиги таъминланди. Амир Темур маъмурий бошқарувни такомиллаштириш борасида шариат қоидалари, тура ва тузукларга таянди. Бу билан Амир Темур ўрта аср шароитидаги ҳарбий бошқарувни эмас, балки фуқаролик бошқарув тизимига хайрихоҳ бўлди. Давлат бошқаруви органларида ўтроқ ва кўчманчи аҳоли бирлиги, маданиятларининг давлатчилик анъаналарига сингдирилганлигини кўриш мумкин. Бу эса ҳудудлар ва марказ ўртасидаги муносабатларда мўътадиллик ва ҳамжиҳатликни сақлаб туришга хизмат қилган. Бундан кўриш мумкинки, давлат бошқаруви жараёнида аҳолининг диний, минтақавий, этник қадриятлари ҳам ҳисобга олинган. Юқорида қайд этилган ҳолатлардан келиб чиққан ҳолда Амир Темур давлатининг чингизийлар давлатчилигидан фарқланувчи жиҳатларини кўриш мумкин:

– *биринчидан*, Амир Темур даргоҳ ва девон тизимини давлат бошқарувининг асоси сифатида олган эди;

– *иккинчидан*, туркий анъаналарга риоя қилинган ҳолда улус тизими олинди. Мўғуллардаги бу тизим аслида туркийлардан ўтган эди;

– *учинчидан*, давлат бошқаруви, уни такомиллаштириш жараёнида ислом мафкураси олдинги ўринга қўйилди;

– *тўртинчидан*, маъмурий бошқарув тизими иш фаолиятида ихчамлик, юқори самарадорлик, давлат хазинаси маблағларини талон-торож қилишга йўл қўймасликка устувор вазифалардан бири сифатида қаралди.

Амир Темур давлат бошқаруви тизимини ихчам ва тезкор бўлишини кўзлаган ҳолда девонлар тизимини кўпайтирмади. Аксинча, еттита вазирлик зиммасига бутун ижроия ҳокимият масъулияти юкланди.

Амир Темур давлат ва жамият ҳамда фуқаролар ўртасидаги муносабатларни тартибга солишга ҳаракат қилди. У давр, муҳит, тегишли қоидалар талабини яхши тушунган эди. Ўрта асрларда фақат дингина ягона мафкура сифатида майдонга чиқиши мумкин эди. Ва фақат шу дин остидагина аҳолининг аксарият қисмини бирлаштириш, йўналтириш мумкин бўлган. Шу боис ҳам, Амир Темур халқ ва давлатни бирлаштирувчи куч – ислом динига жуда катта аҳамият билан қараган. Давлат ва дин бирлиги – монотеизм ғоясига Амир Темур «Тузуқлар»ида энг устувор ғоя сифатида қаралади. Шу билан бирга, Амир Темур монотеизмга давлат мафкураси ва маънавий таянчи сифатида муносабатда бўлган.

Иккинчи томондан, Амир Темур давлатида қонун устуворлиги ва адолат тамойилига қатъий амал

қилинган. Қонунга риоя этиш ва адолат тамойили бутун «Темур тузуқлари» асари бўйлаб «олтин чиқиқдек» бўлиб ўтганки, унинг инъикосини деярли барча тузуқлар моҳиятида кўриш мумкин. Масаланинг яна бир эътиборли томони шундаки, адолат тамойили ахлоқий мезонлар билан уйғунлашган ҳолда талқин этилган. Бу ҳам фақат Амир Темурга хос фазилатлардан биридир. Зеро XIV асрдаёқ «Куч – адолатда!» деган шоирнинг жаранглаши ва уни давлат сиёсати мақомига қадар кўтарилиши соҳибқироннинг қанчалик адолат ва ҳақиқат тамойилларига риоя этганлигидан дарак беради.

Низомиддин Шомий ўзининг «Зафарнома» асарида Амир Темур фаолиятига қуйидагича баҳо берган эди: «...Унинг адолатли сиёсати жазога яқин, қаҳри эса лутфга аралашдир... Юқори даражадаги фозиллар ва улардан қуйироқ кишиларнинг ҳар бирини, ўз мартабасига кўра, барқарор тутуди. Ҳар бир кишини фазли ва донишмандлиги даражасига лойиқ мақомга қўяди. Машойихлар ва солиҳ бандаларни улуғлайди, улар билан ҳамсухбат ва ҳаммажлис бўлишга рағбат кўрсатади. Ожиз кишилару раиятларни, савдогару деҳқонларни муҳофаза этишда қонунларга риоя қилиб, адолат расмини бажо келтиради... Асрлар мобайнида Эрону Турон мамлакатларини Амир Соҳибқирон тўла забт этиш ва адолатли сиёсат юритиш орқали шундай бошқармоқдаки, у ерларнинг донишмандлари ҳайрон қолмоқда. Унинг адолатию сиёсати ўрнатилган кунларда Мовароуннаҳрнинг энг чеккаларидагина эмас, балки Хитой ва Хўтан чегарасидан Деҳли ва Канбойит атрофларигача, Бобулабвобдан то Миср ва Рум худудларигача бўлган ерлардан савдогарлар у ёқда турсин, болалару бева-хотинлар ҳам ипак матолар, олтин-кумуш ва энг зариф тижорат молларини ҳам келтирадилар

ва олиб кетадилар. Ҳеч бир кимса уларнинг бир динорига ҳам кўз олайтира олмайди ва бир дирҳамига ҳам зиён етказмайди. Бу чексиз неъматлар ва поёнсиз марҳаматлар Амир Соҳибқироннинг сиёсати ва адолати натижасидир». Амир Темур ҳамма вақт ўз даври ҳукмдорларидан фарқли равишда, қолаверса, тегишли қонун-қоидалардан келиб чиққан ҳолда қонун устуворлиги олдида барчанинг тенглигини эълон қилади. Шу боис ҳам, ҳаттоки, ўз ҳокимиятини суистеъмом қилган ўғли Мироншоҳ Мирзони ҳам жазолади. 1404 йил октябрда порахўрлиги ва зулм-зўравонлиги боис икки вазирини қатл эттирди, бошқа яқин қариндош-уруғларига, аввалдаги у билан бирга, от чопиб, қилич сурганларга ҳам бу масала тегишли эканлигини уқтирди. Зеро, ўз «Тузуқлар»идан бирида ўғил ва невараларига қарата, «Уларнинг ҳар бири ўз мартабасига яраша иш тутиб, ҳаддидан ошмасин. Бунга хилоф равишда иш тутганлар жавобгарликка тортилсин», дея огоҳлантириб қўйди.

Шунингдек, Амир Темур ўз «Тузуқлар»ида «Ҳар мамлакатда адолат эшигини очдим, зулму ситам йўлини тўсдим», дея алоҳида таъкидлаган эди. Амир Темур давлатчилиги тараққиётининг бош омилларида бири – ижтимоий тузумни тўғри ташкил этилганлиги бўлган. У ўз давлатида барча табақалар манфаати, уларнинг муштарақлигини ҳисобга олди, ижтимоий ҳимоя масаласига катта эътибор қаратди. Кам таъминланган аҳоли қатламига, айниқса, катта эътибор берилиб, улар кийим-кечак, пул таъминоти билан ҳам сийланди. Етим-есир, бева-бечоралар учун ҳатто маҳсус лангархоналар барпо этилиб, уларда бепул таом, кўрпа-тўшак таъминоти йўлга қўйилган эди.

Давлатда турли ҳудудларда истиқомат қилувчи салоҳиятга эга 12 қабила ўз нуфузи ва аҳолисига

кўра аҳамиятли деб топилган. Булар қуйидагилар эди: барлос, тархон, аргин, жалойир, тулкичи, дўлдой, мўғул, сулдуз, тўқай, қипчоқ, арлот, тотор. Шу аймақлар ичидан нуфузли зотларга амир, қолган 28 та қабила бошлиқларига улус амирлари унвони берилган. Бу билан Амир Темур марказ ва ҳудудлар ўртасидаги мутаносибликни таъминлади. Яна бир ҳолатга эътибор қаратиш лозим. Амир Темур салтанат таркибига киритилган ҳудудларда аксарият ҳолатларда маҳаллий сулола бошқарувини сақлаб қолиб, кўп ҳолда уларнинг вакили соҳибқиронни олий ҳукмдор сифатида тан олишган. Бу билан ўша ҳудудлар манфаати, маҳаллий зодагонларнинг бошқарувда қатнашиши имконияти йўлга қўйилган. Мазкур ҳолат давлат яхлитлиги, хавфсизлиги, ўзаро тотувлик ва ҳамжиҳатликни сақлашда муҳим омил бўлган. Амир Темур ўз «Тузуқлар»ида пирларидан бири бўлмиш Зайниддин Абубакр Тойободийнинг маслаҳатини ўзига «Йўл бошловчи янглиғ раҳнамолик қилди», дея ёзади. Мазкур маслаҳат матни қуйидагича эди: «Салтанат ишларида тўрт нарсага амал қилгин, яъни: 1) кенгаш; 2) маслаҳату машварат, маслаҳат қил; 3) ҳушёрлигу мулоҳазакорлик билан қатъий қарор чиқар; 4) эҳтиёткор бўл. Чунки кенгаш ва машваратсиз салтанатни барча қилган ишларию айтган гаплари хато бўлган жоҳил кимсага қиёслаш мумкин; унинг сўзлари ва қилмишлари бошга пушаймонлик ила надомат келтирғай. Шундай экан, салтанатни бошқаришда машварату маслаҳат ва тadbир билан иш юритгин, токи, оқибатда, надомат чекиб, пушаймон бўлмағайсан. Яна шуни билгинким, салтанат ишларининг бир қисми сабру тоқат билан бўлғай, яна бир қисми, эса библиб-билмасликка, кўриб-кўрмасликка солиш билан битур. Tadbирлардан огоҳ қилингандан кейин шуни англаш жоиздирки, қатъийлик, ҳушёрлик,

1-§. Шайбонийлар даври
давлатчилиги

Сиёсий тарих. Маълумки, XIV аср бошларига келиб, 1236 йилда Ботухон томонидан асос солинган Олтин Ўрда давлати икки қисмга бўлиниб кетади ва унинг шарқий қисмида Оқ Ўрда давлати ташкил топади. Айрим тарихий манбаларда бу ҳудудлар «Ўзбеклар мамлакати» деб ҳам эслатилади. XV асрнинг ўрталарига келиб, Шарқий Дашти Қипчоқ ҳудудларида Жўжихоннинг бешинчи ўғли шайбон уруғидан бўлган Абулхайрхон кўчманчи ўзбеклар давлатига асос солади. Мовароуннахрдаги ўзаро курашлардан фойдаланган Абулхайрхон Сирдарёнинг ўрта оқимидаги бир қанча шаҳарларни, Хоразмнинг бир қисмини босиб олишга эришади.

Манбаларнинг (Мулла Шоди, «Фатҳнома») маълумот беришича, 864 ҳижрий (1459–1460) йилда Абулхайрхоннинг катта ўғли Шохбудоғ вафот этади. Ундан қолган саккиз ёшли Муҳаммад ва беш ёшли Маҳмуд уйғур Бойшайх кўкалдош тарбиясига берилади. Шохбудоғнинг катта ўғли Муҳаммад Шохбахт кейинчалик шайбонийлар давлатига асос солади. Манбаларнинг маълумот беришича, Муҳаммад Шохбахт Шайбонийхон истеъдодли шоир ва саркарда, замонасининг ўқимишли ва билимдон кишиларидан бўлган.

XV асрнинг сўнги чорагига келиб темурий шаҳзодалар ўртасидаги тож-тахт учун ўзаро курашлар авж олган эди. Кўпгина мулклар ва вилоятлар, хусусан, Фарғона, Ҳисор, Самарқанд, Бухоро, Тошкент, Хоразм ўзларини мустақил ҳисоблаб, кўп ҳолларда бир-бирлари билан кураш олиб борар

эҳтиёткорлик, шижоат ва сабр-чидам билан барча ишлар амалга ошгай».

Амир Темур ўзи таъкидлаганидек, юқорида қайд этилган 4 омилга ўз фаолиятида жуда катта аҳамият беради. Кудратли ҳукмдор бўлса ҳам, ўзи таъкидлаганидек, бутун ишларини «ўндан тўққиз қисмини маслаҳат ва машварат» билан ечади. Зеро, унинг энг муҳим масалалар бўйича мунтазам тарзда қурултойлар чақириб туриши ва унда нафақат нуфузли диний ва дунёвий амалдор зотлар, балки олимлар, илм аҳли ҳам иштирок этиши, асосий масалалар бўйича кенгаш (очиқ ва махфий) чорлаб туриши, ички ва ташқи сиёсатида ҳаминша қатъий мулоҳазақор ва узоқни кўзлаб иш тутиши юқорида мулоҳазаларнинг мантиқий тасдиғи бўлиб хизмат қилади. Масала таҳлили шуни кўрсатадики, Амир Темур ўрта аср шароитидаёқ, ҳозирги замон тили билан айтганда, «демократик тамойил» унсурларини ўз бошқаруви жараёнига татбиқ этади. Зеро, на Шарқда ва на Фарбда бундай ҳолатни шу даврда кўриш мумкин эди. Давлат сиёсатини олиб боришда, у, шубҳасиз, «маслаҳат ва машварат», давлат кенгаши ҳулосаларига қулоқ солган. Давлат бошқаруви тизимида у маънавий мезонларга бевосита таянган. Агар «Тузуқлар»да баён этилган бошқарув масалалари таҳлил этилар экан, уларнинг ичида ҳамма вақт тўғрилиқ, ҳалоллик, софдиллик, фидойилиқ, инсоф ва диёнат каби маънавий-ахлоқий фазилатларга урғу берилганлигининг гувоҳи бўлиш мумкин. Зеро, Амир Темур ўрта аср шароитида «сиёсат бобида маънавий мезонларга ўрин йўқ», деган фикрга қарама-қарши ўлароқ сиёсат ва маънавият боғлиқ бўлиши ҳам мумкинлигини кўрсата олди. Мазкур ҳолни ўрта асрларда на Шарқ ва на Фарбда кўриш мумкин эди. Бу ҳам салтанатни идора этишнинг яна бир ўзига хос нозик ва жиддий томони ҳисобланади.

эдилар. Шунинг учун ҳам Мовароуннаҳрдаги те-
мурийлар салтанати амалда мустақил бошқарила-
диган кичик-кичик вилоятларга бўлиниб кетган
эди. Шайбонийхон эса темурийлар ҳукмронлигига
барҳам бериш учун бундай вазиятдан усталик би-
лан фойдаланишга ҳаракат қилади.

Темурийлар ўртасидаги сулолавий урушлар,
кейинроқ эса Шайбонийхон кўшинларини қўла-
лаб-қувватлашда Тошкент мулки зодагонлари
катта рол ўйнайдилар. 1485 йилда Тошкент ҳоки-
миятини машҳур диний арбоб Хўжа Аҳрор ёрда-
мида Юнусхон эгаллаган бўлса, унинг вафотидан
сўнг ўгли Маҳмудхон (1487–1503) Тошкент тах-
тини эгаллайди. Маҳмудхон темурийларга қарши
курашда Шайбонийхон иттифоқини умид қилган
бўлса-да, ниятига ета олмайди. 1494 йилда Са-
марқанд ҳукмдори Султон Али Мирзо вафот этгач,
темурийлар ўртасидаги низолар янада кучайиб
кетди. Бундан фойдаланган Шайбонийхон 1497
ва 1499 йилларда Самарқандга ҳужум уюштириб,
уни икки марта қамал қилди.

1500 йилда Андижон ҳокими Бобур Мирзо Са-
марқандга юриш қилди. Аммо, Шайбонийхон ун-
дан олдинроқ ҳаракат қилиб Самарқандни қамал
қилди ҳамда шаҳар ҳокими Султон Али билан
келишиб, Самарқандни эгаллади. Бобурнинг Са-
марқандни эгаллаш борасидаги ҳаракатлари зое
кетди. Бунга қадар Шайбонийхон Бухорони ҳам
қўлга киритган эди. Шундан сўнг Шайбонийхон
1503 йил баҳорида асосий кўшинлари билан Тош-
кент ҳокими Маҳмудхон ва Фарғона ҳокими Аҳ-
мадхонларга қарши юриш қилиб, Тошкент вило-
ятидаги Шоҳрухия ва бошқа кўпгина қалъаларни
босиб олишга эришади. Фарғонадаги Архиан қалъ-
аси ёнида бўлган шафқатсиз жангда Маҳмудхон
ҳалок бўлади ва Тошкентда қолдирилган унинг

ўгли Муҳаммад Султон Шайбонийхон кўшинлари
яқинлашиши билан Тошкентдан қочиб кетади.

Тошкентга мустақкам ўрнашиб олган Шайбо-
нийхон кўшинларининг катта қисми унинг ука-
си Маҳмуд Султон бошчилигида Хоразмга юриш
бошлайдилар. Кат ва Булдумсоз қалъаларини эгал-
лаган Маҳмуд Султон бу ҳудудлардаги бир қисм
аҳолини мажбуран Бухорога кўчиришга буйруқ
беради. 1505 йилда ўн ойлик қамалдан сўнг кўч-
манчи ўзбеклар Урганч шаҳрини эгаллайдилар.

Шайбонийхоннинг ўзи катта кўшини билан 1504
йилда Ҳисор вилоятига юриш қилади. Бу пайтдаги
Ҳисор вилоятининг ҳокими Хусравшоҳ анча катта
ҳарбий кучга эга бўлса-да, Шайбонийхонга жид-
дий қаршилиқ кўрсата олмайди. Бунинг натижа-
сида, Ҳисор вилояти барча тоғли туманлари билан
бирга Шайбонийхон ихтиёрига ўтади ва Қундуз,
Толқон, Вадахшон ҳамда Балх ишғол этилади.

Шайбонийхоннинг марказлашган давлат тузиш
йўлидаги рақибларидан бири Дашти Қипчоқдаги
қозоқ султонлари эди. XVI асрнинг бошларида қо-
зоқ султонлари Шайбонийхоннинг жанубга қил-
ган ҳарбий юришларидан фойдаланиб, Моваро-
уннаҳрга бир неча марта босқинчилик урушлари
уюштирадилар. Бухоро ва Самарқандни талон-то-
рож қилиб, аҳолини асир қилиб олиб кетадилар.
1509 йилда Шайбонийхон қозоқ султонлари Жо-
ниш Султон, Бурундуқхон ва Қосим Султонларга
қаттиқ зарбалар бериб, бунинг натижасида, Сиг-
ноқ, Ясси, Саврон шаҳарларини қўлга киритади
ҳамда Туркистондаги Хўжа Аҳмад Яссавий мақба-
расини таъмирлашга буйруқ беради.

Шайбонийхон 1509 йилнинг ёзида Марвни эгал-
лашга муваффақ бўлади. Унинг бу даврга қадар бўл-
ган юришлари натижасида Дашти Қипчоқ, Хоразм,
Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг катта қисми шайбо-

нийлар қўл остида бирлаштирилади. Марв шаҳрини эгаллаган Шайбонийхон Эроннинг кичик вилоятларига юриш қилади ҳамда Машҳад ва Тус шаҳарларини эгаллаб, улардаги муқаддас жойларни зиёрат қилиб, баъзи меъморий иншоотларни таъмирлашга буйруқ беради. Машҳад ва Тус шаҳарларини эгаллаган Шайбонийхон Эронда Шоҳ Исмоил асос солган сафавийлар давлатига хавф солади.

1510 йилда Эрондан орқага қайтган Шайбонийхон унинг изидан катта куч билан етиб келган Эрон шоҳи Исмоил Сафавий қўшинлари билан жангга киришади. Марв яқинида бўлиб ўтган бу жангда Шайбонийхоннинг кам сонли қўшинлари² мағлубиятга учрайди ҳамда замондошлари томонидан «халифат ур-раҳмон ва имом уз-замон» деб улуғланган Муҳаммад Шоҳбахт Шайбонийхон бу жангда ҳалок бўлди.

Марв яқинидаги ғалабадан сўнг Шоҳ Исмоил шайбонийларга қарши курашда теурий шаҳзода Заҳириддин Бобур билан иттифоқчиликни таклиф этди. Ундан ташқари, Шайбонийхон ўлиmidан кейиноқ ўзбек султонлари орасида бошланган келишмовчиликлар давлатни заифлашувига олиб келди ҳамда шайбонийлар кейинги жангларда мағлубиятга учрай бошлайдилар. Натижада, Хурон ва Хоразм қўлдан бой берилди. Бобур 1511 йилда Шоҳ Исмоил қўшинлари ёрдамида шайбонийлар қўл остидаги Ҳисор, Қўлоб, Қундуз, Бадахшон ва Қарши ерларини эгаллаб, Самарқандни ҳам учинчи марта қўлга киритади. Мовароуннаҳрни бутунлай қўлга киритиш ниятида бўлган

² Ибн Рўзбехоннинг маълумотларига кўра, Шайбонийхон 1509 йилда қўшинларининг асосий қисмини орқага қайтариб юборган. Бу билан у Мовароуннаҳрдаги сиёсий бирқарорликни сақлаш ҳамда қозоқ султонларининг янги босқинларининг олдини олишни кўзлаган бўлиши эҳтимолдан холи эмас.

Бобурга сафавийларнинг тажрибали саркардаси Нажмиддин Соний бошчилигидаги 12 минг қўшини келиб қўшилади.

Бобурнинг иттифоқчилари, шиа мазҳабидаги эроний қизилбошларнинг³ талон-торожлари (айниқса, Самарқанд ва Қарши шаҳарларида) туфайли маҳаллий аҳоли Бобурни қўллаб-қувватламайди. Бобур ва эронийларнинг бирлашган қўшинлари билан шайбонийлар ўртасидаги ҳал қилувчи жанг 1512 йилнинг ноябрида Ғиждувон яқинида бўлиб ўтади. Мазкур жангда Шайбонийхоннинг жияни, Султон Маҳмуднинг ўғли Убайдулла Султон томонидан иттифоқчилар қўшини тор-мор этилади. Бу мағлубиятдан сўнг Бобур Мовароуннаҳрдан бутунлай чиқиб кетади ва Кобул ҳамда унинг атрофларида ўз ҳукмронлигини тўла мустаҳкамлайди. 1526 йилнинг бошида Бобур Ҳиндистонга юриш бошлайди ва у ердаги Иброҳим Лўдийнинг қўшинларини тўла тор-мор келтириб, янги салтанат – бобурийлар салтанатига асос солди. Бу салтанат Ҳиндистонда 332 йил (1526–1858) ҳукмронлик қилади.

Муҳаммад Шайбонийхоннинг вафотидан сўнг давлатдаги марказий ҳокимият анчагина заифлашади. Беклар (амирлар) ва султонларнинг кўпчилиги Шайбонийхондан кейинги бир нечта хонларга номигагина бўйсунадилар. Шайбонийхон вафотидан сўнг унинг жияни Султон Маҳмуднинг ўғли Кўчкунчихон (1510–1530) тахтга ўтиради. Айнан Кўчкунчихон даврида султонларнинг мустақиллиги кучая бориб, улар орасида Бухоро мулки ҳукмдори Убайдулла Султоннинг обрўи анча баланд эди. Кўчкунчихондан кейинги ҳукмдор Абу Саъ-

³ Сафавийларнинг асосий таянч кучи бўлган турк кўчманчилари XV асрнинг 2-ярмида «қизилбошлар» деб аталган. Бу ҳарбий кўчманчилар шиа имомлари шарафига бошларига 12 қизил чизикли салла ўраб юрганлар.

ид (1530–1533)нинг қисқа ҳукмронлиги даврида Мовароуннаҳр ва Хуросонда марказий ҳокимият заифлашиб, амирлар ва султонлар ўртасидаги низолар янада кучаяди. Бу пайтда Хоразм мустақил давлат бўлиб ажралиб чиқади ва Туркистон ерлари парчалана бошлайди.

Ўзаро урушларга бирмунча барҳам беришга эришган Убайдулла Султон 1512 йилда Бухоро ҳукмдори бўлган бўлса, 1533 йилдан бутун марказлашган ўзбек давлатининг олий ҳукмдори этиб сайланади. Убайдуллахон пайтахтни Самарқанддан Бухорога кўчиради. Ҳа пайтда Самарқанд ҳукмдори бўлган Кўчкунчихоннинг ўғли Абдулла Султон ҳам Убайдуллахон ҳокимиятини тан олишга мажбур бўлади.

XVI асрнинг 40-йилларига келиб йирик зодагонлар ва сулолалар ўртасида Мовароуннаҳрнинг пойтахт шаҳарлари ва мулклари учун ўзаро курашлар яна авж олади. Ҳукмдор хонадони вакиллари ўртасида, айниқса, Бухоро ва Самарқанд учун кураш кучаяди. Бу даврда Самарқандда Кўчкунчихоннинг учинчи ўғли Абдуллатифхон (1541–1552) Бухорода эса Убайдуллахоннинг ўғли Абдулазизхон (1540–1550) ҳукмронлик қилиб, ҳар иккаласи ҳам ўзини расмий хон деб ҳисоблар эди.

Ўзаро ҳамда сулолавий курашлар давом этаётган бир шароитда Шайбонийхоннинг набираси Муҳаммад Ёрсултон бир неча ой тахтни бошқарганидан сўнг амалдаги ҳокимият Бароқхон (Наврўз Аҳмадхон, 1551–1556) қўлига ўтади. Тошкент ва Сирдарё бўйидаги шаҳарлар ҳукмдори бўлган Наврўз Аҳмадхон Бухорода ўз ҳокимиятини тан олдириш учун Самарқанд ва Мовароуннаҳрнинг бошқа шаҳарларига бир неча марта юришлар қилиб туради.

1556 йилда Наврўз Аҳмадхон вафот этгач Балх ҳукмдори Пирмуҳаммадхон (1556–1561) Бухоро тахтига ўтиради. Шунга қарамасдан 1556 йилда

Ахси ва Андижон мулки ҳукмдорлари Бухорони эгаллашга ҳаракат қилиб кўрдилар. Аммо, ўша пайтда жуда катта нуфузга эга бўлган жўйбор шайхи Хўжа Ислоом томонидан қўллаб-қувватланган шайбоний Искандар Султоннинг ўғли Абдулла Султон бунга йўл қўймайди. Пирмуҳаммадхон Балхда қолиб тахтни бошқараётган, унинг номига хутба ўқитилиб, тангалар зарб этилаётган бўлса-да, 1557 йилдан Бухорода Абдулла Султон ҳукмронлик қила бошлайди.

Мустақил мулклар ва йирик зодагонларнинг ўзаро урушларидан уларнинг ўзларига қарши фойдаланган Абдуллахон II аста-секинлик билан Мовароуннаҳр ва Хуросон ерларини ўз ҳокимияти остига бирлаштира бошлайди. Унинг бу ҳаракатларини жўйбор шайхлари Хўжа Ислоом ҳамда унинг ўғли Хўжа Саъдлар фаол қўллаб-қувватлаб турадилар. 1561 йилда Абдуллахон II Пирмуҳаммад билан алоқаларни узади ва отаси Искандар Султон (1561–1583)ни хон деб эълон қилади. Искандар Султон номигагина хон бўлиб, мамлакат бошқаруви ишларига деярли аралашмас, ҳокимият амалда Абдуллахон II қўлида эди. 1583 йилда Искандар Султон вафот этгач, Абдуллахон II расмий хон деб эълон этилади.

Шайбоний ҳукмдорлари орасида Абдуллахон II ўзининг қатъиятчилиги, яхши сиёсатчи ва саркардалиқ қобилияти билан ажралиб турарди. У марказлашган шайбонийлар давлатини тиклаш мақсадида бебош ва ўзларини мустақил ҳисоблайдиган амирлар, султонлар, мулклар ҳукмдорлари билан тинимсиз кураш олиб боришга мажбур бўлади. Тинимсиз урушлар натижасида 1573 йилда Фарғона, 1574 йилда Шаҳрисабз, Қарши ва Ҳисор вилоятлари, 1578 йилда Самарқанд, 1582 йилда Тошкент, Шохрухия, Сайрам, Оҳангарон, 1583 йилда Балх, 1584 йилда Бадахшон, 1588 йилда Ҳирот ва

унинг атрофлари, 1595 йилда Хоразм Абдуллахон II ҳокимияти остига бирлаштирилади. Тинимсиз урушлардан чарчаган жойлардаги маҳаллий аҳоли кўп ҳолларда Абдуллахон II нинг марказлаштириш сиёсатини қўллаб-қувватлар эди.

Абдуллахон II узоқ йиллик олиб борилган урушлардан сўнг бутун Мовароуннаҳр, Ҳисор, Хуросоннинг катта қисми, Хоразм ва Туркистонни қўлга киритиб, Шайбонийхон тузган давлатни қайта тиклашга эришади. Аммо, ҳудудий жиҳатдан жуда катта бўлган бу давлат сиёсий жиҳатдан мустаҳкам эмас эди. Бу давлатнинг куч-қудрати ҳокимият тепасида турган ҳукмдорнинг шахсий фазилатларига суянар ҳамда унда мустаҳкам давлатчилик тузуми яратилмаган эди. Айнан шунинг учун ҳам 1598 йилда Абдуллахон II вафот этгач, орадан қисқа муддат ўтиб, қийинчиликлар ва жангу жадаллар натижасида тикланган бу давлат инқирозга юз тутади ҳамда ҳокимият тепасига бошқа сулола вакиллари келишди.

Маъмурий бошқарув. Мансаб ва унвонлар. XIV асрнинг бошларида Мовароуннаҳрнинг Муҳаммад Шайбонийхон томонидан босиб олинishi бу ҳудудларнинг хон уруғи вакиллари бўлган ўзбек султонлари томонидан бўлиб олинishiга сабаб бўлади. Айрим ҳолларда Шайбонийхон баъзи қабила бошлиқларига маълум мулкларни ҳам берган. XVI асрнинг 60-йилларидан бошлаб Бухоро шайбонийлар давлатининг маъмурий-сиёсий маркази сифатида эътироф этилганидан сўнг қонун кучига эга бўлган барча ҳужжатлар Бухородан чиқарилган. Давлатдаги мураккаб бошқарув аппаратини ташкил этган кўп сонли амалдорлар гуруҳи ҳам айнан Бухорода марказлашган.

Маъмурий жиҳатдан Бухоро хонлиги вилоятлар ва туманларга бўлинган. Мирза Девоннинг маълум

мот беришича, Бухоро хонлиги бошқарувида ўзига хос анъана ва қонунлар ўрнатилган бўлиб, жойлардаги юқори мансабга эга бўлган зодагонлар давлат бошлиғи томонидан ҳокимликка кўтарилган.

Йирик ҳудудларда ташкил топган шайбонийлар давлати **хон** томонидан бошқарилган. Хонликнинг сиёсий тизимида ўзбек давлатчилигининг сомонийлардан теурийларгача бўлган даврида қарор топган давлат бошқаруви қонун-қоидалари ҳамда хусусиятлари билан биргаликда кўчманчиларга хос анъаналар ҳам мавжуд бўлган. Хон чекланмаган ҳокимиятга эга бўлиб, у ўз атрофида вилоят, туман ҳокимлари ҳамда нуфузли қабила бошлиқларини бирлаштирганидан сўнг мустақил сиёсат олиб борган. Аммо, айрим вилоят ҳокимлари мавқеи кучайиб, марказий ҳокимиятга бўйсунмай қўйган ҳолатлар ҳам бўлиб турган. Бундай ҳолат, айниқса, Абдуллахон II даврида кучайиб, у бўйсунмас ҳокимларнинг барчасини зўрлик билан бўйсундирган эди.

Шайбонийлар давлати бошқарувида исломий одат ва шарият қонун-қоидаларига қаттиқ риоя қилинган. Давлатдаги олий ҳукмдорлик отадан болага эмас, балки сулоладан энг улуғ ёшли шахсга ўтиш тартиби дастлабки шайбонийлар даврида сақланиб қолган бўлса-да, XVI асрнинг 40-йилларидан бошлаб ворисийликда отадан болага ўтиш анъанаси кучаяди ҳамда Абдуллахон II даврида аниқ бир шаклга тушади. Аммо, бу ҳолат узоқ давом этмади.

Давлат бошқарувида хон саройидаги олий даражали амалдорлардан ташкил топган **марказий бошқарув** ҳамда вилоятлар ва туманлар қўлида **маҳаллий бошқарув** асосий ўринда турар эди. Табиийки, хон улар ёрдамида ҳамда бевосита иштирокида давлатдаги маъмурий бошқарувни амалга оширган.

Илгариги сулолалар даврида бўлгани каби шайбонийлар даврида ҳам энг олий давлат идораси — **даргоҳ** ҳисобланган. Даргоҳ тепасида хон турган бўлиб, бу идора сарой девонида жамланган ҳамда давлатнинг ички ва ташқи ҳаётига оид барча масалаларни ҳал қилган. Чунончи, давлатнинг олий даражали амалдорлари аъзо ҳамда, одатда, **бош вазир** томонидан бошқариладиган бу маҳкама давлатнинг сиёсий, молиявий, ҳарбий, ташкилий ва бошқа масалаларини кўриб чиқар эди. Бу ерда қабул қилинган қарорлар хоннинг тасдиғи билан кучга кириб, ҳаётга татбиқ этилган. Таъкидлаш жоизки, кўплаб кўкалдош, оталиқ, нақиб, вазири аъзам, вазир, девонбеги каби олий даражали сарой амалдорлари, нўён, тугбеги, кутвол, доруға, қўрчибоши каби ҳарбий амалдорлар, жўйбор шайхлари, садрлар, шайхулислом каби диний уламоларнинг фикрлари ва манфаатлари ҳам қарорлар қабул қилинишида муҳим аҳамиятга эга бўлган.

Шайбонийлар давлат бошқарувидаги муҳим вазифалардан бири **нақиб** ҳисобланган. Нақиблик мансаби хон ҳузурида жуда катта ваколатларга эга бўлиб, нақиб хоннинг энг яқин ва ишончли кишиларидан ҳисобланган. Манбалага кўра, расмий қабул маросимларида нақибнинг олий ҳукмдордан чап томонда биринчи бўлиб жой олиши нақибнинг даргоҳдаги юксак мартабасидан далолат берган. Шунингдек, хон томонидан чиқарилган фармон ва ёрлиқларда ҳам нақибнинг номи биринчи бўлиб зикр этилган. Нақибга давлатнинг ички ва ташқи сиёсати ҳамда ҳарбий масалаларда олий ҳукмдорнинг биринчи маслаҳатчиси сифатида қаралган. Айрим ҳолларда ҳарбий музокаралар учун ҳам хон рақиблар томонга ўз нақибини жўнатган.

Ҳарбий юришларни уюштириш, урушларни давом эттириш ёки тўхтатиш, рақиб томоннинг ҳар-

бий-стратегик томонларини ўрганиш каби вазифалар ҳам нақибга юклатилган ҳамда хон унинг маслаҳатлари билан қарор қабул қилган. Манбаларга кўра, нақибларга ўта масъулиятли бўлган элчилик вазифалари ҳам юклатилган. Шайбоний ҳукмдорлари нақиблик лавозимига асосан пайгамбар авлодлари ҳисобланган саййидлар хонадонига мансуб шахсларни тайинлаганлар.

Шайбонийлар давлатидаги муҳим мансаблардан яна бири **оталиқ**дир. Бу мансабга тайинланган шахс, аввало, вояга етмаган шахзоданинг тарбияси учун масъул бўлган. Мазкур лавозим эгаси шахзодага оталиқ қилиб, отасининг ўрнини босадиган даражада тарбия берган. Оталиқлар шахзодаларга мулк қилиб берилган вилоятлардаги хон ҳокимияти сиёсатини белгилаш ва амалга оширишда катта аҳамиятга эга бўлганлар. Хонлар вояга етмаган шахзодаларга вилоятларни мулк сифати тақсимлаб берганда уларни доимий назорат қилиш учун ўзининг ишончли кишиларини оталиқ қилиб тайинлаган. Бундай ҳолларда шахзодалар вояга етгунига қадар маълум вилоятлардаги бошқарув ишлари оталиқлар кўлида бўлган. Оталиқлар амалда бутун бир вилоят тақдирини, унинг марказий ҳокимият билан муносабатларини ҳал қилганлар.

Давлат ишларида **кўкалдош** (айнан маъноси: бир онадан сут эмган) мансаби ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлган. Кўкалдошлар давлат билан дўстона ва душманлик муносабатида бўлганлар ҳақида маълумотлар тўплаган. Шунинг учун ҳам кўкалдош даргоҳнинг энг ишончли кишиларидан ҳисобланиб, бу амалдаги кишиларнинг вазифаси мамлакатда олий ҳукмдор олиб бораётган сиёсатнинг дахлсизлиги, унга фуқаронинг муносабатларини ўрганишдан иборат бўлган. Кўкалдошлар юқори мавқега эга бўлиб, бадавлат кишилар бўлган. Тош-

Бухоро яқинидаги Жўйбор қишлоғидан чиққан хожаларнинг мавқеи жуда ошиб кетади.

XVI асрнинг ўрталаридан бошлаб Жўйбор шайхлари олий ҳукмдор тақдирини ҳал қилиш даражасидаги мавқега кўтарилдилар. Қишлоқларда катта-катта ерларга, шаҳарларда эса йирик кўчмас мулкларга эга бўлган шайхлар йирик зодагонлар ва амалдорларга ҳам ўз таъсирини ўтказганлар. Манбаларга кўра, забардаст шайбонийлар ҳукмдорларидан бири бўлган Абдуллахон II ҳам аввал Хожа Ислом, кейин эса Хожа Саъдларнинг сиёсий ва хўжалик фаолиятини кўллаб-қувватлашга мажбур бўлган. **Шайхулислом** ҳам жўйбор шайхлари хонадонидан сайланган. Дин пешволари орасида шайхулислом, садр, қозикалон, муфти каби диний мансабларнинг мавқеи анча юқори бўлган.

Ер эгаллиги муносабатлари. Барча туркий халқларда бўлгани каби шайбонийлар давлатида ҳам ҳокимият масаласи, қўшинларнинг тузилиши масалаларида одат ҳуқуқлари нисбатан устунроқ бўлган. Ушбу давлат ташкил топган дастлабки даврда унда асосан Абулхайрхон давлатининг тузилиши ҳамда анъаналари сақланган. Ундан ташқари, ер-мулк масаласида теурийлар давлатида шакланган хизмат эвазига ер-мулк инъом қилиш шаклларида шайбонийлар давлатида ҳам мавжуд бўлган. Тадқиқотчиларнинг хулосаларига кўра, бу даврда Бухоро хонлигида ер ҳуқуқи масалаларида: давлатга қарашли ерлар, ушр ерлари, хурри холис ерлар, вақф ерлари, хон ва амалдорларга тегишли ерлар, кўчманчи қабила ва уруғларга тегишли ерлар, суюрғол ерлари, танҳо ерлар ҳамда тархонлик ерлари мавжуд бўлган.

Иқтоъ атамаси XIV асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб гарчи муомаладан чиқиб, ўз ўрнини туркийча «**суюрғол**» атамасига бўшатиб берган бўл-

са-да, шайбонийлар даври айрим манбалари ва ҳужжатларида «**иқтоъ**» атамасини учратиш мумкин. Чунки, иқтоъ, суюрғол, танҳо атамалари ва шу шаклдаги ер мулки ҳуқуқининг мазмуни бир-бирига деярли яқин бўлган. Яъни, бундай ер мулклари давлат олдидаги маълум бир хизматлари учун маълум ҳадя ёки инъом маъносини аниқлатган.

Суюрғол шайбонийлар даврида ҳам кенг қўлланилган бўлиб, шаҳзодалар, йирик зодагонлар ва нуфузли дин пешволарига маълум шарт ва имтиёзлар асосида берилган ер мулки бўлиб, у наслдан-наслага ўтган. Суюрғол эгаси давлатга тўланадиган солиқлардан озод қилинган бўлиб, ўз суюрғолдан олинадиган даромаддан ўз ихтиёрича фойдаланган. Бундай имтиёзли суюрғол «**дарубаст суюрғол**» деб аталган.

Шаҳарлар, туманлар ва, ҳатто, вилоятлар ҳам алоҳида хизмат кўрсатган шахсларга суюрғол қилиб берилган. Мисол учун XVI асрнинг бошларида Қарши Худойберди Султоннинг суюрғол мулки бўлган.

Давлат ерлари деҳқонларга муддатсиз меросий фойдаланишга ижара сифатида берилган. Дарубаст сифатида мулк ва ер бериш Абдуллахон II даврида айниқса ривожланиб, у ўзининг пирлари Хожа Ислом ва унинг авлодларидан Хожа Саъдга ҳамда бошқа Жўйбор хожаларига бутун-бутун босиб олинган вилоятларни дарубаст сифатида ҳадя қилган. Тадқиқотчиларнинг фикрича, ушбу мулк меросий суюрғол (ҳадя) бўлиб, у барча солиқлардан озод қилиш ҳақидаги имтиёзлар билан бирга ворисликка қолдириш ҳуқуқи билан берилган ер ва бошқа мулклардан иборат бўлган.

Жўйбор хожаларининг Бухоро, Самарқанд, Насаф (Қарши), Марв ва бошқа вилоятларда катта ер майдонлари бўлиб, бу мулклар мерос тариқасида авлоддан авлодга ўтган ва барча солиқлардан озод

кент ва Бухорода кўкалдошлар ўз маблағлари ҳисобидан мадраса қурдиргани маълум.

Хон ясовул лавозимидаги шахслар сулола ички муносабатларига оид бўладиган тадбирларни бошқариб турган. Чунончи, олий ҳукмдор билан шахзодалар ўртасидаги муносабатларни ўрнатилган тартиб асосида йўлга қўйиш, хоннинг шахзодаларни қабул қилиши, уларнинг арзлари, илтимосларини хонга етказиш каби тадбирлар шулар жумласидандир.

Шайбонийлар хонлари ҳаётида овчилик муҳим аҳамиятга эга бўлган. Шунинг учун ҳам хон ҳузуридаги **қушбеги** ёки **амири шикор** лавозими масъулиятли ҳисобланган. Амири шикорнинг вазифаси хон ва султонларнинг овларини уюштириб туриш бўлган. Ов қилинадиган жой атрофидаги қишлоқлар аҳолиси ўз от-улови, қурол-аслаҳаси билан келиб хон ва султонларнинг ов ўтказишларида уларга ёрдам бериш, бирон жойда тўхтаганларида қўноқ ҳамда озиқ-овқат билан таъминлаш ишлари ҳам қушбегининг вазифаси ҳисобланган. Манба тили билан айтганда, «турли овчи қушлар (лочин, бургут, – Э.Б.), този итлар ва бошқалар»ни тайёрлаш ҳам амири шикорнинг зиммасида бўлган.

Давлат даргоҳидаги хавфсизликни таъминлаш, ички тартиб-қоидалар, келди-кетдидан хабардорлик **эшикогабоши** лавозимидаги шахс зиммасида бўлган. Ушбу мансаб чап эшикогабоши, ўнг эшикогабоши, эшикогабоши каби лавозимларга тақсимланиб, бу хизмат вакиллари уруш пайтларида олий ҳукмдорнинг энг муҳим ҳарбий топшириқларини ҳам бажариб борганлар.

Умуман олганда, Азамат Зиё тадқиқотларига кўра, ўша замонларга хос равишда давлатнинг бирор-бир хизмат идораси, хизмат тури намояндлари уруш пайтларида ўзларининг тўғридан-тўғри

вазифаларига қўшимча равишда ҳарбий фаолият билан ҳам шуғулланганлар. Бу ҳолатни **мироҳўр** (олий ҳукмдорга тегишли йилқи, от-улов, уларнинг таъминоти кабиларга масъул), **шиғовул** (чет эл элчиларини қабул қилиш бўйича махсус хизмат бошлиғи), **қушбеги**, **чухрабоши** (махсус ҳарбий қисм бошлиғи), **баковул**, дастурхончи каби хизматлар фаолияти орқали ҳам кўришимиз мумкин. Яъни, улар ўз идоравий вазифаларидан ташқари ҳарбий юмушларни ҳам бажаришган.

Мамлакатнинг сиёсий ҳаётида, давлат бошқарувида ҳарбий маъмурий амалдорлар, йирик саркардалар, қўшин бошлиқларининг (умаро) ҳам ўрни катта эди. Даргоҳдаги ҳарбий ишлар билан боғлиқ **чухрабоши** ва **қўрчибоши** (қурол-аслаҳа хизмати бошлиғи) вазифаларидан ташқари жибачи, жарчи, қоровулбеги, тугбеги каби хизматлар ҳам бўлган. Ички ва ташқи хавфни бартараф этишда, янги ерларни босиб олиш учун қилинадиган истилочилик юришларида қўшинларнинг сони, ҳарбий тайёргарлиги, қўшин бошлиқларининг қўмондонлик маҳорати каби илар катта аҳамият касб этган.

Шайбонийлар давлати бошқарувида ҳарбий-маъмурий амалдорлардан ташқари, **уламолар**, **шайхлар** ва **хожалар**нинг ҳам мавқеи катта бўлган. Энг кучли ҳукмдорлар ҳам уламолар билан ҳисоблашишга мажбур бўлганлар. XVI асрнинг бошларида Шайбонийхон йирик дин пешволарининг давлат ишларига сиёсий таъсирини анчагина пасайтиришга муваффақ бўлган ва диний ҳамда дунёвий ҳокимиятни ўз қўли остида бирлаштирган эди. Орадан кўп ўтмасдан Бухоро хонлигининг сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётида, айниқса, Бухоро шаҳрида йирик дин пешволарининг таъсири яна кучаяди. Бу даврда, айниқса,

Бухоро яқинидаги Жўйбор қишлоғидан чиққан хожаларнинг мавқеи жуда ошиб кетади.

XVI асрнинг ўрталаридан бошлаб Жўйбор шайхлари олий ҳукмдор тақдирини ҳал қилиш даражасидаги мавқега кўтариладилар. Қишлоқларда катта-катта ерларга, шаҳарларда эса йирик кўчмас мулкларга эга бўлган шайхлар йирик зодагонлар ва амалдорларга ҳам ўз таъсирини ўтказганлар. Манбаларга кўра, забардаст шайбонийлар ҳукмдорларидан бири бўлган Абдуллахон II ҳам аввал Хожа Ислоом, кейин эса Хожа Саъдларнинг сиёсий ва ҳўжалик фаолиятини кўллаб-қувватлашга мажбур бўлган. **Шайхулислом** ҳам жўйбор шайхлари хонадонидан сайланган. Дин пешволари орасида шайхулислом, садр, қозикалон, муфти каби диний мансабларнинг мавқеи анча юқори бўлган.

Ер эгаллиги муносабатлари. Барча туркий халқларда бўлгани каби шайбонийлар давлатида ҳам ҳокимият масаласи, қўшинларнинг тузилиши масалаларида одат ҳуқуқлари нисбатан устунроқ бўлган. Ушбу давлат ташкил топган дастлабки даврда унда асосан Абулхайрхон давлатининг тузилиши ҳамда анъаналари сақланган. Ундан ташқари, ер-мулк масаласида теурийлар давлатида шакланган хизмат эвазига ер-мулк инъом қилиш шаклларида шайбонийлар давлатида ҳам мавжуд бўлган. Тадқиқотчиларнинг хулосаларига кўра, бу даврда Бухоро хонлигида ер ҳуқуқи масалаларида: давлатга қарашли ерлар, ушр ерлари, хурри холис ерлар, вақф ерлари, хон ва амалдорларга тегишли ерлар, кўчманчи қабила ва уруғларга тегишли ерлар, суюрғол ерлари, танҳо ерлар ҳамда тархонлик ерлари мавжуд бўлган.

Иқтоъ атамаси XIV асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб гарчи муомаладан чиқиб, ўз ўрнини туркийча «**суюрғол**» атамасига бўшатиб берган бўл-

са-да, шайбонийлар даври айрим манбалари ва ҳужжатларида «**иқтоъ**» атамасини учратиш мумкин. Чунки, иқтоъ, суюрғол, танҳо атамалари ва шу шаклдаги ер мулки ҳуқуқининг мазмуни бир-бирига деярли яқин бўлган. Яъни, бундай ер мулклари давлат олдидаги маълум бир хизматлари учун маълум ҳадя ёки инъом маъносини аниқлатган.

Суюрғол шайбонийлар даврида ҳам кенг кўлланилган бўлиб, шаҳзодалар, йирик зодагонлар ва нуфузли дин пешволарига маълум шарт ва имтиёзлар асосида берилган ер мулки бўлиб, у наслдан-насла ўтган. Суюрғол эгаси давлатга тўланадиган солиқлардан озод қилинган бўлиб, ўз суюрғолдан оладиган даромаддан ўз ихтиёрича фойдаланган. Бундай имтиёзли суюрғол «**дарубаст суюрғол**» деб аталган.

Шаҳарлар, туманлар ва, ҳатто, вилоятлар ҳам алоҳида хизмат кўрсатган шахсларга суюрғол қилиб берилган. Мисол учун XVI асрнинг бошларида Қарши Худойберди Султоннинг суюрғол мулки бўлган.

Давлат ерлари деҳқонларга муддатсиз меросий фойдаланишга ижара сифатида берилган. Дарубаст сифатида мулк ва ер бериш Абдуллахон II даврида айниқса ривожланиб, у ўзининг пирлари Хожа Ислоом ва унинг авлодларидан Хожа Саъдга ҳамда бошқа Жўйбор хожаларига бутун-бутун босиб олинган вилоятларни дарубаст сифатида ҳадя қилган. Тадқиқотчиларнинг фикрича, ушбу мулк меросий суюрғол (ҳадя) бўлиб, у барча солиқлардан озод қилиш ҳақидаги имтиёзлар билан бирга ворисликка қолдириш ҳуқуқи билан берилган ер ва бошқа мулклардан иборат бўлган.

Жўйбор хожаларининг Бухоро, Самарқанд, Насаф (Қарши), Марв ва бошқа вилоятларда катта ер майдонлари бўлиб, бу мулклар мерос тариқасида авлоддан авлодга ўтган ва барча солиқлардан озод

этилган. Хонлар ва бошқа йирик амалдорлар томонидан уларга ҳаётият этилган ер мулкларидан ташқари улар Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг серунум яйловларига, беҳисоб подаларга, катта шаҳарларда жойлашган ўз хунармандчилик дўконларига, савдо расталарига, тегирмонлар, ҳаммом ва карвонсаройлардан келадиган даромадларга ҳам эга бўлганлар.

Каттадан-катта бойликларга эга бўлган Жўйбор шайхлари ўз хусусий ерларидан ташқари вақф ерлардан келадиган даромадни ҳам назорат қилганлар. Хожаларнинг давлат ишларидаги мавқеи шунчалик кучли эдики, улар, ҳатто, амалдорларни юқори мансабларга тайинлаш ёки четлатишда ҳам катта таъсирга эга бўлганлар.

Шайбонийлар даврида ер эгаллигининг қуйидаги асосий турлари мавжуд эди:

1. Мулки султоний ёки мулки мамлака (манбаларда мамлакаи девон, мамлакаи подшоҳий, замини мамлака, мамлакати султоний, мамлака атамаларида ҳам учрайди) давлатга қарашли ерлар бўлиб, бу ерларни сотиш, ҳаётият этиш, вақфга бериш фақат хоннинг ихтиёрида бўлган.

2. Мулки холис ёки мулки хурди холис маълум шахсларга тегишли бўлиб, ҳукмдор томонидан давлат олдига хизматлари учун берилган шахсий ерлар (суюрғол, иқтоъ, тархон, тиул ва бошқ.) Бундай ерлар ва уларнинг эгалари дафтардор томонидан махсус дафтарга қайд этиб борилган.

3. Вақф ерлари – ҳукмдор ёки бошқа шахслар томонидан диний муассасаларга мулк қилиб берилган ерлар ва суғориш иншоотлари. Бундай ерлардан келган даромаднинг асосий қисми мутавааллилар, қозилар ва мусулмон диндорларига тушган.

4. Қишлоқ жамоалари эгалик қиладиган ерлар. Шайбонийлар даврида деҳқончиликка алоҳида эътибор қаратилган бўлиб, аввало, суғориш тизи-

мини тартибга келтириш учун қатор тадбирлар амалга оширилган. Бу жараёнда минтақадаги йирик сув манбалари – Зарафшон, Чирчиқ, Сирдарё, Амударё, Вахш, Мурғоб каби йирик дарёлар ва кўплаб кичик дарёлар ҳамда кўллар, тоғ сувларининг имкониятларидан кенг фойдаланилган. Шайбонийхон даврида, сиёсий беқарорлик йилларида, Абдуллахон II даврида сунъий суғориш ишларининг аҳамияти йўқолмаган. Ундан ташқари, шайбонийлар даврида деҳқончилик тараққиётини таъминловчи ислохотлар ўтказилган. Хусусан, қаровсиз ва лалми ерларни давлат мулкига киритиб, бундай ерларда деҳқончиликни ривожлантириш, деҳқончилик қилишни хоҳлаганларга ҳар томонлама ёрдам бериш, маълум муддат солиқлардан озод этиш, ердан олинadиган солиқларни йиришдан маҳаллий амалдорларнинг ўз мансабларини суистеъмол қилишларига йўл қўймаслик учун ҳам тегишли тадбирлар амалга оширилган.

Солиқ тизими. Бухоро хонлиги девонхонасида молиявий ва солиқ ишлари ҳисоби бўйича махсус дафтарлар мавжуд бўлиб, уларда турли солиқлар, ижара тўловлари, маълум маҳсулотлар савдосидан тушган даромадлар қайд этиб борилган. Аммо, кўпгина сабабларга кўра, жумладан, хон хазинасининг давлат хазинасидан ажратилмаганлиги, кўпчилик амалдорларнинг ўзбошимчалиги, тўпланган ўлпонларни ижарага бериш, аҳолидан олинadиган солиқларнинг тўсатдан ошиб кетиши кабилар солиқ тизимидаги тартибсизликларни келтириб чиқарар эди. Бундай ҳолатда ўлпон тўловларининг қаттиқ ўрнатилган меъёрлари мавжуд бўлмасдан, ягона умумдавлат солиқ тизими кўпинча бузилиб турган.

Таъкидлаш лозимки, белгилаб қўйилган «шарият» ўлпонларига бошқа тўловлар қўшилган бўлиб, солиқлар ўлчови нисбатан кучли зодагонлар ва йи-

рик ер эгаларининг ижтимоий сиёсатидан келиб чиқиб белгиланган. Солиқ тўловчиларнинг асосий қисми деҳқонлар бўлиб, сиёсий беқарорлик давридаги иқтисодий инқирозлар туфайли йирик зодагонлар шаҳарликлардан ҳам йирик солиқлар ундирганлар. XVI асрда солиқларнинг катта қисми маҳсулот сифатида олинган.

Тарихий манбаларнинг маълумот беришича, шайбонийлар даврида бож, ўлпон, солиқ, жарима ва мажбурий тўловларнинг 40 дан ортиқ тури мавжуд бўлган. Оддий аҳоли тўловларнинг кўплаб турларини, жумладан, ер ва сувдан фойдаланганлик учун махсус солиқлар, амалдорлар фойдасига тўловлар, феодал мулкларни сақлаш учун ўлпонлар, шаҳар деворлари, масжидлар, мадрасалар қурилишлари, суфориш иншоотлари барпо этиш учун, йўллар ва кўприклар қурилишлари учун турли тўловларни тўлаганлар.

Бу даврда солиқ тўловчи аҳоли **фуқаро (ранят)** деб аталган ҳамда улардан турли солиқлардан ташқари жарималар ҳам ундириб олинган.

Аввалги даврда бўлгани каби шайбонийлар даврида ҳам ердан олинадиган солиқ **хирож (мол)** деб аталиб, ҳосилнинг маълум қисми ундирилган. XVI–XVIII аср ёзма манбаларида бу атама «мол», «моли жиҳот», «мол ва жиҳот», кўпроқ «хирож» сифатида тилга олинади. Бу тўловнинг миқдори шароитга қараб $\frac{3}{1}$, $\frac{4}{1}$, $\frac{5}{1}$, айрим ҳолларда эса $\frac{2}{1}$ қилиб белгиланган. Мулк ерларидан ҳосилнинг $\frac{10}{1}$ миқдоридан солиқ ундирилиб, у **ушр** деб аталган. Хирож, асосан, маҳсулот сифатида ундирилган.

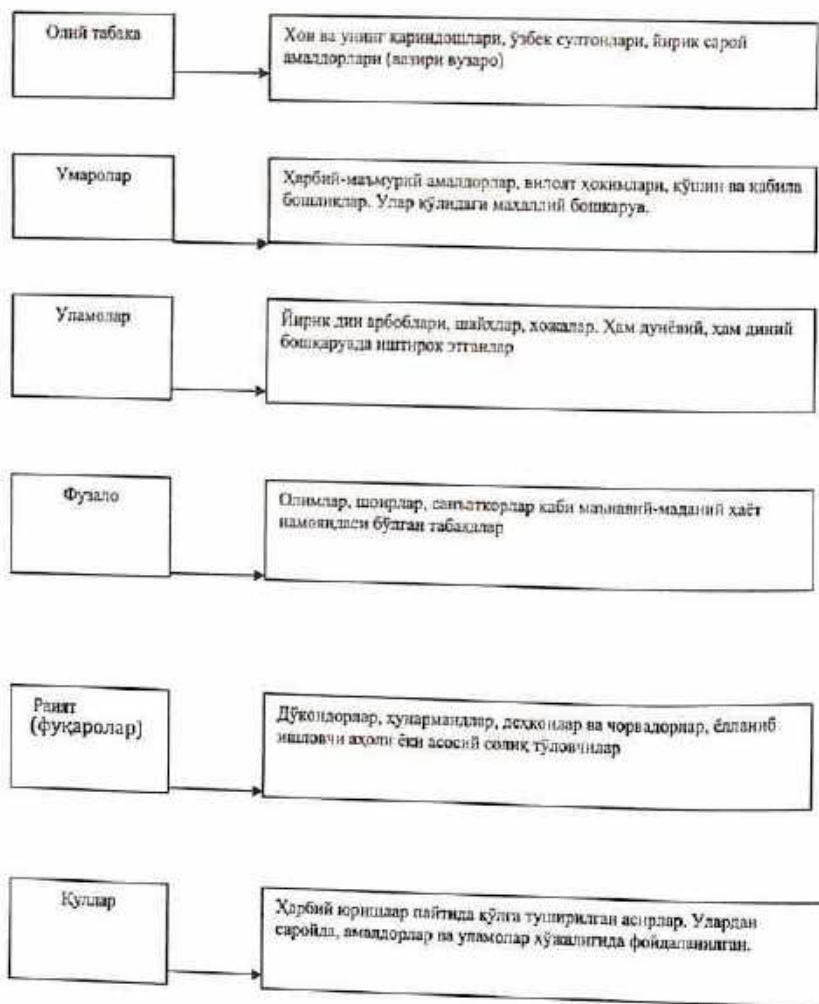
Хирождан ташқари «доимий», «қонуний» ва «фавқулодда» каби бож ва ўлпон турлари мавжуд бўлиб, уларнинг сони ўзаро урушлар ва давлат марказлашуви даврида янада кўпайган. Уруш ҳа-

ракатлари даврида деҳқонлар ва ҳунармандлардан олинадиган солиқ «**аворизот**» деб аталиб, у қисман пул билан ундирилган.

Марказий ҳокимият вакиллари фойдасига ҳам махсус солиқлар ундирилган. Мисол учун, доруғалар фойдасига **доруғачи** ёки **доруғалик** деган солиқ пул кўринишида тўланган. Афсуски, шайбонийлар даврида пул кўринишида тўланган ўлпон ва солиқлар ҳақида маълумотлар жуда кам. Шунга қарамасдан «пул» атамаси қўшилган **пилла пули, кўкнор пули, савзи пули, харбўза (тарвуз) пули** каби ўлпон ва солиқлар ҳам пул кўринишида тўланган бўлиши керак. Шунингдек, шаҳар аҳолиси ҳунармандлар ва дўкондорлар махсус солиқ – **тамға** тўлаганлар. Ундан ташқари, йирик бойлар ва судхўрларга тегишли савдо расталаридаги дўконларни маълум ҳақ эвазига ижарага олиб, ўз маҳсулотларини сотганлиги учун **тақти жой (тагжой)** деб аталувчи солиқ ҳам пул билан тўланган.

Шайбонийлар давлатига қарам бўлган, кўчманчи турмуш тарзи кечириб, чорвачилик билан шуғулланган аҳолига ишлаб бериш ва белгиланган тарзда солиқ тўлаш мажбурияти юклатилган. Кўчманчи чорвадор аҳоли ҳарбий юришлар вақтида ўз от-улови, яроғ-аслаҳаси ва озиқ-овқати билан бирга урушларда қатнашганлар. Уруш ҳаракатлари даврида, асосан, ўтроқ аҳолидан **ошланг (ошланк)** солиғи ундирилган. Бу солиқ доимий бўлмасида, ҳаракатда бўлган қўшинни сақлаш учун озиқ-овқат йиғими сифатида тўланган. Шунингдек, қўшинни таъминлаш учун **тағор** деб номланган озиқ-овқат ўлпони ҳам тўланган. Озиқ-овқат солиқларининг миқдори қатъий белгилаб қўйилмаган бўлиб, уни ҳукмдорларнинг ўзлари хоҳлаганча белгилаганлар.

Шайбонийлар даврида ижтимоий тузум

Айрим тадқиқотчиларнинг фикрича, шайбонийлар даврида солиқ ва йиғимлар билан бир қаторда жарималар ҳам бўлган. Мисол учун, кўчманчилар қишда истеъмола қилиши учун ҳар йили кузда ўз хўжайинларига сўйиш учун битта боқилган чорва молини берганлар. Бу **суғум** деб аталган. Шунингдек, хонлар, султонлар ва ўғлонлар бир манзилдан иккинчи манзилга кўчиб ўтаётган вақтларида уларга озиқ-овқат тўлови **шибоғу (сибоғу)** берилган бўлиб, «у кўпинча пиширилган гўштдан иборат бўлган». **Совурин** ва **пешкаш** йиғинлари ҳам жарималар қаторига киритилади. Бу йиғинлар пул, маҳсулот, чорва моллари, қимматбаҳо буюмлар, қушлар кўринишида ҳукмдорга тортиқ қилинган.

Бу даврда деҳқонлар ва шаҳар аҳолиси, айниқса, хунармандлар меҳнат мажбурият (мардикорлик, қалъа, бегор ва бошқ.)ларини бажарганлар. Бу мажбуриятлардан озод этилганлар эса, маълум миқдорда пул тўлаганлар. **Мардикорлик** йирик бойларга қарам бўлган деҳқонлар мажбурияти бўлиб, суғориш иншоотларини барпо этиш, таъмирлаш ҳамда тозалаш билан боғлиқ оғир мажбурият бўлган. Бир неча йиллаб давом этадиган янги каналлар қурилишида минг-минглаб деҳқонлар иштирок этганлар. Оддий аҳолига, шунингдек, қалъалар ва шаҳар деворларини тиклаш ва таъмирлаш мажбурияти ҳам юклатилган бўлиб у, **қалъа ёки харжи қалъа** деб аталган (Амин Бухорий).

Хунармандчилик ҳамда бозор савдосидаги йиғимлар хон хазинасининг асосий даромади ҳисобланган. Шунинг учун ҳам олий ҳукмдор ҳокимияти кучайган даврлар айрим ҳукмдорлар (Убайдуллахон, Абдуллахон II) солиқ тизимини тартибга солишга ҳаракат қилишган. Аммо, бундай ҳаракатлар ҳар доим ҳам керакли натижаларни бермаган.

Шайбонийларнинг пул ислоҳотлари. Шайбонийлар давлатида турли вазндаги олтин, кумуш, мис, мис ва кумуш аралашмасидаги танга-чақалар муомалада бўлган. Тадқиқотчиларнинг фикрича (Давидович Е.А.), олтин тангалар фақат Шайбонийхон ва Абдуллахон II даврларидагина зарб этилган. Бу даврда пул зарб этиш ҳамда кумуш ва мис тангаларнинг муомалада бўлиши бир-бири билан боғлиқ ҳолда кечган. Нумизматика маълумотларига кўра, XVI асрдаги пул муомаласининг асосини «танга», «тангача», «хоний» деб аталган кумуш ҳамда «мис динор» ёки «динор» деб аталган мис тангалар ташкил этган. Энг кичик мис тангачалар «пул» ёки «қора пул» деб аталган.

Муҳаммад Шайбонийхон 1507 йилда Ҳиротни эгаллагач, бу ердаги жомеъ масжидида кенгаш чақириб, пул ислоҳоти ҳақидаги фармонини эълон қилади. Бу пайтда Ҳиротдаги пул муомаласи чуқур инқирозга учраган бўлиб, ушбу ислоҳот Хуросондаги савдогар-зодагонларни Шайбонийхон томонга оғдириши лозим эди. Янги кумуш тангачаларнинг вазни 5,2 г. бўлиб (илгариги темурийлар тангалари 4,8 г. бўлган), унга Шайбонийхоннинг номи ва унвони битилган. 1507 йилда бу ислоҳот ҳали охирига етмаган эди. Манбаларга кўра, бу йилда Мовароуннаҳрда ҳали темурийлар тангалари тўла муомалада бўлган. 1508 йилда ислоҳот якунига етиб, шайбонийлар давлатининг барча худудларида – Самарқанд ва Бухорода, Марв, Кеш, Насаф, Нисо ва Сарахсда, Ҳирот, Машҳад, Нишопур ва Сабзаворда бир хил вазндаги, бир хил сайқалланган тангалар зарб этилиб, муомалага киритилади. Бир хил кумуш ва мис тангалар бутун мамлакат бўйлаб муомалага чиқарилиб, пулнинг қадрсизланишига барҳам берилади.

Аммо, бу ҳолат узоққа чўзилмайди. 1510 йилда Шайбонийхон вафот этгач, ўзаро урушлар ва

1512-1513 йиллар қиши қаттиқ келганлиги марказий Мовароуннаҳрда қимматчилик ва очарчиликка олиб келади. Ундан ташқари, шайбонийлар ва Бобурнинг мис тангаларни кўпроқ зарб эттириб, муомалага киритиш орқали даромадларини кўпайтириш йўлидаги ҳаракатлари пулнинг қадрсизланишини янада кучайтиради. Шайбонийларнинг ҳокимиятни мутлақ қўлга киритиши ва сиёсий вазиятнинг барқарорлашуви ҳам пулнинг қадрсизланишининг олдини ололмайди. Чунки, бозорларда мис пуллар ниҳоятда кўпайиб кетиб, маҳсулот нархидан анча ошиб кетади. Кумуш пуллар бутунлай муомаладан чиқиб, зарб этилмай қўяди. Бу ҳолат мамлакатда янгидан пул ислоҳоти ўтказиш заруриятини туғдирарди.

Давлатдаги бу галги ислоҳот анча оғир ва кўп босқичли бўлиб, бу сафар умумдавлат миқёсидаги пул муомаласини бир меъёрга тушириш учун ўн беш йил керак бўлади. Ушбу ислоҳотни кўпчилик тадқиқотчилар Кўчкунчихон (1510–1529) номи билан боғлайдилар. Даставвал Бухорода (Убайдулла Султоннинг мулки) кейин эса Самарқандда (Кўчкунчихон мулкидаги пойтахт) бошланган бу ислоҳот жараёнида юқори вазли мис тангалар зарб этилиб, паст вазли тангалар муомаласи тақиқланади. Кумуш тангалар зарб этилиши қисман йўлга қўйилган бўлса-да, уларнинг вазни Бухоро ва Самарқандда бир хил эмас эди. Фақат 1525 йилга келиб бутун давлат бўйлаб бир хил тангалар зарб этиш йўлга қўйилади. Бу жараёнда ҳар қандай шахс ўзининг метали ёки буюмларини зарбхонага элтиб, белгиланган вазндаги кумуш тангани эркин зарб эттириши мумкин эди. Бунинг учун хазинага маълум миқдорда тўлов тўланган.

Аммо, кумуш пуллар зарб этилиши ва муомалага киришидан тушган даромаднинг асосий қисми

давлат газнасига тушмас эди. Йирик мулк эгалари тангаларга ҳукмдор номи ва унвонини қўшиб зарб этсалар-да, зарбхоналардан келган даромадни ўзларига қолдирар эдилар. Давлатнинг асосан тўртта шаҳрида – Бухоро, Самарқанд, Балх ва Тошкентда доимий равишда кўп сонли кумуш тангалар зарб этилишига қарамай Кармана, Тоткенд (Зарафшон воҳаси), Аҳси, Кеш, Ҳисор, Ясси каби шаҳарларда ҳам кам бўлса-да, зарбхоналар ишлаб турган. Натижада, XVI асрнинг ўрталарига келиб кумуш пулларнинг қиймати тушиб кетади. Ундан ташқари, мамлакат ташқарисида ҳам (мас. қўшни бобурийлар давлатида) шайбонийлар кумуш тангаларини зарб этиш авж олади.

Бундай шароитда XVI асрнинг 60-йилларидан бошлаб Абдуллахон II савдо-сотик учун зарур бўлган пул ислоҳотини босқичма-босқич амалга оширади. Чунки, Абдуллахон II ҳукмдор сифатида нафақат давлат сарҳадларини кенгайтириш, марказлашган давлат барпо этиш, балки савдо-сотик мамлакат иқтисодининг муҳим тармоғи эканлигини яхши англаган эди. У отаси Искандархон (1560–1583) давридаёқ кумуш металл етишмовчилигини бартараф этиш билан бирга Бухорода олтин тангаларни доимий зарб этишни йўлга қўяди ва буни қаттиқ назорат остига олади.

Абдуллахон II ислоҳоти, асосан, кумушнинг нархи ошишига нисбатан кумуш тангаларнинг қийматини оширишга қаратилган эди. 1583 йилга қадар юқорида эслатилган тўртта йирик шаҳарда Искандархон номидаги бир хил вазн ва қийматга эга бўлган кумуш тангалар зарб этилади. 1560 йилдан кейинги, 1583 йилгача бўлган давр Абдуллахон II нинг кўплаб жангу жадаллар даври бўлиб, бу юришлар ва ўзаро курашлар катта маблағ талаб этар эди.

Шунинг учун ҳам Абдуллахонга ҳам, унинг рақибларига ҳам катта миқдордаги пул зарур эди.

1583 йилда отаси вафотидан сўнг олий ҳукмдор бўлган Абдуллахон II ўз пул ислоҳотининг сўнги қисмини амалга оширади. Яъни, у кумуш тангалар зарб этишни ўз пойтахти Бухорода марказлаштирди. Бухорода Абдуллахон II номидан ҳар йили кўп миқдорда кумуш тангалар зарб этилади. Балх, Самарқанд ва Тошкентда эса танга зарб этиш кескин камайтиради. Шунингдек, Абдуллахон II шаҳар савдосидаги кундалик эҳтиёж маҳсулотлари учун мис тангалар зарб этишни йўлга қўяди.

Шайбонийлар ўтказган пул ислоҳотлари орасида Абдуллахон II нинг ислоҳоти нисбатан муваффақиятли бўлиб, бу ислоҳот пул муомаласи инқирозига барҳам беради, кумушнинг давлат ҳудудларидан кўплаб чиқиб кетишини тўхтатади, хусусий металл яна зарбхоналарга жалб этади. Ушбу ислоҳот Абдуллахон II ички сиёсатининг бир қисми бўлиб, транзит, халқаро ва ички шаҳар савдосининг тараққиёти учун муҳим аҳамият касб этади.

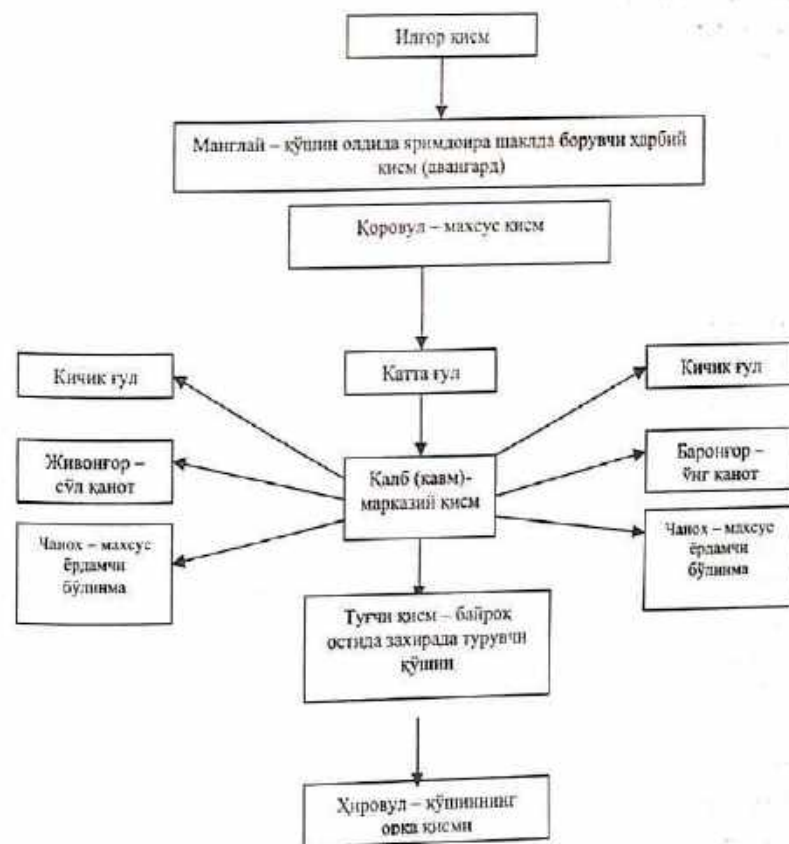
Ҳарбий қурилиш ва бошқарув. Шайбонийлар давлатида, сиёсатида, бошқарув ишларида йирик саркардалар, қўшин бошлиқлари, қўмондонлар ва амирларнинг ҳарбий маҳорати катта аҳамиятга эга эди. Барча шайбоний ҳукмдорлари ҳарбий сиёсатни Дашти Қипчоқ ўзбекларининг анъаналарига асосланиб олиб борганлар ҳамда бу жараёнда зарур ҳолларда зудлик билан тўпландиган кўп сонли қўшинларга таянганлар. Ундан ташқари, шайбонийлар ички ва ташқи хавфни бартараф этишда, давлат сарҳадларини кенгайтириш учун қилинадиган юришларда қўшинларнинг сони, ҳарбий тайёргарлиги, жанг усуллари, қуроляроғлар, қўшин бошлиқларининг ҳарбий маҳорати кабиларга ҳам катта эътибор қаратганлар.

Шайбонийлар давлатида қўшни тўплаш, қўшиннинг таъминоти, унинг таркиби, қўшинни жангга тайёрлаш, қурола-аслаҳалар, ҳарбий ва қоровулик хизматини ўташ, ҳарбий ҳаракатларни олиб бориш, асосан, Чингизхон ва Амир Темур қўшинларининг ҳарбий тузилишига асосланган бўлиб, унга Шайбонийхон томонидан дашт ўзбекларига хос бўлган айрим ўзгаришлар киритилган. Қурола-аслаҳаларнинг ўзгариши эса Абдуллахон II даврига тўғри келади.

Ҳарбий қўшин асосан отлик ва пиёда аскарлардан ташкил топган. Ҳарбий ҳаракатлар даврида қўшин ўқ-ёй, узун найза, қилич, гурзи, узун дастали жанг болтаси (табарзин), чангак каби асосий ҳужум қуролларидан фойдаланган. Абдуллахон II даврида пилта милтиқлар пайдо бўлган. Қўшинда ҳимоя воситаси сифатида қалқон (сипар) ҳамда темир симдан майда қилиб тўқилиб, усти ипак ва бахмал мато билан ёпилган совут (жовшан) ёки жиба (жева) – темир ёки пўлатдан ишланган махсус кийим кабилардан фойдаланилган.

Шайбонийлар қўшинининг олий бош қўмондонни хоннинг ўзи ҳисобланган. Алоҳида бўлинмалар – ўнг қанот, сўла қанот, қалб, қоровул ва ҳировуларга хоннинг ўғиллари, қариндошлари ёки жангда синалган, тажрибали ва довурак нўёнлар (ёки султонлар) бошлиқ қилиб тайинланган. Илгариги даврларда бўлгани каби шайбонийлар қўшини ҳам ўн минглик (туман), минглик, юзлик, ўнлик бўлинмаларга бўлинган.

Шайбонийлар ҳарбий қўшинларининг тузилиши⁴

Шайбонийлар қўшини асосан **қалб** деб аталувчи марказий қисм, **баронгор** (ўнг қанот) ва **живонгор** (сўла қанот) қисмларидан ва **ҳировул** (қўшиннинг орқа қисми)дан ташкил топган. Манбаларда қўшиннинг қанотларига бошчилик қилган саркарда **ўғлон** деб ҳам эслатилади. Қўшин олдида **манглай** деб аталувчи ҳарбий қисм яримдоира шаклида саф тортиб борган. Унинг олдида эса тез

⁴ Сағдуллаев А.С. ва бошқ. Ўзбекистон тарихи... – Б. 173.

ҳаракатланувчи кичик жанговар қисм **нагор** бўлган. Шунингдек, умумий кўшин олдида **қоровул** деб аталувчи махсус қисм, кўшиннинг ўнг ва сўл қанотлари олдида борувчи **кичик ғўл** деб номланувчи бўлинмалар ҳамда кўшин ортидан борувчи махсус ёрдамчи бўлинма – **чаноҳ** ҳаракат қилган.

Кўшин таркибида **туғчи** қисм, яъни байроқ остида захирада турувчи (туғни кўриқловчи) 20-30 минг кишилиқ жанговар ҳарбий бўлинма ҳамда **забонгири**, яъни душман томонидан «тил» тутиб келувчи махсус бўлинма ва **хабаргири** – душман тўғрисида маълумот келтирувчи (разведка) махсус бўлинмалар ҳам бўлган. Ҳарбий юришлар пайтида хон учун расмий қабул маросимлари ўтказиладиган жой – **баргоҳ** деб аталган. Кўшинда сараланган ўзбек навкарларидан тузилган хоннинг хос соқчилари ҳам катта аҳамиятга эга бўлган.

Кўшинни ййиш ва юришга тайёрлаш, уларнинг маошини тўлаш ҳамда бошқа ташкилий ишлар билан махсус амалдор – **тавочи** шуғулланган. Кўшинни қурол-яроғ билан таъминлашга масъул бўлган амалдор **жибачи** бўлиб, у хоннинг қурол-аслаҳаларига ҳам жавобгар бўлган. Хон ва кўшин бошлиқларининг алоҳида топшириқларини бажарувчи шахслар **ясовул** (Абдуллахон II даврида – **мубошир**) деб аталган. Хоннинг шахси ва саройни кўриқловчилар **кўрчи**, хон байроғини кўтариб юрувчилар **яловбардор** деб номланган. Абдуллахон II даврида кўшинга замбараклар жорий этилган бўлиб, кўшинда **тўпчибоши** мансаби пайдо бўлган. Ҳарбийлар устидан қаттиқ назорат ўрнатилган бўлиб, улар содир этган жиноят ва жазо турлари махсус ҳарбий судьялар – **қозин аскар** ҳамда **муфтин аскар** томонидан кўриб чиқилган.

Шайбонийлар давлатида маданий ҳаёт. Ислам дини. Аввалги сулолалар даврида Мовароун-

наҳр ва Хуросонда юксак даражада ривожланган маданий анъаналар шайбонийлар даврида ҳам давом этади ҳамда бойитилади. Бу даврда маданий ҳаётнинг кўплаб жабҳаларида: адабиёт, тарихнавислик, хаттотлик, мусиқа, эпиграфика, меъморчилик, наққошлик, ислом маданияти кабиларда айрим сиёсий ҳаётдаги инқироз ҳолатларига қарамасдан ривожланиш жараёнлари кузатилади.

Адабиётнинг турли жанрларида Муҳаммад Солиҳ, Хожа Афсодий, Восифий, Мажлисий, Убайдий, Бақоий, Шайдо, Ошиқ, Азизий, Нисорий, Мушфиқий, Нахлий, Мутрибий кабилар баракали ижод қилдилар. Бу даврдаги адабиёт намояндалари Ҳиндистон, Эрон, Туркия, Озарбайжон, Шарқий Туркистон каби кўшни давлатлардаги қалам аҳли билан ижодий алоқада бўлдилар.

Бу даврда яратилган адабий асарлар орасида бухоролик адабиётшунос олим ва шоир Ҳасанхожа Нисорийнинг «Музақкири аҳбоб» («Дўстлар ёдномаси») асарини келтириш (1516–1597) мумкин. Қомусий хусусиятга эга бўлган бу асарда XVI асрда Мовароуннаҳр, Хуросон, Ҳиндистон, Эрон, Туркия ва Шарқий Туркистонда яшаб ижод этган 228 шоир, жумладан, Жомий, Навоий, Хусайн Бойқаро, Хусайн Воиз Кошифийлар тўғрисида, Арслонбоб, Аҳмад Яссавий, Сулаймон Боқирғоний, Занги ота, Шайх Худойдод каби тасаввуф намояндалари ҳаёти, кароматлари ҳақида, шунингдек, тарихий воқеалар, илм-фан ривожи, санъат соҳасидаги ютуқлар, турли шаҳарлардаги меъморчилик ривожи ҳақида маълумотлар берилади. Абдуллахон II га атаб ёзилган мазкур асар Ўрта Осиё, Эрон ва Ҳиндистондаги адабий муҳит ҳақида бой маълумотлар берувчи манба ҳисобланади.

Бу даврда ҳукмрон сулола вакиллари адабиёт ривожига ҳомийлик қилиш билан бирга ўзлари

ҳам ижод билан шугуланганлар. Хусусан, Шайбонийхон, Убайдуллахон, Абдуллахон II, Дўст Муҳаммад Султон (Наврўз Аҳмадхоннинг ўғли) кабиларнинг айрим асарлари ва газаллари бизгача сақланиб қолган.

Бу даврда тарихнавислик соҳасида ҳам кўплаб тарихий асарлар яратилди. Сулола асосчиси Шайбонийхон ва унинг ворисларига атаб ёзилган Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Али Насруллоҳийнинг «Зубдат ул-асар», Мулла Шодийнинг «Фатҳнома», Биноийнинг «Шайбонийнома», Муҳаммад Солиҳнинг «Шайбонийнома», Фаздуллоҳ Рўзбеҳоннинг «Меҳмонномаи Бухоро», Зайниддин Восифийнинг «Бадое ул-вақое», Ҳофиз Таниш Бухорийнинг «Абдулланнома», муаллифи номаълум бўлган «Таворихи гўзида», «Нусратнома» кабилар фикримиз далилидир.

Манбаларнинг маълумот беришича, бу даврда рассомлик, хаттотлик ва мусиқа санъатида, фикҳ, тиббиёт, риёзиёт (математика), ҳандаса (геометрия) ва илми нужум (астрономия) соҳаларида ҳам ривожланиш юз беради. Масалан, кўпроқ шоир сифатида танилган Мушфиқий (1538–1588) фалсафа, астрономия, фикҳ, ҳисоб, физика, мусиқа, араб тили каби соҳаларда ҳам етук саналган. Бу даврда тиббиёт соҳасида ҳам қатор асарлар яратилган. Жумладан, Кўчкунчихон ва Абу Саидхон замонларида яшаган машҳур табиб ва олим Султон Али «Дастур ул-илож», «Муқаддимаи дастур ул-илож» рисолаларини ёзиб, уларда инсон танасидаги касалликларнинг шарҳи ҳамда уларни даволаш тўғрисида маълумотлар берган. Абдуллатифхоннинг шахсий табиби Муҳаммад Юсуф, Наврўз Аҳмадхон саройида эса табиб Шоҳ Алилар фаолият олиб бориб, «Кўз касаллигига оид асарлар сараси», «Кўз табиблари учун қўлланма» каби асарлар яратганлар. Шунингдек, Муҳаммад Юсуфнинг «Исит-

мани ўрганишга доир», «Қон томири ва сийдик» каби асарлари ҳам маълум. 1562–1567 йилларда табиб Убайдуллоҳ Қаҳҳол тиббиётга оид муҳим қомусий асар – «Касаллик шифоси»ни яратган. Ушбу асарларда келтирилган даво услублари, ташхис қўйиш, дорилар тайёрлаш каби маълумотлар ўрта асрлар мусулмон Шарқи тиббиётига хос илғор анъаналар XVI асрда ҳам давом этганлигини кўрсатади.

Шайбонийлар ҳукмдорлари меъморчилик соҳасида ҳам қатор ишларни амалга ошириб, турли мақсадларга мўлжалланган қурилиш ишларини амалга оширганлар. Меъморчилик иншоотлари нафақат ҳукмрон сулола вакиллари, балки хусусий мулкдорлар томонидан ҳам бунёд этилган. Мамлакатнинг Бухоро, Самарқанд, Тошкент, Қарши, Кармана, Туркистон, Марв, Балх, Ҳирот, Хива каби кўплаб шаҳарларида турли меъморчилик иншоотлари – мадраса ва масжидлар, хонақолар, тимлар, миноралар, ҳаммомлар, карвонсаройлар, сардоба ва кўприклар бунёд этилиб, шаҳарлар деворлари таъмирланади. Мисол учун, Самарқанддаги Шайбонийхон қурдирган Хония, Абу Саид ва Қулбобо Кўкалдош номлари билан боғлиқ мадрасалар, Самарқанд яқинидаги сувайирғич, Бухорода шаҳар деворининг таъмирланиши, Мир Араб, Абдуллахон, Модарихон мадрасалари, Тошкентдаги Бароқхон (ҳозирги Ҳастимом) ва Кўкалдош мадрасалари, Туркистонда Шайбонийхон масжиди, Карманда Қосим Шайх масжиди, Балхда қалъа деворининг таъмирланиши, Абдуллахон, Қулбобо Кўкалдош мадрасалари, Ҳиротда Кўкалдош мадрасаси кабилар шулар жумласидандир.

Бухоро хонлигидаги меъморчилик ва шаҳарлар тараққиёти Абдуллахон II даврида айниқса юксалди. Ҳозирги Ўрта Осиёнинг деярли бутун худудларини ўз ичига олган давлатни барпо этиш жараё-

нида Абдуллахон II жуда кўплаб ҳарбий юришлар олиб борган бўлса-да, мамлакатдаги иқтисодиёт, маданият, шаҳарлар тараққиётига алоҳида эътибор қаратган. Чунончи, Ўрта Осиёдаги XVI асрга оид меъморчилик обидаларининг асосий кўпчилик қисми бу ҳукмдор даврида бунёд этилган бўлиб, манбаларнинг маълумот беришича, уларнинг сони 1000 дан ошади.

Маълумки, XV асрнинг иккинчи ярми Ўрта Осиёнинг исломий ҳаётида Хўжа Аҳрор фаолиятининг фаоллашуви билан изоҳланади. Кейинроқ эса, бу ҳудудлардаги маънавий-диний ҳаётда суфийликнинг бир қатор йирик намояндalари шаклланади. Сиёсий ҳокимиятнинг шайбонийлар қўлига ўтиши натижасида темурийлар давридаги йирик диний уламолар янги диний вакиллар, хусусан, XVI асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб жўйбор шайхлари билан алмашади. Улардан энг машҳурлари Хожа Муҳаммад Ислom (1493–1563), Хожа Саъд (1531–1589), Хожа Тожиддин Ҳасан (1547–1646), Хожа Абураҳим (1575–1628/29) кабилар бўлиб, улар нақшбандия тариқатининг йўлбошчилари эдилар. Бу даврда Мовароуннаҳрда яссавия ва кубровия тариқати намояндalари ҳам мавжуд бўлган бўлса-да, бу иккала тариқат вакиллари Мовароуннаҳрнинг сиёсий ҳаётига жуйбор шайхлари каби таъсир эта олмас ва аралашмас эдилар.

Яманнинг Хазрамавт деган жойида туғилган Саид Шамсиддин Абдуллоҳ XV асрнинг 80-йилларида Мовароуннаҳрга келади ва Хўжа Аҳрорнинг муриди бўлади. Ўрта Осиё ислом дини тарихига Мири Араб номи билан кирган бу шахс кейинчалик, Шайбонийхон ва Убайдуллахон даврларида жуда катта обрў ва мавқега эга бўлиб, йирик мулкдорга айланади. Туркистондаги Саврон шаҳрида яшаган Мири Араб Бухорога тез-тез бориб, сарой

ишларига аралашиб туради. Унинг мавқеи шунчалик баланд эдики, ҳаттоки хон ва унинг атрофидагилар ҳам у билан ҳисоблашар эдилар.

Шайбонийлар давридаги вилоят ҳокимлари ўзларининг юқори лавозимдаги амалдорлар билан муносабатларини яхшилаш учун тез-тез шайхларга мурожаат этиб турганлар. Шунингдек, ҳукмрон доира вакиллари ҳам ўзларининг сиёсий курашларида суфийлар мададидан фойдаланганлар.

Шайбонийлар даври давлатчилиги тарихига хулоса сифатида айтиш мумкинки, бу даврдаги ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаётда кўплаб ижобий ўзгаришлар юз берганлигига қарамасдан, ўрта асрлар тарихининг бошқа даврларида бўлгани каби, бу даврда ҳам ўзаро урушлар доимий бўлиб турган. Бу даврга келиб давлат бошқарувида яна кўчманчи ва яримкўчманчи анъаналар устунлик қила бошлайди. Шунга қарамасдан бу давр Ўзбекистон давлатчилиги тарихида муҳим аҳамиятга эга бўлиб, ушбу аҳамият илм-фан ва маданият, шаҳарсозлик ҳамда меъморчилик равнақи билан изоҳланади.

Шайбонийлар сулоласи ҳукмдорлари⁵

Муҳаммад Шохбахт Шайбонийхон (1500–1510)
Кўчкунчихон (1510–1530)
Абу Саъидхон (1530–1533)
Убайдуллахон (1533–1539)
Абдуллахон I (1539–1540)
Абдулазизхон (Бухорода) (1540–1550)
Абдулатифхон (Самарқандда) (1540–1551)
Наврўз Аҳмадхон – Бароқхон (Тошкентда) (1551–1556)
Пирмуҳаммадхон (1556–1561)

⁵ Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги..., – В. 362.

Искандархон (1561–1583)
Абдуллахон II (1583–1598)
Абдулмўминхон (1598–1599)
Пирмуҳаммадхон II (1599–1601)

2-§. Аштархонийлар даври давлатчилиги

Сиёсий тарих. 1598 йилда Абдуллахон II вафот этгач, тахтга унинг ўғли Абдулмўмин ўтирди. Ўзаро урушлар натижасида у узоқ вақт ҳокимиятни бошқара олмай ҳалок бўлди. Тахтга Абдуллахон II нинг амакиваччаси Пирмуҳаммад II ўтириб, у ҳам узоқ вақт ҳукмронлик қила олмади.

Абдуллахон II вафотидан кейин марказий ҳокимиятнинг инқирози ва мамлакатдаги тартибсизликлардан Бухоро хонлигининг ички ва ташқи рақиблари зудлик билан фойдаланишга уринишади. Пирмуҳаммадхон бу рақиблар қуршовларини бартараф қилишга ожизлик қилади. Чунончи, мамлакатнинг жанубида Эрон шоҳи Аббос Сабзавор, Машҳад ва Ҳиротни эгаллаб олади. Юсуф Мунши маълумотларига кўра, «Мовароуннаҳрда ҳам бутун давлатда бўлгани каби бошбошдоқликлар авж олиб, ҳеч ким бировга бўйсунганини хоҳламади». Ана шундай шароитда янги сулола – аштархонийлар сулоласи ҳокимият тепасига келади.

Аштархонийлар чингизийлар авлодидан бўлиб, XV асрнинг 80-йилларидан бошлаб Астрахан (Ҳожи Тархон)да ҳукмронлик қилганлар. XVI аср ўрталарида Астрахан Иван Грозний томонидан босиб олингач, сулола ҳукмдори Ёрмуҳаммад Султон ўз яқинлари билан Бухорога келади. Манба тили билан айтганда, «урус (номи-ла) машҳур насронийлар босқини дастидан (қочиб), Ёр Муҳаммадхон фарзандлари Жонимуҳаммад Султон, Аббос Сул-

тон, Турсун Муҳаммад Султон, Пирмуҳаммад Султон ва аҳли аёли билан Мовароуннаҳрга келди».

Бухоро ҳукмдори Искандар Султон Ёрмуҳаммад ҳамда унинг оила аъзоларини яхши кутиб олиб, улар билан дўстона муносабатда бўлади. Орадан кўп ўтмай Ёрмуҳаммаднинг ўғли Жонмуҳаммад (Жонибек Султон) Искандархоннинг қизи Зухробегимга уйланади. Шу тариқа Ёрмуҳаммад ва унинг авлодлари шайбонийлар саройида катта мавқега эга бўла бошладилар. Жонибек Султон ва Зухробегимдан уч ўғил – Динмуҳаммад, Боқимуҳаммад ва Валимуҳаммад туғилди. Вақти келиб Динмуҳаммад Хуросондаги вилоятларнинг бири Обивардда, Боқимуҳаммад эса Самарқандда ҳоким этиб тайинланади.

Бошбошдоқликлар ва ўзаро урушларга чек қўйиш мақсадида 1601 йилда бухоролик бир гуруҳ йирик зодагонлар Жонибек Султонни Бухоро ҳукмдори тахтига таклиф этадилар. Жонибек Султон катта ўғли Динмуҳаммад фойдасига тахтдан воз кечади. Обивард ҳокими Динмуҳаммад эса Бухорога келишда қизилбошлилар билан бўлган тўқнашувда ҳалок бўлади. Шундан сўнг Жонибек Султоннинг иккинчи ўғли Боқимуҳаммад ҳокимиятга таклиф этилади. Бу пайтда Самарқанд ҳокими бўлган Боқимуҳаммад Боғишамол атрофларида Пирмуҳаммад II кўшинларини мағлубиятга учратиб, Бухоро тахтига ўтиради (1601–1605). Шу тариқа Мовароуннаҳрда тарихий манбаларда аштархонийлар (астраханлик ёки ҳожитархонлик ҳукмдорлар) ёки жонийлар (Жонибек султон номидан) деб ном олган ва бир ярим аср ҳокимият тепасида бўлган сулола ҳукмронлиги даври бошланади.

Илк даврда пул муомаласидаги тангалар Жонибек Султон номидан зарб этилган бўлса-да, амалда ҳокимиятни Боқимуҳаммад бошқаради. У мамлакатдаги тарқоқликка барҳам беришга ҳаракат қи-

либ, аввало, Хоразмни мамлакатга қўшиб олади. 1602 йилда Балхни қўлга киритиб, Боқимуҳаммадхон уни укаси Валимуҳаммадга ҳада қилиб, Андхўй, Шибирғон, Маймана, Бағлон, Бадахшон ва Ҳисорни ҳам Бухорога бўйсундиради. Боқимуҳаммадхон мамлакат ички ишларига ҳам алоҳида эътибор қаратиб, давлат бошқарувини тартибга солишга ҳаракат қилади. Юсуф Мунши маълумотларига кўра, у «ҳокимият амалдорлари мансабларини қайта кўриб, қўшин тузилишини, фуқаролар ҳолатини назорат қилган» бўлса-да, унинг қисқа муддатли ҳукмронлик даврида бу сиёсий ҳаракатлар ижобий натижа бермайди. 1605 йилда Боқимуҳаммадхон вафот этгач, тахтга унинг укаси, Балх ҳокими Валимуҳаммад (1605–1611) ўтиради.

Валимуҳаммадхон ҳукмронлиги даврида ҳам Балх ва Ҳирот учун курашлар давом этади. Бу курашларда Валимуҳаммадхоннинг қўли баланд келган бўлса-да, у 1607 йилда Эрон шоҳи Аббос I билан сулҳ шартномаси имзолайди. Бунинг натижасида, Хуросон бутунлай сафавийлар қўлига ўтиб кетди. Натижада, бусиз ҳам Валимуҳаммад саройи ишларига доимий аралашиб юрган, кўп ҳолларда хонсиз ҳам қарор қабул қиладиган, ўзларини сиёсий жиҳатдан мустақил деб ҳисоблайдиган бир гуруҳ бухоролик амалдорлар Валимуҳаммадга қарши 1608 йилда фитна уюштирадилар. Хон Эрон шоҳи Аббос I ҳузурига қочиб кетади. Бухоро тахтида яна бошбошдоқликлар бошланиб кетиб, 1611 йил ёзида Валимуҳаммадхоннинг Аббос I ёрдамида Бухоро тахтини эгаллаши ҳам узоққа чўзилмайди. 1611 йилнинг октябрида Самарқанд атрофидаги Имомқулихон билан бўлган тўқнашувда Валимуҳаммадхон ҳалок бўлди. Аштархонийлар тахтига Боқимуҳаммаднинг ўғли Имомқулихон (1611–1642) ўтиради.

Бу даврга келиб маҳаллий ҳукмдорларнинг ўзбошимчалиги ҳаддидан ошиб, бу ҳолат, айниқса, ўтроқ аҳоли турмуш тарзига салбий таъсир этарди. Имомқулихон ўзбошимча ҳокимлар ҳаракатини су-сайтиришга муваффақ бўлади. Имомқулихон Хоразм ва Хуросонни қайта қўлга кирита олмаган бўлса-да, Тошкент, Андижон, Туркистон шаҳарларига хавф солиб турган қозоқлар, қалмиқлар ва бошқа кўплаб кўчманчиларга қарши кураш олиб боради. Айрим ҳолларда уларга ён бериб, кўчманчилар кучларидан Эрон шоҳларига қарши курашда фойдаланади. Имомқулихон Тошкент шаҳри ва унинг атрофидаги ерларга ўғли Искандар Султонни ҳоким этиб тайинлайди. Аммо, тошкентликлар Искандар Султон сиёсатидан норози бўлиб исён кўтарадилар ва, натижада, у ўлдирилади. Бунинг эвазига Имомқулихон Тошкентда қирғинбарот ўтказди.

Шунга қарамай, манбаларнинг гувоҳлик беришича, Имомқулихон даврида хон ҳокимиятининг мавқеи ошиб, ички вазият, сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий барқарорлик яхшиланди. Муҳаммад Юсуф (ибн Ҳожи Бақо)нинг «Тарихи Муқимхоний» асарида берилишича, «Имомқулихон ночорлар ишини енгиллаштирди, арз билан келганларни қайтармади. Унинг замонида на камбағал, на бечора қолганди. Чиқарган буйруқлари ижроси борасида амалдорларига қаттиқ турди, қоронғи тушиши билан оддий кийим кийиб, вазири ва қўрчи билан бозорлару маҳаллаларни айланиб, оддий халқнинг ҳақиқий аҳволдан хабардор бўлиб турарди». Умрининг охирида кўзи ожиз бўлиб қолган Имомқулихон 1642 йилда Маккага ҳаж сафарига жўнаб, 1644 йилда Мадинада вафот этади.

Имомқулихондан сўнг тахтга унинг укаси Нодирмуҳаммад (1642–1645) ўтирди. Нодирмуҳаммад хон бўлгунига қадар Балх ҳокими бўлиб, узоқ вақт

либ, аввало, Хоразмни мамлакатга қўшиб олади. 1602 йилда Балхни қўлга киритиб, Боқимуҳаммадхон уни укаси Валимуҳаммадга ҳадя қилиб, Андхўй, Шибирғон, Маймана, Бағлон, Бадахшон ва Ҳисорни ҳам Бухорога бўйсундиради. Боқимуҳаммадхон мамлакат ички ишларига ҳам алоҳида эътибор қаратиб, давлат бошқарувини тартибга солишга ҳаракат қилади. Юсуф Мунши маълумотларига кўра, у «ҳокимият амалдорлари мансабларини қайта кўриб, қўшин тузилишини, фуқаролар ҳолатини назорат қилган» бўлса-да, унинг қисқа муддатли ҳукмронлик даврида бу сиёсий ҳаракатлар ижобий натижа бермайди. 1605 йилда Боқимуҳаммадхон вафот этгач, тахтга унинг укаси, Балх ҳокими Валимуҳаммад (1605–1611) ўтиради.

Валимуҳаммадхон ҳукмронлиги даврида ҳам Балх ва Ҳирот учун курашлар давом этади. Бу курашларда Валимуҳаммадхоннинг қўли баланд келган бўлса-да, у 1607 йилда Эрон шоҳи Аббос I билан сулҳ шартномаси имзолайди. Бунинг натижасида, Хуросон бутунлай сафавийлар қўлига ўтиб кетди. Натижада, бусиз ҳам Валимуҳаммад саройи ишларига доимий аралашиб юрган, кўп ҳолларда хонсиз ҳам қарор қабул қиладиган, ўзларини сиёсий жиҳатдан мустақил деб ҳисоблайдиган бир гуруҳ бухоролик амалдорлар Валимуҳаммадга қарши 1608 йилда фитна уюштирадilar. Хон Эрон шоҳи Аббос I ҳузурига қочиб кетади. Бухоро тахтида яна бошбошдоқликлар бошланиб кетиб, 1611 йил ёзида Валимуҳаммадхоннинг Аббос I ёрдамида Бухоро тахтини эгаллаши ҳам узоққа чўзилмайди. 1611 йилнинг октябрида Самарқанд атрофидаги Имомқулихон билан бўлган тўқнашувда Валимуҳаммадхон ҳалок бўлди. Аштархонийлар тахтига Боқимуҳаммаднинг ўғли Имомқулихон (1611–1642) ўтиради.

Бу даврга келиб маҳаллий ҳукмдорларнинг ўзбошимчалиги ҳаддидан ошиб, бу ҳолат, айниқса, ўтроқ аҳоли турмуш тарзига салбий таъсир этарди. Имомқулихон ўзбошимча ҳокимлар ҳаракатини сусайттиришга муваффақ бўлади. Имомқулихон Хоразм ва Хуросонни қайта қўлга кирита олмаган бўлса-да, Тошкент, Андижон, Туркистон шаҳарларига хавф солиб турган қозоқлар, қалмиқлар ва бошқа кўплаб кўчманчиларга қарши кураш олиб боради. Айрим ҳолларда уларга ён бериб, кўчманчилар кучларидан Эрон шоҳларига қарши курашда фойдаланади. Имомқулихон Тошкент шаҳри ва унинг атрофидаги ерларга ўғли Искандар Султонни ҳоким этиб тайинлайди. Аммо, тошкентликлар Искандар Султон сиёсатидан норози бўлиб исён кўтардилар ва, натижада, у ўлдирилади. Бунинг эвазига Имомқулихон Тошкентда қиргинбарот ўтказди.

Шунга қарамай, манбаларнинг гувоҳлик беришича, Имомқулихон даврида хон ҳокимиятининг мавқеи ошиб, ички вазият, сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий барқарорлик яхшиланди. Муҳаммад Юсуф (ибн Ҳожи Бақо)нинг «Тарихи Муқимхоний» асарига берилишича, «Имомқулихон ночорлар ишини енгиллаштирди, арз билан келганларни қайтармади. Унинг замонида на камбағал, на бечора қолганди. Чиқарган буйруқлари ижроси бора қолганди. Чиқарган буйруқлари ижроси борасида амалдорларига қаттиқ турди, қоронғи тушиши билан оддий кийим кийиб, вазири ва кўрчи билан бозорлару маҳаллаларни айланиб, оддий халқнинг ҳақиқий аҳолидан хабардор бўлиб турарди». Умрининг охирида кўзи ожиз бўлиб қолган Имомқулихон 1642 йилда Маккага ҳаж сафарига жўнаб, 1644 йилда Мадинада вафот этади.

Имомқулихондан сўнг тахтга унинг укаси Нодирмуҳаммад (1642–1645) ўтирди. Нодирмуҳаммадхон бўлгунига қадар Балх ҳокими бўлиб, узоқ вақт

тахтни бошқара олмайди. У ҳокимият тепасига келгач, мамлакатдаги аҳвол тезда ўзгариб кетади. Чунки хон давлат ишларида ҳал қилувчи рол ўйнайдиган зодагонларга яқинлашолмай, улар билан тил топиша олмайди. Ундан ташқари, Нодирмуҳаммадхон мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида муҳим рол ўйнаган амирлар ва султонлар мавқеини чеклаш билан бирга мамлакатнинг асосий вилоятларини ўзининг олти ўғли, бир набираси ва икки жиянига бўлиб беради. Жумладан, ўғиллари Абдулазиз Султонга Самарқанд, Хисрав Султонга Бадахшон билан Қундуз, Барҳом Султонга Тошкент, Субҳонқули Султонга Балх, Қутлуқ Муҳаммад Султонга Ҳисор, Абдурахмон Султонга Шибиргон ва Андхўй, набираси Қосим Султонга Хузор, жиянлари Муҳаммадёр Султонга Шаҳрисабз, Сўфи Султонга Толлиқон берилади.

Бундай шароитда орадан кўп вақт ўтмай вазият кескин ўзгаради. Саройдаги лавозимлардан озод этилган амалдорларнинг норозилиги кучайиб турган бир пайтда, мамлакат ҳудудларига шимолдан кўчманчилар ҳужумлари бошланади. Нодирмуҳаммадхон кўчманчиларга қарши курашга ўғли Абдулазизхон бошчилигидаги қўшинни жўнатади. Олий ҳукмдордан норози бўлган бир гуруҳ амалдорлар 1645 йилнинг апрелида Учтепа атрофидаги Янги-сарой деган жойда Нодирмуҳаммаднинг катта ўғли Абдулазиз Султонни хон деб эълон қиладилар. Бу пайтда Қарши даштларида ов қилиб юрган Нодирмуҳаммадхон бу хабарни эшитиб Балхга қочади.

Абдулазизхон ҳукмронлиги даври (1645–1681) ўзаро курашлар билан бошланади. Балхда ўрнашиб олган Нодирмуҳаммад қолган ўғилларига ва янги хондан норози бўлган Бухоро амирларига таяниб, Абдулазизхон ҳокимиятини тортиб олишга уринади, аммо бунинг уддасидан чиқа олмайди.

Шундан сўнг Нодирмуҳаммадхон ҳинд ҳукмдори бобурий шаҳзода Шоҳжаҳондан ёрдам сўради. Бундан фойдаланган бобурийлар Балх ва Бадахшонни эгаллаб, бу ҳудудларда икки йил ҳукмронлик қиладилар. Нодирмуҳаммад эса Эрон шоҳи ҳузурига қочиб кетади. 1647 йил октябрда Абдулазизхон Балхга ҳужум қилиб, уни бобурийлардан тортиб олади. Нодирмуҳаммад эса 1651 йилда ҳаж сафарига чиқиб йўлда вафот этади.

Абдулазизхон даврида мамлакатда нотинчликлар ҳукм суради. Айниқса, Балхда ҳукмронлик қилаётган Субҳонқули Султон билан Абдулазизхон ўртасидаги кураш кескинлашади. Абдулазизхон Балхни Бухорога бўйсундиришга бир неча марта уринган (1652–1657) бўлса-да, Субҳонқули Султонни мағлуб эта олмайди. Ундан ташқари, олий ҳокимиятнинг заифлашгани ҳамда ўзаро урушлардан фойдаланган Хива хонлари Бухорога тез-тез ҳужумлар уюштириб турдилар. Улар 1658 йилда Кармана ва Вардонзани талон-торож қилиб, 1662 йилда Бухорогача етиб келадилар. Балх можаролари 1658 йилда Абдулазизхоннинг пири Абдуғаффор хожанинг аралашуви билан биров барҳам топган бўлса-да, амалда Субҳонқули Султон Балхни мустақил бошқарган.

Хива билан узоқ урушлар устига мамлакатдаги турли ижтимоий қатламлар ўртасидаги ихтилофларнинг кескинлашиб бориши мамлакат ҳаётига салбий таъсир кўрсатган. Манба тили билан айтганда, Абдулазизхон даврида «Мовароуннаҳр ва Балх вилоятлари хоразмликлар ва қозоқлар ҳужумлари туфайли ҳалокат ёқасига келиб қолди». Қариб қолган Абдулазизхон душман ҳужумларини қайтаролмай қолган эди. Ундан ташқари, унинг даврида йирик ер эгаларининг иқтисодий ва си-

ёсий мустақиллигининг кучаюви марказий ҳокимиятни янада заифлаштирган эди.

1981 йилда Абдулазизхон тахтни укаси Субҳонқули Султонга топшириб, ўзи ҳаж сафарига жўнайди. Субҳонқулихон (1681–1702) ҳукмронлиги йилларида ҳам мамлакатдаги ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий вазият ўзгармайди. Чунончи, Субҳонқулихон даврида унинг ўғиллари ўртасида Балх ҳокимияти учун кураш янада авж олади. Бу жараёнда унинг ўғилларини Балхдаги обрўли хонадонлар қўллаб турадилар. Маҳаллий амалдорлар давлат хазинасига ҳам солиқлар тўламаганлар. Бу ҳолат марказий ҳокимиятнинг Балхдаги мавқеини ниҳоятда заифлашиб кетганидан ва маҳаллий сиёсий кучларнинг, хусусан, йирик амирлар мавқеи охирига кетганидан далолат беради.

Янги ҳукмдорнинг ҳокимият тепасига келиши Бухоро ва Хива муносабатларини ҳам юмшатмайди. Хиваликлар Абдулазизхон ва унинг ўғли Анушахон бошчилигида Зарафшон ва Қашқадарё воҳаларига талончилик юришлари уюштириб, шаҳар ва қишлоқларни вайронага айлантирадилар. Оқибатда, сугориш ишлари издан чиқиб, деҳқончиликка путур етади. Бозорларда қимматчилик бошланиб, халқнинг аҳволи ёмонлашади. Мана шундай шароитда Субҳонқулихон давлатнинг бўшаб қолган хазинасини тўлдириш мақсадида қўшимча солиқларни жорий этиб, бир неча йиллик солиқларни олдиндан йиғиб олишга буйруқ беради.

Субҳонқулихоннинг ўғли Убайдуллахон (1702–1711) мамлакатда ҳукм сураётган сиёсий тарқоқликни тугатишга ҳамда марказий давлат ҳокимиятини мустақкамлашга ҳаракат қилган сўнгги аштархоний ҳукмдор бўлади. Унинг Самарқанд, Ҳисор, Термиз ва Шаҳрисабзга қилган юришлари натижасиз тугаган бўлса-да, узоқ қамалдан сўнг

Балхни эгаллашга муваффақ бўлади. Манбаларнинг гувоҳлик беришича, Убайдуллахон Балхни эгаллагач, қўшиндаги отлар ва туялар деҳқонлар экинларини пайҳон қилмасликлари ҳақида буйруқ беради. Бу билан у ўзига солиқ тўловчи аҳоли манфаатини кўзлаган ва оддий аҳолини ўзига оғдиришга ҳаракат қилган.

Шунга қарамасдан, Убайдуллахоннинг маҳаллий ҳукмдорлар ҳамда амирлар сепаратик қаршилигини синдириш йўлидаги кўплаб ҳаракатлари самара бермайди. Убайдуллахон давлатдаги бошқарув аппаратидан ислоҳот ўтказишга ҳаракат қилиб, кўплаб амалдорларни мансабидан четлаштиради. Уларнинг ўрнига хунармандлар ва савдогарларнинг болаларини мансабларга тайинлайди. Шунингдек, у мамлакатдаги йирик ер эгалари бўлган жўйбор шайхларининг солиқ имтиёзларини бекор қилади. Аммо, Убайдуллахоннинг бу ҳаракатлари унга норози кучларнинг кўпайишига хизмат қилади холос.

Убайдуллахон мустақил амирларнинг иқтисодий қудратига зарба бериш, давлат хазинасини бойитиш ҳамда мамлакат молиявий аҳволини яхшилаш мақсадида 1708 йилда пул ислоҳотини ўтказди. Бу ислоҳотга қўра, хазинада мавжуд кумуш тангалар эритилиб, ҳар биридан тўртта кумуш танга қайта зарб қилинади. Қиймати паст бўлган янги тангалар эски тангалар билан бир хил муомалада бўлиши эълон қилинади. Аммо, зарб этилган паст қийматли тангалар бозорларда савдогарлар томонидан олинмасдан, дўконлар ёпиб қўйилади. Натижада, аҳолининг норозилиги кучайиб, Бухорода қўзғолон кўтарилади. Бу қўзғолон катта қийинчилик билан бостирилган бўлса-да, мамлакатдаги аҳвол яхшиланмайди ва 1711 йилда Убайдуллахон фитнанинг қурбони бўлади.

Убайдуллахоннинг ўлимдан сўнг мамлакатда сиёсий тарқоқлик янада кучаяди. Алоҳида вилоятларнинг ҳарбий-сиёсий қудрати орта бориб, Бухоро, Самарқанд, Тошкент, Балх, Шаҳрисабз ва Бадахшон ҳокимлари ўзларини мутлақо мустақил ҳисоблаганлар. Мана шундай шароитда Бухоро тахтига 16 ёшли Абулфайзхон (1711–1747) ўтқазилади. Айрим манбалар Абулфайзхон тахтга ўтирган пайтдаёқ Убайдуллахоннинг сиёсатини давом эттиришга ҳаракат қилганлигини тасдиқласа-да, унинг атрофидаги амирлар бу ҳаракатларга кескин қарши чиқадилар. Ҳар томонлама мавқеига эга бўлган амирлар Абулфайзхондан ўз манфаатлари йўлида фойдаланадилар ва, охир-оқибатда, Абулфайзхон кўғирчоқ ҳукмдорга айланиб қолади.

Мамлакатдаги турли ҳукмдорлар ўртасидаги сиёсий тарқоқлик авж олган бир шароитда манғит уруғидан бўлган Муҳаммад Ҳакимбий ҳокимиятни эгаллашга ҳаракат бошлайди. Саройдаги оталиқ мансабида бўлган Ҳакимбий қўлига ҳокимият ўтишига кўпгина амирлар қарши чиқадилар. Улар орасида Шаҳрисабз ҳокими Иброҳимбий кенагас айниқса ажралиб туради. Иброҳимбий кенагас 1722 йилда ўзининг бир гуруҳ масъулдорлари билан асли келиб чиқиши Хива хонлари дан бўлган Ражаб Султонни Самарқанд ҳокими деб, ўзини эса «амирлар амира» деб эълон қилади. Ражаб Султон бошчилигида бир нечта ўзбек қабилалари амирларини бирлаштирган Иброҳимбий Бухорога юриш қилади. Бу юришда Муҳаммад Ҳакимбий мағлубиятга учраган бўлса-да, Ражаб Султон Бухорони эгаллай олмайди ва қозоқ султонларидан ёрдам сўрайди.

Муҳаммад Вафо Карманагий ўзининг «Тухфат ул-хоний» асарида ёзишича, қозоқ султонлари зудлик билан Мовароуннаҳрга юриш бошлаб, мамлакатдаги сиёсий парокандаликдан унумли фой-

даланадилар. Улар 1723–1729 йиллар давомида Зарафшон ва Қашқадарё воҳаларининг серҳосил ерларига доимий равишда талон-торожлик юришлари қилиб турадилар.

Бухоро хонлигидаги парокандалик кўшни Эрон ҳудудларида Нодиршоҳ (1736–1747) асос солган афшорийлар давлати учун ҳам ниҳоятда қўл келади. Ўз ерларини кенгайтириб, Эрон ва Афғонистонда ўз мавқеини мустаҳкамлаб олган Нодиршоҳ Бухоро хонлиги ҳудудларига ҳаракат қила бошлайди. Хусусан, 1736 йилда Нодиршоҳнинг ўғли Ризоқул бошчилигидаги кўшинлар Амударёдан ўтиб, Қарши шаҳрига ҳужум қиладилар. Бу пайтда Қарши ҳокими бўлган Ҳакимбий оталиқ Абулфайзхондан ёрдам сўрайди. Қарши шаҳри яқинида Ҳакимбий ва Абулфайзхон кўшинлари Ризоқули кўшинларидан мағлубиятга учрайди. Қарши шаҳри қамалда қолади. Бундай шароитда Хива хони Элбарсхон катта кўшин билан Абулфайзхонга ёрдамга шошилади. Бу хабарни эшитган Ризоқули Қарши қамалини тўхтатиб, Эронга қайтишга мажбур бўлади.

1740 йилда Нодиршоҳнинг ўзи катта кўшин билан Бухоро хонлиги устига юриш бошлайди. Нодиршоҳ Чоржўй атрофларидан Амударёни кечиб ўтган пайтида Ҳакимбийнинг ўғли Муҳаммад Раҳимбий унинг ҳузурига бориб, ўз хизматини таклиф қилади ва Нодиршоҳ Раҳимбий манғитни ўз хизматига олади. Муҳаммад Раҳимбий 1740 йилдан бошлаб Эронга вассал бўлган Абулфайзхон саройида катта мавқеига эга бўлиб, 1747 йилда Абулфайзхонга фитна уюштирилиб ўлдирилганига қадар ва ундан сўнг, охириги аштархонийлар Абдулмўмин (1747–1751), Убайдуллахон II (1751–1754) ва Шерғозихон (1754–1756)лар даврида ҳам амалдаги ҳокимият Ҳакимбий қўлида эди. Муҳаммад Ҳакимбий 1756 йил декабрида расман Бухоро-

ро хони деб эълон қилинади. Ҳокимият манғитлар сулоласи қўлига ўтади, шу даврдан бошлаб Бухоро хонлиги амирлик деб атала бошланади.

Давлат тузуми ва маъмурий бошқарув. Аштархонийларнинг давлат тузуми ва маъмурий бошқаруви ўз тузилиши ҳамда мазмун-моҳиятига кўра, шайбонийлар даври давлатчилигидан деярли фарқ қилмас эди. Манбаларнинг маълумот беришича, XVII–XVIII асрнинг биринчи ярми давлат бошқарувида ҳокимият марказда ҳам вилоятларда ҳам асосан бир идора – **даргоҳда** мужассамлашиб борган. Шунингдек, шайбонийлар даврида бўлгани каби аштархонийлар даврида ҳам давлат тузумида ўтроқ турмуш тарзи анъаналари билан бирга айрим яримкўчманчиларга хос удумлар ҳам сақланиб қолган.

Бу даврда ҳам **хон** расман олий ҳокимият бошлиғи бўлиб, давлатдаги ички ва ташқи сиёсатга боғлиқ барча масалалар унинг ихтиёри билан ҳал этилган. Барча олий фармонлар хон томонидан жорий этилиб, унинг номидан тангалар зарб қилинар, хоннинг номи хутбага қўшиб ўқиларди. Аммо, амалдаги бошқарувда кўпгина аштархоний ҳукмдорлар саройдаги катта мавқега эга бўлган амалдорлар ҳамда йирик уламолар қўлида қўғирчоқ эдилар. Нодирмуҳаммад, Субҳонқулихон, Убайдуллахон каби хонлар марказий ҳокимият обрўсини кўтаришга, бебош амирлар мавқеини чеклашга ҳаракат қилган бўлсалар-да, уларнинг бу ҳаракатлари деярли самара бермайди. Бу даврда марказий давлат бошқаруви **сарой амалдорлари** қўлида тўпланган бўлса, жойлардаги маҳаллий ҳокимият **вилоят ҳокимлари** ихтиёрида бўлган.

Аштархонийлар ҳукмронлиги йилларида ҳам нақиб, оталиқ, парвоначи, додхоҳ, девонбеги, қўшбеги, чухрабоши, ясовул, иноқ, қўрчи, ҳарбий

қози, ҳарбий муфти, эшиқорабоши, мирзабоши, сарой кутубхонаси бошлиғи, дастурхончи каби лавозимлар мавжуд бўлгани маълум. Шу билан бирга, уларнинг айримларида сифатий ўзгаришлар юз берганини ҳам таъкидлаш лозим.

Азамат Зиё тадқиқотларига кўра, **оталиқнинг** вазифаси XVI асрда асосан жойлардаги бошқарув тизими билан боғлиқ бўлса, аштархонийлар даврида, айниқса Абдулазизхондан бошлаб, оталиқнинг марказдаги мавқеи кучая бошлайди. Масалан, Абдулазизхон Бухоро тахтига чиққач, пойтахтдаги оталиқ вазифасини ўша пайтда энг кучли мавқега эга бўлган Ялангтўшбийга таклиф қилган. Оталиқнинг мавқеи Субҳонқулихон даврида ҳам баланд бўлиб, энг муҳим ҳарбий ишлар (масалан, хиваликларнинг Бухорога таҳдидини қайтариш, Хуросон юриши) оталиққа юклатилган. «Убайдуллонома» асарида оталиққа «умдат ал-умаро», яъни «бутун амирлар табақасининг таянчи» деган таъриф берилган. Абулфайзхон давридаги оталиқ мансабида бўлган Ҳакимбий ва унинг ўғли Раҳимбийлар жуда катта мавқега эга бўлиб, улар, охир-оқибат, сулола вакилларида ҳокимиятни бутунлай тортиб олишга муваффақ бўладилар.

Аштархонийлар, хусусан, Убайдуллахон ва Абулфайзхон давларида **қўшбеги** лавозимидаги амалдорларнинг ҳам мавқеи ўсган. Аниқроғи, шу мансабдаги шахснинг мавқеи кўтарилиши билан у эгаллаб турган лавозимнинг ҳам аҳамияти юксалган. Мисол учун, «Убайдуллонома»да маълумот берилишича, Тўрақўли қўшбегибоши мансабга тайинлаш ва унвон бериш, хон ёрлиғисиз шахсан ёзма кўрсатмалар тарқатиш, олий қабулларда ўз хоҳиши билан иштирок этиш каби имтиёзларга эга бўлган. Ўша манба тили билан айтганда, бу даврда қўшбеги боши «амирларнинг энг улуғи» эди.

Бу даврда Бухородан кейинги энг нуфузли шаҳар Балх бўлиб, уни тахт вориси бошқарар эди. Расмий даражадаги давлат бошқаруви икки босқичли бўлиб, **марказий** ва **маҳаллий бошқарув** тизимига эга эди. Вилоят ҳокимларининг марказий ҳокимиятга бўйсунishi белгиланган йиллик солиқларни тўплаб, хон хазинасига юбориб туриши, хон фармонига кўра, ҳарбий юришларда ўз кўшинлари билан қатнашишдан иборат бўлган ҳолос. Кўп ҳолларда ўзларини марказий ҳокимиятдан мустақил деб ҳисоблаган вилоят амирлари ва ҳокимлари ҳам ўз бошқарув тизимига ва ҳарбий кучларига эга бўлган.

Бу даврда амалдорлар тоифасига кирган шахслар ўз эгаллаб турган лавозимларидан, масъулиятли вазифаларидан ташқари сиёсий жараёнлар ва ҳарбий юришларда ҳам иштирок этганлар. Мисол учун, манбаларга кўра, 1722 йилда Вобкент оstonасидаги Муҳаммад Ҳакимбий оталиқ бошчилик қилган Абулфайзхон ва Самарқанд ҳокими Ражаб Султон кўшинлари билан бўлган тўқнашувда девонбеги, кўшбеги, парвоначи, додхоҳ, мирохўр, эшикоғобоши, тўқсабо, дастурхончи каби мансабдорлар ҳам иштирок этганлар.

Бу даврдаги бошқарувда дунёвий лавозимдаги амалдорлар билан бир қаторда **диний лавозимдаги амалдорлар**нинг ҳам мавқеи баланд бўлган. Бошқарув тизимида йирик дин пешволари **хожалар** ва диний мансаб эгалари бўлмиш **шайхулислом, садр, қозикалон** ва бошқалар катта аҳамиятга эга бўлган.

Илгариги даврда бўлганидек, бу даврда ҳам давлат бошқарувида жўйбор хожаларининг мавқеи баланд бўлиб, асосий диний мансабдорлар улар ичидан тайинланган. Бухоро шайхулисломи ҳам жўйбор шайхлари орасидан тайинланиб, Абул-

файзхон даврида бу лавозимни Хожа Яҳёнинг ўғли Муҳаммад Ҳакимхўжа эгаллаган. Шайхулислом жамиятда жуда катта рол ўйнаган бўлиб, нафақат диний, балки барча ишлар бўйича ҳукмдорнинг доимий маслаҳатчиси бўлган. Ҳар бир вилоятнинг ўз қозиси бўлиб, улар диний, оилавий, ворисчилик ҳамда жиноий ишларни кўриб чиққанлар. Ҳарбийлар учун ҳам алоҳида қозилар бўлиб, улар **қозин аскар** деб аталган.

Бухоро хонлигидаги ҳуқуқий масалаларни ҳал этишда **муфтининг** ўрни алоҳида бўлган. Муфти фикҳ (ҳуқуқ) ва ҳадисни жуда яхши биладиган қонуншунос бўлиши лозим бўлган. XVII асрнинг охири – XVIII аср бошларида давлат ҳокимиятининг заифлашуви оқибатида дарвиш гуруҳларининг ҳам роли ортиб борган.

Аштархонийлар даврига келиб Бухоро хонлиги ҳудудлари кескин қисқариб кетади. XVIII аср бошларига оид манбаларда хонликка бўйсунувчи олти та вилоят: Бухоро, Самарқанд, Сағараж, Ўратепа, Шаҳрисабз ва Хузур тилга олинади. Имомқулихон ҳукмронлиги даврида Ҳисор, Туркистон, Фарғона ва Балх вилоятлари вақтинчалик қайта бирлаштирилган бўлса-да, Абулфайзхон даврига келиб Хива (вилояти) ва Қўқон хонликлари алоҳида давлат эди.

Мавжуд манбаларда Бухоро хонлиги бўйсунувчи вилоятлар ўртасидаги аниқ маъмурий чегаралар ҳақида маълумотлар сақланиб қолмаган. Кўпгина вилоятлар, хусусан, Ҳисор, Шаҳрисабз, Фарғона амалда яриммустақил бошқарилиб, Бухорога номигагина тобе ҳисобланган. Аввалги даврда бўлганидек, аштархонийлар давлати вилоятлар, туманлар ва бошқа маъмурий бирликларга бўлинган.

Қишлоқ хўжалигига ва аграр муносабатлар. Аштархонийлар даврида ҳам давом этган сиёсий парокандалик, урушлар ва ўзаро курашлар мамла-

кат иқтисодиётининг асоси бўлган қишлоқ хўжалигига ҳам таъсир этмасдан қолмади. XVIII асрга оид айрим манбалар Зарафшон ва Фарғона водийсидаги деҳқонларнинг ўз ерларидан қочиб кетиши ҳолатлари ҳақида ҳам маълумотлар беради. Хукмдорлар солиқ ва ўлпонларни ўз вақтида ва доимий йиғиб олиш учун ҳам мамлакат иқтисодиётини кўтаришга ҳаракат қилсалар-да, бу ҳаракатлар аксарият ҳолларда самарасиз тугарди. XVII асрнинг бошларига келиб кўплаб суғориладиган ерлар жўйбор шайхларига берилган. Шариат қонунларига кўра, сув сотилмаслиги ва сотиб олинishi мумкин бўлмаса-да, бой амалдор ва руҳоний ер эгалари суғориш каналларининг хўжайинлари эдилар. XVII аср 80-йилларининг охирларида Хива хукмдорларининг кўплаб ҳужумлари натижасида келиб чиққан сув таъминотининг бузилиши аштархонийлар давлатидаги кўпгина вилоятларда, айниқса, Самарқанд, Қарши, Фарғона вилоятларида очарчиликка сабаб бўлди. Манба тили билан айтилганда, «деҳқонларда тарик ва буғдой нони йўқ эди».

Сиёсий беқарорлик ва ўзаро урушлар давом этиб турган оғир шароитга ҳам деҳқонлар ўз хўжалиklarини давом эттиришга ҳаракат қилганлар. Бухоро хонлигининг асосий деҳқончилик худуди Зарафшон воҳаси эди. Сўнгги ўрта асрлар муаллифлари бошқа вилоятларда ҳам экинлар ва бов-роғлар мавжудлиги ҳақида маълумотлар берадилар. Мисол учун, Фарғонанинг «ажойиб боғлари ва далалари», Қаршининг «суғориладиган ерлари», Тошкент воҳасининг «тоғли ғаллакор туманлари», Термизнинг «яхши қовунлари ва ғалласи», Шаҳрисабзнинг «яхши ҳосил берувчи ерлари» ҳақидаги маълумотлар бор.

Аштархонийлар даврида суғориладиган ерларга Ўрта Осиё минтақаси учун анъанавий бўлган

буғдой, арпа, жўхори, ловия, мош, шолн, пахта, сабзавот ва полнз экинлари, дашт ва тоғ оддиларидаги адирлардаги лалми ерларда буғдой, арпа, қовун, тарвуз ва бошқалар экилиб, деҳқончилик қилинган. Ўзаро урушлар деҳқончилик тараққиётини бирмунча орқага суриб турган бўлишига қарамасдан, тинчлик даврларида ерлардан анча юқори ҳосил олинган.

Бу даврда ҳозирги Ўзбекистон худудларида полнз экинлари етиштириш анча ривожланган. Бу экинлар орасида қовун, айниқса, кўп етиштирилган. Бу ҳақида «Бобурнома»да шундай маълумот берилади. «Мовароуннаҳрнинг ҳеч қаерида Бухородагидек кўб ва хўб қовун бўлмайди. Фарғона вилоятида, Ахсида Бухороникидан ҳам ширинроқ мири тимурий навли қовун бўлса-да, Бухорода қовунларнинг нави кўп, улар ҳам жуда ширин». Махмуд Ибн Вали (XVII аср) ҳам ҳозирги Ўзбекистоннинг кўпгина худудларида қовун етиштирилганлиги ҳақида маълумотлар беради. Полнз маҳсулотларидан асосан пул кўринишида солиқлар олинган.

Суғориладиган ерларнинг кўпчилик қисмини боғлар ва узумзорлар ташкил қилган. Самарқанд, Бухоро, Тошкент каби шаҳарлар атрофида боғлар, чорбоғлар мавжуд бўлган.

Бу даврда чорвачилик ҳам қишлоқ хўжалигининг етакчи тармоғи сифатида катта аҳамиятга эга эди. Хон ва йирик сарой амалдорлари, дин пешволари, қабила бошлиқлари, йирик чорвадор бойларга тегишли катта-катта яйловларда, дашт худудларида минг-минглаб қўйлар, подалар, йилқилар, туялар боқилган. Бобур маълумотларига кўра, йирик зодагонларнинг 30-40 мингтагача қўйлари бўлган. Андижон бекларидан бири, қалъа ҳимояси пайтида бу ердаги аскарларга 18 мингта қўй тарқатган. Айрим худудларда, масалан, Қоракўлда қоракўл тери-

си, Қаршида қора ва кўкимтир куланг тери ишлаб чиқариш ривож топган. Кўйчилик яримкўчманчи аҳолининг асосий бойлиги ҳисобланган.

Ўтроқ деҳқончилик туманларида анъанавий уй чорвачилиги сут-қатиқ учун сигир семиртириб, боқиш учун буқа ва кўй боқиш давом этган. Хўкизлар ва отлардан деҳқончиликда омоч тортиб ер ҳайдашда кенг фойдаланилган. Чорвачилик ишлаб чиқариш ички ва ташқи бозорда талаб катта бўлган кўйлар, йирик шохли ҳайвонлар, қорабайир отлар, икки ўркачли туялар ҳамда жун, тери ва бошқа маҳсулотлар етказиб берадиган асосий тармоқ сифатида аштархонийлар даврида ҳам ўз мавқеини сақлаб қолди.

Айрим аштархоний ҳукмдорлари даврида мамлакатнинг асосий бойлиги ҳисобланган ерни тақсимлаш расман олий ҳукмдор қўлида бўлса-да, амалда кўплаб давлат ерлари йирик амалдорлар ва дин пешволари қўлида эди. Айниқса, XVIII асрдан бошлаб, яримкўчманчи қабилаларнинг бошлиқлари бўлган амирлар ва бекларнинг ҳокимияти кучайиб, улар амалда йирик ҳудудларнинг хўжайинлари эдилар.

Шайбонийлар даврида бўлгани каби аштархонийлар даврида ҳам давлат ерлари **мамлакан девон, мамлакан подшоҳи, заминни мамла, мамлакан султони, мамлака** каби номлар билан аталган. Олий ҳукмдор ерни сотиш, ҳадя этиш ёки вақф мулкига ўтказиш ҳуқуқига эга бўлган. Шартли ер эгалари **суюрғол, иқтаъ, танҳо, тнул** каби номлар билан аталган. Таъкидлаш лозимки, XVII–XVIII асрларга келиб суюрғолнинг мазмуни ўзгаради. Бу даврга келиб суюрғол асосан ҳукмдор хизматида бўлган руҳонийлар – саййидлар, хўжалар, шайхлар, уламолар, шунингдек, шоирларга ҳадя қилинган. Маҳмуд ибн Вали шундай маълумот бе-

ради: «Агар подшо ерни кимгадир ҳадя тариқасида берса, бундай ерлар уламолар ва саййидларга берилса, суюрғол дейилади, агар ҳарбийларга берилса, у ҳолда танҳо дейилади».

Шаҳарлар. Хунармандчилик ва савдо-сотик. Илгариги даврларда бўлгани каби сўнгги ўрта асрлар даврида ҳам жамият ҳаётидаги шаҳарларнинг роли асло пасаймаган. Савдо-сотик ва хунармандчилик асосан шаҳарларда марказлашган бўлиб, фан ва маданият ҳам шу ерда тараққий этган. Йирик иқтисодий, сиёсий-маъмурий ва маданий марказлар бўлган Самарқанд, Бухоро ва Тошкент шаҳарлари Мовароуннаҳрнинг иқтисодий ҳаётида муҳим рол ўйнаган.

Самарқанд ўзининг иқтисослашган бозорлари ва савдо қаторлари билан ажралиб турган. Манба тили билан айтганда, «бу шаҳарнинг битта ўзига хос хусусияти борки, бу хусусият бошқа шаҳарларда кам учрайди, яъни ҳар бир маҳсулот учун алоҳида бозор бўлиб, улар бири-бири билан аралашиб кетмайди. Бу ажойиб анъанадир». Дарҳақиқат, аштархонийлар даврига оид турли манбалар Самарқанддаги кўзагарлар, темирчилар, заргарлар, чопондўзлар, дўппидўзлар, баққоллар, қассоблар, чўянчилар, читчилар, бўёқчилар, нонфурушлар каби кўплаб алоҳида бозорлар ҳақида маълумотлар берадилар. Бу даврдаги кўплаб меъморий иншоотларнинг қурилиши туфайли шаҳарнинг кўриниши ҳам ўзгаради. Мисол учун, ўзбек амирларининг мавқеи кучайган даврда Ялангтўшбий томонидан Регистон майдонида Шердор ва Тиллакори (1631–1642) мадрасалари бунёд этилади. Самарқанд атрофларида боғ-роғлар билан бир қаторда сув тегирмонлари ҳам мавжуд бўлган. Сиёб каналдан чиқарилган ариқлар қоғоз ишлаб чиқариш, жумладан, бутун

дунёга машҳур бўлган Самарқанд қоғози ишлаб чиқариш устахоналари жойлашган.

Бу даврда Тошкент мамлакатининг маъмурий бошқарув ва иқтисодий ҳаётида муҳим рол ўйнаган бўлиб, бу ерда ички ва ташқи бозор учун кўплаб маҳсулотлар мавжуд эди. Тошкент, айниқса, тоғ-кон саноати маҳсулотлари, қозоқ даштлари билан савдо-сотик муносабатларида машҳур бўлганлиги манбаларда эслатиб ўтилади. Тошкент атрофларида боғлар ва узумзорлар мавжуд бўлган. Тошкент қалъаси ташқарисиди Кайковус чорбоғи жойлашган. Манбалар бу чорбоғни «улуғ султонлар тахтининг жойи» ва Тошкент ҳокимларининг қароргоҳи сифатида хабар берадилар.

Тошкентда ва унинг атрофларида турли мамлакатлардан келган савдогарлар тўхташлари учун карвонсаройлар мавжуд бўлган. Шунингдек, карвонсаройлар Чирчиқ дарёси бўйлаб кетувчи тоғ йўли бўйларида ҳам қад кўтарган. Тошкентнинг кенг дашт ҳудудлари чегарасидаги воҳада жойлашганлиги бу даврда ҳам шаҳар хўжалигининг ривожланиши учун катта аҳамиятга эга бўлган бўлса-да, манбалар кўчманчиларнинг кўплаб ҳужумлар уюштирганликлари ҳақида ҳам маълумотлар берадилар. Шу билан бирга, Тошкентнинг ҳимоя деворлари кўп марталаб шаҳар аҳолисининг ҳимоясини таъминлаганлиги ҳақида ҳам маълумотлар бор.

Шайбонийлар давридаёқ пойтахтга айлантирилган Бухоро шаҳри ҳам йирик ҳарбий-сиёсий, маъмурий ва маданий марказлардан бўлиб, аштархоний ҳукмдорларнинг қароргоҳи шу ерда жойлашгани эди. Мамлакатнинг иқтисодий ҳаётида катта аҳамиятга эга бўлган Бухоро шаҳри, манбаларга кўра, бу даврда «бир нечта дарвозаси бўлган баланд девор билан ўраб олинган ва уч қисмга бўлинган. Унинг икки қисми ҳукмдорга, бир қисми

эса савдогарлар ва бозорга тегишлидир». Шаҳарда зич қурилган тураржойлар ҳамда хўжалик иншоотлари (карвонсаройлар, тимлар, ҳаммомлар ва бошқ.) жуда кўп бўлиб, унча аниқ бўлмаган маълумотларга кўра, унинг ҳудуди ва атрофида деҳқончилик қилинадиган ерлар бўлган.

Мамлакатнинг иқтисодий ва маданий ҳаётида бошқа шаҳарлар ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлган. XVII–XVIII асрнинг баъзи йилларида Андижон Фарғонанинг маркази бўлган бўлса, айрим пайтларда бу вазифани Аҳси шаҳри бажарган. Бу даврда Қарши, Шаҳрисабз, Термиз, Жиззах, Хўжанд, Хоразм шаҳарлари кейинроқ Қўқон каби кўплаб йирик шаҳарлар мавжуд бўлган бўлса-да, марказдан қочувчи кучлар ҳукмронлиги шароитида шаҳарлар ўртасида савдо-иқтисодий алоқалар суст эди. Сиёсий тарқоқлик ҳамда яриммустақил мулкларнинг мавжудлиги уларнинг ўзаро алоқаларини сезиларли даражада чеклаб қўйган эди.

Бу даврда ҳунармандчиликнинг асосий марказлари шаҳарлар бўлиб келган бўлса-да, ўзаро иқтисодий муносабатларнинг заифлашуви ҳамда натурал хўжаликнинг ривожланиши сабабли энг керакли ҳунармандчилик маҳсулотлари етиштириш қўпгина йирик қишлоқларда ҳам ривожлана бошлайди. Мамлакатнинг ҳунармандчилик маҳсулотларига бўлган эҳтиёжи асосан маҳаллий ҳунармандлар маҳсулотлари ҳисобига қондирилди. Бу даврда тўқимачилик ва у билан боғлиқ ҳунармандчилик турлари (ип йигириш, газламалар тайёрлаш, кийимлар тикиш ва бошқ.) ривожланишда давом этади.

Самарқанд ва Бухородаги ҳунармандчилик аҳолисининг катта қисми мато билан пуғулланувчи кичик ишлаб чиқарувчилар бўлган. Мамлакатнинг бошқа шаҳарларида ҳам турли-туман матолар

тайёрланган. Мато тайёрлаш уларни маҳсулоти сифати, ипагининг тури, қайта ишланиши, ранг берилиши жиҳатлари билан фарқланиб турган. Матоларнинг асосий хомашёси пахта, ипак, кам ҳолларда жун ҳисобланган. Самарқанд, Бухоро, Қарши, Шаҳрисабз каби шаҳарлар ва уларнинг атрофларидаги йирик қишлоқлар олача, бўз, чит, духоба каби матолар билан шуҳрат қозонган.

Бу даврда ҳунармандчиликнинг энг ривожланган тармоқларидан бири бўлган кулолчилик мамлакатнинг барча йирик шаҳарларида, кўпгина қишлоқларида мавжуд бўлиб, бу соҳанинг ривожидан бутун Ўрта Осиёга хос анъаналар билан бирга, маҳаллий хусусиятлар ҳам алоҳида ажралиб туради. Кулолчилик маҳсулотлари тайёрловчи ҳунармандлар асосан уч тоифага: косагарлар (егуликлар, мевалар, ширинликлар учун идишлар), кўзагарлар (суюқликлар учун идишлар, хумлар) ва қурилиш ашёлари (силлиқланган гиштлар, тандирлар) тайёрловчиларга бўлинган. Ички бозорда кулолларнинг маҳсулотига талабнинг юқорилиги, хомашё манбаи бўлган саз тупроқнинг кўп жойларда мавжудлиги кулолчилик тараққиётини таъминлаган эди.

Ёғочга ишлов берувчи ҳунармандлар ёғоч хомашёсидан турли-туман маҳсулотлар тайёрлаганлар. Бундай ҳунармандлар эшиклар ва дераза ромлари, аравалар ва уларнинг филдираклари, сандиқлар, бешиклар, меҳнат қуролига дасталар ва соплар, қайиқлар (Амударё ва Сирдарё бўйларида) каби кўплаб маҳсулотлар тайёрлаганлар. Энг яхши усталар ёғочга нақш бериш билан шуғулланганлар. Бой зодагонлар уйларининг пештоқлари, эшиклари, устунлар, шунингдек, масжид ва мадрасалар устунлари, хонақолар эшиклари бой жимжимадор ва мураккаб бўлган шаклдаги нақшлар билан безатилган.

Илм фан ва маданият. Меъморчилик. Ўтган даврларда бўлгани каби аштархонийлар даврида ҳам кўп тармоқли илм-фан, меъморчилик, амалий санъат ва маданият тараққиёти давом этди. Бу даврдаги ижтимоий-фалсафий фанлар илгари асрлар анъаналари асосида тараққий этиб, бир қатор даврга мос йўналишлар ҳам пайдо бўлди. Замонавий тадқиқотчилар бу даврдаги ижтимоий-фалсафий фанлар ривожини, айниқса, адабиёт, тарихнавислик, фалсафий-ҳуқуқий ҳамда ижтимоий-ҳуқуқий йўналишларида айниқса сезиларли бўлганлигини таъкидлайдилар.

Бу даврда ўрта асрлардаги анъанавий тарихнавислик давом эттирилиб, кўпгина тарихий адабиётлар яратилди. Чунончи, Маҳмуд ибн Валининг XVI аср охири – XVII аср бошларидаги Хуросон ва Мовароуннаҳр тарихига оид «Баҳр ул-асрор» асари, Муҳаммад Юсуф Муншийнинг Балх ҳокими Муқимхонга атаб ёзилган «Тарихи Муқимхоний» асари, Хожа Самандар Термизийнинг «Дастур ул-мулук» бадиий-тарихий асари, Мир Муҳаммад Амин Бухорийнинг «Убайдуллонома», Муҳаммад Вафо Карманагийнинг «Тухфат ул-хоний», Абдураҳмон Толоеънинг «Тарихи Абулфайзхон» каби тарихий асарларини айтиб ўтиш лозим. Бу асарларнинг аксариятида хон ҳокимиятини унинг шахсини улуғлаш билан бирга ўша давр жамиятидаги инқирозли ҳолатлар сиёсий тарқоқлик ва ўзаро урушлар натижаси эканлиги тўғри англаниб, бундай ҳолатларга барҳам беришнинг асосий чораси ҳокимиятни марказлаштириш ҳамда уни адолатли бошқаришдир деган фикрлар ҳам илгари сурилган. Шунингдек, ушбу тарихий асарларда мусулмон оламида кенг тарқалган афсоналар, ривоятлар, шеърини ҳамда насрий шаклдаги ҳикматли сўзлар, Куръон оятлари ҳамда диний китоблардан

парчалар, тарихий воқеликка ўта маҳорат билан бирлаштириб юборилган. Бу ҳолат аштархонийлар даври тарихшунослигида ҳам ўрта аср анъаналари давом эттирилганлигини белгисидир.

XVII аср Ўрта Осиёдаги ижтимоий-фалсафий фикрларнинг йирик вакилларида бири Ибн Муҳаммадjon Юсуф ал-Қорабоғий (1563–1647) дир. Кавказнинг Қорабоғ қишлоғида (Озарбайжон) таваллуд топган ушбу аллома аввал Ширвон, Шероз, кейин эса Самарқандда ижод этиб, Бухорода вафот этган. Фалсафий йўналишда ижод қилган Қорабоғий тиббиёт, астрономия каби табиий фанларни яхши билиши билан бирга шеърлар ҳам ёзиб турган. Қорабоғий бутун дунёни ягона танга ўхшатиб, унинг аъзолари қонуний бир-бирига боғлиқлигини таъкидлаб шундай ёзади: «Олам ягона вужуд ҳисобланади ва барча мавжуд нарсалар, мавжудот унинг аъзолари ҳисобланади».

XVII аср Ўрта Осиёдаги мутафаккирлардан яна бири Муҳаммад Шариф ибн Муҳаммад ал-Бухорий бўлиб, у ал-Мавлавий таҳаллуси билан ҳам маълум. Ал-Бухорийнинг ижоди фақат фалсафий қарашлар билан чегараланиб қолмай, тарих, шеър, ҳуқуқ, тилшунослик кабиларни ҳам қамраб олади. Мутафаккирнинг бизга қадар йигирмага яқин асарлари етиб келган бўлиб, бу асарларда асосий эътибор ўрта асрларда кенг тарқалган руҳлар ва инсоннинг руҳий кучларига қаратилган. Муҳаммад ал-Бухорий ўзигача бўлган мутафаккирлардан фарқ қилган ҳолда руҳнинг тўрт қўри-нишини ажратади. Булар табиий, ўсимлик, ҳайвонот ва инсоният руҳларидир.

Аштархонийлар давлатида адабиёт, айниқса, Субҳонқудихон даврида анча равнақ топди. Бу даврда ижод қилган шоирлар орасида Турди Фароғий фаолиятини алоҳида таъкидлаш лозим.

Ўзбекларнинг юз уруғидан бўлган бу шоир Абдулазизхон даврида катта нуфузга эга бўлиб, сарой доираларига яқин бўлган. Турди Фароғийнинг бизга қадар тўрт юз мисрадан ортиқ шеър етиб келган бўлиб, уларда оддий меҳнаткаш халқ аҳволига ачиниш, амалдорлар зулмини қоралаш, ўзаро тинч-тотувлик ва аҳилликка чақириш ғоялари устунлик қилади.

XVII–XVIII асрларда Бухорода тўртта йирик тазкира яртилади. Булар – Мутрибийнинг «Тазкират уш-шуаро», Малиҳо Самарқандийнинг «Музаққир ал-асҳоб», Мулла Содиқ Самарқандийнинг «Риёз уш-шуаро», Нурмуҳаммад Насафийнинг «Махзан ул-мусаннифин» тазкираларидир. Биргина Мутрибийнинг тазкирасида уч юз йигирмадан зиёд шоир ҳақида маълумот бор. Бу даврда Саййидо Насафий Қаршида тикувчилик қилиб, ижод қилган бўлса, самарқандлик ижодкорлар Гафур Самарқандий атторлик, Масиҳо темирчилик, Манзур Самарқандий косиблик, Фитрат Самарқандий зардўзлик билан шуғулланган. Шунингдек, XVII–XVIII асрлар Хивада яшаб ижод этган Абулғози Баҳодирхон, Нурмуҳаммад Фариб Андалиб, Паҳлавон Равнақ, Муҳаммад Ниёз Нишотийларни, Қўқонда яшаб ижод этган Бобораҳим Машраб, Хўжаназар ўғли Хувайдо, Мулла Шермуҳаммад Акмал каби ижодкорларни санаб ўтиш мумкин.

Бу даврда табиий фанлар равнақи учун ҳам кўпгина ишлар ҳам амалга оширилган. Хусусан, Хон Улум таҳаллуси билан маълум бўлган Қози Муҳаммад Акбархон Эрон алломаси Баҳоуддин Омилийнинг «Хулосат ал-ҳисоб» («Арифметиканинг моҳияти») китобига изоҳлар ёзган. Бир қатор математик асарлар меросни тақсимлаш масалаларига қаратилган бўлиб, Турсун ал-Зоминийнинг «Турфаи амир» («Амирга ҳадялар»), Муҳаммад Амин

Чаҳорёрийнинг «Масоили ададия» («Арифметиканинг қўлланиши»), Бадий ал-Ҳисорийнинг «Рисола фи-л-васият» («Васият ҳақида рисола») каби асарлари шулар жумласидандир. Шунингдек, Мирзо Бадий Девон «Мажмаъ ул-арқом» асарининг каттагина қисми математикага бағишланган.

Бу даврда меъморчиликнинг ҳам ўзига хос йўналишларда ривожланганлигини кузатиш мумкин. XVII–XVIII асрларга келиб, маҳобатли меъморчиликда минтақавий меъморчилик мактаблари Хоразм, Мовароуннаҳр, Фарғона, Тошкент қабиларнинг ўзига хос хусусиятлари кузатилади. Бу даврда Бухоро, Хива, Самарқанд, Тошкент, Шаҳрисабз, Термиз каби кўплаб шаҳарлар ўрта асрлар анъанавий тузилиш шакллари сақлаб қолади. Мамлакатнинг барча ҳудудларида кўплаб масжид ва мадрасалар, бозорлар, хонақолар, карвонсаройлар, работлар, ҳаммомлар, сардобалар ва бошқа меъморий иншоотлар барпо этилади. Меъморий иншоотлар орасида Бухорода Абдулазизхон томонидан бунёд этилган мадрасани алоҳида таъкидлаб ўтиш лозим. Ундаги мрамар тахтачалар, қимматбаҳо кошин безаклар, нафис, ганчкори гумбазлар, ушбу давр меъморчилигида ҳам етакчи анъаналар сақланиб қолганлигидан далолат беради. Шунингдек, Бухорода Убайдуллахон томонидан мадраса ва масжид, Боқи Муҳаммадхон томонидан масжид, Субҳонқулихон томонидан касалхона (Дорушшифо), Нодир Девонбеги томонидан масжид ва мадрасадан иборат меъморий мажмуа – Лаби Ҳовуз қабилар бунёд этилган.

Бу даврда Самарқандда ҳам кўплари ҳозирги кунгача сақланиб қолган меъморий иншоотлар барпо этилган. Хусусан, Самарқанддаги йирик мулкдорлардан бири бўлган Ялангтўшбийнинг Регистон майдонида бунёд этган иккита йирик мад-

расаси диққатга моликдир. Бу иншоотлардан бири Улуғбек мадрасаси рўпарасидаги Шердор мадрасаси бўлиб, улар тузилиши жиҳатидан бир-бирига ўхшаб кетади. Мадрасанинг номланиши унинг пештоқиға тасвирланган иккита шер тасвири билан боғлиқ бўлиб, ушбу мадрасанинг нақш ва безакларида қадимги Шарқ меъморчилиги анъаналари давом этганлиги кузатилади.

Ялангтўшбий томонидан қурилган иккинчи иншоот Тиллакори мадрасаси ҳам аштархонийлар давридаги меъморчиликнинг нодир намуналаридан ҳисобланади. Бу мадраса безатилишида жуда кўп олтин ишлатилганлиги боис ҳам «Тиллакори» («олтин қадалган») деб номланган. У ўз вақтида жума масжиди вазифасини ҳам бажарган. Ялангтўшбий қурдирган ушбу иккита иншоот Самарқанддаги Регистон майдонининг яхлит меъморий ансамбли бўлиб шаклланади. Шунингдек, бу даврда Самарқанд атрофида Назр девонбеги мадрасаси, Хўжа Аҳрор қабри олдида мадраса, шаҳардаги Қози Соқий мадрасаси, Самарқанд ва Бухоро йўлида кўплаб сардобалар бунёд этилади.

Бундан ташқари, аштархонийлар даврида Балхда Нодирмуҳаммадхон, Субҳонқулихон мадрасалари, Балх атрофида қатор чорбоғлар саройлари билан, Балх аркидаги иморатлар, жомеъ масжиди, Ҳазрати Али мазоридидаги гумбаз, Хивадаги Араб Муҳаммадхон, Хўжамберди Шерғозихон мадрасалари, Бухорода Пояндавий оталиқ масжиди, Шодимбек мадрасаси, Бозори гўсфанд мадрасаси, Қаршида Шермуҳаммадбий ва Хўжа Курбоний мадрасалари, Шаҳрисабз атрофида Хўжа Илмкон меъморий мажмуаси каби кўплаб иншоотлар бунёд этилади. Ушбу иншоотлар бу даврда мамлакатда мавжуд бўлган ўзаро урушлар ва мураккаб сиёсий вазиятга қарамасдан Мовароуннаҳр меъ-

морчилигида азалий анъаналар давом этганлигидан далолат беради.

Шундай қилиб, Ўзбекистон давлатчилиги тарихидаги аштархонийлар даври (1601–1736) бошбошдоқлик, ўзаро курашлар, маҳаллий ҳокимларнинг марказга бўйсунмаслиги даври бўлиб, Азамат Зиётаббири билан айтганда, сиёсий беқарорлик таъминан юз йил ўтиб сулола инқирози ҳамда давлатнинг учга бўлиниши билан тутади. Ташқи алоқалар асосан қўшни ҳудудлар билан чекланиб қолиб, мамлакат жаҳон техникавий тараққиётида рўй бераётган кўпгина янгиликлардан четда қолди. Шунга қарамасдан маданий ҳаётнинг баъзи соҳаларида (меъморчилик, тарихнавислик, адабий муҳит, ислом ҳукуқи) тараққиёт жараёнлари кузатилади.

Аштархонийлар ҳукмдорлар⁶

1. Боқимуҳаммад (1601–1606)
2. Валимуҳаммад (1606–1611)
3. Имомқулихон (1611–1642)
4. Нодир Муҳаммадхон (1642–1645)
5. Абдулазизхон (1645–1681)
6. Субҳонқулихон (1681–1701)
7. Убайдуллахон (1702–1711)
8. Абулфайзхон (1711–1747)
9. Абдулмўмин (1747–1751)
10. Убайдуллоҳ II (1751–1753)
11. Шерғози (1754–1756)

3-§. Бухоро амирлиги

Сиёсий тарих. Сўнгги аштархонийлардан бўлган Абулфайзхон ҳукмронлиги даврида марказий ҳокимият заифлашганлигидан фойдаланган ўзбек уруғлари турли вилоятларда ҳокимиятга қар-

ши исён ва галаёнлар кўтаришиб, ўзларини мустақил деб эълон қила бошлайдилар. Улар орасида аштархонийлар саройида катта нуфузга эга бўлган, манғит уруғи бошлиқлардан бири Муҳаммад Ҳакимбий оталиқ (вафоти 1743) ҳамда унинг ўғли Муҳаммад Раҳимбийнинг ҳаракатлари айниқса кескин эди.

Бухорода бўлиб ўтаётган тартибсизликлардан фойдаланган Эрон шоҳи Нодиршоҳ 1745 йилда Муҳаммад Раҳимбий раҳбарлигида Бухорога катта қўшин жўнатади. Муҳаммад Раҳимбий Бухорода вазиятни юмшатиш борасида катта ишларни амалга оширади. Миёнкол ва Шаҳрисабздаги кўзғолонлар бостирилади. Муҳаммад Раҳимбий давлат аппарати тизими ишлари ва ҳукумат амалдорларини алмаштириш ишларига жиддий киришади.

У деярли барча йирик давлат мансабларига ўзининг яқин қариндошлари ва маслакдошларини қўйиб, уларнинг ёрдамига таяниб пойтахтда ўз мавқени мустақамлаб олади. 1746 йилда Нодиршоҳ ўлдирилгач, орадан кўп ўтмай Абулфайзхон ҳам ўлдирилади. Тахтга ўтирган Абдулмўмин ҳам 1748 йилда ўлдирилади. Унинг ўрнига ниҳоятда ёш бўлган Убайдулла Султон номигагина тахтга ўтқазилади. 1753 йилга келиб йирик амалдорлар, руҳонийлар ва уруғ оқсоқолларининг розилиги билан Муҳаммад Раҳимхон (1753–1758) тахтга ўтиради ва манғитлар сулоласи ҳукмронлигини бошлаб беради.

Муҳаммад Раҳимхон марказлашган давлат тузуми тузиш сиёсатини олиб боради. У йирик мулкдорларни давлатни бошқарув ишларига аралаштирмай, мустақил сиёсат юргизади. Бу ҳукмдор Миёнкол, Нурота, Ургут, Қубодиён, Бойсункаби марказий ҳокимиятни тан олмаган вилоятларга юришлар қилиб, уларни бўйсундиришга

⁶ Сағдуллаев А.С. ва бошқ. Ўзбекистон тарихи... – В. 191.

эришади. Унинг даврида Зарафшоннинг юқори оқими, Жиззах, Зомин яна Бухорога қўшиб олинади. Муҳаммад Раҳимхон қисқа муддат ичида жуда катта ҳудудни бирлаштирган манғитларнинг марказий давлат тузумини барпо этади. 1758 йилга келиб Тошкент, Қўқон, Марв, Балх, Қундуздан элчилар келиб, унинг ҳокимиятини тан олганликларини билдирадilar.

Муҳаммад Раҳимхон вафотидан сўнг унинг балоғатга етмаган набираси Фозилтўра тахтга ўтқазилиб, ҳокимият аслида Муҳаммад Раҳимхоннинг тоғаси Дониёлбий оталиқ (1750–1785) қўлига ўтади. Дониёлбий ҳукмронлиги даври марказий ҳокимиятнинг заифлашуви билан изоҳланади. У тахтга ўтирган дастабки пайтдаёқ марказлашган давлат сиёсатига қарши ғалаёнлар ва қўзғолонлар кўтарилди. Миёнкол воҳаси, Шаҳрисабз ва Китоб, Шеробод ва Бойсун, Ҳисор вилоятларида катта-катта халқ ғалаёнлари ва чиқишлар бошланиб кетади. Даставвал, Ҳисорга бадарға қилинган юз, кенагас, буркут, баҳрин, сарой каби ўзбек уруғларининг амирлари бош кўтардилар. Улар манғитлар сулоласини тахтдан ағдаришни режалаштирган эдилар. Дониёлбийнинг амирларни тинчлаштириш учун қилган ҳаракатлари зое кетади. Шундан сўнг Дониёлбий қўзғолончиларга қарши қўшин жўнатади ва Бухоро шаҳри аҳолисининг ёрдами билан қўзғолон бостирилади. Исёнчи амирларнинг кўпчилиги қатл этилади.

Орадан кўп ўтмасдан юз уруғларининг бошлиғи Фозилбий бош кўтаради. Дониёлбий қийинчилик билан бўлса-да, бу қўзғолонни ҳам бостиради. Айниқса, 1771 йилда Шаҳрисабз ва Хузурда кўтарилган қўзғолон давлат асосларини жиддий ларзага солади. Бу қўзғолонни ҳам катта куч сарфлаб бостиришга эришган Дониёлбий қўзғолончилар

раҳбарларини қатл эттиради. Мамлакатда ғалаёнларнинг деярли тўхтовсиз кўтарилиб туриши марказий ҳокимиятнинг обрўсини, қудратини тушириб юборади. Мамлакатнинг иқтисодий аҳволи ҳам ночор ҳолатга тушиб қолади. Натижада, 1784 йилда пойтахт Бухорода ҳам қўзғолон кўтарилди. Қўзғолон бостирилган бўлса-да, Дониёлбий 1785 йилда тахтни ўғли Шоҳмуродга топширишга мажбур бўлади.

Шоҳмурод тахтга ўтирганидан сўнг «амир» унвони билан ҳокимиятни бошқаради (1785–1800). У ўз ҳукмронлиги даврида шаҳарлар тараққиёти ва ободончилигига, ирригация ва қишлоқ хўжалиги ривожига алоҳида эътибор беради. Тарихда «Амири маъсум» («Гуноҳсиз амир») номи билан қолган Шоҳмурод ўз даврида марказий ҳокимиятни нисбатан мустаҳкамлашга эришади. Унинг ҳукмронлиги даврида мамлакатни ривожлантиришга йўналтирилган тўртта муҳим ислоҳот – **молия, суд, маъмурий ва ҳарбий ислоҳотлар** ўтказилди. Аввало, 1758 йилдан бошлаб, амирликда тўла ҳолатда (аралашмаларсиз) кумушдан иборат бўлган кумуш тангалар, олдингиларидан ўзининг қиймати, сифати ва ташқи кўриниши билан фарқ қиладиган соф тилла тангалар зарб этила бошланади. У давлат зарбхоналарида аҳолининг ўз шахсий жамғармаларидан олиб келган кумуш ва олтиндан бир хил ўлчамдаги кумуш ва тилла тангаларни зарб қилишга кенг рухсат беради.

Амир Шоҳмурод адлия соҳасида ўтказган ислоҳоти билан мамлакатда суд ишларини олиб боришни бирмунча эркинлаштиради. Манбаларга кўра, амирликдаги суд ҳайъати ишларини Шоҳмуроднинг бевосита ўзи бошқарган. Суд ишларини олиб бориш учун махсус судлов қонунлари мажмуаси ишлаб чиқилган бўлиб, барча вилоят, туман, беклик

қозилари айнан мана шу қонунлар мажмуаси асосида иш олиб борганлар. Умуман олганда, амир Шохмурод томонидан ўтказилган ислохотлар мамлакатдаги марказий ҳокимиятни мустаҳкамлаб, иқтисодий юксалишни таъминлаган эди. Шунингдек, солиқларнинг тарибга солиниши, суд ишларидаги ноҳақликларга чек қўйилиши, маҳаллий амалдорлар устидан назорат ўрнатилиши – савдо-сотик ва хунармандчиликнинг, қишлоқ хўжалигининг юксалишига шароит яратиб берган эди.

Шохмурод ўзи идора этиб турган марказлашган давлат тузумини янада мустаҳкамлаш соҳасида ҳам маълум ишларни амалга оширади. Унинг даврида ҳам амирликда бир нечта уруғлар ва айрим вилоятларнинг норозиликлари содир бўлиб турган эди. Хусусан, 1786 йилда Кармана сарҳади аҳолиси Бухоро амирига бўйсунидан бош тартади. Шохмурод Кармана аҳолисини бўйсундириш учун бир неча марта юриш қилишга мажбур бўлади. Карманадан сўнг итоат этмай қўйган Шаҳрисабз ва Хўжандга қилинган юришлар муваффақият билан якунланади.

Мамлакатда амалга оширилган ислохотлар ва муваффақиятли ҳарбий ҳаракатлар натижасида анча мустаҳкамланиб олган Шохмурод қўшни Афғонистонга ҳам ҳарбий юришлар уюштиради. Хусусан, Шохмурод Амударёнинг ўнг қирғоғидаги илгариги Бухоро ерларини қайтариб олиш учун Афғон амири Темуршоҳга қарши урушлар олиб боради. Бу урушлардан сўнг Шохмурод ва Темуршоҳ ўртасида сулҳ тузилиб, Амударё ҳар иккала давлат ўртасидаги чегара деб белгиланади. Амир Шохмурод 1800 йилда вафот этганидан сўнг унинг ўғли амир Ҳайдар (1800–1876) валиаҳд сифатида тахтга ўтиради. Отаси даврида Қаршининг ҳокими бўлган амир Ҳайдар оқ кигизга ўтқазилиб,

хон этиб қўтарилади. Аммо, Ҳайдар хон унвонини эмас, балки «амиралмўминин» унвонини олади. Манбаларга кўра, хутба амир Ҳайдар номига ўқилган бўлса-да, тангалар амир Ҳайдар, амир Шохмурод ва Дониёлбий номларидан зарб этилган.

Отасининг сиёсатини давом эттиришга ҳаракат қилган амир Ҳайдар ўз ҳукмронлигининг дастлабки йилларида Бухоро ҳудудининг бутунлигини сақлаш, Зарафшоннинг юқори оқими ҳудудлари, Шаҳрисабз, Миёнкол ерларини қўлда сақлаб қолиш учун курашлар олиб боради. Ўратепани вақтинча ўзига бўйсундиришга эришади.

Амир Ҳайдар даврида Хива хонлари амирлик ҳудудларига тез-тез талончилик урушлари қилиб турадилар. 1806 йилда амир Ҳайдар бутун Бухоро аҳолини қуролланишга ва Хива хони Элтузарга қарши курашишга чақиради ҳамда уларни мағлубиятга учратишга мажбур қилиб қўлади. Бу урушлардан сўнг Бухоро билан Қўқон ўртасида урушлар бошланиб кетади. Қўқон хони Олимхон 1807, 1810 йилларда Ўратепага ҳужумлар қилиб, катта ўлжаларни Қўқонга олиб кетади. Бундай ҳужумлар Қўқон хони томонидан Жиззах ва Зоминга ҳам уюштирилиб турилади.

Доимий равишда олиб борилган уруш ҳаракатлари катта харажатларни талаб этганлиги боис, амир Ҳайдар қўшимча солиқлар йиғиш ҳақида фармон беради. Бу эса меҳнаткаш аҳоли аҳволини янада оғирлаштиришга ва амир Ҳайдар ҳамда у олиб бораётган сиёсатга қарши чиқишларга олиб келди. Мана шундай кўзғолонлар 1821–1825 йилларда Миёнкол, Самарқанд ва Ургутда бўлиб ўтади. Амир Ҳайдар бу кўзғолонларни катта қийинчиликлар билан, кўзғолончиларга катта ваъдалар бериш эвазига бостиришга эришади. Амир Ҳайдар

Шаҳрисабз ва Марв воҳаси учун ҳам урушлар олиб боришга мажбур бўлади.

Ўз даврида амир Ҳайдар кўшни Афғон давлати ҳукмдори Шужоулмулк Дурроний билан дўстлик алоқаларини ўрнатган бўлса-да, Қўқон ва Хива давлатлари билан Бухоро давлати ўртасидаги муносабатлар кескин эди. Манбаларга кўра, шундай шароитда амир Ҳайдар ҳатто Туркия султони Маҳмуд II га ёрдам сўраб мурожаат этган ва унинг иттифоқига ўтишга тайёр эканлигини ҳам маълум қилган.

Амир Ҳайдар 1826 йилда вафот этганидан сўнг унинг икки катта ўғли амир Ҳусайн (икки ярим ой) ва амир Умар (тўрт ой) қисқа муддат тахтга ўтириб, ўз укалари Насрулло томонидан ўлдирилади. Шундан сўнг тахтга амир Ҳайдарнинг учинчи ўғли Насрулло ўтиради. Амир Насруллонинг ҳукмронлик даври (1826–1860), аввало, Бухоро амирлигидаги сиёсий тарқоқлик, зодагонларнинг бошбошдоқликларига барҳам бериш билан изоҳланади. Амир Насрулло ҳокимиятни бошқаришда ниҳоятда қаттиққўллик сиёсатини олиб боради. Ўзининг бераҳмлиқ сиёсати туфайли амир Насрулло «қассоб амир» деган номга сазовор бўлган эди.

Амир Насрулло марказий ҳокимиятни тан олмай диган бўйсунмас маҳаллий ҳокимларга қарши қаттиқ кураш олиб боради. Бу борада Шаҳрисабз Бухорога бўйсунмай қўйган энг йирик мустақил вилоят ҳисобланарди. Шунинг учун ҳам амирнинг сиёсатидан норози бўлган кўплаб амалдорлар Шаҳрисабзга қочиб паноҳ топганлар. Амир Насрулло 1832 йилда Шаҳрисабзга қарши уруш бошлаб, 32 марта юришдан сўнг 1552 йилда Шаҳрисабз ва Китобни бўйсундиришга эришади.

Амир Насрулло Қўқон ва Хива хонлари билан ҳам урушлар олиб боради. У 1842 йилда Қўқонга юриш қилиб уни эгаллайди. Аммо, бу пайтда

Хива хони Оллоқулихон Бухоро чегараларига ҳужум қилганлигини эшитгач, Қўқонга ўз ноибини қолдириб, орқага қайтишга мажбур бўлади. Амир Насрулло ўз кўшинлари билан Хивага юриш қилиб, Ҳазораспни қамал қилади. Аммо, мағлубиятга учраб қайтиб кетишга мажбур бўлади.

Амир Насрулло ўз ҳукмронлиги даврида Ўратепа ва Хўжанд учун Қўқон хони билан тўхтовсиз урушлар олиб боради. Бунинг натижасида, шаҳарлар қўлда-қўлга ўтиб кўпгина вайронагарчиликлар келиб чиқади, талон-торожилик авж олади.

Манбаларга кўра, Қўқондан Кешгача бўлган барча мамлакатларни бўйсундирган амир Насрулло Бухоронинг амалдаги охириги мустақил ҳукмдори бўлиб қолади. Амир Насруллодан сўнг тахтга унинг ўғли амир Музаффар (1860–1885) ўтиради. У манғитлар сулоласидан бўлган тўртинчи амир бўлиб, унинг 25 йиллик ҳукмронлик даврида жуда кўп воқеалар содир бўлдики, улардан энг аянчлиси – Бухоро амирлигининг Россия императори васалига айланишидир.

Амир Музаффар ўз ҳукмронлигининг дастлабки йилларида уламоларга деярли эътибор бермайди, улар билан бирор-бир масала юзасидан маслаҳат ҳам қилмайди. Аммо, 1868 йилда амир руслардан мағлубиятга учрагач, уламоларга ён беришга мажбур бўлади. Чунки уламолар маҳаллий аҳолини русларга қарши курашишга даъват этган эдилар. Лекин фурсат қўлдан бой берилган эди. Уламоларнинг халқни кўтариши ҳам, амирнинг ўғли Катта Тўра (Абдумалик), Китоб ва Шаҳрисабз бекларининг саъй-ҳаракатлари ҳам бесамар кетади. Зирабулоқ яқинидаги жангда мағлубиятга учраган амир Музаффар руслар томонидан тузилган шартномага имзо чекишга мажбур бўлади. Унга кўра,

амир Ҷратепа, Жиззах, Зарафшон воҳаси ҳудудларидан маҳрум бўлади, рус ҳукуматига 125 минг тилло миқдорда товон тўлайдиган бўлади ҳамда Бухоронинг Россияга вассаллигини тан олади.

Амир Музаффар ҳукмронлиги даврида амирлик ҳудудлари анча қисқаради. Бунга, аввало, рус босқини сабаб бўлган бўлса, катта қийинчилик билан бўйсундирилган Шаҳрисабз ва Китоб бекаликлари яна Бухорога бўйсунтиришдан бош тортадилар. Ундан ташқари, русларга тўланган катта товон эвазига амирлик хазинаси бўшаб қолади. Амир ўз хазинасини тўлдириш учун қозилар ва раисларга аҳолидан турли хил йиғимлар йиғишга рухсат беради. Чунки бу йиғимларнинг катта қисми турли хил совғалар ва инъомлар тариқасида хазинага келиб тушар эди.

Амир Музаффар ўғли Абдулаҳадни тахт меросхўри деб эълон қилади ва ўша йили уни Россия императори Александр Александровичнинг тахтга ўтириш маросими тантанасига қатнашиш учун Москвага жўнатади. Подшо Александр III га Бухоро юлдузи ордени топширилади ва Абдулаҳад ҳақиқий тахт вориси сифатида Россия томонидан тасдиқланади. 1883 йилда эса амир Музаффар Россия империясининг I даражали Муқаддас Анна ордени билан тақдирланади. Архив маълумотларига қараганда, бу мукофотни Бухорога империянинг нуфузли амалдорларидан бири – генерал-майор, князь Витгенштейн бошчилигидаги махсус элчилар гуруҳи олиб келган.

Амир Музаффар 1885 йил 31 октябрда касаллик туфайли вафот этади. Унинг ўғли амир Саид Абдулаҳад 1885–1910 йиллар Бухоро амирлиги тахтини бошқаради. Абдулаҳад 14 ёшидан бошлаб Кармана беки этиб тайинланган. Рус сайёҳларининг маъ-

лумотларига кўра, у Карманада жуда оддий кун кечирган. 1885 йил 4 ноябрда амир Абдулаҳадни Бухоро аркида оқ кигизга ўтиргизиш, тахтга ўтқозиш маросими бўлиб ўтади.

Амир Абдулаҳад саёҳат қилишни яхши кўрган. У турли йилларда Москва, Санкт-Петербург, Киев, Одесса, Екатеринбург, Боку, Тифлис, Ботуми, Севастопол, Богчасарой каби шаҳарларда бўлган. Амир ҳар йили Кавказда, Қрим ёки Ялтада дам олган. Унинг ҳукмронлиги даврида қийноқлар, ўлим ҳукми ва, энг даҳшатли жазо, Бухородаги Минораи Калондан ташлаб юбориш бекор қилинган. Амир Абдулаҳад даврида амирликда мис, темир, олтин қазиб чиқариш, телефон линиялари ва темир йўллари қурилиши, савдо фаол ривожлантирилади.

Абдулаҳад амирликдаги ҳарбий кучларга алоҳида эътибор берган. Ёшлик чоғидаёқ бўлажак амир ўз гарнизонида ҳарбий машқлар ўтказиб, Кармана қалъасини яхши ҳарбий ҳолатда тутган. 1895 йилдан бошлаб Бухоро амирлигида милиция хизмати йўлга қўйилган. Кейинчалик ҳам амир Абдулаҳад ўз қўшинининг ҳарбий тайёргарлигини юксалтириш ва замонавий куроллантириш учун кўпгина ишларни амалга оширган.

Амир Абдулаҳад 1910 йил 22 декабрда буйрак касалидан вафот этгач, 1911 йил январда унинг иккинчи ўғли Саид Мир Олим тахтга ўтиради. Олимхон 1893–1896 йилларда Петербургда таълим олган. Ундан сўнг, аввал Насаф вилоятига, кейин эса Карманага ҳокимлик қилган. 1911–1920 йиллар Бухоро тахтини бошқарган амир Олимхон Бухорода совет ҳукумати ўрнатилгач, Афғонистонга чиқиб кетади ва 1944 йил Кобулда вафот этади.

Амирликнинг ҳудуди, маъмурий тузилиши ва аҳолиси. Ўрта Осиё хонликлари ичида Бухоро

амирлиги алоҳида мавқега эга бўлган, катта ҳудудларни эгаллаган давлат эди. Манбаларга кўра, XVIII асрнинг ўрталарига келиб Бухоро амирлиги ҳудудларида бирмунча ўзгаришлар содир бўлади. Бу даврда Бухоро ҳукмдорлари ўз тасарруфларида Бухоро шаҳри ва унинг атрофидаги Вобкент, Гиждувон, Қоракўл, Вағоза туманлари, Қашқадарё ва Миёнкол воҳаларини сақлаб қололган эдилар. Хўжанд, Тошкент, Ҳисор вақти-вақти билан эса Ғуздор, Шаҳрисабз, Нурота, шунингдек, Амударёнинг ўнг соҳилидаги Балх, Андхўй, Маймана, Бадахшон ва Шибиргонлар ҳам Бухорога вассал бўлишига қарамай унга итоат этмай қўйганлар. Сиёсий парокандаликнинг асосий сабаби – сўнгги аштархонийлар давридаги ўзаро курашлар, марказдан қочувчи кучлар мавқеининг ўсиши эди.

XVIII асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб, яъни манғитлар сулоласи ҳукмронлиги ўрнатилгач, Бухоро амирлиги яна аста-секин мустақамлана бошлайди. Шу асрнинг 70–80 йилларига келиб Бухоро амирлигининг марказий ҳудудини Самарқанд ва Бухоро шаҳарларини ўз ичига олган Зарафшон воҳаси ташкил қилар эди. XIX асрнинг бошларига келиб Бухоро амирлиги ҳудудига Зарафшон ҳамда Қашқадарё воҳаларидан ташқари Сурхон воҳаси, Ҳисор, Хўжанд, Ўратепа, Панжикент каби аҳоли зич жойлашган туманлар, Жанубий Туркманистоннинг катта қисми, жумладан, Чоржўйдан то Мурғоб дарёсигача бўлган ҳудудлар кирар эди. Бу даврда Бухоро амирлиги ҳудудларининг кенгайишига асосий сабаб манғитлар сулоласининг марказлашган давлат барпо этишига интилиши эди. XIX аср бошларида Бухоро амирлиги бир томондан Эрон ва Афғонистон, иккинчи томондан Хива хонлиги, учинчи томондан қозоқ жузлари ва тўр-

тинчи томондан Қўқон хонлиги ҳудудлари билан чегарадош эди.

Бухоронинг сўнгги амири Саййид Амир Олимхоннинг 1927 йилги маълумотларига кўра, XX аср бошига келиб «Бухоро мамлакати Амударёнинг шарқий соҳиларидан, яъни Россия Помиридан то Хиванинг кенг давлатларигача чўзилиб боради. Бухоро шимол тарафдан Қизилқум саҳроси билан, ғарб тарафдан Сирдарё ҳамда Хўқанд хонлиги билан, жанубда эса Афғонистон, Шарқда туркман ўлкаси ҳамда Хива дашти билан чегарадош».

XIX асрнинг 50-йилларида Бухоро амирлиги бир неча **вилоятлардан** ташкил топган бўлиб, улардан Бухоро ва Самарқанд, ўз навбатида, туманларга бўлинган эди. Вилоят ҳукмдорлари **ҳоким** деб аталган. Кейинчалик вилоят ўрнига **бекликлар** пайдо бўлгач, уларнинг ҳукмдорлари **бек** деб аталган. Янги маълумотларга кўра, бу даврда Бухоро амирлигида 44 та беклик мавжуд бўлган.

Мирзо Бадиъ Девоининг «Мажмаъ ул-арқом» асаридаги маълумотларга кўра, амирлик қўйидаги маъмурий-ҳудудий бўлақларга бўлинган. Чунончи, 100 минг танобдан иборат суғориладиган ер **туман**, 50 минг танобдан иборат суғориладиган ер **ҳазора**, 25 минг таноб суғориладиган ер **нимқазора**, 10–15 минг таноб суғориладиган ер **обхўри**, 400 таноб суғориладиган ер **қария**, 300 таноб суғориладиган ер **маъраза (экинзор)** деб аталган. Бундай тартибда бўлиниш бўйича хирож, закот ва бошқа турдаги солиқларни йиғиш ва олиш қулай бўлган.

Тадқиқотлар натижаларига кўра, маҳаллий маъмурият намояндалари **мавзени** қишлоқ ва масжидлардан каттароқ ҳудудий бўлинма деб таърифланганлар. Мисол учун, Карки вилояти **мавзеларга** бўлинса ҳам улар, ўз навбатида, **бекчаларга**

бўлинган, бекча қишлоқлардан иборат бўлган. Помир вилоятларидаги Рўшон ва Шугнон маъмурий туманлари **оқсоқоллик** дейилган. Аҳоли яшайдиган пунктлар манбаларда учта атама – **қишлоқ, мавзе, даҳа** номлари билан аталган.

Маълумотларга кўра, Бухоро амирилик аҳолиси XVIII асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб тез кўпая бошлайди. XIX асрнинг бошларига келиб амирилик аҳолиси тахминан 2 млн.дан ошди, 50-йилларига келиб тахминан 2,5 мндан ортиқ кишини ташкил этган. Бухоро шаҳрида тахминан 60 мингдан зиёдроқ, Самарқанд шаҳрида эса тахминан 50 мингдан ортиқ аҳоли истиқомат қилган.

Амирилик аҳолисининг катта қисмини ўзбеклар ташкил қилган бўлиб, жуда кўпаяб ўзбек уруғлари вакиллари амириликнинг деярли барча ҳудудларида яшашган. Аҳоли таркибидаги тожиклар Самарқанд, Бухоро, Нурота, Ургут, Китоб каби шаҳарларда, тоғли туманларда, жумладан, Панжикент, Вахш, Ҳисор, Қоратегин, Кўлоб, Шаҳрисабз, Қубодиён, Яккабоғ бекликларида, Зарафшоннинг юқори қисмида истиқомат қилганлар.

Туркманлар ҳам Бухоро амирилик аҳолисининг сон жиҳатдан катта қисмини ташкил этган. Улар амириликка қарашли бўлган Амударёнинг икки қирғоғида жойлашган ерларда, яъни амириликнинг жанубий ва ғарбий ҳудудларида истиқомат қилишган. Бухоро амирилик ҳудудида аҳолининг кичик қисмини араблар ташкил этган бўлиб, улар асосан Қарши ва Шеробод бекликларида яшаганлар.

Шунингдек, амирилик ҳудудида ҳиндлар, эронийлар, яҳудийлар, дўлилар, афғонлар, қорақалпоқлар, қозоқлар ва қалмиқлар ҳам истиқомат қилганлар.

Бухоро амирилик аҳолисининг ҳудудий жойлашуви⁷

Ҳудудлар (водий ва воҳалар)	Истиқомат қилувчи аҳоли сони (тахминан)	Ҳоиз ҳисобида
Зарафшон воҳасида	700 000	31,8
Қашқадарё воҳасида	500 000	22,2
Қизилқум ва Яқсув бўйидаги воҳаларда	225 000	12,0
Амударё бўйидаги воҳаларда (Сурхоннинг қуйилишидан то Чоржўйгача)	300 000	14,0
Қолган ҳудудларда	430 000	20,0
Бутун амирилик бўйича	2 155 000	100,0

Бухоро амирилик аҳолисининг яшаш тарзи бўйича тақсимоги

Аҳолининг яшаш тарзи	Аҳоли сони	Ҳоизда
Ўтроқ аҳоли	1 399 606	65,0
Ярим кўчманчи аҳоли	322 986	15,0
Кўчманчи аҳоли	430 648	20,0
Жами	2 153 240	100,0

⁷ Холиқова Р.Э. XIX аср иккинчи ярми – XX аср бошларида Россия–Бухоро муносабатлари: тарих фан. докт... дисс. – Тошкент: 2006. – Б. 67–70.

бўлинган, бекча қишлоқлардан иборат бўлган. Помир вилоятларидаги Рўшон ва Шугнон маъмурий туманлари **оқсоқоллик** дейилган. Аҳоли яшайдиган пунктлар манбаларда учта атама – **қишлоқ, мавзе, даҳа** номлари билан аталган.

Маълумотларга кўра, Бухоро амирлиги аҳолиси XVIII асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб тез кўпая бошлайди. XIX асрнинг бошларига келиб амирлик аҳолиси тахминан 2 млн.дан ошди, 50-йилларига келиб тахминан 2,5 мндан ортиқ кишини ташкил этган. Бухоро шаҳрида тахминан 60 мингдан зиёдроқ, Самарқанд шаҳрида эса тахминан 50 мингдан ортиқ аҳоли истиқомат қилган.

Амирлик аҳолисининг катта қисмини ўзбеклар ташкил қилган бўлиб, жуда кўп рақами ўзбек уруғлари вакиллари амирликнинг деярли барча ҳудудларида яшашган. Аҳоли таркибидаги тожиклар Самарқанд, Бухоро, Нурота, Ургут, Китоб каби шаҳарларда, тоғли туманларда, жумладан, Панжикент, Вахш, Ҳисор, Қоратегин, Кўлоб, Шаҳрисабз, Қубодиён, Яккабоғ бекликларида, Зарафшоннинг юқори қисмида истиқомат қилганлар.

Туркманлар ҳам Бухоро амирлиги аҳолисининг сон жиҳатдан катта қисмини ташкил этган. Улар амирликка қарашли бўлган Амударёнинг икки қирғоғида жойлашган ерларда, яъни амирликнинг жанубий ва ғарбий ҳудудларида истиқомат қилишган. Бухоро амирлиги ҳудудида аҳолининг кичик қисмини араблар ташкил этган бўлиб, улар асосан Қарши ва Шеробод бекликларида яшаганлар.

Шунингдек, амирлик ҳудудида ҳиндлар, эронийлар, яҳудийлар, лўлилар, афғонлар, қорақалпоқлар, қozoқлар ва қалмиқлар ҳам истиқомат қилганлар.

Бухоро амирлиги аҳолисининг ҳудудий жойлашуви⁷

Ҳудудлар (водий ва воҳалар)	Истиқомат қилувчи аҳоли сони (тахминан)	Фонз ҳисобида
Зарафшон воҳасида	700 000	31,8
Қашқадарё воҳасида	500 000	22,2
Қизилқум ва Яксуб бўйидаги воҳаларда	225 000	12,0
Амударё бўйидаги воҳаларда (Сурхоннинг қуйилишидан то Чоржўйгача)	300 000	14,0
Қолган ҳудудларда	430 000	20,0
Бутун амирлик бўйича	2 155 000	100,0

Бухоро амирлиги аҳолисининг яшаш тарзи бўйича тақсимоти

Аҳолининг яшаш тарзи	Аҳоли сони	Фонзда
Ўтроқ аҳоли	1 399 606	65,0
Ярим кўчманчи аҳоли	322 986	15,0
Кўчманчи аҳоли	430 648	20,0
Жами	2 153 240	100,0

⁷ Холиқова Р.Э. XIX аср иккинчи ярми – XX аср бошларида Россия–Бухоро муносабатлари: тарих фанл. докт... дисс. – Тошкент: 2006. – Б. 67–70.

Бухоро амирлиги аҳолиснинг ҳўжалик юритиш бўйича тақсимоти

Аҳолининг ҳўжалик юритиш тарзи	Аҳоли сони	Фоизда
Дехқончилик ва чорвачилик	1 830 254	85,0
Хунармандчилик ва савдо	215 324	10,0
Доимий ҳўжалик иш юритишга эга бўлмаганлар	107 662	5,0
Жами	2 153 240	100,0

Бухоро амирлиги аҳолиснинг этник таркиби

Этник гуруҳлар	Жами аҳолига нисбатан фоииз ҳисобида	Аҳоли сони
Туркий халқлар	85,0	1 830 254
Эроний халқлар	12,0	258 389
Бошқа элатлар	3,0	64 597
Жами	100,0	2 153 240

Бухоро амирлигида истиқомат қилган номаҳаллий халқлар, жумладан, ҳиндлар ва яҳудийлар ижтимоий қатлам сифатида тўла ҳуқуққа эга эмас эдилар ва улар алоҳида мавзеларда яшаганлар. Амирликда ўтроқ аҳолидан ташқари тоғолди ва дашт ҳудудларда кўчманчи ва яримкўчманчи аҳоли ҳам яшаган.

Давлат бошқаруви тизими. Бухоро амирлигида XVIII асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб манғитлар сулоласининг вакиллари ҳукмронлик қиладилар. Сулола ҳукмронлигининг асосчиси Раҳимбий

ибн Ҳакимбий бироз муддат (1747 йилдан кейин) Абулфайзхоннинг ўғилларига оталиқ бўлган бўлиб, 1756 йилда саййидлар, хўжалар ва руҳонийлар томонидан Бухоро тахтига ўтқазилади. Раҳимбий хон унвонини олмасдан ўзини «**ноиб ул-ҳукумат**» («**ҳоким ўринбосари**») деб билган. Дониёлбий оталиқ ҳам хонликка даъво қилмай аввал Фозилтўрани, кейин эса Абулғозини (1758–1784) хон деб эълон қилиб, ўзи уларга ноиб ҳисобланган. Шоҳмурод 1785 йилда Бухорода «**амир**» унвони билан тахтга ўтиради.

Бухоро амирлигининг сиёсий тизими, идора этиш тартиб-қоидалари, давлат рамзлари, унвон ва мансаблар ҳақида кўпгина олимлар тадқиқот ишлари олиб борганлар. Ушбу тадқиқотларнинг таҳлилари шуни кўрсатадики, манғитлар ҳукмронлиги даврида давлат тизимида жиддий ўзгаришлар амалга оширилмаган. Бу даврда олий ҳукмдор гарчи амир унвони билан ҳокимиятни бошқарган бўлса-да, Бухоро амирлиги ҳам ўз тизими, қонун-қоидалари, бошқарув тартиблари ва бутун моҳияти билан ўрта асрлар Мовароуннаҳрдаги мусулмон давлатлари, хусусан, шайбонийлар ва аштархонийлар давлат тизимидан деярли фарқ қилмаган.

Бухоро амири Саййид Олимхон ўзининг «Бухоро халқининг ҳасрати тарихи» асарида Бухоро амирлигининг сиёсий ва идоравий ташкилотлари ҳамда давлат бошқаруви ҳақида маълумотлар бериб, жумладан, қуйидагиларни ёзади: «Бухоро амирлари ҳукм юритишларида – шариат усул ва одатларига риоя қилар эдилар. Бухоронинг ислом уламолари амирни пайғамбар халифаси – ўринбосари, усул ва шариат ҳимоячиси деб билар эди. Амирнинг тиркичилиги бутунлай шариатга мос бўларди, уни бузиш мумкин эмас эди. Бухоро хонлари бутунлай манғитларнинг ўзбек тоифасидан бўлган. Бухоро

подшоҳларини, ўзбек одатларига кўра, тўшакча устига табаррукона ўтқазиб, саййидлар, хўжалар ва муллолар уни ердан кўтардилар.

Бухоро мамлакати 28 та вилоят (боғот)га бўлинар эди. Энг катта вилоятларга амирнинг ўзи ҳокимларни тайинлар эди. Бу вилоятларга Нурота, Қорақўл, Бойсун, Ҳисор, Дехнав, Қўрғон, Болжувон, Кўлоб, Кубодиён, Дарвоз, Рўшон, Самарқанд, Миёнкол, Фороб, Урметон ва Масчоҳлар кирар эди. Валиаҳдга қарашли мулк Қарши ҳисобланар эди».

Бухоро амирлигида давлат мутлақ қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятга эга бўлган амир томонидан бошқарилар эди. Давлат аҳамиятига молик бўлган сиёсий, ижтимоий-иқтисодий, диний ва бошқа масалалар Бухородаги бош қароргоҳ – Аркда кўриб чиқилган ҳамда ҳал этилган. Бош қароргоҳ ҳисобланган Аркда амир ва унинг оиласидан ташқари кўшбеги, шифовул, тўпчибоши, мирзабоши каби сарой амалдорлари ўз оилалари ва хизматкорлари билан яшаган.

Заруратга қараб мамлакат пойтахтида амир бошчилигида **давлат кенгаши** чақирилиб турилган. Анъанага кўра, лавозимларига қараб 5 тадан 20 тагача амалдорлар аъзо бўлган ушбу кенгашда мамлакат ҳаётига доир энг муҳим масалалар кўриб чиқилган.

Илгариги даврларда бўлгани каби манғитлар даврида ҳам давлат бошқаруви тизими икки бўгин – **марказий** ва **маҳаллий бошқарув** тизимидан иборат бўлган. Бу тизимлар мусулмон давлатларига хос бўлган мураккаб бошқарув тармоқларига эга бўлган ҳамда асосан амир, сарой амалдорлари, ўзбек уруғлари ва қабила бошлиқлари, уламолар, ҳарбий бошлиқлардан ташкил топган. Амирликдаги марказий ҳокимият амир бошчилигидаги сарой аъёнлари қўлида бўлса, маҳаллий бошқарув вилоят ноиблари

қўлида эди. Вилоят беклари амир томонидан асосан манғит уруғи вакилларида тайинланган.

Амирликнинг пойтахти Бухоро ва унинг атрофидаги туманлар амир томонидан бошқарилган. Вилоят беклари нисбатан кичик ҳудудий бўлинмалар амлок мулклар ҳисобланиб, уларнинг бошқарувчилари **амлакдор** деб аталган. Амирликнинг маъмурий тузилишидаги энг қуйи бўгин қишлоқ жамоалари бўлиб, уларни **оқсоқоллар** бошқарган. Хуллас, Бухоро амирлиги рус истилосига қадар ҳозирги Ўзбекистон, Тожикистон ва Туркменистон республикаларининг катта қисмини ўз ичига олган Ўрта Осиёдаги йирик давлат эди.

Мансаблар, унвонлар ва амаллар. Аввало, таъкидлаш лозимки, манбалар ва адабиётларда Бухоро амирлигида мавжуд бўлган унвон, мансаб ҳамда амалларга оид маълумотлар жуда чалкаш, кўп ҳолларда бир-бирини инкор этади. Сўнгги йилларда Ш.Воҳидов ва Р.Холиқовалар ўз тадқиқотларида ушбу масалаларга аниқлик киритишга ҳаракат қилганлар. Қуйида уларнинг тадқиқотларига асосланиб, амирликдаги мансаблар ва унвонлар ҳақида сўз юритамиз.

Бухоро амирлигидаги энг юқори унвон ва мансаблар, аввало, манғит уруғи вакилларига, саййидларга, хўжаларга ҳамда уламоларга берилган бўлиб, давлатдаги энг юқори унвон **амир ул-умаро, оталиқ, ҳоким (валий, бек), кўшбеги ва девонбеги**лар бўлган. Давлат амир, амир ул-умаро томонидан бошқарилиб, у амалда ва расман чекланмаган ҳуқуқларга эга бўлган. Олтин Ўрда давлатида жорий этилган **оталиқ** унвони манғитлар даврига келиб оталиққа олинган шахснинг маслаҳатчиси ва ишончли вакили, ҳарбий ва маъмурий ишларда асосий маслаҳатчисига айланади. Амир Шоҳмурод даврида оталиқнинг ваколатлари чекланиб, унга

Зарафшон дарёси сувининг тақсимотини назорат қилиш, Бухоро канали (руди шаҳр) ва доруғалик вазифаси юкланади.

Бу даврда **қўшбеги** ёки **қўшбеги** боло энг олий сарой мансаби ҳисобланиб, унинг мавқеи жуда баланд бўлган. Амалда бош вазир вазифасини бажарган бу мансаб эгаси иқтисодий, сиёсий ва ҳарбий масалалар бўйича амирнинг энг яқин одами бўлган. Саройдаги олий мансаблардан яна бири **девонбеги** бўлиб, бу мансабдор вазир ваколатларига эга бўлган. Девонбеги молия ишлари, даромад ва харажатлар ҳамда солиқ йиғиш устидан тўла назорат қилиш ишларига жавоб берган.

Амирликдаги марказий давлат бошқарувида Бухоро шаҳри алоҳида ўрин эгаллаган. Жумладан, Бухоро шаҳри ҳокими амирнинг биринчи вазири ва бошқа вилоятлар бошқарувчиси ҳисобланган. Шаҳардаги жамоат тартибини сақлаш **миршаб**ларга топширилган бўлиб, улар шаҳар **миршаббоши**сига бўйсунган. Бухоро шаҳри миршаббошига бошқа барча шаҳарлар миршаббошилари бўйсунган. Манғитлар даврида Бухорода **қўшбеги**, **қозикалон**, **бош раис** ва **миршаббоши** биргаликда «**чор ҳоким**», яъни «**тўрт ҳоким**» деб юритилган.

Амирликнинг бошқарув тизимида **бош раис** алоҳида аҳамиятга эга бўлган. Ушбу амал яримдиний, яримтарғиботчи усулида эди. Амирликда бош раис, одатда, **эшон раис** ёки **раис уш-шарнат** деб аталган бўлиб, унга барча маҳаллий раислар бўйсунган. Бош раис уларни вақти-вақти билан амир олдида текширувдан ўтказиб турган. Эшон раис қозикалондан кейин турадиган амалдор бўлиб, унинг маҳкамасига вақтинча ўринбосарлик қилувчи халифа, ноиб, мулозимлар, мирзалар, мироҳўрбоши, терговчи, шаҳар мироби кабилар кирган.

Амир саройида ижро ҳокимиятини амалга оширувчи лавозимлар қаторига шаҳар хавфсизлигига жавобгар бўлган миршаб ва унинг қўл остидагилар, сув таъминотига жавобгар бўлган **мироб** ва унинг қўл остида ишлайдиганлар кирган. Миршаб қўл остида **ясовулбоши**, **девонбеги**, **маҳрамбоши**, **мирзалар**, **даҳбоши**, **шабгард** (кечки қоровул), **фаррошбоши** кабилар бўлган. Мироб тасарруфида эса маҳрам, мирзалар, баковуллар, мироҳўрлар, сув тармоқлари назоратчилари, маҳалла, мавзе ва қишлоқ оқсоқоллари фаолият юритганлар.

Амирнинг иккинчи вазири **қўшбеги поён**, баъзи манбаларда **мири поён** деб аталган бўлиб, унга ясовулбоши, мироҳўрбоши, хазиначи, мирзалар, баковулбоши, закотчилар бўйсунган. Мири поён уларни бевосита ўзи назорат қилган.

Бухоро амираи ҳузурида юқори лавозимдаги мансабдорлар билан бирга куйи амалдаги мансабдорлар ҳам мавжуд бўлган. Амир фармонларини етказувчи **парвоначи**, амирга доимо ҳамроҳ бўлиб юрувчи **ҳидоячи**, амир маслаҳатчиси ва хорижий меҳмонларни кутиб олувчи **шиғовул**, амир осойишталиги ва тинчлигини муҳофаза қилувчи **тонготар** (**тунқотар**), амирга қаратилган салом ва таъзимларни қабул қилувчи жавобгар **салом оғаси**, амир дастурхонига жавобгар **дастурхончи**, амир сафари чоғида намозга чорловчи **имомни жилов**, амир сафари чоғида қонун билан шутулланивчи **муфтий жилов**, амир маслаҳатчилари гуруҳи **жамъога** кабилар шулар жумласидан. Амирга бўлган садоқати ва хизмати учун алоҳида шахслар **додхоҳ**, **иноқ**, **тўқсабо**, **оталик**, **эшикоғаси** каби унвонларга эга бўлганлар.

XVIII–XIX асрнинг биринчи ярмида амирликда энг олий диний мансаб **шайхулислом** ҳисобланган. Аммо, бу даврда унинг вазифалари анча торайган

эди. XIX аср ўрталаридан бошлаб шайхулислом ўрнини **қозикалон** эгаллайди. Юқорида эслатилган амир хузуридаги кенгашда дин вакилларида қозикалон, шайхулислом, нақиб ва раис қатнашган.

Амир Музаффар давридан бошлаб амирликдаги барча ҳуқуқий нормалар қозилар томонидан ҳал қилинган. Барча фуқаролик, хўжалик ва жиноий ишлар Қуръон асосида кўриб чиқилган ҳамда жазолар тайинланган. Қозилар, амир иродасига кўра, қозикалон томонидан тайинланган. Шариат бўйича бошқарув қозилар кўлида бўлган. Қозикалон амирлик пойтахтининг бош қозиси бўлиши билан бирга давлатдаги бошқа қозилар бошлиғи ҳисобланган.

Амирликда расман учта диний унвон – **ўроқ, судур ва садр** мавжуд бўлган. Манбаларга кўра, мадрасани тутатган шахс **мулла, қози, раис** амалларини эгаллаши мумкин бўлган. Юқоридаги амалларда бир неча йил ишлаганидан сўнг шариат ҳуқуқлари соҳасида тўплаган билим ва тажрибалари асосида бундай шахсларга дастлаб **ўроқ**, кейин **судур** ва сўнгра **садр** унвонлари берилган. Энг охириги диний унвони бўлган шахслар **қозикалон, муфтий, аълам, охун** каби диний амалларни эгаллаши мумкин бўлган.

Амирликда ҳарбийлар томонидан содир этилган жиноятлар ва уларнинг шикоятларини шу масалалар билан шуғулланувчи махсус амалдор – **қозин аскар** кўриб чиққан. Ҳарбий жиноятлар бўйича **фатво** тайёрлаш **муфтий аскар** зиммасида бўлган. Демак, амирликдаги ҳарбийлар ва фуқаролик ишлари алоҳида-алоҳида маҳкамалар томонидан кўриб чиқилган.

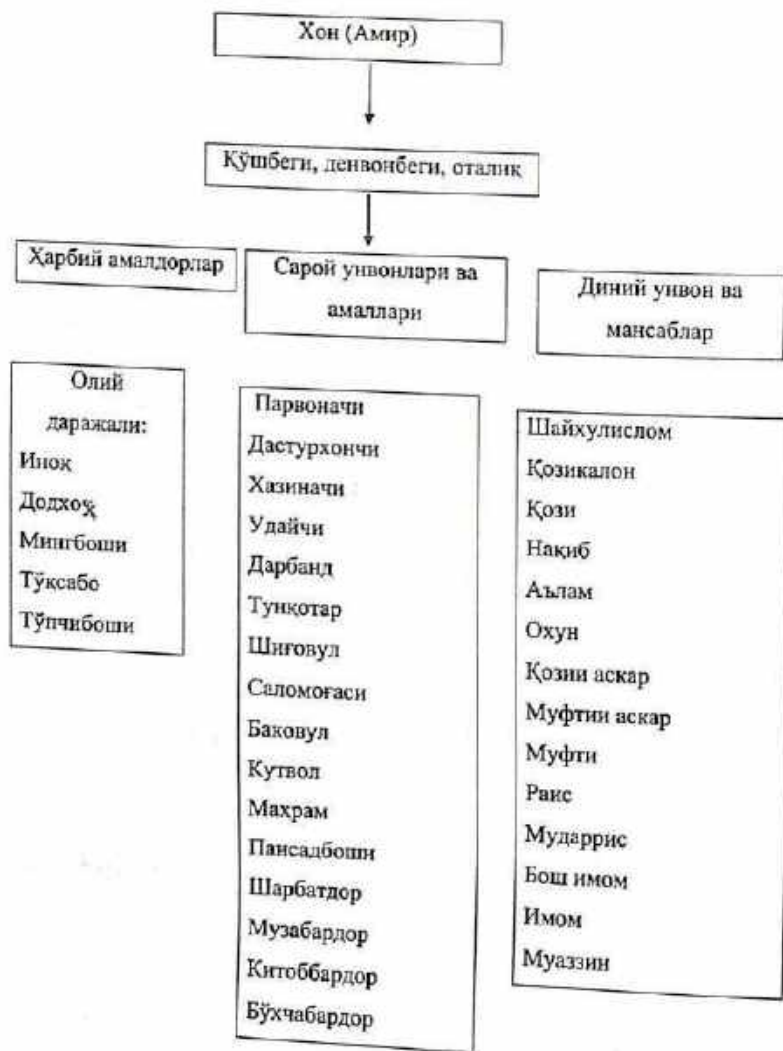
Амир Насрулло даврида амирликда мунтазам кўшин – **сарбозлар кўшини** ташкил этилган. Энг юқори ҳарбий унвонлар **саркарда, амири лашкар, додхоқ (кўшин бошлиғи)** кабилар бўлиб,

қўрғонбеги, тўқсабо, мингбоши каби олий тоифали ҳарбий амалдорлар ҳам фаолият юритган. Бекликлар ҳудудидаги кўшинга бекларнинг ўзлари раҳбарлик қилганлар. Бекнинг энг яқин ёрдамчилари **ясовулбоши** бошчилигидаги ясовуллар бўлган. Кўшинда **понсадбоши, юзбоши, эликбоши, ўнбоши, мирохўр** каби бўлинма бошлиқлари ҳам бўлган. Мингбоши байроқ (туғ) кўтариб юриш ҳуқуқига эга эди.

Ер эгаллиги муносабатлари. Ўрта Осиёнинг барча ҳудудларида бўлган каби Бухоро амирлигида ҳам аграр муносабатлар, яъни ерга эгалик муносабатлари иқтисодий ҳаётнинг асосини ташкил этган. Манбаларга кўра, амирликда ер эгаллигининг қуйидаги тўртта тури: **Давлатга тегишли ерлар (мулки султоний); хусусий ерлар (мулк); диний муассасалар ихтиёридаги ерлар (вақф) ва қишлоқ жамоаларига тегишли ерлар** мавжуд бўлган. Архив манбаларида амлок ерлар, амлоки султоний, подшоҳ ерлари каби атамалар билан аталаган давлат ерлари билан бир қаторда **мулки хирожий, хирож ерлари** атамаси ҳам тилга олинади.

Амир энг катта ер эгаси ҳисобланган. Давлат ерларини расман сотиш, ҳадыя этиш ҳамда вақфга бериш тақиқланган бўлса-да, бунга доимо ҳам амал қилинмаган. Давлат ерлари бўш ётган ерлар (қамишзорлар, тошлоқ, тўқайзор, тоғ олди)ни ўзлаштириш ҳисобига кўпайтириб турилган. Бундай ерларни ўзлаштирган шахслар бир неча йил солиқлардан озод этилиб, кейин белгиланган тартибда солиқ тўлаганлар.

Бухоро амирлигидаги унвон ва мансаблар⁸

Офтобчи ва бошқалар

Ўрта даражали:
Чигатой беги
Эшикоғаси
Мирохўр
Юзбоши
Эликбоши

Фақат ҳожилар ва саййидларга бериладиган унвон ва амаллар:

Қуйи табақа:
Қоровулбеги
Дахбоши
Мирзабоши
Чухраоғаси
Сарбоз

Накиб
Файзи
Мири аст
Судур
Садр
Ўроқи калон
Ўроқи хурд

Ундан ташқари, давлат (амлок) ерлари ҳукмдор олдидан катта гуноҳ қилган йирик ер эгалларидан мусодара қилинган ерлар ҳисобига ҳамда мерос-хўри бўлмасдан вафот этган шахсларнинг ерлари давлат ихтиёрига ўтиши ҳисобидан ҳам кўпайган. Айрим манбаларга кўра, давлат ерларидан домий мавжуд бўлган ер солиғи – **хирож** олинган бўлса, бошқа манбаларда давлат ерларидан ҳосилнинг катта қисми, яъни 40-50 фоизи олинганлиги қайд этилади.

⁸ Сағдуллаев А.С. ва бошқ. Ўзбекистон тарихи..., – Б. 213. Қисман ўзгартириш киритилди.

Амирликда мавжуд бўлган яна бир ер эгаллиги шакли **мулк (хусусий)** ерлар бўлиб, бу ер эгаллиги шакли кўчмас мулк ҳисобланган ҳамда ҳеч қандай чекланишларсиз мерос қилиб қолдириш мумкин бўлган. Мулк ерларидан олинадиган солиқлар ҳақида тадқиқотчиларнинг турли фикрлари мавжуд. Янги тадқиқотлар (Р.Холиқова) таъдрили шуни кўрсатадики, мулки хурд ёки мулки холис айрим йирик ер эгаларига тегишли бўлган ер эгаллиги шакли ҳисобланган. Мулки хурд эгаси доимо амалдаги ҳукмдор томонидан берилган ёрликқа эга бўлиши шарт бўлган ва айнан шу ёрлик туфайли у ер солиғидан озод қилинган.

Амирликда деҳқон аҳли фойдаланаётган ерларга нисбатан **мулкн хирож** атамаси ишлатилган. Бундай ерларга эга бўлган ер эгалари ўз ерларини эркин сотиш, мерос қолдириш ва ҳадя қилиш ҳуқуқига эга бўлганлар. Бундай ерлардан расман ҳосилнинг учдан бири миқдориди солиқ белгиланган бўлса-да, амирликнинг ҳар бири ҳудудиди, ўрнатилган ва белгиланган тартиб ҳамда урф-одатларга кўра, солиқ миқдори ҳосилнинг учдан биридан то бешдан биригача бўлган.

Анъанага кўра, **вақф ерлари** асосан диний муассасалар – масжидлар, мазорлар, хонақо, мадрасаларга ер майдонларини мерос қолдириш ҳамда хайр-эҳсон қилиш натижасиди вужудга келган бўлиб, у ер эгаллигининг алоҳиди шаклини ташкил этган. Ушбу ерлардан тушган фойда **мутавалли** ихтиёрига келиб тушган. Мутавалли асосан вақф эгалари авлодларидан тайинланган бўлиб, у вақф ҳужжатларига асосланиб фойдани тақсимлаб чиққан. Амирликда вақф ерларини сотиш, бундай ерлардан солиқ олиш тақиқланган бўлса-да, манбалар ва ҳужжатлар бунга амал қилинмаганлигини кўрсатади.

Амир Насрулло давридан бошлаб ер эгаллигининг **танҳо** шакли тарқалади. Насрулло ўзига бўйсунмаган амалдорлар ва уруғ оқсоқолларининг ерларини мусодара қилиб, бундай ерларни вақтинча эгалик қилиш ҳуқуқи билан ўз тарафдорларига ҳадя (танҳо) қилган. Амир Музаффар давридан бошлаб танҳо тоғли ҳудудларга ҳам ёйилади. Танҳо турли ҳажмда (бир неча танобдан бир неча юз танобгача) берилган бўлиб, танҳонинг берилиш миқдори, энг аввало, ернинг суғорилиши, унумдорлиги, қолаверса, амалдорнинг эгаллаган мавқеи ва таъсирига ҳам боғлиқ бўлган.

Солиқлар. Бухоро амирлигида энг асосий солиқ, бу – ердан олинадиган **хирож** солиғи эди. Бу солиқ амлоқдор ва оқсоқоллар иштирокида ҳосил пишиб етилган пайтда ҳосилга қараб белгиланган. Ҳажми эса ҳосилнинг учдан, тўртдан, айрим ҳолларда бешдан бир қисми кўринишида бўлган. Деҳқонлар амлоқдор учун ўн ботмон ердан ярим пуд **кафсан** солиғини, доруғалар учун **кафсани доруға** (ҳосилнинг кам ҳажмдаги маълум қисми) ҳам тўлаганлар. Ундан ташқари, амир далаларни айланганда, ҳарбий харажатлар пайтида ҳам кўшимча солиқ ва тўловлар олинган.

Қонуний ер солиғидан ташқари ер эгалари ҳар бир таноб боғ ёки томорқадан махсус **таноб пули** ва ем-хашак етиштирадиган ерлардан **алаф пули** олинган. Улар умумий номда **танобона** деб ҳам юритилган. Бу солиқлар ерларнинг бозор жойлашган жойга узоқ-яқинлигига қараб ҳажм жиҳатдан фарқ қилган. Амир Насрулло даврида амирликнинг солиқ тизимига бироз ўзгартиришлар киритилади. Яъни, полиз экинлари экиладиган ерлар учун **қўш пули** жорий этилган. Кейинчалик бу солиқ полиз экинлари экмайдиган бошқа ерларидан ҳам олинадиган бўлган.

Амирликдаги яна муҳим солиқлардан бири **закот** эди. Закот давлатнинг мол-мулкидан оладиган солиғи бўлиб, мол-мулк нархининг қирқдан бир ҳажмида ундирилган. Бу солиқнинг энг даромадли томони маҳсулотларга солиқ солиш, шунингдек, савдогарларнинг маҳсулот учун олиб келган пулларига солиқ солиш бўлган. Закот маҳсулотлардан бир неча марта ундириб олинган. Чорвачилик туманларида закот маҳсулот кўринишида (бешта туюдан битта қўй ёки эчки, қирқта қўйдан битта қўй ёки эчки каби) ундирилган.

Урушлар даврида фавқулодда солиқ – **жул** ундирилган. Ундан ташқари, савдо-сотикдан **даллоли**, бошқа вилоятлар ва давлатлардан олиб ўтилаётган маҳсулотлар учун **бож**, дарёдан маҳсулотни қайиқда олиб ўтгани учун **сув пули**, бозордаги савдо жойи учун **пули тагжой**, бир жуфт омов тортадиган от ёки ҳўкиз учун **яксара** (бир ботмон ғалла), омов тортадиган битта от ёки ҳўкиз учун **нимсара** (ярим ботмон ғалла) каби солиқлар олинган. Янги ариқлар ва каналлар қазитиш эскиларини тозалаш учун маҳаллий аҳоли ҳашарларга жалб этилган. Оммавий жамоат ишларига иштирок этмаганлардан, шариятга қўра, **боқи пули** деб атаувчи жарима олинган. Солиқлар, тўловлар ва жарималар пул ва маҳсулот кўринишида, маҳаллий солиқ йиғувчилар ҳамда амир тайинлаган кишилар томонидан йиғиб олинган.

Хуллас, Ўзбекистон давлатчилиги тарихида Бухоро амирлиги давлатининг ҳам ўз ўрни ва мавқеи бўлиб, манритлар ҳукмронлиги даврида ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётда қатор юксалишлар бўлиб ўтди. Аммо, мамлакат иқтисодий жиҳатдан қудратли ва сиёсий жиҳатдан мустақкам эмас эди. Қўп ҳоллардаги иқтисодий танглик, сиёсий беқарорлик, ўзаро низолар XIX асрнинг иккинчи ярмида давлатнинг катта ҳудуд-

ларини Россия томонидан босиб олиншига сабаб бўлди. Бухоро амирлари 1920 йилга қадар Россияга вассал ҳолатда тахтни эгаллаб турдилар.

Бухоро амирлигидаги манритлар сулоласи ҳукмдорлари (1747–1920)

1. Муҳаммад Раҳимбий (1747–1758)
2. Дониёлбий (1758–1785)
3. Амир Шоҳмурод (1785–1800)
4. Амир Ҳайдар (1800–1826)
5. Амир Ҳусайн (1826 й. Икки ярим ой)
6. Амир Умар (1826 й. Тўрт ой)
7. Амир Насрулло (1826–1860)
8. Амир Музаффар (1860–1885)
9. Амир Абдулаҳад (1885–1910)
10. Амир Олимхон (1911–1920)

4-§. Қўқон хонлиги

Сиёсий тарих. XVIII асрнинг бошларида Фарғона водийсида шакланган янги давлат – Қўқон хонлигига маҳаллий аҳоли вакиллари бўлган **минг уруғи** асос солади. Чунончи, XVII асрнинг охири – XVIII аср бошларида аштархонийларнинг сиёсий ва ижтимоий ҳаётида юз берган тушқунлик, Фарғона водийси иқтисодий мустақиллигининг ўсиши ҳамда 1704 йилда Чодак хўжаларининг исён кўтариб, Фарғонанинг бир қисмини эгаллаши бунга шарт-шароит яратиб берди. Аммо, Фарғонанинг шимоли ва шимоли-ғарбидаги Косон, Ашт, Чодак ҳудудлари хўжалар қўл остида бўлса-да, улар мустақил давлатга асос сола олмайдилар.

Маълумотларга қўра, минг уруғининг бошлиғи, тахминан 1669–1670 йилларда туғилган Шохрух-

бий ибн Ашур Муҳаммад (1709–1721) Чодак хўжалари қўлида бўлган сиёсий ҳокимиятни куч билан тортиб олиб, 1709/1710 йилда Фарғона водийсидаги минглар сулоласи ҳукмронлигига асос солади. Аммо, унинг ҳокимияти ҳали аштархонийлардан тўла ёки батамом мустақил эмас эди. Чунки манбаларда Шоҳрухбийнинг номи аштархоний Абулфайзхондан сўнг тилга олиниб, Шоҳрухбийга Бухоро хони томонидан оталиқ унвони берилгани эслатилади. Бу ҳақда тадқиқотчиларнинг ҳам фикрлари мунозаралидир. Нима бўлганда ҳам, Шоҳрухбий Бухоро хонлигидан мустақил равишда (нисбатан бўлса ҳам) сиёсат олиб боришга ҳаракат қилиб, минглар сулоласи тасарруфидаги ерларни кенгайтира бошлайди. Шоҳрухбий ҳукмронлиги даврида Қўқон, Наманган, Марғилон, Конибодом, Исфара ва уларнинг атрофларидаги қишлоқлар минглар сулоласи қўлида бўлган.

Шоҳрухбийнинг ўғли ва вориси Муҳаммад Абдурахимбий (1721–1733) тахтга ўтирганидан сўнг минглар тасарруфидаги ерлар яна кенгая бошлайди. Абдурахимбий 1724 йилда Андижонни, 1725 йилда Хўжандни, 1726 йилда Ўратепани босиб олиб, хонлик ҳудудларига қўшиб олади. У қисқа муддат бўлса-да Бухорога қарашли Самарқанд ва Каттақўрғонни эгаллаб, Шаҳрисабзга ҳам таҳдид солган. Абдурахимбий Қўқон (Хўқанд) қишлоғи ўрни ва атрофида янги шаҳарга (дастлаб Қалъаи Раҳимбий деб номланган, кейин эса Қўқон) асос солади ва бу шаҳар хонликнинг пойтахтига айланади.

1733–1750 йилларда ҳукмронлик қилган Муҳаммад Абдукаримбий ибн Шоҳрухбий асосий эътиборини мудофаа ишларига қаратади. У хонликнинг пойтахти Қўқонда Исфара, Қатағон, Марғилон, Ҳайдарбек номи дарвозалар қурдириб, ша-

ҳар атрофини мустаҳкам девор билан ўратиб олади. Шу билан бирга, у 1741–1745 йиллардаги қалмоқлар (жунғорлар)нинг Фарғонага қилган ҳужумларига зарба беради. Абдукаримбий қалмоқларга қарши курашда қирғиз-кипчоқлар ва Ўратепа ҳокими Фозилбий юз ёрдамига таянади ҳамда хонлик мустақиллигини сақлаб қолади.

Абдукаримбий 1750 йилда вафот этганидан сўнг хонлик тахтига унинг ўғли Абдурахмон ўтиради. Аммо, у тахтга тўққиз ой ўтириб, сўнг Марғилонга ҳоким этиб жўнатилади ҳамда тахтга Абдурахимбийнинг иккинчи ўғли Эрдонабий ўтиради. 1753 йилда қалмоқларнинг тазйиқи ва талаби билан уларнинг қўлида гаров сифатида ушлаб турилган Бобобек хонлик тахтига кўтарилади. Лекин, орадан бир йил ҳам ўтмай Ўратепа юриши вақтида Бобобек Бешариқда ўлдирилади ҳамда Эрдонабий (1755–1769) қайта Қўқон тахтини эгаллайди. Хитойлик географларнинг маълумотларига кўра, унинг ҳукмронлиги даврида, 1759–1760 йилларда Фарғона тўртта мулк: Андижон, Наманган, Марғилон ва Қўқонга бўлинган бўлиб, улар ичида Қўқон етакчилик қилган. Эрдонабайдан сўнг тахтга Шоҳрухбийнинг учинчи ўғли Шодибекнинг фарзанди Сулаймонбек ўтиради. Унинг тахтни эгаллашида уруғ оқсоқолларининг кўмаги катта бўлган бўлса-да, у атиги 6 ой ҳукмдорлик қилади.

1770 йилда Қўқон тахтига Абдурахмонбийнинг ўғли Норбўтабий (1770–1801) ўтиради. Норбўтабий марказий ҳокимиятни мустаҳкамлашда, бўйсунмас ҳокимлар қаршилигини бостиришда нисбатан муваффақият қозонади. У Чуст ва Намангандаги ғалаёнларни бостирганидан сўнг, бу шаҳарларга ўз одамларини ҳоким этиб тайинлайди. Норбўтабий бир қанча уринишлардан сўнг Андижон, Ўш, Хўжанд ва яқин атрофдаги қўшни ҳудудларни босиб

олади. У 1799 йилда Тошкентни ҳам босиб олишга ҳаракат қилади, аммо, унинг юборган қўшинлари мағлубиятга учрайди.

Норбўтабийдан сўнг унинг ўғли Олимхон (1801–1810) тахтга ўтириб, Қўқон хонлигининг сиёсий қудратини мустаҳкамлаш, мамлакат ҳудудларини кенгайтиришга алоҳида эътибор беради. Натижада, Қўқон хонлигининг сиёсий мавқеи ошиб боради. Олимхон даврига келиб Қўқон хонлигидаги давлат бошқаруви олдинги давлатлар бошқарув тизимидан деярли фарқ қилмас эди. Унинг даврида Қўқон давлати кучайиб бориши билан давлатнинг сиёсий мақоми ҳам ўзгаради. Агар Қўқоннинг дастлабки ҳукмдорлари «бий» ва «бек» унвони билан мамлакатни идора қилган бўлсалар, Олимхон давридан бошлаб (1805 йил) ҳукмдорлар расман «хон» деб юритила бошланади.

Ўз даврида Олимхон ҳарбий юришлар қилиб, ўзига янги вилоятларни, жумладан, Оҳангарон воҳаси, Тошкент, Чимкент, Туркистонни бўйсундиришга муваффақ бўлади. Қисқа муддат Ўратепани ҳам эгаллайди, Жиззах ва Зоминга юришлар қилади. Ҳарбий ислохотлар ўтказиб, марказлашган ва кучли давлат тузиш учун ҳаракат қилаётган Олимхоннинг сиёсатидан норози бўлган айрим зодагонлар гуруҳи унга қарши фитна тайёрлай бошлайдилар. Олимхон ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаш мақсадида укаси Рустамбекни, бир нечта саркардани, дин пешволарини ўлдиртириб юборади. Манбаларнинг маълумот беришича, бу воқеалардан сўнг кучайиб кетган фитначиларга Олимхоннинг укаси Умарбек бошчилик қилган. Натижада, 1810 йилда Олимхон Тошкентдан Қўқонга қайтаётганда, Олтиқуш мавзесида ўғли Шоҳрухбек билан бирга Қамбар Мирза томонидан отиб ўлдирилади.

Манбаларга кўра, Умархон (1810–1822) ҳукмдорлиги даврида йирик ер эгалари, ҳарбий саркардалар ва руҳонийларнинг мавқеи янада ошадди. У давлат бошқаруви ишларида изчил тартиб, қонун-қоидалар ўрнатди ва диний ишларни тартибга солади. Натижада, 1818 йилда Умархон руҳонийларнинг розилиги билан «амир ал-муслимин» унвонини олиб ҳам диний, ҳам дунёвий ҳокимиятга эга бўлади.

Муҳаммад Ҳакимхон маълумотларига кўра, Умархон даврида Амир Темур ва Султон Ҳусайн Бойқаро замонига тақлидан унвон ва лавозимлар жорий этилиб, уларга ҳокимиятга яқин шахслар тайинланади. Шунингдек, Олимхон зулмидан қочиб кетган айрим амалдорлар Умархон хизматига қайтиб келиб, лавозимларни эгаллайдилар.

Манбаларнинг гувоҳлик беришига қараганда, Қўқон хонлигининг Ўрта Осиё минтақасидаги сиёсий жараёнлар ва ўзаро муносабатларга фаол аралашуви ҳам Умархон давридан бошланади. Ўз даврида Умархоннинг элчилари Хива, Хитой ва Туркия давлатларига жўнатилганлиги маълум.

Н.Петровский Умархон ҳукмронлиги даври ҳақида қуйидаги маълумотларни беради: «Умарнинг хонлиги ҳам олдинги хонларникидек давом этди, яъни у ўз ерларини кенгайтди. Бу хон даврида Туркистон вилояти мусулмонларнинг Ҳазрат (Султон ул-орифин Аҳмад Яссавий давф этилган Туркистон) шаҳри билан бирга забт этилди. Умархон халқ севиб ардоқлаган хонлардан бири бўлди. Қўқонда икки қатор шеър тарқалган бўлиб, унда Умархон ҳақида жуда илиқ ва яхши сўзлар айtilар эди».

1822 йилда Умархон касалланиб вафот этганидан сўнг тахтга унинг ўғли Муҳаммадалихон (Мадалихон) (1822–1842) ўтиради. Унинг ҳукмронлиги даврида Қўқон хонлигининг ҳудуди янада кен-

олади. У 1799 йилда Тошкентни ҳам босиб олишга ҳаракат қилади, аммо, унинг юборган кўшинлари мағлубиятга учрайди.

Норбўтабийдан сўнг унинг ўғли Олимхон (1801–1810) тахтга ўтириб, Қўқон хонлигининг сиёсий қудратини мустаҳкамлаш, мамлакат ҳудудларини кенгайтиришга алоҳида эътибор беради. Натижада, Қўқон хонлигининг сиёсий мавқеи ошиб боради. Олимхон даврига келиб Қўқон хонлигидаги давлат бошқаруви олдинги давлатлар бошқарув тизимидан деярли фарқ қилмас эди. Унинг даврида Қўқон давлати кучайиб бориши билан давлатнинг сиёсий мақоми ҳам ўзгаради. Агар Қўқоннинг дастлабки ҳукмдорлари «бий» ва «бек» унвони билан мамлакатни идора қилган бўлсалар, Олимхон давридан бошлаб (1805 йил) ҳукмдорлар расман «хон» деб юритила бошланади.

Ўз даврида Олимхон ҳарбий юришлар қилиб, ўзига янги вилоятларни, жумладан, Оҳангарон воҳаси, Тошкент, Чимкент, Туркистонни бўйсундиришга муваффақ бўлади. Қисқа муддат Ўратепани ҳам эгаллайди, Жиззах ва Зоминга юришлар қилади. Ҳарбий ислохотлар ўтказиб, марказлашган ва кучли давлат тузиш учун ҳаракат қилаётган Олимхоннинг сиёсатидан норози бўлган айрим зодагонлар гуруҳи унга қарши фитна тайёрлай бошлайдилар. Олимхон ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаш мақсадида укаси Рустамбекни, бир нечта саркардани, дин пешволарини ўлдиртириб юборади. Манбаларнинг маълумот беришича, бу воқеалардан сўнг кучайиб кетган фитначиларга Олимхоннинг укаси Умарбек бошчилик қилган. Натижада, 1810 йилда Олимхон Тошкентдан Қўқонга қайтаётганда, Олтиқуш мавзесида ўғли Шохрухбек билан бирга Қамбар Мирза томонидан отиб ўлдирилади.

Манбаларга кўра, Умархон (1810–1822) ҳукмдорлиги даврида йирик ер эгалари, ҳарбий саркардалар ва руҳонийларнинг мавқеи янада ошадди. У давлат бошқаруви ишларида изчил тартиб, қонун-қоидалар ўрнатди ва диний ишларни тартибга солади. Натижада, 1818 йилда Умархон руҳонийларнинг розилиги билан «амир ал-муслимин» унвонини олиб ҳам диний, ҳам дунёвий ҳокимиятга эга бўлади.

Муҳаммад Ҳакимхон маълумотларига кўра, Умархон даврида Амир Темур ва Султон Ҳусайн Бойқаро замонига тақлидан унвон ва лавозимлар жорий этилиб, уларга ҳокимиятга яқин шахслар тайинланади. Шунингдек, Олимхон зулмидан қочиб кетган айрим амалдорлар Умархон хизматига қайтиб келиб, лавозимларни эгаллайдилар.

Манбаларнинг гувоҳлик беришига қараганда, Қўқон хонлигининг Ўрта Осиё минтақасидаги сиёсий жараёнлар ва ўзаро муносабатларга фаол аралашуви ҳам Умархон давридан бошланади. Ўз даврида Умархоннинг элчилари Хива, Хитой ва Туркия давлатларига жўнатишганлиги маълум.

Н.Петровский Умархон ҳукмронлиги даври ҳақида қуйидаги маълумотларни беради: «Умарнинг хонлиги ҳам олдинги хонларникидек давом этди, яъни у ўз ерларини кенгайтди. Бу хон даврида Туркистон вилояти мусулмонларнинг Ҳазрат (Султон ул-орифин Аҳмад Яссавий давф этилган Туркистон) шаҳри билан бирга забт этилди. Умархон халқ севиб ардоқлаган хонлардан бири бўлди. Қўқонда икки қатор шеър тарқалган бўлиб, унда Умархон ҳақида жуда илиқ ва яхши сўзлар айтилар эди».

1822 йилда Умархон касалланиб вафот этганидан сўнг тахтга унинг ўғли Муҳаммадалихон (Мадалихон) (1822–1842) ўтиради. Унинг ҳукмронлиги даврида Қўқон хонлигининг ҳудуди янада кен-

гайиб, қирғизларнинг баъзи туманлари хонликка қўшиб олинади ҳамда Кўлоб, Ҳисор, Бадахшон, Дарвоз, Масчоҳ каби вилоятлар Муҳаммадалихон ҳукмронлигини тан оладилар.

Манбаларга кўра, Муҳаммадалихон ҳукмронлигининг дастлабки йиллари яхши ва одилона кечган. У 1826–1831 йиллар давомида Қашқарга юришлар қилиб, бу ердаги мусулмонларни хитойликлар зулимидан озод қилади ҳамда 70 минг уйғур мусулмонларини Андижон вилоятига кўчириб келтиради. Натижада, дин пешволари Муҳаммадалихонга «Ғозий» («дин ҳомийси», «дин йўлида қурашувчи») унвонини бердилар.

1840 йилда Муҳаммадалихоннинг бош маслаҳатчиси, давлатни бошқарув ишларида катта тажрибага эга бўлган Ҳаққули мингбошининг тўхматга учраб, хон томонидан қатл этилиши шусиз ҳам қалтис бўлиб турган вазиятни янада кескинлаштириб юборади. Ундан ташқари, хон давлат ишларига лоқайд бўлиб, асосий вақтини ҳарамда ўткази бошлайди. Натижада, давлатни бошқарув ишларида суниестемолликлардан умумий норозиликлар бошланиб, хонни афдарилш учун фитна тайёрлай бошлашади.

Лекин ўз кучлари билан фитнани амалга оширишга кўзи етмаган бир гуруҳ Қўқон амалдорлари бошқа хон сайлаш мақсадида Бухоро амири Насруллога нома ёзиб, ундан ёрдам сўрашади. Қўқон юриши учун баҳона тополмай турган Амир Насрулло бу таклифни тезда қабул қилиб, 1842 йил апрелда Қўқонни босиб олади. Қўқондан оиласи билан Наманган томонга қочган Муҳаммадалихон тутиб келтирилиб, оиласининг бир қисми билан қатл этирилади.

Амир Насрулло Қўқон хонлигининг Бухорога қўшиб олинганлигини эълон қилиб, Қўқонда ўз нои-

би Иброҳим додхоҳ манғитни қолдиради. Аммо, Иброҳим додхоҳнинг Қўқон халқига ўтказган жабр-зулми, солиқларнинг ҳаддан ташқари ошиб кетиши натижасида аҳоли кўзғолон кўтариб, Бухоро ҳукмронлигидан озод қилиш учун қипчоқларни ёрдамга таклиф этадилар. Қипчоқлар Муҳаммадалихоннинг қариндоши Шерали бошчилигида Қўқонга келиб, бухороликларни тор-мор этадилар ҳамда Шералихон (1842–1845) тахтни эгаллади. Қипчоқлар эса шу вақтдан бошлаб узоқ вақт хонликда етакчи мавқега эга бўладилар.

Қўқонда бўлган воқеалардан хабар топган амир Насрулло 1842 йилнинг кузида яна Қўқонга юриш қилади, аммо бу сафар унга омад кулиб боқмайди. Муҳаммадалихон даврида юзбоши бўлган Мусулмонқул қипчоқ Насруллонинг ишончига кириб Қўқонга келади ва қўқонликларни таслим бўлишга кўндириш ўрнига бир тан-бир жон бўлиб, амир Насруллога қарши курашга чорлайди. Унинг маслаҳатига кўра, Қўқонда ҳимоя воситалари кучайтирилади. Бир ойдан зиёдроқ Қўқонни қамал қилган амир Насрулло ўзига қарши суиқасд уюштирилаётганлиги ҳамда хиваликлар чегарага жойлашган Бухоро қишлоқларига ҳужум қилаётганлиги ҳақидаги хабарни олиб, Бухорога қайтишга мажбур бўлади.

Бухороликларнинг кетиши билан Қўқон хонлигида бир муддат тинчлик ва осойишталик ҳукм суради. Шералихон кекса одам бўлиб, оқкўнги ва мулойим инсон эди. Унинг даврида барча давлат лавозимларини қипчоқлар эгаллаб, давлат бошқарувини ўз қўлларига оладилар. Аммо, 1845 йилда Бухорода бўлган Олимхоннинг ўғли Муродхон (Қўқонда 11 кун хон бўлган) амир Насруллонинг ёрдами билан Қўқонга келиб, Шералихонни қатл этади ва тахтни эгаллайди. Бу пайтда Наманганда

бўлган мингбоши Мусулмонкул бу воқеадан хабардор бўлгач, Шералихоннинг беш ўғлидан бири Худоёрхонни олиб, Қўқонга келади ҳамда уни хонлик тахтига ўтқзади (1845–1853, 1863, 1865–1875). 16 ёшга кирган Худоёрхоннинг ёшлигидан фойдаланган Мусулмонкул мамлакатни деярли ўзи бошқаради. Худоёрхоннинг биринчи хонлиги даврида иккита куч – ўтроқ аҳоли ва кўчманчи туркий қабилалар ўртасида ҳокимият учун кураш хонлигининг асосий муаммосига айланади.

Умуман олган, XIX асрнинг ўрталарига келиб, Қўқон хонлигидаги сиёсий жараёнлар ҳамда ички аҳвол янада оғирлашган эди. Сўнгги тадқиқотларга кўра, бунинг сабаби, **биринчидан**, ўтроқ аҳоли кўчманчи ва ярим кўчманчи бўлган қипчоқлар ҳокимиятни тан олмаганлар. Хонлик ҳудудларидаги баъзи вилоят ҳукмдорлари Мусулмонкулга қарши чиқадилар. **Иккинчидан**, ҳокимиятда юқори мавқени эгаллаш ҳамда хонга таъсир ўтказиш учун қипчоқлар орасида ҳам ўзаро курашлар борарди. Бу курашларда қипчоқларнинг қулон уруғидан бўлган Мусулмонкул ҳам фаол иштирок этган. **Учинчи** сабаб эса, қипчоқларнинг ўтроқ аҳолига нисбатан юритган сиёсати эди. Қипчоқлар ўтроқ аҳолига нисбатан беписандлик назари билан қараб, бошқа элат ва этник гуруҳларни камситганлар. **Тўртинчидан** эса, ташқи омил – Россия империясининг аста-секинлик билан хонлик ҳудудларига бостириб кириши сиёсий жараёнларнинг янада кескинлашувига сабаб бўлган эди.

1852 йилга келиб, Мусулмонкул ва қипчоқларга қарши кураш учун ўтроқ мулкдорлар ва тошкентлик зодагонлар Худоёрхон атрофида бирлашадилар. Бу кучлар ёрдамида Худоёрхон Мусулмонкулни 1853 йилда қатл этиб, унинг тарафдорларини йўқ қилгани билан тахт учун курашларга барҳам бера олмай-

ди. Бундай вазиятда хонликнинг ички аҳволи оғирлашиб, у фаол ташқи сиёсатдан ҳам анча орқада қолади. 1858 йилда Шералихоннинг иккинчи хотинидан бўлган ўғли Маллахон Худоёрхонни тахтдан ағдариб, ўзини хон деб эълон қилади. Маллахон ва Алиқули қирғиз бошчилигида янгидан тикланган кўчманчилар гуруҳи узоқ ҳукм сурмайди. Айнан шу гуруҳ аъзолари Маллахонга қарши тил бириктириб, 1863 йил 25 февралда уни ўлдирадилар. Тахтга эса Худоёрхоннинг акаси Саримсоқбекнинг ўғли Шоҳмурод ўтқзилади. Лекин, қўшин бошлиқлари ва саройдаги кўпчилик амалдорлар унга қарши фитна уюштириб, Худоёрхонга яна тахтга ўтиришни таклиф этиб, одам юборадилар.

Бу пайда Маллахон ўлимини эшитган Худоёрхон Амир Музаффарнинг руҳсати билан Бухородан Жиззахга келган эди. Туркистон ҳокими Қанотшоҳ ёрдамида қўшин йиғиб, 1863 йилнинг март ойида Жиззахдан Тошкентга келган Худоёрхон Қўқонга қарши юриш учун Тошкент қўшини билан Хўжандга келади. Бу орада амир Музаффар ҳам Бухоро лашкари билан Хўжандга келади. Худоёрхон Қўқонга ҳужум қилишни режалаштираётган пайтда, яъни 1863 йилнинг 5 майида шаҳар аҳолиси унга шимолий дарвозаларни очиб берадилар. Натижада, Қўқонда қирғин бошланиб, Шоҳмуродхон ўз тарафдорлари билан Марғилонга қочади. Худоёрхон иккинчи марта (1863) тахтни қўлга киритади.

Аммо, хонликдаги қирғиз-қипчоқлар Косон ва Чуст атрофларида қўзғолон кўтарадилар ва Тўрақўрғонга ҳужум қиладилар. Улар, ҳатто Тошкент атрофларидаги қабила бошлиқларига нома юбориб, мадад беришни сўрайдилар. Оқибатда, Тошкент атрофида қозоқлар қўзғолон кўтариб, Тошкентни қамал қиладилар. Худоёрхон томонидан

юборилган кўшинлар бу исёнларни бостиришга муваффақ бўладилар. Аммо, мағлубиятга учраган қирғиз-қипчоқ бошлиқлари тахт учун курашни давом эттирадилар. Хусусан, Шодмонхўжа, Саид Маҳмудхонтўра, Алиқулилар Султон Саидхон бошчилигида Марғилон томондан келиб, Андижонни босиб оладилар ва унинг атрофларидаги Балиқчи, Қува, Асака, Шаҳрихон, Ўш, Пойтуғ мавзеларини талон-горож қиладилар. 1863 йил 26 апрелда Султон Саидхоннинг кўшини Мингтутга келиб, Қўқонни қамал қилади. Амир Музаффарнинг Худоёрхонга ёрдами туфайли қирғиз-қипчоқ лашкари Асака томонга кетиб, Қўрағулча дарасида ҳимояга ўтади. Қаттиқ курашлардан сўнг 1863 йилнинг 24 июлида Султон Саидхон Қўқон тахтини (1863-1865) эгаллайди. Худоёрхон эса яна Бухорога қочади.

Хонликдаги ички низолар ташқи душманларга ниҳоятда қўл келган эди. Бундай вазиятдан унумли фойдаланган чор Россияси кўшинлари 1864 йилда Туркистон ва Чимкентни босиб олади. 1865 йил баҳорида улар Тошкентга яқинлашиб, Ниёзбек қалъасини эгаллайдилар. Узоқ қамалдан сўнг 17 июнда Тошкент эгалланади.

Қўқондаги саросималардан фойдаланган Худоёрхон 1865 йилнинг ёзида амир кўшинлари ёрдамида сўнгги марта Қўқон тахтини қўлга киритади. Шундан сўнг у амирнинг талабларига бошқа итоат этмай қўяди. Худоёрхон 1867 йил январ ойида Россия билан савдо битимини, 1868 йил 13 февралда Қўқон ва Россия шартномасини имзолайди. Худоёрхон 1868-1873 йиллар ораллигида Россия билан муносабатларини яхшилаш мақсадида Тошкентга кўплаб совға-саломлар юборади. Шунингдек, Россия савдогарлари учун қулай шарт-шароитлар яратиб беради. Натижада, Қўқон хонлиги амалда Россиянинг вассалига айланиб қолади.

Хонлик ҳудудида ҳукм сурган нисбий осойишталик 1873 йилгача давом этган бўлса ҳам, ҳукмдор, унинг яқинлари ва маҳаллий ҳокимларнинг жабр-зулми ҳамда қирғиз-қипчоқларнинг қайта бош кўтариши натижасида бу ерларда ўзаро низолар, халқ чиқишлари бошланади. Хусусан, 1873 йилда Пўлатхон (асли исми Мулла Исҳоқ Ҳасан ўғли) қирғизлар томонидан хон қилиб кўтарилиб, у бошчилигида кўзғолон кўтарилади. Саройдаги нуфузли амалдорлардан бири Абдурахмон офтобачи Худоёрхонни тахтдан ағдариб ва унинг ўғли Саййид Насриддинбекни хон тахтига ўтқазиб мақсадида Пўлатхон билан тил бириктиради ва Ўрдада исён кўтаради. Саййид Насриддинбек Абдурахмон офтобачи кўмагида хон деб (1875-1876) эълон қилинади. Худоёрхон Насриддинбек фойдасига тахтдан воз кечиб, аввал Хўжандга, ундан Тошкентга қочади.

Насриддинбекнинг ҳокимият тепасига келиши ҳам мамлакатдаги сиёсий вазиятнинг кескинлигини бартараф эта олмайди. Буни тушуниб етган Абдурахмон офтобачи хонлик аҳолисини Россияга қарши курашга сафарбар қилмоқчи бўлади. Аммо, русларнинг қаттиқ қаршилигига дуч келиб, Маҳрам яқинидаги жангда улардан енгилди. Пўлатхон ҳам русларга қарши курашиш мақсадида Қўқонга ҳужум қилмоқчи бўлиб турган вақтда, яъни 1875 йил 25 сентябрда Насриддинхон Россия империяси ҳукумати билан битим тузади. Бу хабар тезда бутун Қўқонга ёйилиб, аҳоли яна исён кўтаради ва Ўрдага ҳужум қилади. Насриддинхон тахтни ташлаб, Хўжандга қочади. Марғилонда Россия империяси аскарларига қарши аҳолини сафарбар қилаётган Пўлатхон кўшинига шаҳарликлар, мадраса талабалари ва кўчманчи аҳоли ва-

киллари келиб қўшилади. Уларга қўзғолон вақтида босқинчилар билан ҳамкорлик қилган қишилар ва хон оиласи вакиллари қата этиш буюрилади.

Бу пайтда Наманганда бўлган Скобелев Россия империясининг топшириғига асосан 1876 йил февралда Қўқон хонлигини бутунлай босиб олишга киришади. Абдурахмон офтобачи ва Пўлатхон қўлга олинади. Абдурахмон офтобачи Россиянинг Екатеринаслав губерниясига, Насриддинхон эса Владимир губерниясига сургун қилинади. Шу тариқа, 1876 йил 19 февралда 150 йилдан қўпроқ ҳукм сурган Қўқон хонлиги тугатилиб, унинг ҳудудлари Россия империяси томонидан босиб олинади ва унинг ўрнига Фарғона вилояти ташкил этилади.

Маъмурий-ҳудудий тузилиши ва аҳолиси. XVIII аср охирларида хонликнинг ҳудуди фақат Фарғона водийсидан иборат бўлиб, бу даврда Норбўтабий водийдаги барча беклик ва вилоятларни ўз иттигига киргизиб, уларни Қўқонга бўйсундиради. Унинг даврида Андижон ва Марғилон вилоятлари водийдаги энг катта мулклар эди. Олимхон даврида хонлик ҳудудлари Тошкент ва унинг атрофидаги ерлар ҳисобидан анча кенгаяди. Тарихий манбаларда Тошкент мулки – вилоят, шаҳар, Тошкент ва Дашти Қипчоқ вилояти номлари билан тилга олинади. Унинг ҳудудларига Оҳангарон, Чиноз, Тошкент атрофи, Сирдарё бўйларидаги Туркистон шаҳри ва унинг атрофлари кирган. Бу мулкнинг ҳокимлари манба ва ҳужжатларда ҳоким, ҳукмдор, волий, ноиб атамалари билан тилга олинади. Умархон даврида Хўжанд, Ўратепа ва Жиззах атрофидаги ерларга ҳам кетма-кет юришлар қилиниб, 1817 йилда Ўратепа босиб олинади.

Муҳаммадалихон даврида хонликнинг ҳудудлари янада кенгаяди. Бу даврда хонлик шимолда

Россияга қарашли Ташқи Сибирь округи билан, ғарбда Хива ва Бухоро амирлиги билан, жанубда Қоратегин, Дарвоз ва ундан узоқроқдаги ерлар – Шугнон, Рўшон ва Вахон (бу ҳудуд Қўқонга номигагина қарам бўлган) Кўлоб билан, шарқда Қашқар билан чегараланган. Хонлик ерларига Сирдарё билан Қоратегин ўртасида жойлашган Фарғона ҳудудлари, Сирдарёнинг ўнг қирғоғида жойлашган Наманган, Хўжанд ва бошқа шаҳарлар, Бухоро амирлиги ва Қўқон хонлиги ўртасида жойлашган Қурама вилояти, Туркистон, Сирдарёнинг қуйи оқимидаги то Балхаш кўлигача бўлган қирғизлар яшайдиган ерлар, кўчманчи қирғизлар яшайдиган Биллур тоғининг шарқий этаклари, 1830 йилдан бошлаб ғарбий этаклари ҳам кирган.

XIX аср манбаларида Қўқон хонлиги **беклик**, баъзан **вилоят ва саркорлик** сифатида тилга олинган маъмурий-ҳудудий қисмларга бўлинган ҳамда уларни хон томонидан тайинланадиган беклар, ҳокимлар ва саркорлар бошқарган. Айрим манбалар (А. Кун) Қўқон хонлигидаги 15 та бекликнинг номи келтиради. Булар: Қўқон ва унинг атрофи, Марғилон, Шаҳрихон, Андижон, Наманган, Сўх, Маҳрам, Булоқбоши, Аравон, Балиқчи, Чортоқ, Навкат, Косон, Чуст ва Бобо дархон. «Туркестанские ведомости» (1876, №13) тўпламида эса Асака, Марғилон, Балиқчи Ўш, Сўх, Косон ва Ўзган саркорлик сифатида ҳам тилга олинади.

Ҳокимлар ва ҳудудий бўлинма бошлиқлари хон оиласи аъзолари, унга яқин гуруҳлар, юқори табақа вакиллари ҳамда етакчи қабилалар сардорлари орасидан тайинланган. Мисол учун, Худоёрхон даврида етти беклик хоннинг ўғиллари ва яқин қаришдошлари томонидан бошқарилган. Ўз навбатида, ҳокимлар вилоят ҳудудларини ўзла-

рининг фарзандлари ва қариндошларига бўлиб берганлар. Қўқон хонлигининг маъмурий-ҳудудий бошқарув тизимида **бек (ҳоким, волий)** ва унинг ўрдаси алоҳида ўрин эгаллаган. Хон томонидан тайинланган **ҳоким** ва **қози** кўплаб ваколатларга эга бўлган.

Бек ўрдасида ҳам хон саройидагидек юзлаб амал ва унвонлар жорий этилган бўлиб, улар маҳаллий аҳолидан йиғиладиган солиқ ҳамда тўловлар ҳисобидан кун кечиришган. Беклар хоннинг итоаткор вассаллари бўлиб, мамлакатни идора этишида уни кўлаб-қувватлашлари, зарур бўлганда унга ёрдам беришлари, унинг ҳурмат-иззатини жойига қўйишлари, керакли вақтда ўз қўшинлари билан ҳарбий юришларда иштирок этишлари ва совға-саломлар юбориб туришлари лозим бўлган.

Қўқон хонлигида Қўқон, Тошкент, Андижон, Наманган, Марғилон, Чимкент, Жиззах, Ўш, Хўжанд, Ўратепа каби аҳолисининг сони жиҳатидан катта, ҳунармандчилик ва савдо ривожланган, мамлакат ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маданий ҳаётида муҳим аҳамиятга эга бўлган ўнлаб шаҳарлар мавжуд бўлган. Хонликнинг пойтахти Қўқон шаҳри бўлиб, у мамлакатнинг сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва маданий маркази эди.

XIX асрда хонликнинг чегара ҳудудларини бир неча қалъа ва истеҳкомлар муҳофаза қилган. Улар жумласига Оқмасжид, Авлиёота, Пишпак, Тўқмоқ, Қуртка, Ниёзбек, Маҳрам кабиларни киритиш мумкин. Чу водийси бўйлаб бунёд этилган истеҳкомлар эса нафақат чегара муҳофазаси учун, балки уларнинг атрофидаги шаҳар ва қишлоқларни итоатда ушлаб туриш учун ҳам хизмат қилган. Ушбу шаҳар ва қалъаларда ҳарбий қисм ҳамда уларга бошлиқ бўлган ботирбошилар бўлган. Мудофаа мақсадида қурол ва аслаҳалар сақланган.

Хонлик таркибига кирувчи ҳудудлар аҳолисининг жойлашуви ва турмуш тарзи бир-биридан фарқ қилган. Тошкент воҳаси ва Фарғона водийсининг суғорилиб деҳқончилик қилинадиган қисми аҳоли жойлашуви жиҳатидан зич бўлиб, улар ўтроқ ҳаёт кечирганлар. Сахро, тоғ ва тоғолди текисликларидан иборат ҳудудларда кўчманчи ва яримкўчманчи аҳоли яшаган.

Хонликдаги аҳоли сони ҳақида манбалар турли маълумотлар берадилар. Бу маълумотларга кўра, XIX асрнинг бошларида хонликда (Тошкент ва Туркистонни ҳам қўшиб ҳисоблаганда) аҳоли сони 1 миллион, XIX асрнинг ўрталарида 1,5-2 миллион, XIX асрнинг иккинчи ярмида 3 миллион киши бўлган бўлса, Россия империяси томонидан кўплаб ҳудудларнинг босиб олиниши ҳамда уларнинг босқинчилар маъмурияти таркибига кириши натижасида хонлик тасарруфидаги Фарғона водийсида 2 миллионга яқин аҳоли қолгани тахмин қилинади.

Аҳоли таркибида ўтроқ аҳоли кўчманчи ва яримкўчманчи аҳолига нисбатан кўпчиликини ташкил этган. XIX аср бошларида аҳолининг 40 фоиздан ортиғи кўчманчи ва яримкўчманчи бўлса, шу асрнинг охирига келиб, улар 15 фоизни ташкил этган. Хўжалик машғулотларига кўра, ўтроқ аҳолининг асосий қисми деҳқончилик, ҳунармандчилик, қосиблик ҳамда савдо-сотик билан банд бўлса, кўчманчи ва яримкўчманчи аҳоли чорвачилик билан шуғулланган.

Қўқон хонлиги аҳолисининг кўпчилиги ўзбеклар бўлиб, мамлакат шаҳар ва қишлоқларида тожиклар ҳам яшаган. Хонликда яна қирғизлар ва қипчоқлар ҳам истиқомат қилганлар. Улар Сирдарёнинг бошланиш жойларидан Балхаш кўлигача бўлган тоғли районлардан то Қашқар чегараси-

гача бўлган ерларда, Еттисув, Талас водийси, Олой тоғлари, Бадахшон, Фарғона водийси худудларида кўчманчи ва яримкўчманчи ҳаёт кечиришган. Бундан ташқари, Фарғона водийсида қорақалпоқлар, Тошкент атрофларида қозоқлар, хонлиқнинг шарқий қисмида, Кўқон хонлигини Бухоро ва Россиядан ажратиб турадиган чўлларда кўчманчи қозоқлар яшаганлар.

Манбаларнинг маълумотларига кўра, XIX асрнинг бошларида қирғизлар, қалмоқлар, уйгурлар, қорақалпоқ, қозоқ ва қипчоқлар Хитой ҳукумати тазйиқи остида Шарқий Туркистондан Фарғона водийсигача кўчиб келишга мажбур бўлганлар. Шунингдек, хонлиқнинг айрим шаҳарларида лўлилар, ҳиндлар, афғонлар, араблар ва бошқа Осиё халқлари истиқомат қилганлар. Туркистон генерал-губернаторлиги ташкил топганидан сўнг яхудиёлар, арманлар ва бошқа миллат вакиллари ҳам яшаганлар.

Давлат бошқаруви. Мансаблар ва унвонлар. Ўзбекларнинг минг қабиласи (уруғи) бошлиқларидан бири Шоҳрухбий асос солган Кўқон хонлигидаги давлат бошқарув тизими ўрта асрларда Мовароуннаҳрда ҳукм сурган мусулмон давлатлари бошқарув тизимидан фарқ қилмас эди. Хонликда Бухоро амирлигида бўлгани каби Амир Темур даврида шаклланган ҳамда шайбонийлар даврида қисман ислоҳ қилинган давлат бошқаруви ва тизими мавжуд бўлган. Хонликда энг олий ва марказий унвон **хон** унвони бўлиб, унинг ҳукумати чекланмаган. Фармон бериш ва унинг бажарилишини назорат этиш салоҳиятлари хоннинг қўлида бўлган.

Хонлиқнинг минг қабиласидан бўлган ҳокимлар турли йилларда Шаҳрисабз, Ургут, Моғиён, Урмитан вилоятлари ва бекликларида ҳам ҳукм

сурганлар. Олимхон давригача (1798) минг уруғи бошлиқлари XIX асрнинг бошларида **бий** унвони билан ҳокимиятни бошқарганлар. Олимхон 1805 йилда ўзини расман хон деб эълон қилади. Хон унвони билан ҳокимиятни бошқарган Умархон (1810–1822) 1818 йилда ўзини «**амир ул-мус-лимин**» деб эълон қилади. 1822 йилда Муҳаммад Алихон ҳам хон унвони билан тахга ўтирган.

Хон авлодлари **хонзода, амирзода, мирзода, шаҳзода, тўра** деб аталган. Хонликдаги давлат низоми мутлақ яккаҳокимлик бўлиб, хоннинг ўзи чекланмаган ҳокимиятга эга бўлса-да, маълум тарихий даврларда унинг салоҳияти ва ҳокимияти чекланиб, сарой амалдорлари ҳамда қўшин бошлиқларининг хонга таъсири кучли бўлган. Бунга Мусулмонқулнинг мингбоши ва оталиқ бўлган даврини (Худоёрхон даврида, 1844–1852) ёки Алиқулнинг амирлашқарлик ва вазирлик даврини (Султон Саййидхон, 1863–1865) мисол қилиб келтириш мумкин. Бу ҳолат хоннинг сиёсий куч-қудрати маълум иқтисодий асосларга ҳамда маълум ижтимоий гуруҳлар фаолиятига боғлиқ бўлган дейишга асос бўлади.

Мамлакатда хон энг катта ва йирик мулкдор бўлиб, хонлик худудидаги барча бойликларга, ер, сув, қўриқ ерлар, кўлу анҳорларга эгаллик қилган. Улардан келадиган закот, хирож, танобона ва бошқа солиқлар шаклидаги даромадлар хон хазинасини мунтазам равишда тўлдириб турган. Хон ва унинг қариндошлари, сарой аҳли ва маъмурият, қўшинлар ва қўшин бошлиқлари асосан солиқлар ҳисобидан рағбатлантирилган.

Манбалар маълумотларига кўра, хон саройида **мингбоши** бошчилик қиладиган **кенгаш** тузилган бўлиб, бу кенгаш саройдаги давлат аҳамиятига мо-

лик муҳим ишларни кўриб чиққан. Дастурхончи, рисолачи ва бошқа муҳим амалдорлар аъзо бўлган ушбу кенгаш давлат бошқарувида муҳим аҳамиятга эга эди.

Кўқон хонлигида асосан Олимхон, Умархон ва Муҳаммад Алихонлар даврида (1798–1842) давлат бошқаруви ва давлатчилик ички ва ташқи сиёсат анча барқарор ҳамда нисбатан тинч ривожланган. Аммо, XIX асрнинг ўрталарига келиб, Кўқон хонлиги инқирозга учрай бошлайди. Тадқиқотчилар ушбу инқирознинг асосий сабаблари сифатида ўтроқ халқ ва кўчманчи аҳоли ўртасидаги қарама-қаршилиқларни, ўзаро низо ва урушларни, хон тахти учун олиб борилган курашларни, Бухоро амири билан бўлган низолар ва душманликлар, сарой амалдорларининг хоинликлари кабиларни кўрсатадилар. Буларнинг натижасида, иқтисодий ҳаётда тараққиёт пасайиб, ижтимоий тарқоқлик кучайиб боради ва давлат инқирозга юз тутди.

Кўқон хонлигида унвонлар ва мансаблар улар ижрочиларининг вазифалари ҳамда мартабаларига қараб **ҳарбий, ҳарбий-маъмурий, сарой унвон ва мансаблари ҳамда маъмурий вазифалари, диний мансаб ва унвонлар ҳамда диний қознона** амалларига бўлинар эди⁹. Хон саройида қуйидаги ҳарбий мансаб ва унвонлар жорий этилган:

– **амир ул-умаро** – амирлар амири. Хон томонидан кенг ваколатлар берилган (давлатдаги муҳим ишлар, амалдорларни амалга қўйиш ва олиш, давлатдаги ички тартибни сақлаш, саройдаги тартиб-интизом кабилар) шахс бўлиб, хондан кейинги энг юқори мансаб ҳисобланган;

⁹ Унвонлар ва мансаблар ҳақидаги маълумотлар қуйидаги рисоладан олинди: Воҳидов Ш., Холиқова Р. Марказий Осиёдаги давлат бошқаруви тарихидан. – Тошкент: Янги аср авлоди. 2006. – Б. 6–21.

– **амирлашкар** – амир ул-умародан кейинги мансаб. Кўқон хонлигида мингбоши ҳарбий унвонининг вазифалари, даражаси амирлашкарликка тенг бўлган;

– **мингбоши** – маъмур сифатида минг нафар отлик аскар берадиган мулкнинг ҳокими. Бу унвондаги шахс ҳарбий юришлар вақтида қўшинни бошқариб, лашкарбоши унвонини олган. Бу унвоннинг эгаси вазирликка ҳам даъвогар бўлган. Бу унвон Шералихон даврида (1842–1844) юқори даражадаги вазифага айланиб кетган;

– **ботирбоши** – ботир, баҳодирлар бошлиғи. Беш юз кишидан кўп лашкарга бошчилик қилган. Вилоятларда ботирбоши ҳарбий ва қўшин ишларига масъул эди. Ботирбоши баъзан қурилиш ҳамда сугориш ишларига ҳам бошчилик қилган. (Улуғ наҳр ариғи, Отабек ботирбоши).

– **қўшбегн** – ҳарбий қўшин бошлиғи. Бу мансаб юриш ва жанг вақтларида берилиб, унинг эгаси мингбоши унвонини олишга даъвогарлик қилган ҳамда алоҳида вилоятга ҳам ҳоким бўлиши мумкин эди.

– **волий (ноиб, муовин)** – тобе этилган вилоят ва туманларда хоннинг ўринбосари. Вилоятларда лашкар унга итоат этган ҳамда у вилоятнинг ҳарбий-маъмурий ишларига бошчилик қилган.

– **қалъабон ёки кутво** – Кўқон хонлигининг чегараларида жойлашган қалъа ва истеҳкомларининг ҳокими бўлиб, шу ҳудудларнинг ҳарбий-маъмурий, хирож ва бож олиш ишларига жавобгар бўлган. Ҳарбий мақсадга кўра, қалъабон вазифасига додхоҳдан қушбегигача бўлган шахслар тайинланган.

– **қўрбоши** – қўрхона, яъни аслаҳахона бошлиғи. Бу мансаб эгаси хон ва мингбошига итоат

этган. Қўрбоши қўрхона, милтиқхона, тўпхоналарга бошчилик қилиб, хомашё топиб келишдан тортиб то тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш ва уларни хон қарорига биноан тарқатиб бериш жараёнига-ча жавобгар бўлган.

– **ёфар** – соқчилар бошлиғи. Бу мансаб эгасининг гуруҳи юз нафар аскардан иборат бўлган. Ёфар ўз гуруҳининг ҳисоб-китоби, йиллик харажатини аскарлари учун хазинадан олиб берган. Манбаларда ёфарлар ғаллагир (ғалла олувчи), жавгир (буғдой олувчи) ва сарпо олувчи сифатида ҳам қайд этилган.

– **тўпчибоши** – тўпчилар, замбаракчилар гуруҳи бошлиғи.

– **тўқсабо** – ўзларининг туғига эга бўлган ҳарбий гуруҳнинг бошлиғи.

– **понсадбоши** – беш юз нафар аскардан иборат гуруҳ раҳбари.

– **юзбоши** – юз кишилик ҳарбий даста бошлиғи.

– **панжоҳбоши** – элликбоши, эллик нафарли ҳарбий гуруҳ бошлиғи.

– **даҳбоши** – ўн кишилик ҳарб ий гуруҳ бошлиғи.

– **қоровулбеги** – соқчилар ва қоровуллар бошлиғи.

Ҳарбийлар қаторига аскар, сарбоз, навкар, сипоҳи, мерган, маҳрам, ботур, тўпчи, занбарчи, қўрчи, қоровул кабилар ҳам кириб, қўшин сафида, ноғорачи, сурнайчи, тўғчи (байроқдор) кабилар ҳам хизмат қилганлар. Бу ҳарбий унвонлар орасида мингбошидан понсадбошигача бўлганлари олий унвонлар, қўрбошидан қоровулбошигача бўлганлар ўрта унвонли мансаблар, қолганлари эса паст унвонлар ҳисобланган. Элликбошидан мингбошигача бўлган ҳарбий лавозимдаги амалдорлар ўз хизматларига мулозимлар олганлар.

Понсадбошидан юқори мансабдаги ҳарбийларга яна мирзолар ва муншийлар ҳам хизмат қилган. Манбаларда ҳарбийларга саройдан йилига турли ҳажмдаги маош берилганлиги қайд этилган.

Қўқон холигидаги сарой унвон ва мансаблари қуйидагилар эди:

– **оталик** – хон ёки хонзоданинг мураббийси, уларнинг ҳомийлари. Улар тарбиялаган хонзода тахтга ўтирганидан сўнг, оталиқлар ҳам юқори мансаб ва унвонларни эгаллаганлар;

– **бекларбеги** – бекларнинг беги. Бу унвон хоннинг ворисига ёки баъзи вилоятларнинг ҳокимига берилган;

– **бий** – туркий қабилаларнинг бошлиқлари;

– **девонбеги** – хон девонининг бошлиғи, Қўқон хонлиги вилоятларидан Тошкент ва Дашти Қипчоқ мулкида ҳам девонбеги мансаби бўлган;

– **хазиначи** – давлат хазинасининг ҳисоб-китобига жавобгар шахс. Хазиначилар вилоят марказларида ҳам фаолият юритган;

– **иноқ** – хоннинг хос ва сирдош мулозими;

– **эшикоғаси** ёки **чеҳраоғаси** – эшик олдидаги соқчи, посбон. Хон маҳрамлари ва соқчи-мулозимларининг бошлиғи. Нотаниш кишиларни хон ҳузурига ижозатсиз қўймасликка жавобгар шахс;

– **парвоначи**. Бу унвон эгаси хон номига келган хат ва аризаларни саройга олиб кириб, жавобини олиб чиққан. Бу унвон бошқа унвон соҳибларига ҳам берилган;

– **додхоқ** – хон олдида фуқароларнинг хоҳиш-истак ҳамда мақсадларини баён этиш ҳуқуқига эга мансаб, сарой унвони;

– **дастурхончи** – хон дастурхонига, умуман, ошхонасига жавобгар сарой мансаби;

– **сарой қоровулбеги** – хон ўрдасининг соқчиларига бошлиқ бўлган сарой амалдори;

- **тунқотар** – тун бўйи уйроқ бўладиган соқчи. Хоннинг дам олиши ва юришлари вақтида қўриқчилик қилиб, хоннинг яқин кишиларидан тайинланадиган амалдор;

- **офтобачи** – хоннинг хос мулозимларидан бўлиб, унинг ювиниши ва таҳорати вақтида хизмат қиладиган амалдор;

- **шарбатдор** – энг олий ва фахрий унвонлардан бўлиб, хоннинг хос мажлислари ва сафарларида хизматда бўлган;

- **ҳидоятчи** – хон саройига юборилган тортиқ ва совғаларни қабул қилиб олиб, хон назаридан ўтказувчи амалдор;

- **шиговул** – саройга ташриф буюрган элчилар ва чопарларни хон ҳузурига бошлаб кирувчи амалдор. Манбаларга кўра, бу мансабдаги амалдорнинг вазифалари кенг бўлган;

- **саркор** – саройдаги хон амалдорлари бошлиғи. Бу мансабдаги шахс хонга тегишли шифохоналар, корхоналар ҳамда қурилиш ишларига ҳам бошчилик қилган;

- **қушбеги (миришкор, мири шикор)** – ов пайтида хонга ҳамроҳлик қиладиган мансаб эгаси. Қушбегининг овчи итлари, лочин ва бургутлари бўлиб, ов пайтидаги хоннинг дам олиш жараёнларига ҳам бу шахс жавобгар бўлган;

- **саломоғаси** – хон номидан халққа салом берувчи;

- **китобдор** – сарой кутубхонаси учун жавоб берадиган амалдор;

- **рисолачи** – элчилар ва уларнинг хат-хабарларига жавоб бериш учун масъул бўлган сарой амалдори;

- **жамъога** – хоннинг суҳбати, қабули ҳамда базмларига иштирок этувчиларга хабар бериб, чақириб келадиган сарой амалдори;

- **жарчи** – халқ йиғиладиган оммавий жойларда хоннинг фармон ва буйруқларини жар солиб (баланд овоз билан) эълон қиладиган шахс;

- **чопқучи** – пичоқ ясовчи, хон саройидагилар учун қуроллар (пичоқ, ханжар, қилич) ясаб, қўрчи вазифасини ҳам бажарган;

- **шотир** – хон рикоби олдида юрадиган хизматчи, одамларни хон келишидан хабардор этиб, уларни таъзимга чорлаб турган;

- **удайчи** – хон рикоби олдида юриб, унинг шаънига баланд овоз билан мақтовли сўзлар ва ҳамду санолар айтиб борувчи хизматчи.

Юқоридаги амал ва мансаб эгалари ўз хизматлари эвазига йиллик маош (пул, от, қўй, ғалла кўринишида) олганлар. Бундан ташқари, уларга тегишли ер-мулклар ҳам берилган.

Бутун ўрта асрлар мусулмон давлатларида бўлгани каби Қўқон хонлигидаги мусулмон руҳонийлари ҳам алоҳида имтиёзларга эга бўлган ижтимоий табақа ҳисобланган. Хонликдаги давлат бошқарувида, таълим-тарбияда, суд ишларида ҳамда жамият ҳаётининг турли соҳаларида уларнинг фикри катта аҳамият касб этган. Қўқон хонлигида қуйидаги диний ва қозихона мансаб, унвон ҳамда амаллари мавжуд бўлган:

- **шайхулислом** – диндорларнинг энг олий унвони бўлиб, 1818 йилда Умархон томонидан жорий этилган;

- **хожакалон** – фикҳ олими (хуқуқшунос)нинг фахрий унвони;

- **халифа** – ўринбосар. Қўқондаги нақшбандия, қаландария, яссавия тариқатларининг раҳбарлари;

- **аълам** – фақих, олим ҳамда шарият қонун-қоидаларнинг билимдони;

- **охунд** – билимли ва мадрасада ўқийдиган киши;

– **судур** – вақф мулкларининг даромадлари ҳамда ҳисоб-китобига жавобгар мансабдор;

– **ўроқ** – вақф ерларининг хирож ва солиқларига масъул шахс, ўроқ шаклидаги нишонни салласига тақиб юрган;

– **мударрис** – мадрасада таълим берувчи устоз;

– **имом ва имом-хатиб** – масжид имоми ҳамда жума намозларида хутба ўқиш хизмат қиладиган имом;

– **муаззин** – мусулмонларни намозга чақирувчи, азон айтувчи;

– **қозиюлқузот** – қозилар қозиси (адлия вазири);

– **қозикалон** – хонлик пойтахти ҳамда вилоятлар марказларидаги қозилар ва қозихоналар устидан назорат қилувчи амалдор;

– **қозин аскар** – қўшин қозиси;

– **таракачи** – мерос қолган мол-мулкларни меросхўрларга тақсимлаб (тарака) берувчи шахс.

Хонликдаги диний ва қозилик лавозимида бўлганлар давлат томонидан белгиланган маош ҳамда турли эҳсонлар ҳисобидан кун кўрганлар. Мадраса, масжид, мазорлар ўзларининг вақф мулкларига эга бўлиб, шу мулк даромадидан ўз хизматчиларига маош берганлар. Вақф мулкларига муттавали мутасадди – бошлиқ эди.

Ер эгаллиги муносабатлари ва солиқлар. Қўқон хонлигида хўжалик ҳаётининг асосини ташкил қиладиган соҳа деҳқончилик эди. Чунки хонликнинг асосини ташкил этган Фарғона водийсида сув манбаларининг етарли даражада бўлганлиги деҳқончилик хўжалигида мўл ҳосил олишни таъминлаган. Хонликда XVIII асрга қадар ерларни суғориш учун сойлар ва жилғаларнинг сувларидан ҳам унумли фойдаланилган.

Хонликдаги тахт учун ўзаро курашлар ҳамда сиёсий тарқоқлик давом этаётган бўлишига қа-

рамай XVIII аср иккинчи ярмидан бошлаб айрим туманларнинг суғориш тармоқлари таъмирланган ва янгилари қазилган. Чунки, хонликда ип ва газлама ишлаб чиқариш ҳажмининг ортиб бориши, бу маҳсулотларни Россия ва у орқали Шарқий Европа мамлакатлари бозорларида кўплаб сотила бошлаши, уларга бўлган талабнинг тобора кучайиб бориши суғорма деҳқончилик ерларини кенгайтириш ҳамда янги ерларни ўзлаштиришни тақозо қилар эди.

Шунинг учун ҳам XIX аср Қўқон хонлигида, хусусан, Фарғона водийси суғорилиши тарихида янги даврни бошлаб бердики, айнан шу даврдан бошлаб, водийда йирик суғориш иншоотлари, ариқлар, каналлар, тўғонлар қурила бошланган. Масалан, Сирдарёнинг асосий ирмоқларидан бўлган Норин ва Қорадарёлардан сув оладиган Шаҳрихонсой канали, Наманган Янгиариғи, Чинобод ариғи, Улуғнаҳр, Андижонсой канали, Олтиабод ариғи, Мутаган ариғи ва бошқа суғориш тармоқларининг кўпайиши, суғориладиган далаларнинг сезиларли даражада кенгайиши ҳамда деҳқончилик ва боғдорчиликнинг ривожланишига олиб келган.

Қўқон хонлигида суғориш иншоотларини барпо этишнинг маълум тартиб-қоидалари мавжуд бўлган. Чунончи, суғориш тармоқлари ва уларни барпо этиш ишлари икки гуруҳга ажратилган. Биринчи гуруҳга ҳажм жиҳатдан кичик суғориш иншоотларидан фойдаланувчи қишлоқ аҳолиси иштирок этган. Уларга маҳаллий мутасадди кишилар, мироббошилар бошчилик қилган. Иккинчи гуруҳ суғориш иншоотларига ҳажм жиҳатдан катта ва йирик каналлар киритилиб, уларни бунёд қилиш ишларига хонликнинг турли вилоятларидан қазувчи – ҳашарчилар жалб этилган. Бундай иншоотлар

қурилишига бевосита хон ёки жойлардан унинг вакили бошчилик қилган.

Хонликда деҳқончилик экинларининг аксарияти Ўрта Осиё хонликларига хос бўлиб, ғаллачилик, боғдорчилик, сабзавот ва поллиз маҳсулотлари етиштириш ҳамда ипакчилик яхши ривожланган. Донли экинлардан маккажўхори етиштириш кенг тарқалган бўлиб, у шаҳар ва қишлоқларда камбағалларнинг асосий истеъмол маҳсулоти ҳисобланган. Шунингдек, XIX асрга келиб хонликда пахтачилик соҳасига катта эътибор берилди бошланган.

Хонлик ғарбий қисмининг табиий шароитида боғдорчилик ва узумчиликни ривожлантириш учун жуда қулай бўлган. Жануби-ғарбий Хўжанд, Конибодом, Исфара, Сўх, Чимён, Риштон ҳудудлари асосан ўрик етиштиришга тўла ихтисослашган. Бу даврда бутун Фарғона водийсида тут дарахти кенг тарқалиб, у тоғ олдиди ва қадимги деҳқончилик воқаларидан ҳисобланган Сўх, Исфара, Наманган, Аштда ипакчилик учун қадимдан ўстириб келинган.

Хонликда ер ва сув ҳукмрон табақаларники ҳисобланиб, ерга эгалик қилишнинг тўртта тури мавжуд бўлиб улар қуйидагилар эди: 1. **Хирож ерлар** – ер эгаларининг хусусий ерлари. 2. **Давлат ёки амлок ерлари** – хонга қарашли ерлар – ўрмонлар, тўқайлар, йўлу кўприклар. 3. **Хусусий ерлар** – хоннинг махсус фармойиши билан йирик амалдорларга берилган ерлар (суюрғол). 4. **Вақф ерлари** – диний муассасалар, яъни масжид, мадраса ва мазорларга қарашли ерлар.

Манбаларга кўра, **амлок** хон ихтиёридаги ер бўлиб, у «**замини хос**» деб аталган. Бундай ерлар хон томонидан айрим гуруҳ ва мансабдор шахсларга берилган. Ерни олган киши унга ўз ҳисобидан ишлов бериб, суюрган. Олган ҳосилидан эса хон-

га солиқ тўлаган ва бу солиқ миқдори хирождан¹⁰ кўпроқ бўлган.

Ерга эгалик қилишда **мулк, ижара, урғу, танҳо** шаклларида ҳам фойдаланилган. Мулк – бойларга қарашли хусусий ерлар бўлиб, улар деҳқонларга ижарага берилган. Маълумотларга кўра, ижара – муайян шартлар асосида бериладиган барча кўчмас ва кўчадиган мулк-ер, ариқ, тегирмон, тим, раста, улов ва бошқаларни ўз ичига олган мулк шакли бўлса, урғу – мусодара қилиш йўли билан хон мулкига айлантирилган ёки гуноҳкорни қўлга олишда жонбозлик қилган шахсларга берилган ер ва мол-мулкдир.

Танҳо – ҳукмдор томонидан алоҳида хизмат кўрсатган кишиларга амлок ерлардан баъзилари инъом этилиши туфайли пайдо бўлган мулк шакли бўлиб, бундай ерларда солиқ йиғиш ҳуқуқи танҳо эгалари – танҳодорларга берилган. У ўзига берилган ер, бир нечта қишлоқ, ҳатто, катта мулкнинг йиллик ёки ярим йиллик даромадини ҳада сифатида олган. Баъзан, амалдорлар бир умр танҳодор бўлган ва ўғли хон марҳаматига сазовор бўлса, танҳодорлик мерос сифатида давом этган. Ҳарбийларга танҳо ёки хирож тақдим этилса, у тархон деб аталган.

Бу даврда хонликнинг даромади маҳсулот ва пулдан иборат бўлиб, улар асосан солиқлар ундириш йўли билан ҳосил қилинган. Солиқ ва мажбуриятлар хонликнинг барча шаҳар ва қишлоқларида деярли бир-бири билан чамбарчас боғлиқ бўлган. Мамлакатда мавжуд солиқлар жорий этилишига кўра, тўрт турга: шариат қонун-қоидаларига биноан белгиланган асосий солиқлар; расмий солиқлар; анъанавий солиқлар; фавқулодда жорий этилган солиқлар.

¹⁰ Хирож – ҳосилнинг 1/5 дан 1/8 қисмигача ташкил этган.

Манбаларга кўра, шариат қонун-қоидалари асосида жорий этилган асосий солиқлар – хирож, ушр ва закот ҳисобланган. Деҳқончиликда донли экинлар экиладиган ерлардан олинадиган солиқ – хирож деб аталган. Бу солиқ ҳосилнинг бешдан бир қисмини ташкил этиб, 5 қоп галланинг бир қопи миқдорида ундирилган. Солиқнинг бир қисми маҳсулот, бир қисми эса пул билан тўланган.

Ушр ерлари – «замини ушр» деб юритилган ерлардан ҳосилнинг ўндан бир қисми миқдорида ушр солиғи руҳонийлар фойдасига ундирилган. Закот – маҳсулотдан олинадиган савдо солиғи ёки чорва моллари ҳисобидан олинадиган солиқ бўлиб, даромаднинг қирқдан бир қисмини ташкил этган. Хонликнинг савдогарлик сармоялари аниқ бўлмаганлиги сабабли, шароитга қараб даромаддан закот олинган. Шунингдек, чорва молларидан ҳам қирқдан бир улуш ҳисобида закот олинган. Архив ҳужжатларида анъанавий закотдан ташқари, бўроқи закоти, элатия закоти, саркарда закоти кабилар ҳақида маълумотлар бор.

Хонликда жорий этилган танобона, хонсолиқ, карвонлардан чегара ёки махсус белгиланган шаҳарларда, Сирдарё кечувидан олинадиган бож тўловлари, туз божи, бозорларда савдогарлардан, хон маблағига қурилган барча иншоотлардан олинадиган солиқ кабилар расмий солиқларга кирган. Боядорчилик, сабзавотчилик, поллизчиликда экин экиладиган ер майдонининг ҳажмига қараб таноб солиғи олинган. Солиқ йиғувчи амалдор **танобчи** (ҳар бир таноб ердан солиқ олувчи), закот солиғини йиғувчи амалдорлар **закотчи** деб аталган.

Анъанавий солиқларга тўй маросимларидан, мерос бўлинишидан, тарозидан, дарёдан ўтиш учун соллардан, қирғиз ва қозоқларнинг чорва-

сидан олинадиган ва шунга ўхшаш солиқлар кирган. Хонликда, булардан ташқари, яна турли хил фавқулодда солиқлар мавжуд бўлиб, у тилла пули ва мис пули, улов пули, алаф пули, нафсона, муштак, кафсан, яксара ва бошқалардир.

Солиқлар қатъий белгиланган миқдорда ҳамда ўз вақтида йиғилиши шарт бўлса-да, хон ва амалдорларнинг ихтиёри билан бу ҳолат ўзгариб турган. Ҳарбий ҳаракатлар пайтида, айниқса, солиқларнинг тури ва миқдори оширилган.

Хон хазинасига келиб тушган солиқлар – **хоссачи**, бек хазинасига тушган солиқлар – **беклик** деб аталган. Манбаларга кўра, хон ихтиёридаги ерлар «замини хос» деб аталиб, ундан келадиган барча даромад хоннинг ихтиёрида бўлган. Хон хазинасига тушадиган солиқларнинг деярли барчаси Қўқон шаҳри ва унинг атрофидаги қишлоқлардан йиғилган. Четдан хон ихтиёрига маҳсулот ва чорвадан йиғиладиган закот, Сирдарё кечувидан олинадиган бож, туздан, хоссачи жойлардан, хон маблағига қурилган барча иншоотлардан олинадиган солиқ, тўй маросимларидан ва мерос бўлишидан йиғиладиган солиқлар тушган.

Қўқон хонлигида солиқлардан озод қилинган, яъни «**мулки журд**» ерлар ҳам мавжуд бўлиб, уларнинг эгалари бўлган саййид, хўжалар, шайхлар ва эшонлар хоннинг махсус иноятномалари асосида барча солиқлардан озод қилинганлар. Шунингдек, хонзода ва тўралар, баъзи қози, раис, амин, дарвеш ва сўфилар ҳам таноб солиғидан озод қилинган.

Солиқлардан ташқари, аҳоли мажбурий равишда турли ишларга – каналлар қозиш, ариқларни тозалаш, ободончилик ишлари, турли қурилишларга, айниқса, ҳукмрон табақаларнинг хизматларига жалб этилган. Солиқ, тўлов ва мажбурият-

ларнинг йилдан йилга ошиб бориши натижасида Қўқон хонлигида халқнинг норозилиги ортиб бориб, хонликдаги ижтимоий-сиёсий вазиятнинг кескинлашуви давлатнинг сиёсий инқирозини келтириб чиқарган эди.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, Қўқон хонлиги ниҳоятда мураккаб, сиёсий курашлар авж олган бир даврда вужудга келиб, шаклланди. Чунки, хонлик ташкил топган давр Ўрта Осиёда буюк империялар даври ўтиб, маҳаллий йўлбошчи сулола вакиллари турли йўллар билан ҳокимиятни қўлга олиб, қабилавий конфедерация асосида давлат туза бошлаган даврга тўғри келган. Урушлар ва ўзаро курашларга бой бўлган Қўқон хонлиги, давлат бошқаруви шаклига кўра, мутлақ монархия бўлиб, мамлакатда мулкдор табақалар, етакчи уруғлар (минг, қипчоқ, қирғиз, сарой)ларнинг зодагонлари, руҳонийлар, айниқса, саййидлар ва хўжалар юксак мақомга эга эдилар.

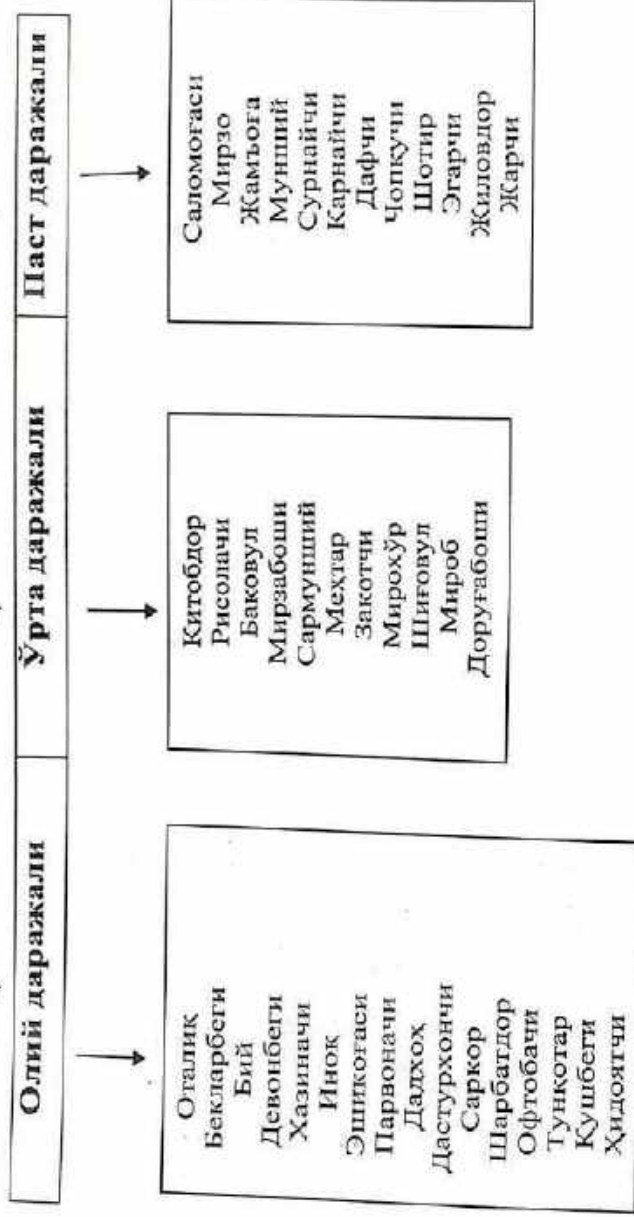
XIX аср ўрталаридаги сиёсий бошбошдоқлик, ўзаро уруш ва низолар мамлакат ҳаётига салбий таъсир кўрсатиб, Қўқон хонлиги ҳаётининг барча соҳаларида тушқунлик даври бошланади. Бундан унумли фойдаланган Россия империяси «ўз чегараларида» тинчликни ўрнатиш баҳонасида хонлик ҳудудларини босиб олади ва унинг ўрнига 1876 йилда Фарҳона вилояти ташкил топади. Шунга қарамадан, Қўқон хонлиги минтақадаги йирик давлатлардан бири сифатида ўзига хосликларга эга бўлиб, Ўзбекистон давлатчилиги тарихида муҳим ўрин тутади.

Қўқон хонлиги ҳукмдорлари¹¹

Шоҳрухбий (1709–1721)
Абдураҳимбий (1721–1733)
Абдукаримбий (1733–1750)
Абдураҳмонбий (тўққиз ой ҳукмронлик қилган)
Эрдонабий (1751–1753)
Бобобек (1753–1754)
Эрдонабий (иккинчи марта) (1755–1769)
Сулаймонбек (1769 й. олти ой ҳукмронлик қилган)
Норбўтабек (1770–1801)
Олимхон (1801–1810)
Умархон (1810–1820)
Муҳаммад Алихон (1821–1842)
Бухоро амири ноиб Исоҳқ манғит (1842 й. Уч ой)
Шералихон (1842–1844)
Худоёрхон (1845–1858, 1863 (тўрт ой), 1865–1875)
Маллахон (1858–1862)
Шоҳмуродбек (1862–1863)
Султон Муродхон (1863–1865)
Насриддинбек (1875–1876)

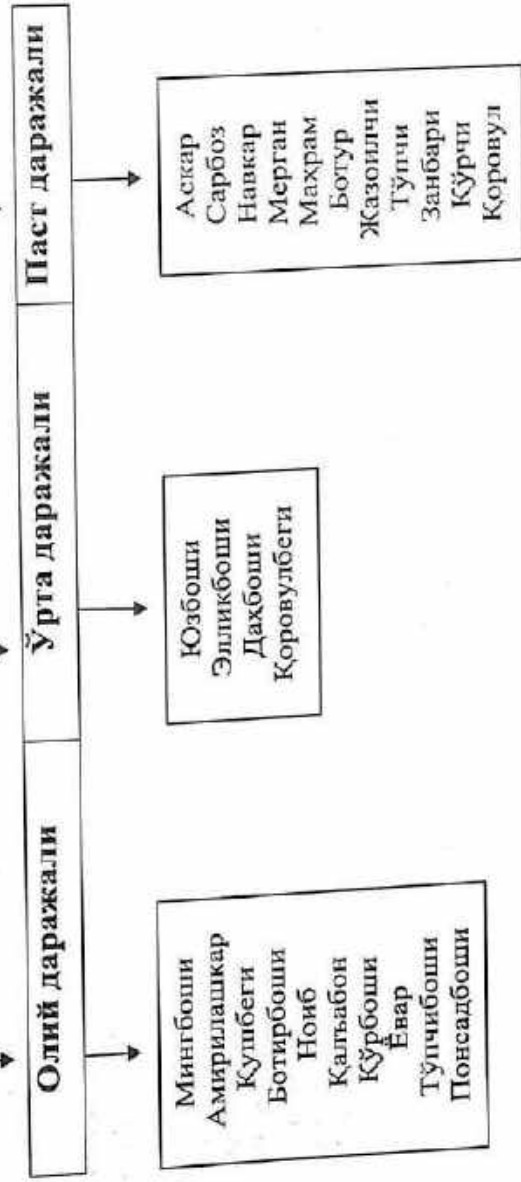
¹¹ Сағдуллаев А.С. ва бошқ. Ўзбекистон тарихи... – Б. 233. Қисман ўзгартириш киритилди.

Кўқон хонлигидаги сарой унвонлари ва мансаблари³⁰

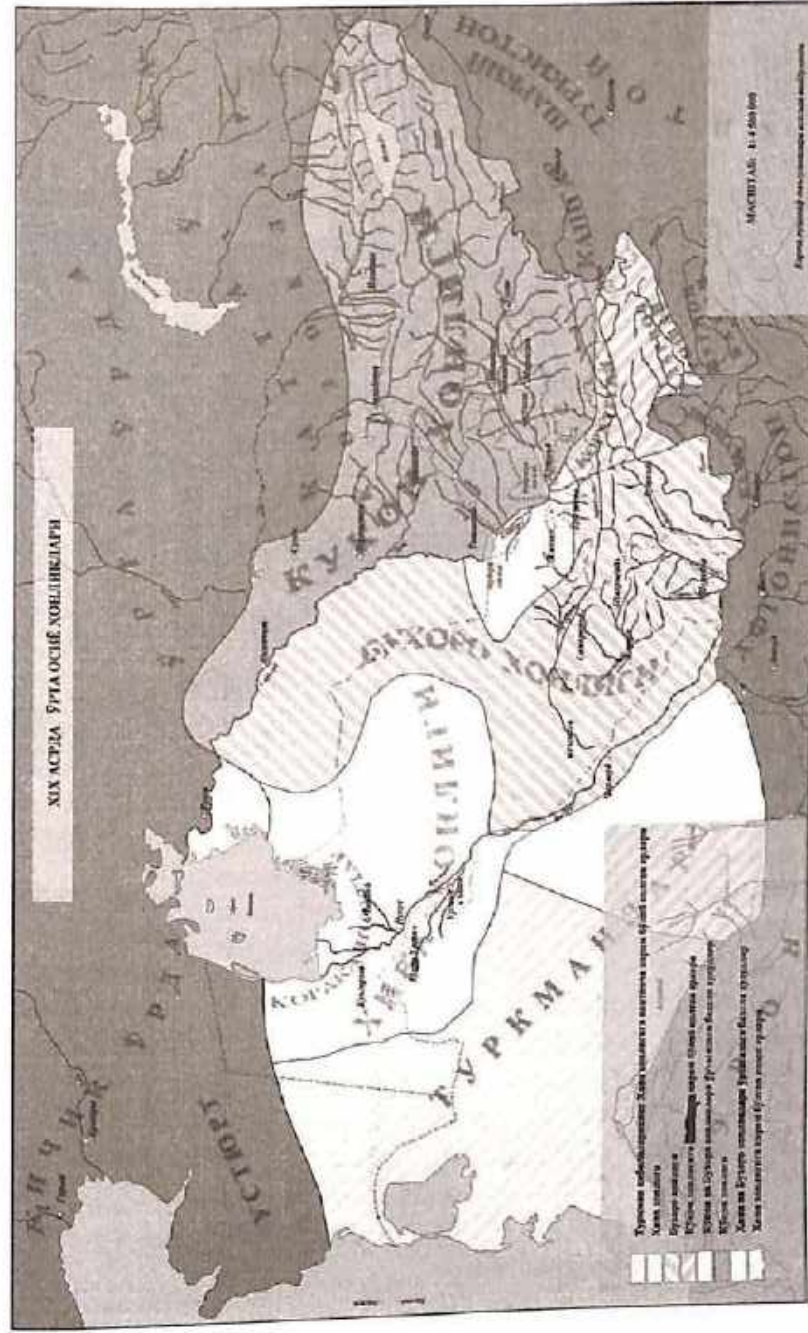
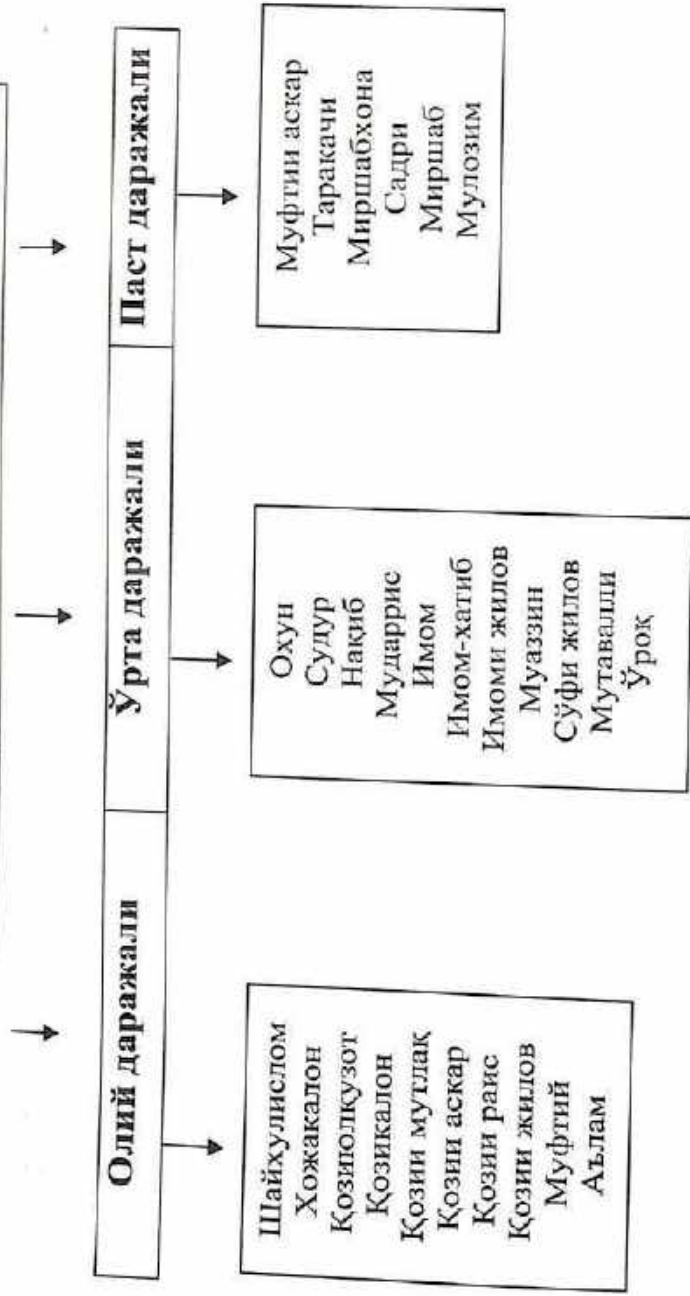

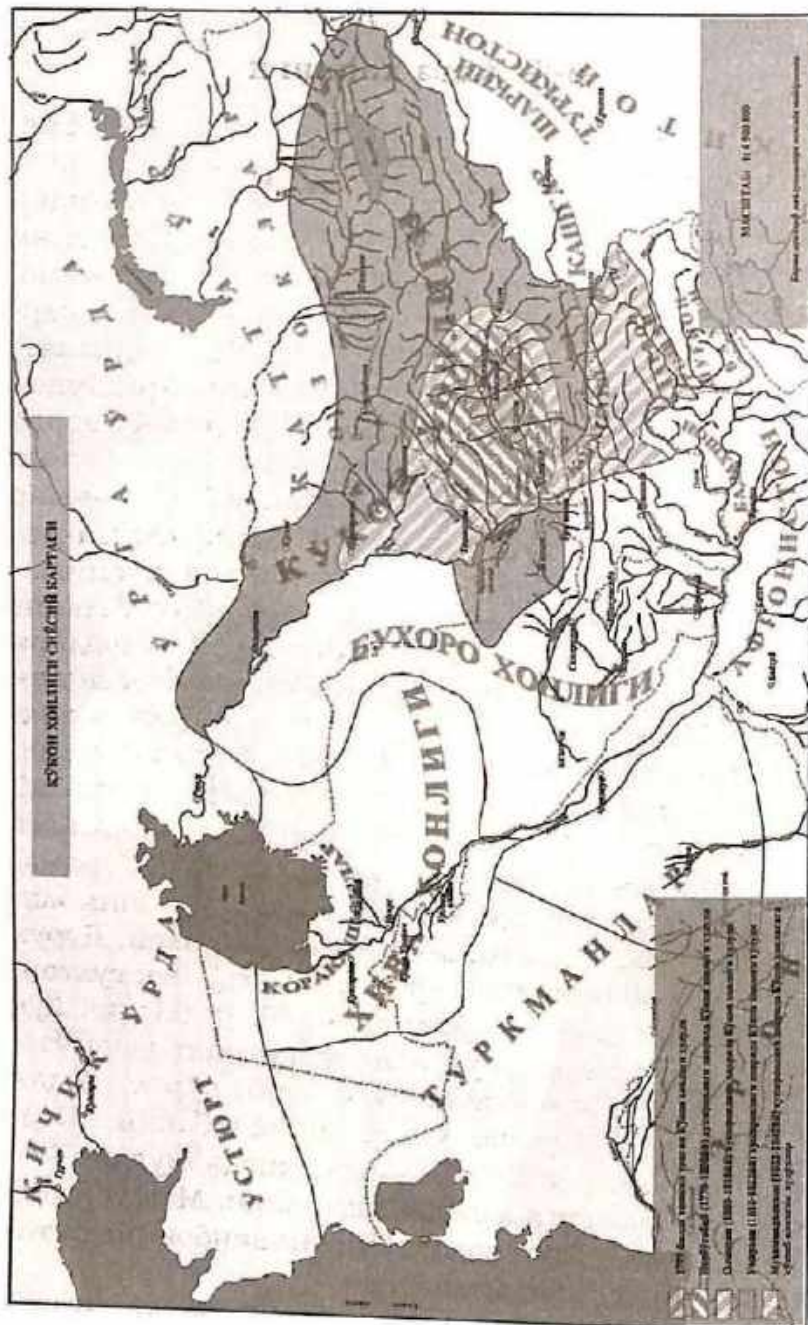
³⁰ Сағдуллаев А. С. ва бошқ... - Б. 234.

Кўқон хонлигидаги ҳарбий-маъмурий мансаблар ва унвонлар

Кўкон хонлигидаги диний унвон ва мансаблар

5-§. Хива хонлиги

Хива хонлигининг ташкил топиши ва сиёсий тарихи. 1510 йилда Шайбонийхон вафотидан сўнг Хоразм худуди Эрон шоҳи Исмоил томонидан бўйсундирилади. 1510–1512 йилларда Хоразмни Эрон шоҳининг ноиблари идора қиладилар. Аммо, 1512 йилда Хоразм худудларида эронийларга қарши халқ ҳаракатлари бошланади. Ушбу ҳаракатга Вазир шаҳрининг (Устиюртда, Кўҳна Урганчдан 60 км узоқликда жойлашган бу шаҳарни XV асрда ўзбек хонлардан бўлган Мустафохон барпо этган) қозиси Умаршайх бошчилик қилди. Қўзғолончилар Хоразмнинг Вазир, Урганч, Хива, Ҳазорасп шаҳарларидаги эроний ноиблар ва уларнинг қўшинларини қириб ташладилар. 1512 йилда Хоразмнинг обрўли шайхларидан бўлган Шайх Ота авлодлари кўчманчи ўзбекларнинг Берка султон авлодидан бўлган Элбарсхонга мактуб йўллаб, уни Хоразм тахтига таклиф қиладилар. Элбарсхон тахтга ўтиргач, эронийларни мамлакат худудидларидан бутунлай ҳайдаб чиқариб, амалда мустақил хонликка асос солади. У мамлакат худудларини ҳозирги Туркменистоннинг жанубий қисми, Эроннинг шимолидаги Сарахс вилояти, Манғишлоқ, Абулхон, Дурун ҳисобига анча кенгайтиради. Аммо, ўзбек султонлари ва шаҳзодалар ўртасида сиёсий бирлик йўқ эди. Тез орада улар ўртасида ҳокимият учун ўзаро курашлар авж олиб кетади. Ушбу курашлардан фойдаланган Бухоро ҳукмдори шайбоний Убайдуллахон 1537–1538 йилларда, қисқа муддат Хоразмни эгаллашга муваффақ бўлади. Мағлубиятга учраган Анушахон оиласи билан шайбонийлар томонидан қатл этилади.

Убайдуллахоннинг ҳукмронлиги узоққа чўзилмайди. Убайдуллахон зулмига чидай олмаган хо-

размликлар Анушахоннинг ворислари бошчилигида бухороликларга қарши кўзғолон кўтардилар. Убайдуллахон 1538 йилда яна Хоразмга қўшин тортади. Ҳазорасп билан Хива шаҳарлари оралигидаги Кардаронхос деган жойда Бухоро қўшинлари мағлубиятга учрайди. Шайбонийлардан озод бўлган Хоразмда энди ички курашлар авж олиб кетади. Шунингдек, Урганч, Кат, Янгишаҳар, Хива, Ҳазорасп каби шаҳарлар ва вилоятлар ҳукмдорларининг марказдан қочувчи ҳаракатлари кучайиб, улар амалда ўзларини мустақил ҳисоблар эдилар. Айрим шаҳарлар бир вақтнинг ўзиде икки ҳукмдор томонидан (мас., Хивада Пўлат Султон ва Темир Султон) бошқарилади. Ўзаро курашлар, айниқса, Элбарсхон ва Анушахон авлодлари ўртасида кучайиб кетади. XVI асрда Абулғози маълумотларига кўра, бундай курашлар натижасида қисқа муддатга ҳокимиятдан ўнлаб хонлар алмашганлар. Натижада, марказий ҳокимият деярли инқирозга учраган эди. Ўзаро курашлар ва сиёсий танглик, ўз навбатида, иқтисодий ҳаётнинг ҳам издан чиқишига сабаб бўлган эди.

XVI асрнинг иккинчи ярмида Ҳожимхон (Ҳожи Муҳаммадхон, 1558–1593, 1598–1602) ҳукмронлиги даврида Хоразмдаги ўзаро урушларга бироз барҳам берилиб, тинчлик ва осойишталик ўрнатилади. Суғориш ва деҳқончилик, ҳунармандчилик ва савдо-сотик ишларига жиддий эътибор қаратилиб, ташқи савдо ҳамда муносабатлар ривож топади. Ҳожимхон ҳукмронлиги даврида пойтахт Урганчдан Хивага¹² кўчирилади (айрим манбаларда, XVI асрнинг 70-йилларида, айримларда эса, 90-йилларда). Бунга асосий сабаб Амударё ўзани-

¹² Хиванинг пойтахтга айланганлиги санаси тўғрисида турли фикрлар мавжуд (1556-, 1598-, 1602–1621, 1611–1611, 1610–1612, 1557–1603).

нинг ўзгариб, Каспий денгизига оқмай қўйиши натижасида Урганч ва унинг атрофларидаги сув танқислиги бўлса, иккинчидан, Хиванинг бу даврда сиёсий ва иқтисодий мавқеи анча кучайиб, асосий савдо марказига айланиши яна бир сабаб эди. Пойтахт Хивага кўчирилганидан сўнг давлат ҳам Хива хонлиги деб атала бошланади.

Бу орада Бухоро ҳукмдори Абдуллахон II шайбонийлар давлатини қайта тиклашга муваффақ бўлиб, Хоразм ҳудудларини яна шайбонийлар тасарруфига олиш учун ҳаракат бошлайди. Чунончи, бир неча юришлардан сўнг 1593 йилда Хоразм яна шайбонийлар қўлига ўтади. Абдуллахондан мағлубиятга учраган Ҳожимхон Хивани ташлаб, бир гуруҳ навкарлари билан Эронга қочади ва шоҳ Аббос саройидан паноҳ топади. 1598 йилда Абдуллахон II вафот этганидан сўнг Ҳожимхон шоҳ Аббосдан руҳсат олиб, Хоразмга қайтади. Янги шароитда у Урганч билан Вазирни бошқаришни ўзига олиб, Хива билан Катни Араб Муҳаммадхонга, Ҳазораспни Исфандиёр Султонга беради. 1600 йилда Ҳожимхон Урганч ва Вазир қалъаларини бошқаришни Туркиядан келган ўғилларига топшириб, ўзи Хивада кичик ўғли Араб Муҳаммадхон билан қолади. 1601 йилда Ҳожимхон 83 ёшида вафот этгач, тахтга унинг ўғли Араб Муҳаммадхон (1602–1623) ўтиради.

Араб Муҳаммадхоннинг дастлабки ҳукмронлиги йилларида тожу тахт учун курашлар давом этади. Хусусан, 1605 йилда найман уруғи вакиллари Элбарсхон авлодига мансуб Хусрав Султонни тахтга ўтказишни режалаштирадilar. Аммо, бу фитна ошкор бўлиб, Хусрав Султон қатл эттирилади. Орадан икки йил ўтгач, уйғур оқсоқолларининг маслаҳати билан Солиҳ Султон деган кимса тахтга даъвогарлик қилиб чиқади, бу исён ҳам бостирилиб, Солиҳ Султон ўлдирилади.

1616 йилга келиб тахт ва мансаб талашиниш можароларига Араб Муҳаммадхоннинг ўғиллари ҳам қўшиладилар. Унинг Исфандиёрхон, Ҳабаш, Элбарс, Абулғози, Шариф Муҳаммад, Хоразмшоҳ ва Афғон Султон исми 7 нафар ўғли бор эди. Исфандиёр Ҳазораспда, Абулғози Султон Катда, Ҳабаш билан Элбарс Султонлар Вазир ва Урганч ҳокимлари этиб тайинланган эдилар. Хон фарзандларининг ҳар бири тахтга даъвогар эди. Айниқса Ҳабаш султон билан Элбарс султонларнинг ҳаракатлари кескин эди. Ота-болалар ўртасидаги зиддиятлар кучайиб, охир-оқибатда қонли урушга айланади. 1621 йилда Тошли Ёрилиш ариғи (Хива яқинида) ёнида Араб Муҳаммадхон ва унинг ўғиллари Ҳабаш ҳамда Элбарс султон қўшинлари ўртасида жанг бўлади. Исфандиёр ва Абулғози султонлар отаси томондан туриб курашган бўлсалар-да, бу жангда Араб Муҳаммадхон енгилди. Араб Муҳаммадхон аввал кўзлари кўр қилиниб, Хивага жўнатилади. 1623 йилда эса Қум қалъаси яқинида Араб Муҳаммадхон хотинлари, ёш ўғиллари ва иккита набираси билан ўғиллари Ҳабаш ва Элбарс султон томонидан ўлдирилади. Исфандиёр Эронга (гарчи унга Маккага боришга рухсат берган бўлса-да), Абулғози эса Бухорога қочиб, жон сақлайдилар.

1623 йилда отасининг қатл эттирилганлигини эшитган Исфандиёрхон Дурун шаҳри, Абдулхон тоғларидан, туркманларнинг така, ёвмут, сариқ уруғларидан қўшин тўплаб, Урганчга юриш бошлайди. Урганч яқинида Исфандиёрхон ва Ҳабаш-Элбарс қўшинлари ўртасида 23 кун давом этган жангда бирлашган ака-укалар қўшинлари Исфандиёр қўшини томонидан тор-мор этилади. Элбарс қўлга олиниб, қатл этилади. Ҳабаш Сирдарё бўйларидаги қорақалпоқлардан нажот сўрайди. Аммо, у бу ердан бошпана тополмайди ва навкар-

лари билан қўлга олиниб, Исфандиёрхонга топширилади ҳамда уларнинг барчаси қатл этилади.

1623-1643 йиллар давомида Хива хонлиги тахтини Исфандиёрхон бошқаради. Ўзининг йигирма йиллик давлат бошқарувини Исфандиёрхон туркман қабила бошлиқларига таяниб олиб боради. Хонликнинг юқори лавозимларига туркманлар тайинланиб, уларга катта имтиёзлар берилади. Натижада, ўзбек уруғларининг Исфандиёрхон сиёсатига қарши норозилиги кучайиб боради. Исфандиёрхон тахтга ўтирган йилиёқ найман уруғларини қирғин-барот қилади. Хонликдаги ўзбек уруғлари уч бўлакка бўлиниб, бири – Манғит, бири – қозоқлар юрти ва яна бири Моваруннаҳрга кўчиб кетади. Орадан кўп ўтмасдан ўз юртига қайтиб келган ўзбеклар Исфандиёрхон томонидан қиличдан ўтказилади.

Исфандиёрхон хонлиги даврида ҳам Хоразмда тинчлик ва осойишталик ўрнатилмайди. Тожу тахт учун курашлар илгариги даврлардагидек давом этади. Хонликдаги сиёсий ҳокимиятни туркманлар қўлига бериб қўйган Исфандиёрхондан норози бўлган кучлар уни тахтдан четлатиш режаларини тузадилар. Бу кучларга хоннинг укаси Абулғози бошчилик қилади. Шунингдек, Амударёнинг Оролга қуйилиш жойида (Оролбўйи)да истиқомат қилган ўзбеклар (бу ерда ўзбек кўнғиротлари катта сиёсий мавқега эга эдилар)нинг хонликнинг сиёсий ҳаётига таъсири кучайиб боради.

Манбалардаги маълумотларга кўра, 1643 йилда Оролбўйи ўзбеклари Абулғози султонни (1643-1663) хон қилиб кўтарадилар. Хоразм давлатчилиги тарихида йирик давлат арбоби ва тарихнавис ижодкор сифатида машҳур бўлган Абулғозихоннинг ҳаёт йўли оғир кечган. Абулғозихон отаси Араб Муҳаммад тахтдан кетгач, ўзи тахтга ўтиргунга қадар

узоқ йиллар (йигирма йилдан кўпроқ) муҳожирликда яшашга мажбур бўлган эди. У дастлаб Бухоро ҳукмдори Имомқулихон ҳимоясида, кейинроқ эса, икки йилга яқин қозоқ султони Эшимхон саройида яшаган. Шундан сўнг Тошкентга келиб, бу ерда икки йил яшайди. Тошкентдан Бухоро орқали Хивага қайтган Абулғозини Исфандиёрхон босқинчиликда айблаб ҳибсга олади ва Исфаҳон шаҳрига Эрон шоҳи ҳузурига бадарга қилади. Исфаҳон яқинидаги Таборак қалъасида ўн йил асирликда яшаган Абулғози 1639 йилда ўз назоратчилари ёрдамида бандиликдан қочишга муваффақ бўлади. Шундан сўнг у бир йилга яқин Хуросоннинг Моҳин қишлоғида, икки йилга яқин Манғишлоқ туркманлари орасида яшайди. Кейин уни қалмиқ хони ўз ўрдасига таклиф этади. Бу ерда Абулғози бир йилга яқин яшагач, қалмиқ хони тўплаб берган катта куч билан 1643 йилда Урганчга қайтиб, Оролбўйи ўзбеклари ёрдамида Хива тахтига ўтиради.

Академик Б.Аҳмедовнинг ёзишича, «Абулғози ҳаммаси бўлиб йигирма йил атрофида хонлик маснадида ўтирди. Лекин бошқа ҳукмдорларга ўхшаб ҳузур-ҳаловат кўрмади. Умри кўпроқ уруш-талашларда ўтди». Манбаларга кўра, Абулғозихон ҳақиқатан ҳам бутун умрини тахт учун кураш ва жангу жадалларга бағишлаган ҳукмдор бўлган. Аммо, у давлат арбоби сифатида ҳам қобилиятли шахс бўлган. Абулғозихон даставвал хонликда марказлашган бошқарув тизимини мустаҳкамлашга эътибор қаратади. Бу жараёнда у, аввало, туркман йўлбошчиларини бошқарув ишларидан четлаштиради. Уларнинг ер-сувлари, мол-мулкларини мусодара қилиниб, ўзлари мамлакат ичкарисига сургун қилинади.

Хонликдаги барча лавозимларга ўзбек уруғларининг бошлиқлари қўйилади. Хива тарихчи-

си Муниснинг маълумот беришича, Абулғозихон маъмурий ислоҳот ўтказиб, хонликнинг бошқарув тизимини батамом янгитдан ташкил этади. Хонликнинг бошқарув тизимида ўзбек уруғларининг мавқеи ортиб боради ҳамда уларнинг 360 нафар вакили хон саройида турли лавозимларга кўтарилади. Хон янги амалдорлар орасидан энг обрўли 32 нафарини ўз ёнига олади. Мунис таъбири билан айтганда, «андоқким икки шайхулислом, икки қози, бир раис Саид ота авлодидан, бир мутавалли, бир нақиб, тўрт оталиқ, тўрт иноқ, тўрт мироб, тўрт парвоначи, икки оқо, икки арбоб, тўрт чигатойи иноқи ва бир вазирким, ҳоло меҳтар дерлар ва бир қушбеги, бу иккови ўринсиз хон ҳузуринида оёқ устида турадилар».

Абулғозихон ўзбек қабилаларини ўтроқлаштириш сиёсатини олиб бориш билан бирга, уларни тўрт гуруҳга бўлиб, Бухоро билан чегарадош бўлган Дояхотун (Дарғонота яқинида)дан тортиб, то Оролгача бўлган ҳудудларга жойлаштиради. Шунингдек, Абулғозихон 1645–1650 йилларда Хуросон, Жанубий Туркменистон, Тажан, Мурғоб, Артек, Гурлан, Абулхон ва Манғишлоқ атрофидаги туркманлар устига юришлар уюштиради. Хонлик сарҳадларини кенгайтиришга ҳаракат қилади. Хоннинг топшириғи билан Вазир қалъаси аҳолиси Гурлан қалъаси яқинида тикланган Кичик Вазир қишлоғига кўчирилади. 1646 йилда Абулғозихоннинг буйруғига биноан Урганчарна ариғи қазилади ва унинг яқинида янги қалъа бунёд этилиб, бу қалъага Янги Урганч деб ном берилади. Бу ерга Кўҳна Урганч аҳолисининг бир қисми кўчириб келтирилади. 1648 йилда Ҳозиробод канали қазилиб, унинг яқинида чегара истехкоми қурилади.

Давлат бошқаруви ва бунёдкорлик ишлари билан шуғулланган Абулғозихон тарихчи, табиб сифа-

тида ҳам бебаҳо мерос қолдирган. Тахминан 1657 йилда Абулғози табобатга оид «Манофиъ ул-инсон» («Инсонга фойдали нарсалар») номли асарини ёзган бўлса, 1658–1664 йилларда «Шажараи турк» номли тарихий асарларини яратади.

Абулғозихон ҳали ўзи ҳаётлик даврида Хива хонлиги тахтини ўраи Анушахон (1663–1687)га топширади ва орадан олти ой ўтиб, вафот этади. Анушахон Хива хонлиги мавқеи ва қудратини ошириш мақсадида отасининг ишларини давом эттиради. У Бухоро, Самарқанд ва Хуросонга бир неча марта ҳарбий юришлар уюштириб, хонлик чегараларини мустаҳкамлаш ҳамда кенгайтириш ҳаракатида бўлади. Анушахоннинг ҳарбий юришларида жасорат кўрсатган туркманларга бўлган муносабат ўзгаради. Хон туркманларга Хоразм воҳаси ҳамда унинг атрофларига кўчиб келишига рухсат беради.

1687 йилда сарой аъёнлари томонидан фитна уюштирилиб, Анушахон ўлдирилади. Тахтга эса унинг ўраи Худойдод (1687–1688) ўтқазилади. Афсуски янги ҳукмдорнинг хонлик фаолияти узоқ давом этмайди. Огаҳий хабарларига кўра, сиёсатда билимдон ва халққа адолатли хон сифатида обрў орттира бошлаган Худойдодни иниси Арангхон¹³ қата этади. Аммо, Арангхоннинг (1689–1690) ҳукмронлиги узоқ давом этмайди. 1690 йилда у Орол ўзбеклари билан бўлган жангда ҳалок бўлади.

Арангхон вафотидан сўнг Бухоро хони Субҳонқулихон Хива тахтига ўз одами Шохниёзни (1690–1707) ўтқазиб, амалда Хива хонлигини Бухорога вассал давлатга айлантиради. Шунинг учун ҳам Шохниёз гарчи ўзини хон деб эълон қилган бўлса-да, ўз фаолияти давомида Бухоро таъси-

¹³ Айрим адабиётларда Эрнакхон ёки Эрангхон деб ҳам берилади.

ридан қутула олмайди. XVII асрнинг охири – XVIII асрнинг бошларига келиб, Хива хонлигида сиёсий тарқоқлик, тахт учун курашлар ва маҳаллий ҳукмдорларнинг мустақилликка интилиш ҳаракатлари авж олиб кетади. Вилоятлар ҳокимлари хонга итоат этмай қўйганликлари боис Хива хони сарой амалдорлари ва маҳаллий ҳукмдорлар қўлидаги қўғирчоққа айланиб қолган эди. Шунинг учун ҳам XVIII асрга оид айрим ёзма манбаларда Хива хонлиги «Беш қалъа» деб атаган бўлса керак. Унинг таркибидаги Ҳазорасп, Хонқа, Урганч, Кат ва Шовот қалъаларининг марказий ҳокимиятга тобеллиги юзаки хусусиятга эга эди.

Шохниёз Бухоро таъсиридан қутулиш ҳамда марказий ҳокимиятни мустаҳкамлаш мақсадида 1703 йилда Россия ҳукмдори Пётр I га мактуб йўллайди. Бу мактубда Хива хонлигини Россияга қўшиб олиш сўралган эди. Пётр I нинг Хивани Россия таркибига қўшилганлиги ҳақидаги ёрлиғи 1707 йилда Хиванинг янги ҳукмдори Араб Муҳаммадга (1707–1715) топширилади. Аммо, Хивада сиёсий курашлар авж олиб турган шароитда ушбу ёрлиқ ҳеч кимнинг эътиборини тортмайди. Умуман, Огаҳий маълумотларига кўра, Арангхон давридан то Шерғозихон даврига қадар Хивада ўнлаб ҳукмдорлар алмашган.

Шерғозихон (1715–1728)нинг ҳукмронлиги даври сиёсий воқсаларга бой бўлади. Унинг ҳукмронлиги даври ўзбек, туркман, қорақалпоқ зодагонларининг ўзбошимчалик ҳаракатларига қарши кураш билан ўтади. Бу пайтга келиб, Оролбўйи ўзбеклари орасида ҳам сиёсий вазият кескинлашиб кетган эди. Бунинг асосий сабаби, Орол бўйида яшаётган ўзбекларнинг кўнғирот, манғит, хўжайли ва қипчоқ уруғига мансуб аҳолисининг мустақиллик учун курашлари эди. Бу курашлар-

га бошчилик қилган, Манғит бийларидан бўлган Шералибий Хива хонлигига итоат этишдан бош тортиб, Оролбўйини мустақил ҳокимлик деб эълон қилади. Шерғозихон бу ердаги ҳаракатларни бостиришга ҳаракат қилган бўлса-да, бу ишнинг бутунлай уддасидан чиқа олмайди.

XVIII асрнинг бошларига келиб Россия ҳукуматининг Хива хонлигининг ички ишларига аралашуви кучаяди. Россия ҳукмрон доиралари Ўрта Осиё, жумладан, Хива хонлигини ҳам босиб олишни режалаштира бошлаган эдилар. Россия ҳукмдори Пётр I нинг 1717 йилда Хивага уюштирган Бекович-Черкасский бошчилигидаги экспедицияси ҳам айнан шу мақсадда ташкил этилган эди. Аммо, Шерғозихоннинг ҳийла ишлатиши натижасида 6 минг кишидан иборат бу экспедиция бир кечада қириб ташланади. Шунга қарамасдан то Ўрта Осиё босиб олинмагунича Чор Россияси ҳукуматининг бундай ҳаракатлари давом этади.

Ўзаро ички курашлар, шаҳзодаларнинг ўзаро можаролари, кўплаб йигиладиган солиқлар хонликдаги иқтисодий аҳволни оғирлаштириб юборади. Натижада, 1728 йил Хивада ҳокимиятга қарши кўзғолон кўтарилади. Бу ерда хоннинг зулмига қарши қуллар бош кўтарган эдилар. Оқибатда, Шерғозихон ва унинг яқин мулозимлари ўлдирилади.

Шерғозихоннинг ўлиmidан кейин тахтга ўтирган қозоқ султони Элбарсхон (1728–1740) даврида ички курашлар давом этиб, кўшни ҳудудларга кўплаб талончилик юришлари уюштирилиб турилиши натижасида Хива хонлигининг ҳарбий қудрати заифлашиб боради. Бу вазиятдан унумли фойдаланган Эрон шоҳи Нодиршоҳ 1740 йилда Хива хонлигига ҳужум бошлайди. Даставвал Ҳазорасп ёнида Хива қўшинлари билан эронийлар ўртасида қаттиқ жанг бўлади. Бу жангда Хива қўшинлари енгилиб,

Ҳазорасп қалъасига чекинади. Эронийлар Ҳазорасп қалъасини узоқ муддат қамал қилиб уни эгаллай олмагач, Хонқа қалъасига ҳужум қиладилар. Бу пайтда вазият ўзгариб, Элбарсхонга мадад бериб турган манғит беклари Нодиршоҳ томонга ўтиб кетадилар. Оқибатда, Элбарсхон енгилади ва қўлга олиниб, Нодиршоҳ томонидан қатл этилади.

Элбарсхоннинг мағлубиятидан сўнг қозоқларнинг кичик жуз қабиласи бошлиғи, рус фуқаролигини қабул қилган Абулхайрхонни Хива тахтига ўтқаздилар. Абулхайрхон сулуҳ тузиш учун Нодиршоҳга нома юбориб рад жавобини олади. Орадан қисқа вақт ўтиб, Нодиршоҳ Хивага иккинчи марта юриш қилади ва уни эгаллайди. Абулхайрхон эса қозоқ даштларга қочиб кетади. Бу ерга Нодиршоҳ манғит бекларидан бўлган Ортиқбек ва Ҳурзодбекларни ноиб этиб тайинлайди. Аммо, Оролбўйи ўзбеклари Нодиршоҳга итоат этишдан бош тортиб, Абулхайрхоннинг ўғли Нуралини ўзларига хон қилиб кўтарадилар. 1741 йилда Хивада эронийларга қарши кўзғолон кўтарилиб, Нодиршоҳнинг ноиблари ўлдирилади, аскарлари ҳам қириб ташланади. Хивага Нуралихон хон қилиб ўтқаздирилади. Аммо, Нуралихоннинг хон сифатида сиёсий таъсири деярли йўқ эди.

1741 йилда Нодиршоҳ ўғли Насрулло бошчилигида яна Хивага юриш қилиб, Нуралихон ва унинг тарафдорларини Хивадан ҳайдаб юборади. Тахтга эса Элбарсхоннинг ўғли Абулғози II хон қилиб ўтқазилади. Аммо, унинг ҳукмронлиги ҳам узоқ чўзилмайди. 1746 йилда Хивада манғит иноқлари томонидан уютирилган фитнада Абулғози II ўлдирилади. Шундан сўнг Нодиршоҳнинг розилиги билан 1747 йилда қозоқ султони Абулхайрнинг укаси Таййибхон (Каипхон) (1747–1757) тахтга ўтқазилади. Манбаларда Таййибхоннинг ниҳоятда

золим ҳукмдор бўлганлиги эслатилади. У Хива тахтига ўтиргач, аввало, ҳокимиятини иноқлар таъсиридан халос қилиш мақсадида манғит иноқларидан бўлган Хузурбекни тарафдорлари билан қатл эттиради. Давлатдаги йирик мансаблар эса қозоқ бекларига бўлиб берилади. Таййибхон аҳолига нисбатан жабр-зулмини кучайтириб, 1756 йилда Хива аҳолисидан 40 минг танга қўшимча солиқ йиғиб олади. Бу эса Хивада халқ кўзғолонига сабаб бўлади. Таййибхон тахтни ташлаб, қозоқ даштларга қочиб кетади. Ҳокимиятни эса қисқа муддат унинг укаси Абдуллахон эгаллайди.

Хивадаги ички низолардан фойдаланган Бухоро ҳукмдори Муҳаммад Раҳимбий Хивани ўз таъсирига ўтказиш ҳаракатини бошлайди. Шу мақсадда ўз одами Темур Ғозихон (1757–1763)ни Хива тахтига ўтқзади. Темур Ғозихон ҳам Хивада етарли даражада сиёсий барқарорлик ўрната олмаган бўлса-да, унинг ҳукмронлиги давридан бошлаб хонликда ўзбекларнинг кўнғирот уруғидан бўлган иноқларнинг мавқеи ортиб боради. Темур Ғозихон бир неча йил ҳукмронлик қилиб, сарой фитнаси натижасида ўлдирилади. Унинг ўлимидан сўнг Хива ҳокимияти қозоқ султони Тавкахон (1463) қўлига ўтади. Бироқ, орадан кўп ўтмасдан у ҳам тахтдан маҳрум бўлади. 1763 йилда иноқ Муҳаммад Амин амалда Хивадаги олий даражадаги ҳукмдорга айланади.

Хива кўнғиротлари сулоласининг сиёсий тарихи. 1763 йилдан бошлаб Хивада амалда кўнғирот уруғи иноқлари ҳокимият тепасига келган бўлса-да, 1804 йилгача Хива хонлари ҳукмдор сифатида бошқа шахсни хон қилиб эълон қиладилар. Кўнғиротлар сулоласи ҳукмдорларидан Муҳаммад Амин иноқ (1763–1790) Хивада ҳокимиятни қўлга олгач, саройдаги бир қанча лавозим ва амаллар-

га ўзига содиқ ва ишончли одамларни тайинлайди. Янги хон шу йўл билан хонликдаги муҳим сиёсий-маъмурий, молиявий ва ҳарбий ҳокимиятни ўз қўлига олиб, айрим мустақил бекларни ўзига итоат эттиради.

Манбаларга кўра, шаҳарлик савдогарлар, хунармандлар ва дин пешволари ёрдамида ўз ҳокимиятини анча мустаҳкамлаган Муҳаммад Амин иноқ 1770 йилда туркманлар ҳужумини, 1782 йилда бухороликлар тажовузини муваффақиятли қайтаради. Унинг ҳукмронлиги даврида Хива хонлигида деҳқончилик, савдо-сотиқ ва хунармандчиликни ривожлантириш мақсадида маълум чора-тадбирлар амалга оширилади. Маҳаллий ҳукмдорларнинг ўзаро низомлари ва курашларига чек қўйилиши натижасида хонликдаги иқтисодий ҳаёт яхшиланиб боради.

Муҳаммад Аминнинг ўғли Аваз иноқ (1790–1804) отасининг ишларини давом эттирган бўлса, Авазнинг ўғли Элтузар иноқ 1804 йилда Хива тахтига ўтириб, сохта хон Абулғози V ни ҳайдаб юборади ва ўзини расмий хон (1804–1806) деб эълон қилади. Шу тариқа Хивада кўнғиротлар сулоласи ҳукмронлиги расмий қарор топади. Элтузархон хонликдаги мустақил ҳокимларни бирлаштириш сиёсатини давом эттиради. Аммо, унинг ҳукмронлиги узоқ давом этмайди. 1806 йилда Элтузархон бухороликлар билан бўлган жангда ҳалок бўлади. Тахтга унинг укаси Муҳаммад Раҳимхон I ўтиради.

Муҳаммад Раҳимхон I (1806–1825) марказлаштириш сиёсатига катта эътибор бериб, Хива хонлигини бирлаштиришни ниҳоясига етказди. Хива тарихчиларининг маълумотларига кўра, Муҳаммад Раҳимхон I хонликдаги вазиятни тўғри тушуниб, шунга яраша давлат сиёсати ишлаб чиқади ва ушбу сиёсатни қатъият билан амал-

га оширади. Хусусан, унинг бевосита ташаббуси билан хонликда маъмурий-сиёсий, иқтисодий ва ҳарбий ислоҳотлар ўтказилади.

Душманларига, марказдан қочувчи кучларга ниҳоятда бешафқат бўлган Муҳаммад Раҳимхон I ўз атрофига ўзбек, туркман, қозоқ ва қорақалпоқларнинг нуфузли вакилларини тўплаб, уларга амаллар ва унвонлар беради. Хон саройи қошида доимий фаолият кўрсатувчи кенгаш (девон) таъсис этилади. Руҳонийларга ҳам алоҳида эътибор берилиб, Шайхулислом кенгашнинг аъзоси ва хоннинг энг яқин масаҳатчисига айланади. Муҳаммад Раҳимхон I нинг мусулмон руҳонийларининг халқ орасидаги мавқеини ҳисобга олиб саййидлардан бўлган Саййид Пирмуҳаммад Хўжанинг қизига уйланиши ҳам маълум.

Бу хон даврида мамлакатнинг иқтисодий ҳаёти жонланганлиги ҳақида ҳам маълумотлар талайгина. Унинг даврида махсус ислоҳотлар ўтказилиб, солиқлар тартибга солинади. Божхона ташкил этилиб, ички ва ташқи савдодан келадиган даромадлар кўпайиб боради.

Муҳаммад Раҳимхон I мамлакат сарҳадларини кенгайтириш ҳамда бўйсунмас қабилаларни итоат эттириш мақсадида қатор ҳарбий ҳаракатлар олиб боради. Жуда қийинчилик билан бўлса-да, 1811 йилда Орол-Қўнғирот тобе эттирилади. 1812-1813 йилларда Сирдарё бўйидаги қозоқ ва қорақалпоқ овулларига кетма-кет қўшин юборилиб, улар Хива хонига бўйсундирилади. Шундан сўнг хонлик ҳудудларини Жанубий Туркманистон ва Хуросон вилоятлари ҳисобига кенгайтириш ҳаракати бошланади. Аммо, бу масалада Хива билан Бухоро ўртасида кураш бошланиб кетади. 1817 йилги Чоржўй қалъаси яқинидаги биринчи тўқнашувда Хива қўшинлари мағлубиятга учрайди. Шунга қара-

масдан Муҳаммад Раҳимхон I Бухоро ҳудудларига 1820, 1823, 1824 йилларда талончилик урушлари қилиб туради.

Жанубий Туркманистон ва Хуросон вилоятларига ҳарбий юришлар Муҳаммад Раҳимхондан кейин тахтга ўтирган ўғли Оллоқулихон (1825-1842) ва набираси Раҳимқулихон (1842-1845) даврида ҳам давом этади. Оллоқулихон Жанубий Туркманистон ва Хуросон вилоятларида ўз ҳукмронлигини мустаҳкамлаш учун улар устига беш маротаба юриш қилади. 1826 йилда Хива қўшинлари Шимоний Хуросондаги Оқдарбанд қалъасини забт этадилар. 1828-1829 йилларда бу ҳудуддаги Жалқон қалъаси эгалланади. Оллоқулихон замонида Бухоро ва Хива ўртасида Марв вилояти учун тўқнашувлар бўлиб туради.

Оллоқулихон 1842 йилда вафот этгач, тахтга унинг ўғли Раҳмонқулихон (1842-1845) ўтиради. Тахтни эгаллаган янги хон ҳам Жанубий Туркманистон ерларига ҳужум бошлайди. Бу юришларга ҳужум қилиб, Ҳазораспни қамал қилади. Аммо, мағлубиятга учраб, орқага чекинишга мажбур бўлади. Бу орада Раҳмонқулихон Чоржўйни қамал қилиб, унинг атрофидаги қишлоқларни талайди. Раҳимқулихон Хуросон учун бўлган жангларнинг бирида ҳалок бўлгач тахтга унинг укаси Муҳаммад Аминхон (1845-1855) ўтиради.

Муҳаммад Аминхон ҳукмронлиги даврида ҳам Жанубий Туркманистон ва Хуросонда тинчлик ҳукм сурмай, хонга қарши исёнлар давом этади. Айниқса, Марв ва Сарахс шаҳарларида кўтарилган қўзғолонлар ҳокимиятни ларзага келтиради. Қўзғолончилар Хива хонига бўйсуннишдан бош тортиб, хон амалдорлари ва солиқ йиғувчиларни тутиб қатл қиладилар. Отаҳий маълумотларига кўра, Муҳаммад Аминхон Марв ва Сарахс учун

ўн маротаба юриш қилган, фақатгина 1854 йилда Марв кўзғолони қийинчилик билан бостирилади. 1855 йил Сарахс остонасида туркманлар билан Хива лашкарлари ўртасида бўлган жангда Хива қўшинлари мағлубиятга учраб, Муҳаммад Аминхон, ўн тўрт нафар шаҳзода ва сарой амалдорлари фожеали ҳалок бўладилар.

1855 йил Саид Абдуллахон (беш ярим ой: 1855 йил 20 март – 27 август) Хива тахтига ўтиради. Аммо, бир гуруҳ сарой амалдорлари Саид Абдуллахонни тан олмасдан унга қарши фитна уюштириб, ёвмут туркманлари билан алоқа ўрнатадилар ҳамда уларни исёнга чорлайдилар. Ёвмутлар исён кўтариб Ғозовот ва Илонли атрофларида қишлоқларни талай бошлайдилар. Саид Абдуллахон Хивадаги фитначиларни фош қилиб, унинг иштирокчиларини қатл эттиргач, исёнчиларга қарши кураш бошлайди. Даставвал, Хива қўшинлари билан бўлган жангда ёвмутлар мағлубиятга учраб, дашт ичкарисига чекинган бўлсалар-да, августнинг охирида ёвмутлар Хива навкарлари қароргоҳига (Илонли яқинида) тўсатдан тунда ҳужум қиладилар. Бу ҳужумда Хива наг карлари мағлубиятга учраб, Саид Абдуллахон ўлд (рилади).

Бу воқеадан кейин саройдаги вазир Муҳаммад Ёқуб меҳтар бошчилигидаги бир гуруҳ амалдорлар Саййид Абдуллахоннинг ўн етти яшар укаси Қутлуғ Муродни хон қилиб кўтардилар, Ёқуб меҳтар ва Иброҳим қўшбеги давлат бошқарувида хоннинг энг яқин кишилари эдилар. Бу орада хонликдаги сиёсий вазият яна кескинлашиб кетади. Қутлуғ Муродхонга бўйсунмаган туркман ёвмутлари Ота Муродни, қозоқ ва қорақалпоқлар Жорлиқ Тўрани ўзларига хон деб эълон қиладилар. Қутлуғ Муродхон уларнинг исёнларини қийинчилик билан бостиради. Аммо, унинг ҳукмронлиги ҳам узоқ чў-

зилайди (тўрт ярим ой). Қутлуғ Муродхон ўз укаси Ниёзбек Муҳаммад томонидан ҳийла ишлатилиб уюштирилган фитна (ёвмут туркманлари ёрдамида) натижасида ўлдирилади.

Қутлуғ Муродхон ўлимидан сўнг Хива тахтига Саййид Муҳаммадхон (1856–1864) хон қилиб кўтарилади. У ҳокимиятга келган пайтда хонликда сиёсий вазият кескинлашган, иқтисодий аҳвол ниҳоятда оғир бўлиб, кўпчилик вилоятларда очарчилик ҳукм сурган, юқумли касалликлар тарқалган эди. Вазиятни тўғри баҳолай олган Саййид Муҳаммадхон юз бераётган исёнларни тинч йўл билан ҳал қилиш, тинчликни қарор топтириш, иқтисодиётни тиклаш чораларини кўради. У, авваламбор, Бухоро ва Россия билан савдо алоқаларини яхшилади. Дехқончилик, ободонлаштириш ва қурилиш ишларида қатор тадбирлар ўтказилади. Аммо, хонликдаги ички нотинчлик тўхтамайди. Хонликда фақат ўзбек уруғларигина эмас балки яримкўчманчи ва чорвадор аҳоли бўлган туркман, қозоқ, қорақалпоқ ва бошқа халқлар оғир солиқлар ва турли тўлов ҳамда мажбуриятларга тортилганлиги боис хонликнинг турли шаҳар ва вилоятларида норозиликлар, исёнлар бўлиб туради.

Саййид Муҳаммадхон 1864 йил 10 сентябрда касалланиб вафот этгач, тахтга унинг ўғли Саййид Муҳаммадхон Раҳимхон II (1864–1910) ўтирди. Солий ва Феруз номлари билан ҳам маълум бўлган бу ҳукмдор Хива хонлари орасида энг адолатпарвар ва маърифатпарвар ҳукмдор бўлганлиги боис ҳам 47 йил давомида мамлакатни идора қилган.

Унинг замондошлари бўлган Огаҳий ва Баёнийлар асарларида Саййид Муҳаммадхон Раҳимхон II (Феруз) фаолиятида адолатпарварлик ва ҳаққўйлик, қаттиққўллик ва талабчанлик билан, маърифатпарварлик эса ташаббускорлик билан уйғун-

лашиб кетганлиги ҳақида маълумотлар берадилар. Бу хон ўзининг бутун ҳукмронлиги даврида эл-юрт фаровонлиги, тинчлик-осийишталиги учун курашади. Хонликда деҳқончилик, суғориш ишлари, савдо-сотик ва ҳунармандчилик тараққий этади. Бу даврда Хоразмда айниқса илм-фан, адабиёт ва санъат, меъморчилик юксалади. Хоннинг ўзи «Феруз» тахаллуси билан ижод қилиб, ўзбек мумтоз адабиёти ривожига катта ҳисса қўшади.

Замонавий Хоразм тарихчилари Саййид Муҳаммадхон Раҳимхон II ҳукмронлигини икки босқичга ажратадилар. **Биринчи босқич** – 1864–1873 йиллар, хон ҳукмронлигининг дастлабки ўн йиллиги бўлиб, бу даврда Муҳаммадхон Раҳимхон II давлатни мустақил бошқариб, мамлакатда тинчлик ва фаровонликни қарор топтириш, қишлоқ хўжалиги, савдо-сотик ва ҳунармандчилик, фан ва маданиятни юксалтириш йўлида улкан ишларни амалга оширади. **Иккинчи босқич** – 1873 йил августдан 1910 йилгача бўлган даврни ўз ичига олади. 1873 йилда Хива генерал Кауфман бошчилигидаги рус қўшинлари томонидан босиб олинган, тузилган сулҳга биноан Хива хонлиги Россияга қарам давлатга айланади. Бу даврда Муҳаммадхон Раҳимхон II нинг фаолияти Россия ҳукумати томонидан қатъий чекланади ва назорат остига олинади. Шунга қарамасдан хон ўзининг адолатпарварлик ва бунёдкорлик фаолиятини давом эттиради.

Муҳаммадхон Раҳимхон II вафотидан сўнг тахтга унинг ўғли Саййид Исфандиёр (1910–1918) ўтиради. Исфандиёрхон хонлик даврини янгиликлардан бошлайди. Унинг фармони билан хонлик аҳолиси қадимдан тўлаб келаётган солиқларнинг бир неча тури қисқартирилади. Генерал-майор унвонига эга бўлган Исфандиёрхон ҳам отаси каби рус ҳукуматига тобе эди. Унинг даврида хонликда

бир қанча қўзғолонлар бўлиб ўтади. Хон бу қўзғолонларни руслар ёрдамида бостиради. 1918 йил 1 октябрда туркман Курбон Муҳаммад Сардор (Жунайдахон)нинг буйруғи билан Исфандиёрхон ўлдирилади. Ҳокимиятни Жунайдахон ўз қўлига олади. Аммо, у Хива тахтига ўтира олмас эди. Шу боис ҳам Исфандиёрхоннинг укаси Саид Абдуллахон (1918–1920) номигагина хон қилиб кўтарилади. 1920 йил 2 февралда Хивага кириб келган қизил армия қўшинлари Жунайдахон лашкарларини тормор этиб, ҳокимиятни советларга тоширади.

Хива хонлигининг ҳудуди, маъмурий тузилиши ва аҳолиси. Хонликнинг аниқ чегаралари ҳақида маълумотлар сақланмаган. Чунки хонлик пайдо бўлган дастлабки даврлардан бошлаб сиёсий вазият ва ҳарбий ҳаракатларга қараб давлат чегаралари доимий равишда ўзгариб турган. XIX асрга келиб хонлик таркибига туркман, қозоқ, қорақалпоқ ва бошқа халқларнинг қўшилиши натижасида давлат сарҳадлари анча кенгайди. Манбаларга кўра, Элтузархон (1804–1806) даврида хонликнинг ҳудуди унча катта бўлмасдан, шимолий чегараси Орол-Қўнғирот ҳокимлиги, жанубий чегараси эса Дарғонота билан чегарадош бўлган. XIX аср ўрталарига оид рус манбаларида хонликнинг ғарбий чегараси Каспий денгизигача, жанубда эса Марв водийси орқали Эронга туташиб кетганлиги, шимолда эса Урал дарёсигача чўзилганлиги қайд этилган.

Хива хонлиги маъмурий жиҳатдан XVI–XVIII асрларда **вилоят**ларга бўлинган бўлса, XVIII аср охири – XIX аср бошларидан бошлаб давлатдаги асосий маъмурий ҳудудлар **беклик** деб аталган. Манбаларга кўра, бу даврда хонликда 16 та беклик ва 2 та ноиблик мавжуд бўлган. Улар Ҳазорасп, Гурлан, Хонқа, Кўҳна Урганч, Қўшқўприк, Питнак, Қиёт, Шоббоз (Шоҳаббос), Шовот, Тошқовуз, Ам-

барманак, Урганч, Хўжайли, Шуманай ва Қўнғирот бекликлари ҳамда Бешариқ ва Қиёт-Қўнғирот ноибликларидир. Уларни хон томонидан тайинланган **беклар** ва **ноиблар** бошқарганлар. Хива шаҳри бошқаруви хон ва бош вазир ихтиёрида бўлган. Хонликнинг пойтахти турли даврларда Вазир, Кат, Кўҳна Урганч, Хива шаҳарлари бўлган.

Муҳаммадхон Раҳимхон I (1806–1825) хонликнинг маъмурий бошқарув тизимини тубдан ўзгартиради. Бекликларнинг марказий ҳокимиятга бўйсунмаслигини ҳисобга олиб, Муҳаммадхон Раҳимхон I хонлик ҳудудида кентларга ажралишни бекор қилади ва, манбаларга кўра, хонликда аввал 15 та ҳамда кейинроқ яна 11 та **ҳокимлик** ташкил этади. Булар қуйидагилар эди: Ҳазорасп, Остона, Урганч, Кат, Тошқовуз, Қўшқўприк, Оқдарбанд, Гурлан, Кўкқашқа, Қўнғирот, Кўҳна Урганч, Илонли, Тахта, Хонқа, Шоббоз, Манок, Ғозиобод, Шайх, Манғит, Хўжайли, Шуманай, Тўрчи, Оқтепа, Қорағон, Хитой. Ҳокимликлар, ўз навбатида, **масжид-қавм**ларга бўлинган. Манбалар хонликда жами 1537 та масжид-қавмлар бўлганлиги ҳақида маълумот беради. Вилоят ҳокимлари хон томонидан, масжид-қавмларнинг қози ва оқсоқоллари эса вилоят ҳокимлари томонидан тайинланган.

Шундай қилиб, Хива хонлиги маъмурий жиҳатдан ҳозирги Хоразм вилояти, Қорақалпоғистон Республикаси, Қозоғистон ва Туркменистон Республикаларининг бир қисмини ўз ичига олган давлат эди.

Хива хонлигининг ўтроқ деҳқончилик воҳаларида асосан ўзбеклар яшаб, улар давлатдаги аҳолининг аксариятини ташкил этганлар. Хонликда, шунингдек, туркманлар, қозоқлар, қорақалпоқлар, кам миқдорда тожиклар, яҳудийлар, ҳиндлар, эронийлар, руслар, арманлар, немислар ҳам яшаганлар. Хива хонлигидаги аҳолининг уму-

мий сони ҳақида маълумотлар деярли йўқ. Архив ҳужжатлари ва рус сайёҳларининг маълумотлари бу масалага қисман аниқлик киритади. Хусусан, XIX асрнинг биринчи чорагига оид маълумотларда хонлик аҳолиси 300 минг, шу асрнинг 40-йилларига оид маълумотларда 300 мингга яқин, сўнгги чорагига оид манбаларда 700 мингга яқин деб берилса, архив манбаларини чуқур ўрганган олим М. Йўлдошев XIX аср ўрталарида хонликда 800 мингга яқин одам истиқомат қилганлиги ҳақида маълумот беради.

XIX асрнинг ўрталарига келиб хонликда шаҳар ҳаётининг ривожланиши натижасида шаҳар аҳолисининг сони кўпайиб боради. Хива, Ҳазорасп, Хонқа, Урганч, Қўнғирот, Кўҳна Урганч каби шаҳарларда рус сайёҳлари берган маълумотларга кўра, 2 мингдан 5 минггача хонадон яшаган. Хонлик пойтахти Хива шаҳрида 21 мингдан ортиқ аҳоли яшаган.

Давлат тузуми. Мансаблар ва унвонлар. XVII асрда Хивада муайян бир сулола ҳукмдор эмас эди. Чингизийлар сулоласига мансуб баъзи шахслар Хивага чақирилиб, хонлик тахтига кўтаришган бўлса-да, амалда ҳокимият қўнғирот сулоласидан бўлган **иноқ** қўлида бўлган. 1804 йилдан бошлаб фақат қўнғиротлар сулоласи вакиллари Хивада хон бўлганлар.

Хива хонлигида унвон ва мансабларни сарой, ҳарбий ва диний унвон ҳамда ва амалларга бўлиш мумкин. Тадқиқотчиларнинг фикрича (Ш.Воҳидов), бу тасниф соф назарий бўлиб, аслида хонлик даврида муайян унвон ва мансаблар соҳалар бўйича берилмаган. Ўша вақтда амалдор ва унвон эгаси кўпинча хонга нисбатан шахсий садоқати, қавми яқинлигидан бир мансабдан бошқа мансабга ўтиб, унвонлар соҳибига айланган. Хонликда

энг олий унвон **хон** бўлиб, у маъмурий, сиёсий ва ҳарбий ваколатларга эга бўлган.

Хива хонлигининг давлат тузумида Бухоро амирлиги ва Қўқон хонлигидан фарқли ўлароқ, хон ҳузурида Олий Кенгаш амал қилган. Маълумотларга кўра, бу Олий Кенгашни Муҳаммад Раҳимхон I «ўз ҳокимиятини мустақамлаш учун илгари иноқ ва оталиқлар бошлиқ бўлган уруғ оқсоқоллари кенгаши ўрнига таъсис этган эди. Бу Олий Кенгашга турли даъво ва жинсий ишларни кўриш ва қарор чиқариш ҳуқуқини берди». Бу Кенгашнинг ваколати чегараланган бўлиб, маслаҳат берувчи органга ўхшар, унинг аъзолари энг юқори мансаб ва унвондаги амалдорлар бўлган. Кенгаш мажлисида бошқа амалдорларга қараганда кўпроқ иноқ, шайхулислом, девонбеги ва ясовулбоши ҳал этувчи овозга эга бўлганлар. Кенгаш мажлислари масаланинг муҳимлигига қараб, хон томонидан чақирилар эди. Олий Кенгаш оқсоқоллардан, яъни маълум мансаб ва унвон эгаларидан, чунончи, нақиб, шайхулислом, мутавалли, мироб, қози, фармончи, дарға, шиғовул, дастурхончи, арбоб, мирохўр кабилардан иборат эди. Шунингдек, хоннинг қариндош-уруғларидан бўлган беклар, оталиқ, иноқ ва бийлар ҳам бу кенгашга кирганлар.

Бу тор доирадаги Кенгаш гарчи давлат ташкилоти сифатида расмийлаштирилмаган бўлса-да, унинг қарори хоннинг қароридек кўрсатилса-да, амалда юқори қонун чиқарувчи маъмурий ва суд ҳокимияти эди. Кенгаш хонликнинг ички ишларига доир ҳамма масалалар бўйича қарор қабул қилар ва хонликнинг бошқа давлатлар билан бўлган ташқи муносабаларига доир муаммоларни ҳал этар эди. Гарчи Кенгаш давлатнинг турли-туман ички ва ташқи ишларини муҳокама қила олса-да, муҳо-

кама қилинган масалалар бўйича қарор чиқариш, аввало, хоннинг хоҳиш-иродасига боғлиқ бўлган.

Хон саройидаги унвон ва мансаблар. Унвонлар орасида энг каттаси **иноқ** эди. Одатда, иноқлар энг қудратли ўзбек уруғларидан тайинланган ҳамда улар хоннинг энг яқин маслаҳатчилари бўлган. Иноқлар йирик амалдор, яъни уруғ бошлиғи ҳисобланган. Абулғозихон тантанали маросимларда ўтириш учун иноқларга ўз ёнидан тўртта жой ажратган. Иноқлар бий, султон, мингбоши каби унвонларни ҳам олганлар. XX аср бошларига келиб иноқлар **бек** мартабасига тушиб, олий сарой амалдорларидан маъмурий мансаб эгаларига айланадилар.

Оталиқ – уруғ оқсоқоли. Иноқ бошлиқ тўпа (гурӯҳ)га бирлашган уруғ бошлиғи. Хоннинг энг яқин маслаҳатчиларидан бири бўлган. Оталиқ қилич ва пичоқ тақиб юрган.

Бий – сарой унвони. Иноқ ва оталиқдан кейинги мартаба. Бий қабила ва уруғнинг бошлиғи ҳисобланиб, кўчманчи ва яримкўчманчи туркий халқларнинг, жумладан, ўзбекларнинг уруғ оқсоқолларига бериладиган унвон эди. XVII–XIX асрларда бийлар йирик ўзбек қабила ва уруғларига бошчилик қилиб, фақат марказий ҳокимиятга итоат этганлар. Бий унвони авлоддан авлодга мерос қилиб қолдирилган.

Амир ул-умаро – амирларнинг амири. Хива хонлигида XIX асрнинг ўрталарида таъсис этилган. Саййид Муҳаммадхон бу унвонни биринчи марта ўзининг акаси Саййид Маҳмуд тўрага берган. Муҳаммад Амин иноқ ҳукмронлиги даврида амир ул-умаро унинг акаси Фозилбий эди. Ўпандан кейин амир ул-умаро унвони ҳеч кимга берилмаган.

Қўшбеги – Хива хонлигида саройнинг олий мансабларидан бири бўлиб, молия ва солиқ йиғиш

ишларини бажарган. Қўшбегининг махсус девони ҳамда унга тобе этувчи амалдорлари бўлган.

Меҳтар – катта, улур деган маънони беради. Меҳтар сарой хизматкорлари бошлиғи вазифасини бажариб, хонга яқин кишилардан ва хон уруғига мансуб аъёнлардан тайинланган. Меҳтарнинг ҳам ўз девони бўлиб, ер солиғи «солғут» тўплаш ҳам унинг хизматига кирган.

Бекларбеги – қорақалпоқ ва кўчманчи халқларнинг оқсоқолларига бериладиган фахрий унвон. Бекларбегининг вазифаси уларнинг ўз уруғларидан йиғиладиган харажатларнинг тўтрилигини текшириб туриш ва уларни тўла равишда хазинага топшириш устидан назорат қилишдан иборат бўлган. Бу лавозимга амалдорлар, одатда, хоннинг қариндош-уруғларидан тайинланган.

Бек – XIX асрда Хива хонлигининг ижтимоий-сиёсий ҳаётида беклар анча катта рол ўйнаганлар. Бек – хон ва давлат арбобларининг қариндошларига, фарзандларига бериладиган фахрий унвондир.

Парвоначи – хон саройидаги олий вазирлардан бири. Парвоначи саройнинг ички ва ташқи ишларида ҳам фаол қатнашиши мумкин бўлган. У арзу шикоятларни хоннинг ҳузурига олиб кириб, жавобини қайтарган. Шунингдек, парвоначи хоннинг фармонларини сарой аъёнларига етказиб турган.

Эшиқоғаси – сарой дарвозаларини қўриқлаш ишларини бошқарган. Ойболта унинг мансаб аломати бўлган. Ҳукмдор саройда бўлган вақтда эшиқоғаси уни қўриқлаш билан шуғулланган. Эшиқоғаси арзгўйларнинг нима хусусда келганларини суриштириб, уларни саройдаги тегишли амалдорлар томонига жўнатар эди. Фақат жуда муҳим хабарлар билан келган кишиларгина хон ҳузурига киритилган.

Саройда дарвоза ортида турадиган қоровулар ва махсус дарвоза қўриқчиларидан ташқари хонни қўриқлайдиган **тунқотар** ёки **тунотарлар**, яъни кечаси билан хонни қўриқлаб чиқадиган хизматчилар ҳам бўлган.

Маҳрам – ишончли хизматкор, сидқидилдан хизмат қилувчи сарой ичкарасидаги ходим маъноларини англатади. Маҳрамлар хонга яқин кишилар ҳисобланган. Давлат бошқарувида улар бевосита хоннинг маслаҳатчилари бўлишган. Маҳрамлар хоннинг оромхонасига кириш ҳуқуқига эга бўлганлар.

Хива хони саройида яна қуйидаги унвон, мансаб ва вазифалар мавжуд бўлган: офтобачи, бўҳчабардор, соатбардор, китобдор, мўзабардор (хон пойабзалини берувчи), шарбатдор, маҳрамбоши (юқори лавозим ҳисобланган), тўшакчи, карнайчи, сурнайчи, жарчи, ошмеҳтар (хон ва сарой ошхонаси бошлиғи), сорбон (туячилар), камон халфа (овчи, қушчи), мерганлар, сайис (от боқувчи), кўмирчи, кучанчи (эгар-жабдуқчи), тамакисоз, лойкаш, кулол, ходимчи, рўмолчи, селобчи (жом ушлаб турувчи), пояки (чилимчи), араваачи, носчи, қиличкор (қилич ва шамшир ясовчи), ошпаз, товоқчи, даракчи (отчопар), жирчи (ашулачи), йўнувчи (дурадгор), девон (мирза), мушриф (озуқа йиғувчи), божбон (закотчи) ва бошқ. Уларнинг барчаси сарой хазинасидан маош олганликлари ҳақида маълумотлар бор. Саройдаги умумий тартибни **арбоб** назорат қилган.

Хонликдаги ҳарбий унвонлар ва мансаблар. Давлатдаги энг олий ҳарбий амалдор хоннинг ўзи эди. Кўп ҳолларда шахсан хон бошчилигида, айрим ҳолларда таниқли саркардалар бошчилигида бошқа ҳудудларга юришлар уюштирилган. Энг юқори ҳарбий-маъмурий лавозим амир ул-умаро эди. Ундан кейинги расмий равишда юқори сар-

карда **ясовулбошилик** мансаби эди. Хонликда улар икки киши бўлиб, бири ёвмут туркманларига, иккинчиси эса човдирларга қўмондонлик қилар эди. Хон ҳузуридаги расмий қабул маросимларида ясовулбошиларнинг доимий ўринлари бўлмас эди. Лекин улар хон ҳузурида бўладиган тор кенгашда меҳтар, қўшбеги ва девонбеги билан бир қаторда қатнашар эдилар. Ясовулбошига ясовулар, миршаблар, шотирлар, эшикоғалари итоат этганлар.

Ясовулбошидан кейинги ҳарбий унвон **мингбоши** эди. Ҳарбий юришлар пайтида мингбошиларга катта масъулият юкланган. Яъни, улар қўшинни айтилган ерга тўплаши, уларнинг тайёргарлик даражасини назорат қилиши, жанг пайтида қўшиннинг маълум гуруҳига йўлбошчилик қилиши лозим бўлган. Шунинг учун ҳам архив ҳужжатларига кўра, мингбошилар яхши инъомлар олганлар.

Хива хонлигида ҳарбий истеҳкомлар – қалъалар алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, улар маъмурий-мудофаавий вазифани бажарган. Бундай қалъалар **кутвол** (қалъабон) қўлида эди.

Хива қўшинларида **саркардалар** муҳим аҳамиятга эга бўлган. Саркардалар бир неча юздан бир неча минггача бўлган навкарга бошчилик қилганлар. Юришлар пайтида саркарда бошчилигида туғ (байроқ) кўтариб борилган. Байроқ кўтариб борувчиларга **туғбеги** бошчилик қилган. Қўшинда **юзбоши**, **панжшоқбоши** (эликбоши), **даҳбоши** (ўнбоши), **қоровул**, **маҳрам**, **навкар** каби вазифалар бўлган.

Навкарлар солиқлар ва турли мажбуриятлардан озод қилинганликлари боис катта ер эгаларини қаттиқ ҳимоя қилганлар. Хива қўшинида деҳқонлардан олинadиган навкарлардан ташқари, туркманлар, қорақалпоқлар, қозоқлар ва бошқа кўчманчи халқлар аскарлари ҳам бўлиб, улар хонга мажбурий равишда маълум миқдорда аскарлар берганлар.

Хонликдаги диний ҳамда қозихона унвонлари. Хивада давлатни бошқариш бўйича ислом дини мафкуравий асосни ташкил этган. Қонунлар шариат тартиб ва йўриқлари асосида амал қилган. **Шайхулислом** хонликдаги энг юқори мартабали киши эди. У диний маросимларнинг аниқ бажарилиши устидан назорат қилган. Маросимлар пайтида шайхулислом хоннинг ўнг томонида ўтириш ҳуқуқига эга бўлган.

Қозилоқузот (қозикалон) – мусулмон ҳуқуқи ва қонунлар бажарилишини шариат асосида назорат қилган. Қозикалон пойтахтда ўз девони ва маҳкамасига эга бўлган. Вилоят марказларида ҳам **вилоят қозиси** бўлган. Улар маҳкамаларининг номи **Дор ул-қазо** деб аталган. Лашкарлардаги қонун-қоидалар кетидан **қозин аскар** (аскар қозиси) назорат қилиб, шаръий масалаларни ҳал этиб турган.

Муфти қозиларнинг ҳуқуқшунослари ҳисобланган. Улар бирор иш кўриладиган пайтда иштирок этишлари, ҳукмона тузишлари ва ҳукмларнинг тўғрилигини тасдиқлаш учун ҳужжатларга муҳрларини босишлари лозим эди. Хивада бош муфти етгита бўлиб, барча муфтиларнинг хон ёнида ўрни бор эди. Лашкарда ўзининг **муфти лашкари** хизмат қилган.

Аълам муфтиларнинг бошлиғи ҳисобланган. Унинг вазифаси фатволарда келтириладиган шариат ривоятларини текширишдан иборат бўлиб, айрим ривоятларнинг асл нусхасига мослигини аниқлагач, аълам унга ўз муҳрини босган.

Раислар шариат тартиб-қоидалари, диний маросимлар – рўза, беш вақт намоз, таҳорат, хайр-эҳсон ишларининг аниқ бажарилиши устидан назорат қилган. Ота-оналар болаларини ўз вақтида мактабга юбориши, бозорларда сотувчилар харидорларни

алдамаслиги, тарозиларни текшириб туриш ҳам раиснинг вазифаси бўлган. Ҳар бир шаҳар ва катта қишлоқнинг ўз раиси бўлиб, қозикалон тақдимига мувофиқ хон томонидан тайинланган.

Мутавалли – диний муассасалар-да, хайр-эҳсон маблағлари ва хўжалик ишлари билан шуғулланувчи хўжалик нозир. Мутаваллининг вазифаси вақф мулки, ундан фойдаланиш ва келадиган даромадни назорат қилиш, уни тақсимлаш, ижарага бериш, охун ва мударрисларга маош тўлаш каби-лардан иборат эди.

Мударрис мадраса ўқитувчиси, муайян илоҳиёт фанидан дарс берган. **Охун (охунд)** – ваъзхон, нотик, дин тарғиботчиси. Мударрис ва охунлар ўзлари таълим берган мадрасанинг вақфидан маош олиб турганлар. Шунингдек, мадраса уларга хужра ҳам берган.

Хива хонлиги тарихига оид манбалар, архив хужжатлари ва илмий адабиётларни чуқур таҳлил этган манбашунос олим Ш.Воҳидов хонликда қуйидаги амаллар, унвон ва мансаблар, вазифалар бўлганлиги ҳақида маълумот беради:

Амир ул-умаро, аравачи, арбоб, аълам, бухчи, бўхчабардор, вазир, вакил, бек, бекларбеги, бий, божбон, ботирбоши, боғбон, дарвозабон, дастурхончи, даҳбоши, девон, девонбеги, дорға, доручи, доруға, жаллод, жаллодбоши, жарчи, жирчи, заргар, имом, имоми жилав, иноқ, йилқибон, калонтар, карвонбоши, карнайчи, кадхудо, китобдор, китоббардор, кулол, кутвол, кучанчи, кўмирчи, лойкаш, маҳрам, маҳрамбоши, даҳбоши, маҳсидўз, мерган, меҳтар, милтиқсоз, мингбоши, мироб, мирохўр, муаззин, мударрис, мутавалли, муфти, муфтий аскар, мушриф, муҳаррир, муҳтасиб, навкар, нақиб, нақибхўжа, ноиб, нонвой, оталиқ, отчопар, офтобачи (қумфончи), охун, ошпаз, оқо (оға),

оқсоқол, панжоҳбоши, панжсадбоши, парвоначи, пояки, раис, раиси калон, рўмолчи, сайис, сандиқчи, сарбоз, сарбон, саррож, сарҳанг, селобчи, сипоҳий, соатсоз, созанда, сувчи, соқчи, сурнайчи, сўфи, темирчи, тикувчи, тирноқчи, товоқчи, тошчи, тунқотар, тугчи, тугчибоши, тўпчи, тўра, тўшакчи, удайчи, фаррош, фаррош юзбоши, хазиначи, халифа, ходимчи, хон пойабзалчиси, хўжасаро, читгар, чодири, чўпон, шайхулислом, шамчи, шамхолчи, шарбатдор, шарбатчи, шаҳзода, шиғовул, шоликор, шотир, эликбоши, эшикоғаси, юзбоши, йўнувчи, ўнбоши, ўтар (сартарош), қайиқчи, қаландар, қизикчи, қиличкор, қози, қозин аскар, қозикалон, қозинолқузот, қози урду, қоровул, қоровулбеги, қушбеги, қўшбеги, ҳоким, ясовулбоши.

Хива хонлигининг давлат тузилиши ўзининг мукаммаллиги жиҳатидан ўз даврининг баъзи бир Фарбий Европа давлатлари тузилиши даражасида бўлмаса-да, бироқ маълум идора қилиш тизими мавжуд бўлиб, етарли даражада тартибли эди. Шунга биноан, юқорида эслатганимиздек, давлат мансаблари сарой-маъмурий, диний ва ҳарбий лавозимларга бўлинар эди. Бу вазифаларни бажарувчиларга давлат хазинасидан тегишли маош ва мукофотлар берилган. Санаб ўтилган турли-туман амалдорлар ва хизматкорларнинг мавжудлиги Хива хонлигида жуда катта бошқарув аппарати бўлганлиги, мукаммал бошқарув сиёсати юритилганлигини тасдиқлайди.

Ер эғалиги. Бутун Ўрта Осиё ҳудудида бўлгани каби Хива хонлигида ҳам ер эғалигининг қуйидаги шакллари ҳукмронлик қилган: давлатга қарашли ерлар ёки подшолик ерлари; хусусий шахсларга қарашли ерлар; диний муассасаларга қарашли ерлар ёки вақф ерлари.

Подшолик ерлари бевосита давлатга, хонга тегишли бўлиб, авлоддан авлодга мерос бўлиб ўтган. Давлат ерларига доимий суғориладиган экинбоп ерлардан ташқари ташландиқ ерлар, қумликлар, адирлар ва яйловлар, кўл ва тўқайзорлар ҳам кирган. Давлат ерлари босиб олинган ҳудудлар, хонга қарши мулкдорларнинг мусодара қилинган ерлари, янги ерларнинг ўзлаштирилиши ҳисобига ҳам кенгайиб борган. Давлат ерлари хон томонидан мулкдорларга ва ижарачи деҳқонларга, беватан (ерсизлар)ларга фойдаланиш учун бўлиб берилган.

Бундай ерлардан давлатга олинган ҳосилнинг 40-50 фоизигача маҳсулот ёки пул кўринишида солиқ ундирилган. Давлат ерлари хонлик хазинасининг асосий манбаи ҳисобланган. Хон ўзига холис хизмат қилган амалдорларга, яқин қариндошларига, содиқ хизмат қилган навкарларга ва диндорларга давлат ерларидан инъом қилиб берган. Бундай ерлар солиқлардан озод этилган.

Хусусий (мулк) ерлар хоннинг шахсан ўзига, унинг яқин қариндошларига, йирик бойларга, сарой амалдорларига, ҳарбийларга ва бошқа зодагонларга тегишли ерлар бўлган. Хонликнинг сувга яқин бўлган ўтроқ марказий туманларидаги унумдор ва серҳосил ерларнинг асосий қисми мулкдорлар қўлида эди. XIX асрнинг биринчи ярмига оид маълумотларга кўра, мулк эгаларига тегишли ерлар хонликдаги барча суғориладиган ерларнинг ярмидан кўпрогини ташкил этган. Манбаларнинг маълумот беришича, айрим мулкдорлар ихтиёрида икки-уч минг танобдан ўнлаб минг танобгача ер бўлган. Мисол учун, Питнак, Ҳазорасп ва Шўрохон шаҳарлари ҳамда уларга туташ бўлган қишлоқлар амир ул-умарога тегишли бўлган. Муҳаммадамин-хон ўғли Абдулла тўрага 20 минг танобдан ортиқ ерни инъом қилган ва ҳоказо.

Вақф ерларига диний муассасаларга, масжид, мадраса, қабристон, хонақоларга қарашли ер-мулклар кирган. Бу мулклар диний муассасаларга хон, амалдорлар ва айрим шахслар томонидан вақф қилиб берилган. Бундай ерлардан келган даромад диний муассасалар эҳтиёжи учун сарф этилган. Маълумотларга кўра (А.Болтаев), XIX аср ўрталарида хонликдаги вақф мулкининг умумий ҳажми 170-175 минг танобни ташкил этган.

Хива хонлигидаги кам ерли ва, умуман, ерсиз, от-уловсиз деҳқонлар кўпчиликини ташкил этган бўлиб, улар давлат, мулк ҳамда вақф ерларида ижарага ишлаганлар. Ижарадорлар ижарага олган ер миқдорига қараб давлатга солиқ тўлаганлар. Улар кимнинг ерида хизмат қилишларига қараб беватан, коранда ва вақфкор деган қатламларга бўлинган. Давлат ерларини ижарага олган ерсиз ва камқувват деҳқонлар беватанлар, мулк ерларидаги ижаракорлар коранда, вақф ерлари ижаракорлари эса вақфкор деб аталган.

Солиқ сиёсати. Хива хонлигида қўшни давлатларда бўлгани каби хирож, закот, бож, жизья каби солиқлар мавжуд бўлган. Муҳаммад Раҳим-хон I амалга оширган иқтисодий ислоҳот туфайли хонликдаги солиқ сиёсатига ўзгартиришлар киритилади. Хусусан, илгари маҳсулот кўринишида йиғиб олинadиган хирож ўрнига пул солиғи **СОЛҒИТ (солгут)** жорий этилади. Бунга кўра, 10 танобдан ортиқ ери бўлганлар йилига 3 тилло (54 танга), 5-10 таноб ери бўлганлар 2 тилло (36 танга), 5 танобгача ери бўлган деҳқонлар 1 тилло (18 танга) миқдорда солиқ тўлаганлар. 15 танобгача ерни ижарага олган ижаракорлар йилига давлат хазинасига 34 танга, 10 танобгача ерни ижарага олганлар 22,6 танга, 5 танобгача ерни ижарага олганлар 11,3 танга миқдорда солиқ тўлаганлар. Ижаракор деҳқонлар дав-

лат хазинасига солиқ тўлашдан ташқари, ижарага ер берган хўжайинга пул ёки маҳсулот билан ҳақ тўлаши ёхуд ишлаб бериши лозим бўлган.

Хонликдаги яримўтроқ ва чорвадор аҳоли ҳам давлат хазинасига белгиланган миқдорда хирож ва закот тўлаганлар. XIX аср бошларидан бошлаб улардаги хирож солиғи **солиқ кесма** деб атала бошлаган. Бунга кўра, қорақалпоқлар ва қўнғиротлилар экин майдони ва ҳосил миқдоридан қатъи назар, давлат хазинасига ҳар йили 24,5 минг кичик тилло миқдоридан солиқ тўлаб турганлар. Қорақалпоқлар ва қозоқлардаги ерсиз ва от-уловсиз деҳқонлар, хон, унинг қариндошлари ва сарой амалдорларининг шахсий ерларида ижаракор бўлсалар, ҳосилнинг ҳар 4 ёки 5 ботмони ҳисобидан икки ботмон миқдоридан давлат хазинасига солиқ тўлаганлар.

Чорвадор аҳоли хон хазинасига **закот** солиғи тўлаган. XIX аср бошларига қадар бу солиқ натур ра кўринишида, 40 бош чорва ҳисобидан бир бош ундирилган бўлса, кейинги даврларда закотни ундиришга ўтилган. Эндиликда чорвадорлар йирик чорва учун 40 бош чорвадан 5 тилло, майда чорванинг ҳар 40 бошига 10 аббос (10 аббос – 25 кумуш танга) миқдоридан солиқ тўлаганлар.

Юқоридагилардан ташқари хонликнинг барча ўтроқ, яримўтроқ ва кўчманчи аҳолиси қазув, бегор, қочув, отланув, бож пули, милтиқ солиғи, улов тутув, кўналға, чопар пули, тарози ҳаққи, миробона, дарвозабон, мир туман ҳақи, афанак пули каби қўшимча тўлов ҳамда мажбуриятларни ҳам бажарганлар. Улар орасида энг оғири **қазув, қочув** ва **бегор** бўлиб, бу давлат қурилиши, ариқларни ва дарёдаги дамбаларни таъмирлаш, қалъа, сарой, шаҳар деворлари, йўл ва кўприклар қурилиши ҳамда таъмирланиши учун ҳар йили 12 кун бепул ишлаб бериш мажбурияти бўлган.

Хива хонлигидаги олий даражали унвонлар ва мансаблар¹⁴

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, XVI–XX асрнинг бошларида мавжуд бўлган Хива хонлиги – Ўзбекистон давлатчилиги ва бошқаруви тарихида, иқтисодий ва маданий ҳаётда ўз ўрнига эга бўлиб, жамият тараққиётининг минтақа ҳудудларидаги ўзига хос томонлари ўрганишда муҳим аҳамиятга эга бўлган давлат ҳисобланади. Унинг тарихи Ўзбекистон тарихининг ажралмас қисмидир.

¹⁴ Сағдуллаев А.С. ва бошқ. Ўзбекистон тарихи... – В. 254.

Хива хонлари¹⁵

1. Эрон шоҳининг ноиблари (1510–1512)
2. Элбарсхон (1512–1537)
3. Аванишхон (1537 й., бир неча ой)
4. Шайбоний Убайдуллахон (1537–1538, бир неча ой)
5. Ҳожимхон (Ҳожи Муҳаммадхон) (1558–1593)
6. Шайбоний Абдуллахон II (1593–1598)
7. Ҳожимхон (1598–1602)
8. Араб Муҳаммадхон (1602–1623)
9. Исфандиёрхон (1623–1643)
10. Абулғозихон (1643–1663)
11. Анушахон (1663–1687)
12. Арангхон (Эранг, Эрнак) (1688–1690)
13. Шоҳниёзхон (1690–1707)
14. Араб Муҳаммад (1707–1715)
15. Шерғозихон (1715–1728)
16. Элбарсхон (1728–1740)
17. Нодиршоҳ (Эрон шоҳи) (1740)
18. Абулғозихон II (1741–1747)
19. Таййибхон (Каипхон) (1747–1757)
20. Темур Ғозихон (1757–1763)
21. Тавкахон (1763 й., бир неча ой)

Хива қўнғиротлари сулоласи

1. Муҳаммад Амин иноқ (1763–1790)
2. Аваз иноқ (1790–1804)
3. Элтузархон (1804–1806)
4. Муҳаммад Раҳимхон I (1806–1825)
5. Оллоқулихон (1825–1842)
6. Раҳимқулихон (1842–1845)

¹⁵ Сағдуллаев А. С. ва бошқ. Ўзбекистон тарихи... – В. 253. Муаллиф томонидан қисман ўзгартиришлар киритилди.

7. Муҳаммад Аминхон (1845–1855)
8. Абдуллахон (1845 й., беш ярим ой: 20 март – 27 август)
9. Қутлуғ Муродхон (1855 й., тўрт ярим ой)
10. Саййид Муҳаммадхон (1856–1864)
11. Муҳаммад Раҳимхон II (Феруз) (1864–1910)
12. Саййид Исфандиёрхон (1910–1918)
13. Саййид Абдуллахон (1918–1920, амалда Жунайдахон)

6-§. Сўнгги ўрта асрларда қорақалпоқлар (сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаёт)¹⁶

Тадқиқотчилар милоддан аввалги VI асрга оид Беҳистун ёзувларида эслатилган сака тиграхаудалар (чўққи қалпоқли саклар)ни ҳозирги Қорақалпокистон ҳудудида яшаган қабилалар деб ҳисоблайдилар. Манбаларга кўра, милоднинг VI–VIII асрларида Орол денгизи атрофларида бижанак ва ўгуз этник гуруҳлари шаклланади. Тадқиқотларга кўра, бижанак қабилалари қорақалпоқларнинг аждоди ҳисобланади. Қорақалпоқ халқи шакллана бошлаган VIII–X асрларда Орол атрофи Кердер вилояти деб юритилган. Мўғул босқини натижасида Амударё тўғони бузиб ташлангач, Кердер вилояти сувсиз қолади ва бу ердаги қорақалпоқларнинг бир қисми Волга ва Урал дарёлари бўйларига, Сирдарёнинг юқори оқимларига кўчиб кетадилар.

Ўрта асрларга (X–XII) оид рус манбаларида қорақалпоқлар «черные клобуки», маҳаллий манбаларда эса «қора бўркли» номи билан тилга олинади. «Қорақалпоқ» этнонимининг қачон пайдо бўл-

¹⁶ Ушбу параграфни ёзишда «История Узбекистана» (Коллектив авторов. – Ташкент: Фан, 1993) китобидан кенг фойдаланилди.

Хива хонлари¹⁵

1. Эрон шоҳининг ноиблари (1510–1512)
2. Элбарсхон (1512–1537)
3. Аванишхон (1537 й., бир неча ой)
4. Шайбоний Убайдуллахон (1537–1538, бир неча ой)
5. Ҳожимхон (Ҳожи Муҳаммадхон) (1558–1593)
6. Шайбоний Абдуллахон II (1593–1598)
7. Ҳожимхон (1598–1602)
8. Араб Муҳаммадхон (1602–1623)
9. Исфандиёрхон (1623–1643)
10. Абулғозихон (1643–1663)
11. Анушахон (1663–1687)
12. Арангхон (Эранг, Эрнак) (1688–1690)
13. Шоҳниёзхон (1690–1707)
14. Араб Муҳаммад (1707–1715)
15. Шерғозихон (1715–1728)
16. Элбарсхон (1728–1740)
17. Нодиршоҳ (Эрон шоҳи) (1740)
18. Абулғозихон II (1741–1747)
19. Таййибхон (Каипхон) (1747–1757)
20. Темур Ғозихон (1757–1763)
21. Тавкахон (1763 й., бир неча ой)

Хива қўнғиротлари сулоласи

1. Муҳаммад Амин иноқ (1763–1790)
2. Аваз иноқ (1790–1804)
3. Элгузархон (1804–1806)
4. Муҳаммад Раҳимхон I (1806–1825)
5. Оллоқулихон (1825–1842)
6. Раҳимқулихон (1842–1845)

¹⁵ Сағдуллаев А. С. ва бошқ. Ўзбекистон тарихи... – Б. 253. Муаллиф томонидан қисман ўзгартиришлар киритилди.

7. Муҳаммад Аминхон (1845–1855)
8. Абдуллахон (1845 й., беш ярим ой: 20 март – 27 август)
9. Қутлуғ Муродхон (1855 й., тўрт ярим ой)
10. Саййид Муҳаммадхон (1856–1864)
11. Муҳаммад Раҳимхон II (Феруз) (1864–1910)
12. Саййид Исфандиёрхон (1910–1918)
13. Саййид Абдуллахон (1918–1920, амалда Жунайдахон)

6-§. Сўнгги ўрта асрларда қорақалпоқлар (сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаёт)¹⁶

Тадқиқотчилар милоддан аввалги VI асрга оид Беҳистун ёзуваридида эслатилган сака тиграхаудалар (чўққи қалпоқли саклар)ни ҳозирги Қорақалпоғистон ҳудудида яшаган қабилалар деб ҳисоблайдилар. Манбаларга кўра, милоднинг VI–VIII асрларида Орол денгизи атрофларида бижанак ва ўғуз этник гуруҳлари шаклланади. Тадқиқотларга кўра, бижанак қабилалари қорақалпоқларнинг аجدоди ҳисобланади. Қорақалпоқ халқи шакллана бошлаган VIII–X асрларда Орол атрофи Кердер вилояти деб юритилган. Мўғул босқини натижасида Амударё тўғони бузиб ташлангач, Кердер вилояти сувсиз қолади ва бу ердаги қорақалпоқларнинг бир қисми Волга ва Урал дарёлари бўйларига, Сирдарёнинг юқори оқимларига кўчиб кетадилар.

Ўрта асрларга (X–XII) оид рус манбаларида қорақалпоқлар «черные клобуки», маҳаллий манбаларда эса «қора бўркли» номи билан тилга олинади. «Қорақалпоқ» этнонимининг қачон пайдо бўл-

¹⁶ Ушбу параграфни ёзишда «История Узбекистана» (Коллектив авторов. – Ташкент: Фан, 1993) китобидан кенг фойдаланилди.

ганлиги номаълум. Ҳар ҳолда 1598 йил Абдуллахон II томонидан Сифноқдаги муқаддас Зиёвиддин мақбарасига берилган ёрликда қорақалпоқлар шу ном билан тилга олинган. Кейинги давр манбаларига кўра, XVI асрда қорақалпоқларнинг айрим гуруҳлари Волга, Урал, Эмба дарёлари оралиғида, шунингдек, Бухоро хонлиги ҳудудларига ўрнашадилар. XVII асрдан бошлаб то XVIII аср ўрталарига қадар қорақалпоқлар Сирдарёнинг ўрта ва қуйи оқими бўйлаб жойлашиб, кичик жуз қозоқлари билан қўшничиликда яшайдилар. Бу даврда улар ҳам иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан қозоқ хонларига тобе бўлганлар. Уларнинг бошқаруви қозоқ султонлари қўлида бўлган.

Қозоқ ҳукмдори Тавкахон (1680–1718) ҳукмронлиги даврида қорақалпоқларни унинг ўғилларидан бири бошқарган. 1694 йилдан бошлаб Тавкахоннинг ўғли Табурчак султон қорақалпоқларга бош бўлган бўлса, 1709 йилдан Табурчакнинг ўғли Каип султон уларга бошчилик қилган. 1722 йилдан бошлаб қорақалпоқлар хони Эшмуҳаммадхон бўлади. Кейинроқ эса, XVIII асрнинг 30-40-йилларида қорақалпоқлар кичик жуз хони Абулхайр тасарруфига ўтадилар.

Қорақалпоқлар қозоқ хонларига ҳар йили кўп миқдорда ғалла, 2000 тагача отлик сарбозлар бериб туришлари, қозоқларнинг рус чегаралари, Бухоро ва Хивага ҳарбий юришларида иштирок этишлари лозим бўлган. Шунингдек, улар ўз ҳудудларидан ўтган карвонлардан қозоқ султонлари учун бож олганлар.

XVIII асрнинг биринчи чорагига келиб савдо-сотиқнинг ривожланиши натижасида қорақалпоқларнинг Бухоро ва Хива билан алоқалари кучайиб, бошқирдлар, улар орқали эса Россия билан ўзаро алоқалар йўлга қўйилади. 1721 йилга оид ман-

бада «қорақалпоқлар Бошқирдистон (Башкирия) га кўплаб келадилар..., шунингдек, бошқирдлар..., қорақалпоқларга дўстлари билан келадилар ва ҳар йили бир ой ёки уч ҳафтадан бир-бирлариникида яшайдилар» дея маълумот берилади. Шунингдек, бу даврда турли ҳудудларда яшаётган қорақалпоқлар орасида бирлашишга интилиш ҳаракати бошланиб, Сирдарё қорақалпоқларининг Зарафшон воҳаси ва Хоразм қорақалпоқлари билан алоқалари йўлга қўйилади. Буларга асосий сабаб – жунғорлардан кутилаётган ҳужум хавфи эди. Шунинг учун ҳам 1721-1722 йилларда Россия ҳукумати билан қорақалпоқлар ўртасида элчилар алмашинган эди. 1723 йилда жунғор ҳукмдори Цеван Рабдон қўшинлари Қозоқ хонлиги ерларига бостириб кирадилар. Жунғорларга қаршилик кўрсата олмаган қозоқларнинг катта қисми турли томонларга тарқалиб кетдилар. Қорақалпоқларнинг бир қисми Сирдарёнинг юқори оқимлари бўйлаб Тошкент ва унинг жануби-ғарбига, бир қисми эса Сирдарёнинг қуйи оқимига, Орол бўйларига кетиб қоладилар. Биринчи гуруҳ жунғорларга, иккинчи гуруҳ эса кичик жуз қозоқларига тобе бўлиб қолдилар.

XVIII асрнинг 30-40-йиллари бошларида қорақалпоқларнинг Россия билан элчилик алоқалари яна йўлга қўйилади. 1743 йилда Маманбий бошчилигидаги қорақалпоқ элчилари Петербургда Россия ҳукмдори Елизаветанинг «ҳомийлик» ҳақидаги ёрлиғини оладилар. Бундан ғазабланган кичик жуз қозоқлари хони Абулхайр ўша йили Оролбўйи қорақалпоқларига ҳужум қилиб, уларни талон-торож қилади. Абулхайрхоннинг ҳужуми қорақалпоқларнинг Жонидарёга ҳаракатларини кучайтиради. 1746-1747 йилнинг қишида қорақалпоқлар ўрта жуз қозоқ ҳукмдори Аблай султон ҳужумига дучор бўладилар.

Қозоқ хонлари ва султонларининг ҳужумларига дош беролмаган Оролбўйи қорақалпоқларининг бир қисми Сирдарёнинг юқори оқимларига кетиб қолишга мажбур бўладилар. Асосий қисми эса, жануби-ғарб томон, Хива хонлиги чегараларига, Қувондарё ва Жонидарё оралигидаги ҳудудларга ўрнашадилар.

1748 йилда ўрта жуз султони Бароқ ўзининг тарафдорлари ёрдамида Абулхайрни ўлдиради. Абулхайрнинг ўғли Нурали хон деб эълон қилинади. Аммо, унинг ҳокимиятини барча кичик жуз қабул қилмайди. Йирик зодагонлар султон Ботирни хон дея эътироф этганлари боис, кичик жуз икки ҳокимликка бўлиниб кетади. Шунингдек, Сирдарёнинг қўйи оқимидаги кўчманчиларга бошчилик қилаётган Абулхайрнинг яна бир ўғли Эрали султон ўзини акаси Нурали султондан мустақил ҳисоблар эди.

1762 йилда султон Эрали Сирдарё бўйларида қолган қорақалпоқлар устига юришлар қилиб, уларни Жонидарё ва Орол мулкларига кўчишга мажбур қилади. XVIII–XIX аср бошларида бутун Қувондарё ва Жонидарё ҳавзалари қорақалпоқларнинг мулклари эди. Бу ерда улар Оролбўйи ўзбеклари ва қорақалпоқлари билан нафақат сиёсий иттифоқда бўладилар, балки этник жиҳатдан ҳам аралашиб кетадилар. Улар иттифоқчиликда қозоқ хонлари ва султонлари, Хива хонларига қарши курашлар олиб борадилар.

Бу даврда қорақалпоқлар **бийлар маслаҳатлари** орқали бошқарилган. Ҳар бир қабила уюшмасига йирик ер мулки ва чорва эгаси бўлган **бийлар** бошчилик қилган. Бир қанча қабила ва урувлар бирлашмаси **ўн тўрт уруғ (он тор уруғ)ни** манғит уруғи бийлари бошқарган.

XVIII асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб қорақалпоқлар ва Хива ҳукмдорлари ўртасида ку-

рашлар авж олади. Муҳаммад Амин иноқ Хива хонлиги марказий ҳокимиятини кучайтириш сиёсатини олиб бориб, қорақалпоқларни хонликка бўйсундиради. Хива хонлигида Муҳаммад Амин иноқ ва унинг ўғли Аваз иноқ ҳукмронлигида қорақалпоқлардан сохта хонлар (Ортиқғозихон, Ёдгорхон, Абулғозихон IV, Абулғозихон V) сайланган. Шунга қарамасдан, қорақалпоқларнинг Хива ҳукмдорларига қарши курашлари узоқ йиллар давом этади. Муҳаммад Амин иноқ кейинчалик эса, Муҳаммад Раҳимхон I даврларида қорақалпоқларнинг қолдован уруғи бошлиғи Ойдўстбийга қатор имтиёзлар берилади. Аммо, бу ҳам натижа бермай Ойдўстбий, охир-оқибат, Хива хонига қарши қорақалпоқларни қўзғатади ва бу қўзғолон шафқатсизларча бостирилади.

XIX аср қорақалпоқларнинг ижтимоий тизимида уруғ-қабилачилик анъаналари сақланиб қолган эди. Қорақалпоқлардаги ижтимоий табақаланиш натижасида бир томонда бойлар, йирик ер эгалари, йирик чорвадорлар, иккинчи томонда эса бойлар қўлида ишлаб кун кўрувчи камбағал фуқаролар ажралиб турган. Хоразмдаги қорақалпоқларга ерлар хон томонидан қабила ва уруғлар фойдаланиши учун берилган бўлса-да, аслида энг яхши ерлар уруғ ва қабила бошлиқларига тегишли бўлган.

Қорақалпоқлар яшайдиган ҳудудларда Хива хонлигида мавжуд бўлган ер эгаллигининг уч тури – давлат (хон) ерлари, йирик ер эгаларининг мулк ерлари, диний муассасаларга тегишли бўлган вақф ерлари сақланиб қолган. Қорақалпоқларда бийлар, оталиқлар, бегларбеги, бойлар, савдогарлар, қози, раис, мироблар, ҳарбий бошлиқлар (ботирлар) ҳамда уламолар – муллалар, эшонлар, охунлар қабилар йирик ер эгалари ҳисобланган. Деҳқонлар асосан кам ерли бўлиб, уларнинг ерлари бир-икки

танобдан ошмаган. Кам ерли ёки, умуман, ерсиз деҳқонлар давлат, мулк ва вақф ерларидан фойдаланиб, бунинг эвазига ҳосилнинг маълум қисмини ер эгаларига берган ёки ер эгасига ишлаб бериш мажбуриятини бажарган. Ерсиз қорақалпоқ деҳқонларининг кўпчилиги Хоразмнинг жанубига, ўзбеклар ва туркманлар бойларининг ерларига ишлаш учун борганлар.

Энг яхши яйлов ерлари, кўллар, қамишзорлар қорақалпоқ зодагонларига тегишли бўлган. Барча ерлардан фойдаланиш улар ихтиёрида бўлиб, сувдан фойдаланиш ҳам бундан мустасно эмас эди. Қорақалпоқ жамиятида ижтимоий табақаланиш чорвачилик хўжаликларида ҳам кўзга ташланади. Амалдорлар ва руҳонийлар йирик чорва эгалари бўлган. Улар бир неча минглаб чорва молларига эгалик қилганлар.

XIX асрнинг иккинчи ярмига қадар қорақалпоқлардаги асосий маъмурий мансаблар уруф бошлари **бий, жузбасы (юзбоши), маҳрам (закот йиғувчи), мироб, қози, раис** кабилар эди. Улардан асосийси бий бўлиб, бийлар ўз қабила ёки уруғларидан хон хазинасига солиқлар йиғиш, уруф ёки қабила ичидаги можароларни ҳал қилиш, жумладан, ер-сув муносабатлари ва жинсий ишларни ҳал этиш вазифаларини бажарганлар.

XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб бийларнинг ҳуқуқлари чегараланади. Хива хони Саййид Муҳаммадхон қорақалпоқларнинг бошқарув тизими учун кўшимча иккита ноиб, олтита оталиқ, иккита бегларбеги ва битта оғабий мансабларини жорий этади. Булар орасида **оғабий** энг юқори мансаб бўлиб, қолганлари унга бўйсунганлар. Қорақалпоқлардаги бошланғич маъмурий бирлик – **овулдар** бўлиб, уларни жамиятнинг ҳукмрон табақалари вакиллари бўлган **оқсоқоллар кенгаши**

бошқарган. Қорақалпоқларнинг асосий маъмурий маркази Амударёнинг ўнг қирғоғида Чимбой, чап қирғоғида эса, Қўнғирот бўлган.

Қорақалпоқлар бўйсундирилганидан сўнг уларга ҳам хонликдаги солиқ, тўлов ва мажбуриятлар жорий этилади. XIX аср бошларидан бошлаб, қорақалпоқлар ҳали янги ерларга жойлашиб, ўзлаштириб олмаганликларига қарамай Хива хонлари маҳсулот тўловларини талаб қила бошладилар. Ундан ташқари, доимий йиллик солиқ (20 минг тилла ҳажмида) **салғут-кесма** солиғи жорий этилади. Энг оғир мажбуриятлардан бири қорақалпоқлар хон кўшинларидаги 2 минг аскарни боқишлари ва кўшин учун навкар бериш эди. Шу билан биргаликда, аҳоли ариқ ва каналлар қазिश ҳамда тозалаш ишларига (ҳашар) жалб этилган.

Хива хонлари қорақалпоқларни бўйсундирганидан сўнг (XIX асрнинг бошлари) уларнинг Хоразмда, Амударёнинг ҳар иккала қирғоғида жойлашуви жараёни асосан тугалланади. Чап қирғоқ қорақалпоқлар Қўнғирот ва Хўжайли оралиғида, Шуманай канали ҳавзасида жойлашган бўлсалар, ўнг қирғоқ қорақалпоқлар Кўкўзак, Кечитли каналлари, Амударё бўйларида, Кўшканатав этакларида жойлашадилар.

XIX аср бошларида қорақалпоқларнинг иқтисодий аҳволи анча оғир эди. Янги ерларга жойлашган бу аҳоли ерларни ўзлаштириш учун, даштни ҳосилдор ерларга айлантириш учун сугориш тизими яратиши лозим эди. Бу эса, албатта, катта куч, меҳнат ва вақт талаб этар эди.

Амударё ҳавзасидаги қорақалпоқларнинг асосий хўжалик тури деҳқончилик эди. XIX асрнинг биринчи чорағида бу ерда учта қорақалпоқ деҳқончилик воҳалари: Қаллиқўл, Кўшканатав ва Кегейли шаклланади. Чап қирғоқ Амударё шакл-

ланган Қаллиқўл воҳаси Ловдин, Шанглибасув, Шуманай, Қиёт-Жарган каналларидан сув олган. Ўнг қирғоқ Амударё, ҳозирги Чимбой шаҳрининг шимоли-ғарбида шаклланган Кўшканатав воҳаси Амударёнинг табиий ирмоғи Қорабайлидан сув олган. Хитой ва қипчоқ қабилаларининг ерлари бўлган бу воҳа XIX асрнинг биринчи ярмида қорақалпоқларнинг муҳим деҳқончилик воҳаси эди.

XIX асрнинг ўрталарига келиб қорақалпоқлар жойлашган ҳудудларда яна иккита – Чимбой ва Қўнғирот хўжалик туманлари шаклланади. Бутун XIX аср давомида қорақалпоқлар хўжалик ҳаётининг асосини қуйидаги бешта – Чимбой, Давқара, Таллиқ, Қўнғирот, Хўжайли каби хўжалик туманлари ташкил этган эди. Таъкидлаш лозимки, бу хўжалик туманларидаги деҳқончиликнинг ҳолати Амударё суви билан боғлиқ бўлган. Табиат инжиқликларига қарамасдан (сув тошқини, қурғоқчилик, қишнинг эрта ёки кеч келиши) қорақалпоқлар деҳқончилик хўжаликларини ривожлантириб борганлар.

Қорақалпоқ хўжаликларида ерга хўкиз қўшилган омов ва мола билан ишлов берилган бўлиб, асосан, бугдой, шоли, жўхори, сули, канош, беда, қовун, тарвуз, қовоқ, мош, нўхат каби маҳсулотлар асосан ички эҳтиёжлар учун етиштирилган.

XIX асрнинг ўрталаридан бошлаб Қўнғирот хўжаликларида пахта етиштириш йўлга қўйилган. Қорақалпоқ боғдорчилигида жийда, ўрик, шафтоли, олма кўплаб етиштирилган.

Аҳоли чорвачилигида йирик шохли ҳайвонларни кўпайтириш устулик қилган. Уй чорвачилигида жуни, териси, сути ва гўшти учун кўплаб эчки ва қўйлар боқилган. Отлар кам боқилган. Туялар фақат бойлардагина бўлган. От ва туялардан юк ташиш ва чигир айлантиришда ҳам ишлатилган. Хўжаликда балиқчилик ҳам ривожланган. Балиқчилар

Орол, Қуванишдарё, Амударё ва Давқар, Қўнғирот, Қора Терен кўлларида тирикчилик қилганлар. Қорақалпоқлар деҳқончиликдан бўшаган куз ва қиш ойларида овчилик билан ҳам шуғулланганлар.

Қорақалпоқларда ҳунармандчиликнинг темирчилик, тикувчилик, тўқувчилик, косиблик, кулолчилик, заргарлик, дурадгорлик каби кўплаб турлари ривожланган эди. Деҳқончиликда бўлгани каби ҳунармандчиликда ҳам асосий маҳсулотлар ички эҳтиёж учун ишлаб чиқарилган. Кўпчилик усталар ўз овуллари учун маҳсулот ясаганлар ва улар меҳнати учун ғалла ва чорва олганлар.

Сўнгги ўрта асрларда Хива хонлигининг шимолдан ўтган савдо-қарвон йўллари Чимбой, Хўжайли, Қўнғирот, Қўҳна Урганч шаҳарларини Хива билан боғлаган. Ундан ташқари, Хивани Казалинск билан боғлайдиган йўл Чимбой орқали ўтган. Волгабўйи, Уралск, Оренбургдан Устюрт орқали Хивага келадиган яна бир йўл Қўнғирот яқинидан ўтган. XIX асрдан бошлаб Хива хонлигининг савдо алоқаларида қорақалпоқлар фаол иштирок эта бошлаганлар. Улар хонлик бозорларида бугдой, чорва ва балиқ маҳсулотларини сотиб, рус, Хива ва Бухоро маҳсулотлари (кундалик эҳтиёж моллари)ни харид қилганлар – қорақалпоқларнинг Қўнғирот, Хўжайли, Манғит, Чимбой, Шўраҳон каби шаҳарларининг савдо-сотикдаги аҳамияти катта эди.

Сўнгги ўрта асрлар қорақалпоқ халқи маданияти офир табиий шароит, Хива хонларига тобелик заминидан бўлса-да, ўзига хос йўналишларида шаклланиб, раванқ топади. Қорақалпоқларнинг катта қисми Қўнғирот, Қиёт, Чимбой, Нукус, Қипчоқ, Манғит, Жангақалъа, Ойдўстқалъа, Эрназарқалъа, Қўкўзак, Эшонқалъа каби шаҳар ва қалъалар қорақалпоқ халқи томонидан яратилган маданий ва меъморилик ёдгорликларининг маркази ҳисобланган.

ланган Қаллиқўл воҳаси Ловдин, Шанглибасув, Шуманай, Қиёт-Жарган каналларидан сув олган. Ўнг қирғоқ Амударё, ҳозирги Чимбой шаҳрининг шимоли-ғарбида шакланган Кўшканатав воҳаси Амударёнинг табиий ирмоғи Қорабайлидан сув олган. Хитой ва қипчоқ қабилаларининг ерлари бўлган бу воҳа XIX асрнинг биринчи ярмида қорақалпоқларнинг муҳим деҳқончилик воҳаси эди.

XIX асрнинг ўрталарига келиб қорақалпоқлар жойлашган ҳудудларда яна иккита – Чимбой ва Қўнғирот хўжалик туманлари шаклланади. Бутун XIX аср давомида қорақалпоқлар хўжалик ҳаётининг асосини қуйидаги бешта – Чимбой, Давқара, Таллиқ, Қўнғирот, Хўжайли каби хўжалик туманлари ташкил этган эди. Таъкидлаш лозимки, бу хўжалик туманларидаги деҳқончиликнинг ҳолати Амударё суви билан боғлиқ бўлган. Табиат инжиқликларига қарамасдан (сув тошқини, қурғоқчилик, қишнинг эрта ёки кеч келиши) қорақалпоқлар деҳқончилик хўжаликларини ривожлантириб борганлар.

Қорақалпоқ хўжаликларида ерга хўкиз қўшилган омов ва мола билан ишлов берилган бўлиб, асосан, буғдой, шоли, жўхори, сули, каноп, беда, қовун, тарвуз, қовоқ, мош, нўхат каби маҳсулотлар асосан ички эҳтиёжлар учун етиштирилган.

XIX асрнинг ўрталаридан бошлаб Қўнғирот хўжаликларида пахта етиштириш йўлга қўйилган. Қорақалпоқ бовдорчилигида жийда, ўрик, шафтоли, олма кўплаб етиштирилган.

Аҳоли чорвачилигида йирик шохли ҳайвонларни кўпайтириш устунлик қилган. Уй чорвачилигида жун, териси, сути ва гўшти учун кўплаб эчки ва қўйлар боқилган. Отлар кам боқилган. Туялар фақат бойлардагина бўлган. От ва туялардан юк ташиш ва чигир айлантиришда ҳам ишлатилган. Хўжаликда балиқчилик ҳам ривожланган. Балиқчилар

Орол, Қуванишдарё, Амударё ва Давқар, Қўнғирот, Қора Терен кўлларида тирикчилик қилганлар. Қорақалпоқлар деҳқончиликдан бўшаган куз ва қиш ойларида овчилик билан ҳам шуғулланганлар.

Қорақалпоқларда ҳунармандчиликнинг темирчилик, тикувчилик, тўқувчилик, косиблик, кулолчилик, заргарлик, дурадгорлик каби кўплаб турлари ривожланган эди. Деҳқончиликда бўлгани каби ҳунармандчиликда ҳам асосий маҳсулотлар ички эҳтиёж учун ишлаб чиқарилган. Кўпчилик усталар ўз овуллари учун маҳсулот ясаганлар ва улар меҳнати учун ғалла ва чорва олганлар.

Сўнгги ўрта асрларда Хива хонлигининг шимолдан ўтган савдо-карвон йўллари Чимбой, Хўжайли, Қўнғирот, Кўҳна Урганч шаҳарларини Хива билан боғлаган. Ундан ташқари, Хивани Казалинск билан боғлайдиган йўл Чимбой орқали ўтган. Волгабўйи, Уралск, Оренбургдан Устюрт орқали Хивага келадиган яна бир йўл Қўнғирот яқинидан ўтган. XIX асрдан бошлаб Хива хонлигининг савдо алоқаларида қорақалпоқлар фаол иштирок эта бошлаганлар. Улар хонлик бозорларида буғдой, чорва ва балиқ маҳсулотларини сотиб, рус, Хива ва Бухоро маҳсулотлари (кундалик эҳтиёж моллари)ни харид қилганлар – қорақалпоқларнинг Қўнғирот, Хўжайли, Манғит, Чимбой, Шўрахон каби шаҳарларининг савдо-сотиқдаги аҳамияти катта эди.

Сўнгги ўрта асрлар қорақалпоқ халқи маданияти оғир табиий шароит, Хива хонларига тобелик заминда бўлса-да, ўзига хос йўналишларида шаклланиб, раванқ топади. Қорақалпоқларнинг катта қисми Қўнғирот, Қиёт, Чимбой, Нукус, Қипчоқ, Манғит, Жангақалъа, Ойдўстқалъа, Эрназарқалъа, Кўкўзак, Эшонқалъа каби шаҳар ва қалъалар қорақалпоқ халқи томонидан яратилган маданий ва меъморчилик ёдгорликларининг маркази ҳисобланган.

Манбаларга кўра, қорақалпоқларда ёшлар саводини даставвал мактабларда чиқарганлар. Ушбу бошланғич мактабларда 5-6 ёшдан бошлаб қабул қилинган ўқувчилар Куръон ва Ҳадисларни ўқиш ва тиловат қилишни ўрганганлар. Мактабда саводини чиқарган ёшлар Хива ва Бухоро мадрасаларида, қорақалпоқларнинг Қорақум Эшон, Калила охун, Эгамберган охун, Ойибет эшон, Эшонқалъа мавзеларидаги мадрасаларда таълим олганлар.

Қозоқ маърифатпарвар олими Чўқон Валихонов ўз даврида «қорақалпоқлар саҳродаги биринчи шоир ва кўшиқчилар...», минглаб дostonлар, қиссалар, кўшиқларни қорақалпоқлар ёдда сақлаганлар», дея бежизга айтмаган эди.

Дарҳақиқат, қорақалпоқларнинг қаҳрамонлик дostonлари қадимдан маълум. Улардан «Кирққиз», «Алпомиш», «Кўблан», «Маспошшо», «Эдигей» кабиларда қорақалпоқларнинг воқеаларга бой тарихи куйланади. Бу даврда қорақалпоқ халқида жирав-бахшичилик ривожланган бўлиб, Жиен жирав (1730–1784), Шанкай жирав (1814–1884), Жисмурат жирав (1836–1908) кабилар машҳур эди. XIX аср қорақалпоқ шоирлари Жиен жиравни «қорақалпоқ поэзиясининг отаси» деб атаганлар.

Қорақалпоқ машҳур шоирларидан бири Кунхўжа Иброҳим ўғли (Жисмурат, 1799–1830) бўлиб, унинг умри муҳтожликда ўтган. Унинг «Ўроқчилар», «Оққамиш», «Чўпонлар» каби шеърлари машҳурдир. Ажиниёз Касибай ўғли (1811–1878) ҳам қорақалпоқ халқининг машҳур шоирларидан биридир. Ажиниёз шеърларида ватанпарварлик ва инсонпарварлик ғоялари устунлик қилади. Шоирнинг «Бўзатов» дostonида қорақалпоқ халқининг бошқа юртларга мажбуран кўчиб кетиши куйланади. Бердимурод Қаргабой ўғли Бердақ (1827–1900) қорақалпоқ классик адабиётининг

машҳур намояндаларидан биридир. Унинг ижодида қорақалпоқ халқининг XIX асрдаги ижтимоий-иқтисодий ҳаёти акс этган.

Шундай қилиб, 1873 йилда Россия ҳукумати билан тузилган Гандимиён шартномасига кўра, Хива хонлиги Россия вассалига айланади. Амударёнинг ўнг қирғоғида яшайдиган қорақалпоқлар ҳудудлари Россияга кўшиб олинади. Бу ҳудудларда Амударё бўлими ташкил этилади ва 1877 йилдан у Туркистон генерал-губернаторлигининг Сирдарё вилояти таркибига кўшилади. Қорақалпоқларнинг Амударёнинг чап соҳилида яшайдиган кам қисми 1920 йилга қадар яна Хива хонлигига тобе бўлиб қолади.

Хожа Самандар Термизийнинг «Дастур ул-мулук (Подшоҳларга қўлланма)» асарида¹⁷ келтирилган, қўлида давлат бошқаруви бўлган ҳукмдорларга қаратилган ҳикматлардан намуналар

*Адолат дастини тутгайки яхши шоҳ,
Анга пушти паноҳ бўлгай ўзи Оллоҳ.
Адолатдан қўлин тортса агар султон,
Ситаминдан вилоятлар бўлур вайрон.*

Азизим, бир тола хасга арзимайдиган махлуқсифатлар ҳамиша ўз бошларини зулм ва ситам охуридан кўтармайдилар. Подшоҳнинг асов оти каби бевақт, ўринсиз ўжарлик, итоатсизлик қиладилар. Бундайларни тил қамчиси билан жазола, токи

¹⁷ Хожа Самандар Термизий. Дастур ул-мулук: Подшоҳларга қўлланма. // Форс-тожик тилидан эркин таржима, сўзбоши, изоҳлар муаллифи: Ж.Эсонов. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1997. – Б. 272.

Манбаларга кўра, қорақалпоқларда ёшлар саводини даставвал мактабларда чиқарганлар. Ушбу бошланғич мактабларда 5-6 ёшдан бошлаб қабул қилинган ўқувчилар Куръон ва Ҳадисларни ўқиш ва тиловат қилишни ўрганганлар. Мактабда саводини чиқарган ёшлар Хива ва Бухоро мадрасаларида, қорақалпоқларнинг Қорақум Эшон, Калила охун, Эгамберган охун, Ойибет эшон, Эшонқалъа мавзеларидаги мадрасаларда таълим олганлар.

Қозоқ маърифатпарвар олими Чўқон Валихонов ўз даврида «қорақалпоқлар саҳродаги биринчи шоир ва кўшиқчилар...», минглаб дostonлар, қиссалар, кўшиқларни қорақалпоқлар ёдда сақлаганлар», дея бежизга айтмаган эди.

Дарҳақиқат, қорақалпоқларнинг қаҳрамонлик дostonлари қадимдан маълум. Улардан «Қирққиз», «Алпомиш», «Кўблан», «Маспошино», «Эдигей» кабиларда қорақалпоқларнинг воқеаларга бой тарихи куйланади. Бу даврда қорақалпоқ халқида жирав-бахшичилик ривожланган бўлиб, Жиен жирав (1730–1784), Шанкай жирав (1814–1884), Жисмурат жирав (1836–1908) кабилар машҳур эди. XIX аср қорақалпоқ шоирлари Жиен жиравни «қорақалпоқ поэзиясининг отаси» деб атаганлар.

Қорақалпоқ машҳур шоирларидан бири Кунхўжа Иброҳим ўғли (Жисмурат, 1799–1830) бўлиб, унинг умри муҳтожликда ўтган. Унинг «Ўроқчилар», «Оққамиш», «Чўпонлар» каби шеърлари машҳурдир. Ажиниёз Касибай ўғли (1811–1878) ҳам қорақалпоқ халқининг машҳур шоирларидан биридир. Ажиниёз шеърларида ватанпарварлик ва инсонпарварлик ғоялари устунлик қилади. Шоирнинг «Бўзатов» дostonида қорақалпоқ халқининг бошқа юртларга мажбуран кўчиб кетиши куйланади. Бердимурод Қарғабой ўғли Бердақ (1827–1900) қорақалпоқ классик адабиётининг

машҳур намояндаларидан биридир. Унинг ижодида қорақалпоқ халқининг XIX асрдаги ижтимоий-иқтисодий ҳаёти акс этган.

Шундай қилиб, 1873 йилда Россия ҳукумати билан тузилган Гандимиён шартномасига кўра, Хива хонлиги Россия вассалига айланади. Амударёнинг ўнг қирғоғида яшайдиган қорақалпоқлар ҳудудлари Россияга кўшиб олинади. Бу ҳудудларда Амударё бўлими ташкил этилади ва 1877 йилдан у Туркистон генерал-губернаторлигининг Сирдарё вилояти таркибига кўшилади. Қорақалпоқларнинг Амударёнинг чап соҳилида яшайдиган кам қисми 1920 йилга қадар яна Хива хонлигига тобе бўлиб қолади.

Хожа Самандар Термизийнинг «Дастур ул-мулук (Подшоҳларга қўлланма)» асарида¹⁷ келтирилган, қўлида давлат бошқаруви бўлган ҳукмдорларга қаратилган ҳикматлардан намуналар

*Адолат дастини тутгайки яхши шоҳ,
Анга пушту паноҳ бўлгай ўзи Оллоҳ.
Адолатдан қўлин тортса агар султон,
Ситаминдан вилоятлар бўлур вайрон.*

Азизим, бир тола хасга арзимайдиган махлуқсифатлар ҳамиша ўз бошларини зулм ва ситам охуридан кўтармайдилар. Подшоҳнинг асов оти каби бевақт, ўринсиз ўжарлик, итоатсизлик қиладилар. Бундайларни тил қамчиси билан жазола, токи

¹⁷ Хожа Самандар Термизий. Дастур ул-мулук: Подшоҳларга қўлланма. // Форс-тожик тилидан эркин таржима, сўзбоши, изоҳлар муаллифи: Ж.Эсонов. – Тошкент: Ф.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1997. – Б. 272.

уларнинг зарари бошқаларга тегмасин. Чунки давлат сардорининг сиёсат низоми шундай бўлади.

Раҳбар рўй бераётган бедодликни қаҳр болтаси билан чошиб, ер билан яксон қилмаса, замон боғидаги тилаклар, орзулар ниҳоли хазон бўлади.

Азизим, ҳамма вақт мамлакат аҳволи ва халқ фаровонлиги учун зарур бўлган нарсаларни бунёд этиш йўлида саъй-ҳаракат қилган, тиниб-тинчи-маган ва бундай одатни ҳамиша ўз хотири саҳифаларига нақш этиб, марҳамат майдонида халқ бошига шафқат ва меҳрибонлик байроғини жиловлантириб, баланд кўтарган подшоҳгина ўз вазифасини адо этган бўлади.

Азизим, агар ҳар қандай подшоҳ одамлар билан бирга бўлиш, бирга тирикчилик қилиш учун дўстлик, хурсандчилик режасини тузмаса, халққа ғамхўр бўлишдан, мамлакатни обод қилишдан қўл тортса, айш-ишрат, ўйин-кулгига берилиб, қулоқларини фақат чанг ва уднинг баланд бақриқ-нағмалари билан банд қилиб, ҳар бир дилтангнинг ҳазн ноласини эшитмаса, оқибатда, халқни ҳам, мамлакатни ҳам хароб қилади.

Азизим, донишмандлар «Чапми подшоҳ – гўши подшоҳ дейдилар». Бунинг маъноси шуки, подшоҳнинг кўзи ҳамиша қулоғида бўлиши керак. Чунки у мамлакатида юз бераётган воқеаларнинг ҳаммасини ўз кўзи билан кўриш имкониятга эга эмас. Унинг атрофини камар сингари ўраб олган кишилар – ҳокимлар, мансаб соҳиблари шохни ранжитмаслик учунми ёки бирор қабиҳ ният биланми, мамлакатда содир бўлаётган кўнгилсиз, нобоп ҳолатларни шохга хабар қилмайдилар. Шу сабаб подшоҳнинг ҳеч қандай мансаб-мартабага эга бўлмаган, нафсини тийган дарвишсифат озод одамлари – дўстлари бўлиши лозим. Чунки дар-

вишсифат кишилар оламни кезиб, халқ орасида бўлиб, подшоҳнинг қайси ҳокими, қозиси, миршаби адолатни ўзига қарор қилиб олганлиги, қайси бирлари ришват олишни, адолатсизликни ўзига касбу қор қилиб олганликларини подшоҳ билан бўлган суҳбатлари жараёнида, ҳукмдорнинг эркин, озод одамлари бўлганликлари боис, ҳеч тап тортмай, тортинмай, қўрқмай айтиш имкониятига эга бўладилар. Подшоҳ ушбу озод, эркин дўстларининг ҳикояларини ўз қулоғи билан эшитиб, адолатли ҳокимлар, қозилар, миршабларга лутф, марҳаматлар кўрсатади, ришватга ҳирс кўйган, адолатсиз ҳокимларни жазолайди.

Азизим, оламни безатувчи ўткир ақл ҳамма вақт ва ҳар қандай ҳолатда ҳам одил қози вазифасини ўтаган. Чунки одам табиати бошқа тирик мавжудотдан фақат ақли билан ажралиб туради.

Азизим, подшоҳ хизмати ва мол-мулкни икки тоифа кишилар бошқариши амалда, тажрибада исботланган. Биринчи тоифа – билимдон, ақли, зийрак, сўзга уста, ширинзабон бўлади. Зийрак, чакқон одам душманнинг ҳар ҳамласига чап бериб, омон қолади. Ширинзабон сўз устаси бўлган кишининг душмани бўлмайди. У ҳар қандай андишасиз, ҳасадчи, ичи қора душманни ўзига ром эта билади. Иккинчиси – кучсиз, ақли заиф одам бўлиб, муҳолифнинг қийноқларига одатла-ниб, забунлик юкини зиммасига олади, беномус-лик қалқони билан юзини тўсади, яъни малъунлик, хорлик қалқонини юзига парда қилиб олади.

Азизим, ҳакимлар-донишмандлар айтган эканларки, одам уч нарсани ўз ихтиёри билан қабул қилишга рози бўлмаслиги лозим: биринчиси – султон хизматини, иккинчиси – гумон, шубҳага ишониб, уни аниқламасдан туриб, заҳар ичиш – ўзини ўлдиришни, учинчиси – сирни ошкор қилишни.

Азизим, ҳамма дўстларингга ўз сирингни айтма ва душманларингга ҳам зулм қилишни ҳаддан оширма. Зеро вақт ўтиши билан дўст душманга, душман дўстга айланиши эҳтимоли бор.

Азизим, ғарибларга, мискин бечораларга, сadoқатли, сахий дўстларга ҳожатбарорлик қилиш дину диёнат олдида ҳам, одамлар олдида ҳам тақдирлашга лойиқ ишдир. Бундай саодатли, олижаноб иш киши обрў-эътиборининг ўсишига ҳам, ички ва ташқи дунёси, маънавиятининг камол топишига ҳам асос бўлади.

Азизим, вазир ўзининг тиниқ, равшан ақл шамъи билан мамлакат кулбаларини ёритиши, тўғри, хайрли фикри, мулоҳазалари билан мингта тугунни осонлик билан ечиши, майин суҳбати ва устувор, ҳаққоний ҳукми билан халқни безовта қилароқ денгизда сузиб юрган фитна кемасини гирдобга чўктириб фарқ қилиши, чакалакзордаги ноҳақлик тиканлари одамлар этагига ёпишиб, уларни безовта қилганда, у бу дилозор тиканларни илдизи билан суғуриб ташлаши лозим.

Азизим, кенгаш ва маслаҳат нуни ақл, донолик ва донишмандликни имтиҳон қилиш кунидир. Ўша кун қалбинг қутчасида янги лиринган ҳар бир сўз жавоҳирини меъёри билан баён ривоятларига тизиб, тингловчиларга етказмоғинг лозим. Сен синов тоши билан текширилган хаёлингга ҳар қандай қимматбаҳо тангани – сўзни чуқур, юксак маънога эга эканлигига қатъий ишонч ҳосил қилишинг учун, яна бир марта тажрибадан – маҳак тоши имтиҳонидан ўтказганингдан кейингина баён бозорига олиб чиқ.

Азизим, кимки дуру гавҳар билан тўлдирилган ўз нутқи қутчасига сукут муҳрини уриб, маҳкам бекитиб қўйса, унинг ҳаёти гулзорида ҳурмат, из-

зат-эҳтиром ўсимликлари эсон-омон гуркираб ўса беради, дарахтлари тинчлик, роҳат ҳосилини беради. Гўзал ва мазмундор сўзларнинг атиргул бўтасида оч-қизил, қизғиш гуллар каби кулимсираб, хушбўй хидларни сочиб туришига, булбулларнинг мафтункор, диарабо овозидан таралаётган куйларга бефарқ, бепарво қараб туриб бўладими? Чунки сўз гулхонасидан таралаётган муаттар, ёқимли хидлар – жумлалар киши руҳиятини, кайфиятини кўтаради, шодлик, гўзаллик гулзорига олиб киради, одамлардаги иқтидорсизлик, дармонсизликни даволовчи бир восита – қурол сифатида хизмат қилади. Шу сабаб, донишмандлар ўз фикрларини маъно дурлари билан безаш учун сўзларини ҳар хил бўёққа бўяб баён этадилар.

Азизим, ҳар бир ишни бажаришда тажриба соҳиби бўлишга ҳаракат қил, яхши, доно одамларнинг суҳбати билан ақлингни бойит, жоҳил, баджаҳл кишилардан узоқлаш, ўз кўнглингни нодонларнинг бемаъни, беҳуда сафсаталари билан азоблама – қийнама. Дўст билан душманни фарқла.

Азизим, ишда шошмаслик керак, чунки шошқалоқлик катта зарар келтиради, сабр-тоқат эса чексиз фойда келтиради. Биробарин, ривоятларда: «Шошқалоқлик шайтондан, сабр-тоқат Худодан», дейилган. Ҳақиқатдан Худо ҳам доим сабр-тоқатлилар тарафида бўлар экан.

8-мавзу бўйича фойдаланилган адабиётлар

1. Воҳидов Ш., Холиқова Р. Марказий Осиёдаги давлат бошқаруви тарихидан. – Тошкент: Янги аср авлоди. 2006.

2. Худойқулов Т.Д. XIX асрда Қўқон конлигининг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаёти. Тар. фанл. номз... дисс. – Тошкент: 2009.

3. Муқимов З. Шайбонийлар давлати ва ҳуқуқи. – Тошкент: Адолат. 2007.
4. Бабаджанов Б.М. Кокандское ханство: власть, политика, религия. – Ташкент-Токио: Янги нашр. 2010.
5. Бобобеков Ҳ.Н. Қўқон тарихи. – Тошкент: Фан. 1996.
6. Холиқова Р.Э. XIX аср иккинчи ярми XX аср бошларида Россия–Бухоро муносабатлари тарихи: тар. фан. док... дисс. – Тошкент: 2005.
7. Шерипов У.А. Хива хонлиги тарихи (1511–1920). Тар. фан. ном... дисс. – Урганч: 2009.
8. Хоразм тарихи. 1-жилд. Муаллифлар жамоаси. Масъул муҳаррир М.Матниёзов. – Урганч: 1997.
9. Сабурова С. XIX аср ва XX аср бошида Хива хонлигининг давлат тизими: тар. фан. номз... дисс. – Тошкент: 2002.
10. Йўлдошев М. Хива хонлигида феодал эгаллиги ва давлат тузилиши. – Тошкент: 1959.
11. История Узбекистана. Колл-в авторов. – Ташкент: 1993.

9-МАВЗУ. ТУРКИСТОНДА ЧОР РОССИЯСИ МУСТАМЛАКАЧИЛИГИ ДАВРИДА ИДОРА УСУЛИ ВА БОШҚАРУВ

1-§. Ўрта Осиё хонлиқларининг босиб олиниши

XVI асрнинг иккинчи ярмига келиб Россия подшолиги ўз ҳудудларини кенгайтира бориб, Қозон, Аштархон (Астрахан) ва Сибир хонлиқларини босиб олади. Шундан сўнг рус подшоларининг Ўрта Осиё ҳудудларига қизиқиши кучая бошлайди. Подшо ҳукумати бу ҳудудлар ҳақида маълумот тўплаш учун 1558 йил апрелида «Москва савдо компанияси» вакили Антони Женкинсонни Ричард ва Роберт Жонсонлар билан биргаликда 1589 йил сентябрига, 1620 йилда Иван Хохловни, 1669 йилда В.А. Пазухин ва С.И. Пазухинларни, 1675 йилда В.А. Даудов бошчилигидаги элчиларни Бухоро, Хива, Самарқанд, Урганч ва Балхга жўнатади. Бу элчиларнинг асосий мақсадлари Ўрта Осиё хонлиқлари ва унга қўшни бўлган ҳудудларнинг иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ва ҳарбий аҳволи, халқаро алоқаларни ҳақида маълумотлар тўплашдан иборат эди.

Аммо, Ўрта Осиё ҳудудларини босиб олиш учун тўғридан-тўғри амалий ҳаракатлар XVIII аср бошларида, яъни Пётр I ҳукмронлиги даврида бошланди. Манришлоқлик туркман савдогари Хўжа Нафас орқали Амударё соҳили олтин қумларига бойлиги ҳақида хабарни эшитган Пётр I 1717 йилда князь Бескович-Черкасский экспедициясини 3000 дан ортиқ қўшин билан Хива хонлигига жўнатади. Аммо, бу экспедиция муваффақиятли чиқмай, унинг қўшинлари Хива хони Шерғозихон томонидан қириб ташланади.

Шундан сўнг Пётр I 1721 йилда Флорио Беневени бошчилигидаги элчиларни Бухорога жўнатади. Италиялик Россия жосуси Ф. Беневенига элчилик ниқобидаги ўз сафари чоғида иқтисодий ва географик аҳамиятга молик ерларни бухороликларга сездирмасдан эслаб қолиш, Каспийга қўйиладиган катта-катта дарёлар ва мавжуд кемалар, шаҳарлар ва истеҳкомлар ҳақида маълумотлар тўплаш топширилган эди. Бундан ташқари, Ф. Беневени Бухоро хонлиги қалъалари ва қўшинларининг умумий сони, армиясининг тузилиши ва аҳволи, бошқарув усули, Бухоронинг Эрон, Хива ва Туркия билан муносабатлари ҳақида тўла маълумот тўплаши ҳамда Россия билан Бухоро давлати ўртасида савдо-сотиқни ривожлантиришда мавжуд имкониятларни аниқлаш билан бирга, Ўрта Осиё дарёларидаги олтин захиралари ҳақида маълумот тўплаши ҳам лозим эди. Ф. Беневени Бухорода уч йилдан ортиқ яшаб Бухоро ва Хива хонлигининг ички ва ташқи сиёсати, иқтисодиёт, табиий бойликлари ҳақида маълумотлар тўлаб 1825 йилда Россияга қайтади.

XVIII асрнинг биринчи чорагида кўчманчи қозоқлар Урал дарёси ва Каспий денгизидан Хива хонлиги чегарасигача бўлган ҳудудда Катта, Ўрта ва Кичик жузга бўлинган ҳолда яшар эдилар. Қозоқ султонлари ўртасидаги урушлар устига, қалмоқларнинг ҳужумлари қўшилиб, ўзаро қонли тўқнашувлар бўлиб турган. Ундан ташқари, 1723 йилги очарчилик қозоқларни қийин аҳволга солиб қўяди. Ўзаро урушлардан чарчаган қозоқ султони (Кичик жуз) Абулхайрхон 1730 йилда Россияга мурожаат қилиб, қозоқларни Россия ҳимоясига олишини сўрайди. XVIII асрнинг биринчи ярмида барча кўчманчи қозоқлар Россия тобелигига олинади. Россия ҳукумати ўзбек хонликларини босиб олиш

мақсадида бутун XVIII аср мобайнида қозоқ жузлари яшаб турган ҳудудларда 150 га яқин катта ва кичик қалъалар қурдириб, плацдарм сифатидаги янги шаҳарларга (Омск, Семипалатинск, Уст-Каменогорск, Оренбург ва бошқ.) асос соладилар.

XIX аср бошларига келиб Европанинг баъзи давлатлари ўртасида ҳарбий-сиёсий вазият кескинлашиб кетганлиги боис, 1806–1812 йилларда рус-турк, 1808–1809 йилларда рус-швед, 1805–1813 йилларда рус-форс, 1805–1812 рус-француз урушлари бўлиб ўтади. Бунинг натижасида, Россия ҳукуматининг ўзбек хонликларига бўлган эътибори камаяди. Николай I (1825–1855) рус тахтига ўтиргач, вазият яна ўзгаради. Қозоқ даштларидаги ҳарбий истеҳкомлар воситасида Россия империяси Хива хонлиги ҳудудларига яқинлашиб кела бошлайди.

Россиянинг ўзбек хонликларига нисбатан сиёсатини изчил амалга ошириш тарафдорларидан бири бўлган Оренбург генерал-губернатори В.А. Перовский подшо Николай I фармонида кўра, 1839 йилда 5 мингдан зиёд қуроланган қўшин билан Хива хонлиги устига юриш бошлайди. Аммо, йўлдаги офир шарт-шароитлар рус қўшинларининг аҳволини қийинлаштиради. 1840 йилнинг бошларида Хива чегараларига етиб келган Перовский қўшинлари Хива хони Оллоқулихоннинг ўзбек, қозоқ ва туркманлардан иборат бирлашган қўшинлари томонидан тор-мор этилади.

XIX асрнинг ўрталарида жаҳоннинг йирик давлатлари ўртасида янги мустамлакалар учун кураш қизиқ кетган бир шароитда Россия империяси ҳам бу курашлардан четда қолмайди. Шу жиҳатдан бу даврда Англия ва Россия манфаатлари Ўрта Осиё устида тўқнашади. Россия империяси ҳукумати Англиянинг Туркистон ва Каспий денгизининг

Шундан сўнг Пётр I 1721 йилда Флорио Беневени бошчилигидаги элчиларни Бухорога жўнатади. Италиялик Россия жосуси Ф. Беневенига элчилик ниқобидаги ўз сафари чоғида иқтисодий ва географик аҳамиятга молик ерларни бухороликларга сездирмасдан эслаб қолиш, Каспийга қўйиладиган катта-катта дарёлар ва мавжуд кемалар, шаҳарлар ва истеҳкомлар ҳақида маълумотлар тўплаш топширилган эди. Бундан ташқари, Ф. Беневени Бухоро хонлиги қалъалари ва қўшинларининг умумий сони, армиясининг тузилиши ва аҳволи, бошқарув усули, Бухоронинг Эрон, Хива ва Туркия билан муносабатлари ҳақида тўла маълумот тўплаши ҳамда Россия билан Бухоро давлати ўртасида савдо-сотиқни ривожлантиришда мавжуд имкониятларни аниқлаш билан бирга, Ўрта Осиё дарёларидаги олтин захиралари ҳақида маълумот тўплаши ҳам лозим эди. Ф. Беневени Бухорода уч йилдан ортиқ яшаб Бухоро ва Хива хонлигининг ички ва ташқи сиёсати, иқтисодиёт, табиий бойликлари ҳақида маълумотлар тўлаб 1825 йилда Россияга қайтади.

XVIII асрнинг биринчи чорагида кўчманчи қозоқлар Урал дарёси ва Каспий денгизидан Хива хонлиги чегарасигача бўлган ҳудудда Катта, Ўрта ва Кичик жузга бўлинган ҳолда яшар эдилар. Қозоқ султонлари ўртасидаги урушлар устига, қалмоқларнинг ҳужумлари қўшилиб, ўзаро қонли тўқнашувлар бўлиб турган. Ундан ташқари, 1723 йилги очарчилик қозоқларни қийин аҳволга солиб қўяди. Ўзаро урушлардан чарчаган қозоқ султони (Кичик жуз) Абулхайрхон 1730 йилда Россияга мурожаат қилиб, қозоқларни Россия ҳимоясига олишини сўрайди. XVIII асрнинг биринчи ярмида барча кўчманчи қозоқлар Россия тобелигига олинади. Россия ҳукумати ўзбек хонлиқларини босиб олиш

мақсадида бутун XVIII аср мобайнида қозоқ жузлари яшаб турган ҳудудларда 150 га яқин катта ва кичик қалъалар қурдириб, плацдарм сифатидаги янги шаҳарларга (Омск, Семипалатинск, Уст-Каменогорск, Оренбург ва бошқ.) асос соладилар.

XIX аср бошларига келиб Европанинг баъзи давлатлари ўртасида ҳарбий-сиёсий вазият кескинлашиб кетганлиги боис, 1806–1812 йилларда рус-турк, 1808–1809 йилларда рус-швед, 1805–1813 йилларда рус-форс, 1805–1812 рус-француз урушлари бўлиб ўтади. Бунинг натижасида, Россия ҳукуматининг ўзбек хонлиқларига бўлган эътибори камаяди. Николай I (1825–1855) рус тахтига ўтиргач, вазият яна ўзгаради. Қозоқ даштларидаги ҳарбий истеҳкомлар воситасида Россия империяси Хива хонлиги ҳудудларига яқинлашиб кела бошлайди.

Россиянинг ўзбек хонлиқларига нисбатан сиёсатини изчил амалга ошириш тарафдорларидан бири бўлган Оренбург генерал-губернатори В.А. Перовский подшо Николай I фармонида кўра, 1839 йилда 5 мингдан зиёд қуроланган қўшин билан Хива хонлиги устига юриш бошлайди. Аммо, йўлдаги овир шарт-шароитлар рус қўшинларининг аҳволини қийинлаштиради. 1840 йилнинг бошларида Хива чегараларига етиб келган Перовский қўшинлари Хива хони Оллоқулихоннинг ўзбек, қозоқ ва туркманлардан иборат бирлашган қўшинлари томонидан тор-мор этилади.

XIX асрнинг ўрталарида жаҳоннинг йирик давлатлари ўртасида янги мустамлакалар учун кураш қизиқ кетган бир шароитда Россия империяси ҳам бу курашлардан четда қолмайди. Шу жиҳатдан бу даврда Англия ва Россия манфаатлари Ўрта Осиё устида тўқнашади. Россия империяси ҳукумати Англиянинг Туркистон ва Каспий денгизининг

шарқий томонларини эгаллаб олишидан хавфсираётган эдилар. Чунки Англия Афғонистон ва Ҳиндистон орқали ўзбек хонликлари билан савдо-сотиқ ва дипломатик алоқалар олиб борар эди. Англиянинг асосий мақсади хонликларни босиб олишга уринаётган Россиянинг режаларини барбод қилиш, ўзбек хонликларини Россияга қарши бирлаштириш ҳамда Ўрта Осиё бозорларини эгаллаш эди.

Англия ўз мақсадини амалга оширишни тезлатиш учун турли йилларда Стоддарт, Конолли, Бёрн, Арчи Тодд, Аббот, Шекспир, Иосиф Вольф каби кўплаб форс ва турк тилларини яхши билган жосусларни ўзбек хонликларига жўнатади. Шунингдек, Англия ҳукумати Туркия билан ҳамкорликда Ўрта Осиё давлатларини бирлаштиришга кўп ҳаракат қилади. Аммо, уларнинг барча ҳаракатлари зое кетади. Чунки, ўзбек хонликлари ўртасида низолар кучли эди. Ундан ташқари, Россия ҳукумати ўзбек хонликларини бир-бирига қарши гиж-гижлатиш сиёсатини олиб боради.

Россия ҳукумати Ўрта Осиё худудларини босиб олишдан кўпроқ манфаатдор бўлиб, бу манфаатдорлик босқинчилик ҳаракатларини тезлаштиришга ундар эди. Олимларнинг фикрларига кўра, куйидаги сабаблар Россиянинг Ўрта Осиё хонликларини босиб олишни тезлаштирган эди:

1. Россиянинг енгил саноатини таъминлаб берувчи арзон хомашё базасининг Ўрта Осиёда мавжудлиги.

2. Қрим уруши (1853–1856) туфайли Қора денгиз портларининг Россия қўлидан кетиши ҳамда унинг ўрнига Ўрта Осиё хонликларини эгаллаш ҳисобига тўлдириш. Ўрта Осиё орқали Эрон, Афғонистон, Хитой, Ҳиндистон каби давлатларда Англиянинг таъсирини йўқотиб, бу давлатлар билан савдо ва дипломатик алоқалар ўрнатиш.

3. Россиянинг Европа бозорлари билан рақобат қила олмаслиги сабабли ишлаб чиқарилган маҳсулот учун Ўрта Осиё бозорларини эгаллаш лозим эди.

4. Россияда ўтказилган ер ислохотлари туфайли қашшоқлашиб қолган аҳолини кўчириб келтириш ҳамда уларни ер-сув билан таъминлаш.

Шунингдек, Англиянинг Ўрта Осиё бозорларига интилиши ҳам Россия ҳукуматини ташвишга солиб қўйган эди. Шу боис ҳам хонликларга бевосита чегарадош бўлганлигидан фойдаланган Чор Россияси ҳарбий ҳаракатларни бошлаб юборади. 1853 йилда Оренбург генерал-губернатори В.А.Перовский қўшинлари Қўқон хоналигининг стратегик аҳамиятга эга бўлган Оқмасжид (ҳозирги Қизил Ўрда) қалъасини куч билан эгаллайди. Қрим уруши туфайли тўхтаб қолган ҳарбий ҳаракатлар 1860 йилнинг ёзида яна жонланиб, полковник Циммерман бошчилигидаги рус қўшинлари Тўқмоқ, кейин эса Пишпак (ҳоз. Бишкек) қалъаларини эгаллайдилар.

1864 йилнинг май ойида Верний қалъасидан (1854 йилда Алмати овули ёнида руслар томонидан қурилган) йўлга чиққан полковник Черняев Авлиёта, Сузоқ қалъаларини, июл ойида Туркистон шаҳрини босиб олади. Шундан сўнг Чимкент шаҳри қамал қилиниб, бу ерда рус қўшинлари Қўқон саркардаси Алимқул амириларга зарбаларига дуч келадилар. Аммо, ҳарбий-техник жиҳатдан устунликка эга бўлган Черняев қўшинлари 22 сентябрда Чимкентни эгаллашга эришадилар. 1864 йилнинг октябрида Черняев қўшинлари Тошкентга ҳужум бошлайдилар ва шаҳарнинг шарқидаги Дарвишак қопқа деган жойда мағлубиятга учрайдилар.

1864–1865 йилнинг қишида Черняев Тошкентга юриш учун ҳарбий таёргарлик кўриб, ўз қўшинларини Сибир ва Оренбургдан етиб келган қурол-яроғ, қўшимча ҳарбий кучлар билан тўлдира-

ди. 1865 йил 28 апрелда Черняев Чирчиқ дарёси бўйидаги Ниёзбек қалъасини эгаллаб, бу ердаги Тошкент шаҳрини сув билан таъминлаб тутувчи тўфонни бузиб ташлайди. Тошкент мудофаасини ташкил этишда Алимқул саркарданинг хизматлари катта бўлади. 8 май куни Алимқул катта лашкар билан Қўқондан етиб 9 май куни руслар билан жангга киришади. Аммо, Алимқул қаттиқ ярадор бўлиб, ҳалок бўлгач, тошкентликлар орасида саросима бошланади. 1865 йил 15 июн куни Тошкент забт этилади.

Шундан сўнг Чор Россияси қўшинларининг ҳарбий ҳаракатлари Бухоро амирлигига қаратилади. 1866 йилда олиб борилган босқинчилик урушлари натижасида (генерал Романовский бошчилигида) амирлик ҳудудлари эгаллана бошланади. 1866 йил май ойида Эржарда бўлган жангда амир Музаффар енгилиб, Жиззахга қочади. 19–22 май кунлари бўлган жанглардан сўнг Романовский қўшинлари Хўжандни эгаллайдилар. Октябр ойида Ўратепа ва Зомин босиб олинади. Жиззах шаҳри учун қаттиқ жанглар бўлиб, 11–18 октябр кунлари бу шаҳар ҳам босқинчилар томонидан эгалланади.

1868 йил 1 май куни фон Кауфман бошчилигидаги рус қўшинлари амирликнинг йирик шаҳарларидан бири бўлган Самарқандга юриш бошлайдилар. Чўпонота тепалигида бўлган жангда амир қўшинлари мағлубиятга учрайди ва 2 май куни Самарқанд шаҳри эгалланади. Амир Музаффар асосий кучларни тўплаб, Самарқанд томон юради. Кауфман ҳам катта кучлар билан Бухорога томон ҳаракатланади. 2 июн куни Зирабулоқда ҳар иккала қўшинлар ўртасида жанг бўлиб, амир мағлубиятга учрайди.

Амир Музаффар ва Кауфман қўшинлари Зирабулоқда урушаётган бир пайтда Шаҳрисабз

ва Китоб беклари Жўрабек ва Бобобек ҳамда амирнинг ўғли Абдумалик тўра бошчилигида Самарқандда қолдирилган рус қўшинларига қарши кураш бошланади. Аммо, Кауфман зудлик билан Самарқандга қайтиб, бу ҳаракатни бостиради ва Самарқандни талон-торож қилишга буйруқ беради. 1868 йил 23 июнга келиб, чорасиз қолган амир Музаффар Туркистон генерал-губернатори фон Кауфман билан сулҳ тузишга мажбур бўлади ва Россия империяси вассалига айланади. Бу сулҳга кўра, Бухоро амира Россияга катта миқдорда тоvon пули (125 минг тилла) тўлаб, Россия ҳукуматининг розилигисиз ташқи алоқалар олиб боришдан маҳрум бўлади ва Зарафшон дарёсининг юқори қисмидаги ерлар, Самарқанд ва Каттақўрғон Россия таркибига киритилади.

Шунга қарамасдан, амирдан норози бўлган кучлар чор ҳукуматига қарши урушни давом эттирадилар. Амирнинг катта ўғли Абдумалик тўра, Жўрабек, Бобобек ва Султон Содик кучлари бирлашиб, Кармана, Қарши ва Чироқчи бекликларини эгаллайдилар ҳамда Абдумаликни амир деб эълон қиладилар. 1868 йилнинг кузида амир Музаффар ўз ўғлига қарши фон Кауфмандан ҳарбий ёрдам сўрайди. Унга жавобан амир ҳузурига генерал Абрамов бошчилигидаги қўшинлар жўнатилади. 1868 йил 21 октябрда бўлган жангда Абдумалик тўра бошчилигидаги қўшинлар мағлубиятга учрайди.

1872 йилнинг охирларида Россия ҳукумати Хива хонлигига қарши ҳарбий ҳаракатлар бошлашга жиддий қарор қабул қиладди. Хивага қарши Оренбург, Мангишлоқ, Красноводск ва Кавказ округи қўшинлари ҳам жалб этилади. 1873 йилнинг баҳорида 12 мингдан ортиқ қўшин ва 56 та тўп-замбракларга умумий қўмондонлик Кауфман зиммасига юклатилиб, Хива хонлигига юриш бошланади.

Хива ҳукмдори Муҳаммад Раҳимхон II масалани тинч йўл билан ҳал этишга уриниши беҳуда кетгач, ҳарбий кенгаш чақириб, мудофаа режаларини тузади ва душман истилочиларига қарши кучларни сафарбар этади. Аммо, кучлар ва ҳарбий тайёргарлик нисбати тенг эмас эди. 1873 йил 18 май куни Амударё бўйларидаги қаттақ жанглардан сўнг Ҳазорасп эгалланади. Шундан сўнг рус қўшинлари Қўнғирот, Хўжайли, Манғит қалъаларини эгаллаб, 29 май куни Хивага кириб келадилар. Хон Азамхашр тарафдаги туркман овулига қочиб кетади. У Хивага қайтиб келгунига қадар хон саройидаги қимматбаҳо буюмлар ва 300 та нодир қўлэзма асар Петербургга жўнатилади.

1873 йил 12 августда Хива яқинидаги Гандимиён қишлоғида фон Кауфман билан Муҳаммад Раҳимхон ўртасида сулҳ шартномаси («Гандимиён шартномаси») имзоланади. Бу шартномага кўра, Амударё қуйи оқимининг ўнг қирғоғидаги ерлар Россия ихтиёрига ўтади. Рус кемаларининг Амударё бўйлаб сузишлари учун барча имкониятлар яратилади. Рус савдогарлари хонлик ҳудудида эркин савдо қилиш, Амударёнинг чап қирғоғида савдо омбулари қуриш ҳуқуқини оладилар. Хива хонлиги Россиянинг рухсатисиз ташқи алоқалар олиб боришдан маҳрум этилиб, вассалга айланади. Хонлик зиммасига 2200 минг сўм товон тўлаш (20 йил муддатга) мажбурияти юклатилади. Россия савдо-саноатчилари Хива хонлигида бож ва мажбуриятлардан озод этилиб, уларга хонликда кўчмас мулк сотиб олишга рухсат берилади.

Чор Россияси Бухоро амирлиги ва Хива хонлигига қарши уруш олиб бораётган даврда Қўқон хонлигида чуқур сиёсий ва иқтисодий инқироз ҳукм сураётган эди. Чунки, 1868 йил 13 февралда Кауфман ва Қўқон хони Худоёрхон ўртасида

шартнома имзоланган бўлиб, шу пайтгача Россия босиб олган ҳудудлар империя тасарруфига ўтган эди. Орадан кўп ўтмасдан бундай вазият Фарғона водийсида Худоёрхонга қарши норозилик ҳаракатларини келтириб чиқаради. Бу ҳаракатнинг катта қисмига ўзини Қўқон хони Олимхоннинг набираси Пўлатхон деб эълон қилган Мулла Исҳоқ Ҳасан ўғли бошчилик қилади (Наманган ва унинг атрофларида). Худоёрхоннинг обрўли амалдорлари Исо Авлиё, Абдураҳмон офтобачи, хоннинг укаси, Марғилон ҳокими Султон Муродбек, хоннинг ўғиллари Насриддинбек (Андижон ҳокими), Муҳаммад Аминбеклар Пўлатхон томонга ўтиб кетдилар. 1873 йилга келиб кўзғолон бутун Фарғона водийсини қамраб олган эди. Ўша йили Худоёрхон кўзғолончиларни қисман мағлуб этган бўлса-да, аҳвол ўзгармайди. 1875 йилнинг ўрталарига келиб кўзғолончилар Ўш, Наманган, Андижон, Асака, Марғилон шаҳарларини эгаллайдилар. Хонликдаги норозилик ҳаракатларининг бундай тус олиши Россия ҳукуматини саросимага солиб қўяди. Шу боис ҳам полковник М.Д.Скобелев кўзғолонни бостириш учун Туркистон ўлкасига юборилади. Бу орада Худоёрхон Кауфмандан ёрдам сўраб мурожат қилади. 1875 йилнинг ёзида Худоёрхон Хўжанд орқали Тошкентга қочиб кетади. Кауфман Худоёрхоннинг 40 та аравадаги мол-мулкани мусодара қилиб, ўзини Оренбургга сургун қилади.

Ҳали Худоёрхон Қўқондан чиқиб кетмасидан олдинроқ унинг катта ўғли Насриддинбек Абдураҳмон офтобачи бошчилигидаги гуруҳ раҳбарлигида Қўқон хони деб эълон қилинади. Янги хон Россия билан муносабатларини яхшилаш мақсади борлигини билдириб фон Кауфманга мактуб йўллаган бўлса-да, амалда Россия ҳукуматининг босқинига қарши куч тўплашга киришган эди. Шу мақсадда Нас-

риддинбек Бухоро амири ва Тошкентнинг нуфузли кишиларидан бири бўлган Саидазимбойга ёрдам сўраб нома жўнатади. Аммо Бухоро амири ҳам, Саидазимбой ҳам ўзларига юборилган номаларни Кауфманга топширадилар. Насриддинбекнинг ҳаракатлари гучга чиқади. Ундан ташқари, Худоёрхон қочиб кетгач, айрим гуруҳлар Насриддинбек, айримлари эса Пўлатхон томонга бўлиниб кетадилар.

Кўқон хонлигидаги халқ ҳаракатлари ҳамда Худоёрхоннинг қочиб кетиши натижасида юзага келган оғир вазият рус босқинчиларига қўл келади. 1875 йил август ойининг бошларида Кўқон хонлиги қўшинлари Тошкент томонга (Қурама тумани) юриш бошлайди. Бунга қарши Кауфман ҳам катта қўшин билан қарши ҳужумга ўтади. 22 августда Маҳрам қалъаси (Хўжанддан Кўқонга юриш йўлида) рус қўшинларининг галабаси амалда хонлик тақдирини ҳал қилади. 26 август куни Кауфман Маҳрамдан Кўқонга йўлга чиқади. Насриддинбек Кауфман билан келишув йўли билан бориб, 1875 йил 22 сентябрда у билан шартнома имзолайди.

Насриддинбекнинг Кауфман билан келишуви халқнинг яна қўзғолон кўтаришига сабаб бўлади. Бу сафар ҳаракатнинг маркази Андижон бўлади. Пўлатхон атрофига тўпланган нуфузли амалдорлар Андижоннинг Бўтақора қишлоғида уни хон деб эълон қиладилар. 1875 йилнинг охирига қадар Андижон, Наманган, Балиқчи шаҳарларида қаттиқ жанглар бўлиб, улар қўлдан-қўлга ўтиб туради. Кўқоннинг ўзида ҳам қўзғолон кўтарилиб, Насриддинбек қочиб кетади. Пўлатхоннинг Кауфман билан музокаралар олиб бориш ҳаракати зое кетади. 1876 йил 28 январда Пўлатхон Олой водийсида сўнгги кучлари билан тор-мор этилади. Пўлатхон қўлга олиниб, 1 март куни Марғилонда осиб ўлдирилади. Насриддинбек ва Абдурахмон офтоба-

чи Тошкентга жўнатилади. 1876 йил 19 февралда Кўқон хонлиги тугатилиб, унинг ўрнига Фарғона вилояти ҳарбий губернаторлиги ташкил этилади. Генерал М.Д.Скобелев Фарғона вилоятининг ҳарбий губернатори этиб тайинланади.

Чор Россиясининг бундан кейинги асосий ҳарбий ҳаракатлари туркманлар яшайдиган ҳудудларни босиб олиш билан боғлиқ бўлади. 1877 йилда Каспийортининг Ахалтака воҳасидаги Қизил Арват рус қўшинлари томонидан эгалланади. 1881 йилда Скобелев бошчилигидаги рус қўшинларининг ниҳоятда даҳшатли қирғинидан сўнг Кўктепа қалъаси, ундан сўнг Асхабад (Ашхобод) шаҳри эгалланади. 1884 йилда рус қўшинлари Марв воҳасини ҳам босиб оладилар. Босиб олинган ҳудудларда Каспийорти вилояти тузилиб, у Туркистон генерал-губернаторлиги таркибига киритилади.

Шу тариқа Чор Россияси 20 йилдан зиёдроқ давом этган босқинчилик урушлари натижасида жуда катта ҳудудлардан иборат бўлган Ўрта Осиё хонлиқларини босиб олади. Россия империяси босиб олинган ҳудудларнинг чегараларини аниқлаш ва мустаҳкамлаш чораларини ҳам кўради. 1881 йилда янги Россия ва Россия-Эрон ўртасида, 1885–1887 йилларда Россия-Афғонистон, 1895 йилда Помирдаги чегаралар белгиланади.

2-§. Чор Россиясининг мустамлака бошқарув усули

Россия империяси босиб олинган ҳудудларда ўз ҳукмронлигини ўрнатиш ва бошқариш учун мустамлакачиларнинг манфаатларини ҳимоя қиладиган мустаҳкам бошқарув тартибларини жорий этиш учун барча чора-тадбирларни кўрадилар. Чунки бошқарув тизими Россия ҳукумати учун

ридинбек Бухоро амири ва Тошкентнинг нуфузли кишиларидан бири бўлган Саидазимбойга ёрдам сўраб нома жўнатади. Аммо Бухоро амири ҳам, Саидазимбой ҳам ўзларига юборилган номаларни Кауфманга тошширадilar. Насриддинбекнинг ҳаракатлари пучга чиқади. Ундан ташқари, Худоёрхон қочиб кетгач, айрим гуруҳлар Насриддинбек, айримлари эса Пўлатхон томонга бўлиниб кетадилар.

Кўқон хонлигидаги халқ ҳаракатлари ҳамда Худоёрхоннинг қочиб кетиши натижасида юзага келган оғир вазият рус босқинчиларига қўл келади. 1875 йил август ойининг бошларида Кўқон хонлиги кўшинлари Тошкент томонга (Курама тумани) юриш бошлайди. Бунга қарши Кауфман ҳам катта кўшин билан қарши ҳужумга ўтади. 22 августда Маҳрам қалъаси (Хўжанддан Кўқонга юриш йўлида) рус кўшинларининг ғалабаси амалда хонлик тақдирини ҳал қилади. 26 август куни Кауфман Маҳрамдан Кўқонга йўлга чиқади. Насриддинбек Кауфман билан келишув йўли билан бориб, 1875 йил 22 сентябрда у билан шартнома имзолайди.

Насриддинбекнинг Кауфман билан келишуви халқнинг яна кўзғолон кўтаришига сабаб бўлади. Бу сафар ҳаракатнинг маркази Андижон бўлади. Пўлатхон атрофига тўпланган нуфузли амалдорлар Андижоннинг Бўтақора қишлоғида уни хон деб эълон қиладилар. 1875 йилнинг охирига қадар Андижон, Наманган, Балиқчи шаҳарларида қаттиқ жанглар бўлиб, улар қўлдан-қўлга ўтиб туради. Кўқоннинг ўзида ҳам кўзғолон кўтарилиб, Насриддинбек қочиб кетади. Пўлатхоннинг Кауфман билан музокаралар олиб бориш ҳаракати зое кетади. 1876 йил 28 январда Пўлатхон Олой водийсида сўнгги кучлари билан тор-мор этилади. Пўлатхон қўлга олиниб, 1 март куни Марғилонда осиб ўлдирилади. Насриддинбек ва Абдурахмон офтоба-

чи Тошкентга жўнатилади. 1876 йил 19 февралда Кўқон хонлиги тугатилиб, унинг ўрнига Фарғона вилояти ҳарбий губернаторлиги ташкил этилади. Генерал М.Д.Скобелев Фарғона вилоятининг ҳарбий губернатори этиб тайинланади.

Чор Россиясининг бундан кейинги асосий ҳарбий ҳаракатлари туркманлар яшайдиган ҳудудларни босиб олиш билан боғлиқ бўлади. 1877 йилда Каспийортининг Ахалтака воҳасидаги Қизил Арват рус кўшинлари томонидан эгалланади. 1881 йилда Скобелев бошчилигидаги рус кўшинларининг ниҳоятда даҳшатли қирғинидан сўнг Кўктепа қалъаси, ундан сўнг Асхабад (Ашхобод) шаҳри эгалланади. 1884 йилда рус кўшинлари Марв воҳасини ҳам босиб оладилар. Босиб олинган ҳудудларда Каспийорти вилояти тузилиб, у Туркистон генерал-губернаторлиги таркибига киритилади.

Шу тариқа Чор Россияси 20 йилдан зиёдроқ давом этган босқинчилик урушлари натижасида жуда катта ҳудудлардан иборат бўлган Ўрта Осиё хонликларини босиб олади. Россия империяси босиб олинган ҳудудларнинг чегараларини аниқлаш ва мустаҳкамлаш чораларини ҳам кўради. 1881 йилда янги Россия ва Россия-Эрон ўртасида, 1885-1887 йилларда Россия-Афғонистон, 1895 йилда Помирдаги чегаралар белгиланади.

2-§. Чор Россиясининг мустамлака бошқарув усули

Россия империяси босиб олинган ҳудудларда ўз ҳукмронлигини ўрнатиш ва бошқариш учун мустамлакачиларнинг манфаатларини ҳимоя қиладиган мустаҳкам бошқарув тартибларини жорий этиш учун барча чора-тадбирларни кўрадilar. Чунки бошқарув тизими Россия ҳукумати учун

жуда муҳим бўлиб, босиб олинган жойларда мустамлакачилик сиёсатини олиб боришда асосий таянч ҳисобланган.

Тадқиқотчиларнинг эътироф этишларича, Туркистон маъмурияти империянинг бошқа ўлкалари бошқарувидан ўзининг кескин ҳарбийлашгани билан алоҳида ажралиб турган. Россия ҳукуматининг Туркистон ўлкаси учун 1865–1916 йиллар оралиғида ишлаб чиққан ҳамда амалга татбиқ этилган ўн та қонун лойиҳаси (1865, 1867, 1871, 1873, 1882, 1884, 1886, 1908, 1912, 1916)да ва уларнинг моддаларига адлия, молия, ҳарбий, ички ишлар ва бошқа вазирликлар киритган ўзгаришларда ана шу ҳолат ўз аксини топган.

Тошкент шаҳри босиб олинганидан сўнг 1864–1865 йилларда босиб олинган ҳудудларда Оренбург генерал-губернаторлиги таркибида (1865) ҳарбийлашган маъмурий бошқарув тартибларига асосланган **Туркистон вилояти** ташкил этилиб, унга генерал-майор М.Г.Черняев губернатор этиб тайинланади. Туркистон вилоятини бошқариш учун 1865 йил 6 августда «Туркистон вилоятини бошқариш тўғрисидаги Муваққат Низом» қабул қилиниб, унга мувофиқ ҳарбий ва фуқаролик ҳокимияти ҳарбий губернатор қўлида бўлимларга бўлиниб, уларни бўлим бошлиқлари бошқарган. Бўлим бошлиғи бир вақтнинг ўзида бўлим ҳарбий комендант ҳам ҳисобланган. Бўлим бошлиқларига маҳаллий аҳоли устидан назорат қилувчи ва рус амалдорларидан тайинланадиган бошқарувчилар бўйсунган. Шунингдек, бу «Низом»га кўра, Туркистон вилояти губернатори, «бий, оқсоқол, раис ва қози лавозимидаги тубжой аҳоли вакиларини эгаллаб турган лавозимига тасдиқлаш, бўшатиш, алмаштириш ваколатига эга бўлган».

Маҳаллий аҳоли устидан назорат қилувчи бошқарувчиларнинг вазифалари жойларда тинчликни сақлаш, карвонлар хавфсизлигини таъминлаш, ўрмон, сув иншоотларини қўриқлаш, ўтроқ ва кўчманчи аҳоли ўртасидаги жанжалларни ҳал қилиш, аҳолига солиқ ва мажбуриятларни белгилаш, уларни ўз вақтида ва ўз миқдорида тўлашни назорат қилиш, назорат натижаларини бўлим бошлиғига етказишдан иборат бўлган. Маҳаллий аҳолининг ўтроқ ҳаёт кечирувчи қисмида суд ишлари бўйича қозилар чиқарган ҳукмлар ҳарбий губернатор томонидан тасдиқланиши лозим бўлиб, қозиларнинг чиқарган ҳукмларини ҳарбий губернатор ўзгартириш ҳуқуқига эга бўлган. Кўчманчи аҳолининг бий судлари маҳаллий аҳоли бошқарувчиларининг рухсати билан ўтказилган. Бий судларида ишлар одат қоидалари асосида кўрилган.

1865 йилдаёқ Россия императори Александр II нинг фармони билан Оренбург ва Ғарбий Сибир генерал-губернаторликлари ҳамда Туркистон вилояти турмуш тарзи ва умумий аҳолини ўрганиш учун «Дашт комиссияси» тузилиб, Ўрта Осиёга жўнатилади. Ушбу комиссиянинг вазифаси босиб олинган ҳудудлардаги шароитни ўрганиш ҳамда уларни қандай бошқариш ҳақида низом тузиш учун маълумотлар тўплашдан иборат эди. Комиссия ўз иш жараёнида босиб олинган ерлардан куйидаги қоидаларга асосланган ҳолда фойдаланишни белгилаб берган эди:

1. Ҳарбий ва фуқаро ҳокимиятини бир қўлда тўплаган ҳолда ўлкани бошқариш.
2. Сиёсий ҳокимиятга эга бўлмаган барча ички ишларни бошқаришни ерли аҳолининг хулқ-атвори ва урф-одатларини ҳисобга олиб, маҳаллий аҳоли қўлига топшириш.

3. Маҳаллий бошқармада, унинг қонун ва урф-одатларида мавжуд бўлган давлат манфаатларига зиён етказувчи барча нарсаларни бутунлай тугатиш.

4. Имконияти борича судни маъмуриятдан батамом ажратиш қўйиш.

Кўриниб турибдики, «Дашт комиссияси»нинг асосий вазифаси мустамлакачиликка асосланган ўлка бошқарув тизимини такомиллаштиришга қаратилган эди. Бу «Комиссия» томонидан ишлаб чиқилган «Еттисув ва Сирдарё вилоятларини бошқариш ҳақидаги қоидалар лойиҳаси» бўйича Вазирлар Маҳкамаси қабул қилган қарорда қуйидагилар қайд этилган эди:

1. Лойиҳада кўрсатилган ҳудудларда Еттисув ва Сирдарё вилоятлари таркибида Туркистон генерал-губернаторлиги ташкил этилсин.

2. Генерал-губернаторга ўлкани бошқариш учун лойиҳада назарда тутилган штатлардан келиб чиққан ҳолда, бошқариш учун амалдорлар олишга имконият берилсин.

3. Генерал-губернаторга лойиҳада кўрсатилган ерларда, ўлкадаги маҳаллий шароит, тузем (маҳаллий) халқларнинг эҳтиёжларини ҳисобга олган ҳолда сўнгги марта қонуний тартибда кўриб чиқиш ва қабул қилиш учун унинг қисмлари бўйича ва яхлит ҳолда ўзининг хулосасини бериш топширилсин. Унгача лойиҳада кўрсатилган ҳолатларни асос сифатида қабул қилиб, ўлка тузилиши учун фавқулодда муҳим ва фойдали деб ҳисобланган ҳамма чораларни кўриш топширилсин.

Тадқиқотларга кўра, Туркистон вилоятининг Оренбург генерал-губернаторлиги таркибида бўлиши вақт ўтиши билан турли муаммоларни келтириб чиқарган эди. Шунинг учун ҳам Туркистон вилоятининг узоқда жойлашганлиги, вилоят маъмурияти вакиллари сонининг камчилиги генерал-гу-

бернаторлик билан боғланишга, унинг кўрсатмаларини ўз вақтида бажарилишига салбий таъсир кўрсатаётганлиги империя ҳукмрон доиралари ўртасида Туркистон вилоятини Оренбург генерал-губернаторлигидан алоҳида ажратиш масаласини кун тартибига қўйган эди. 1867 йилда Петербургда Туркистон бошқаруви бўйича тайёрланган «Низом» лойиҳаси махсус комиссия томонидан муҳокама қилиниб, унда Оренбург генерал-губернаторлигидан алоҳида бўлган Туркистон генерал-губернаторлигини ташкил қилиш тўғрисидаги қарор қабул қилинади. 1867 йил 11 апрелда Александр II томонидан комиссия таклифи маъқулланиб, 11 июлда Жанубий Қозоғистон ва Ўрта Осиёнинг бошиб олинган ҳудудларида Туркистон генерал-губернаторлиги ташкил этилганлиги тўғрисида фармон эълон қилинади. Биринчи генерал-губернатор қилиб фон Кауфман тайинланади.

Янги ташкил этилган ушбу маъмурий бирлик даставвал 2 та – Сирдарё ва Еттисув вилоятларини ўз ичига олган эди. Архив манбаларининг маълумот беришича, чор ҳукуматининг 1867 йилги манифестига кўра, Кауфманга «ўлкани бошқариш учун керакли ва зарур деб ҳисобланган барча тадбирларни маҳаллий шароитдан келиб чиққан ҳолда мустақил равишда амалга ошириш ҳуқуқи берилиб, сиёсий, чегаравий ва савдо ишларини ҳал қилиш, қўшни мамлакатларга уларнинг Россия билан ўзаро алоқаларига тегишли музокаралар олиб бориш ва битимлар имзолаш, ўзаро келишувга эришиш ва қарорлар қабул қилиш учун ишончли вакилларни жўнатишда чекланмаган ваколатлар берилди».

1867 йилги «Низом» лойиҳасида Туркистон ўлкасининг Россия ҳарбий Вазирлиги таркибида бўлиши, ўлка ҳарбий ҳокимият орқали бошқарилиши, генерал-губернатор ўлкада жойлашган қў-

шинга қўмондонлик қилиши, бошқарувнинг қўйи бўғинига ерлик аҳоли вакиллари сайлов орқали сайланиши, ўлка бошқарувини Россия империясидаги мавжуд бошқарув тизимига яқинлаштириб, кейинчалик ўлкани империянинг ажралмас бир қисмига айлантириш, ўлканинг маъмурий-ҳудудий бўлинишида эса империянинг сиёсий, иқтисодий ва стратегик мақсадларидан келиб чиқиб иш тутилиши кўрсатиб ўтилган.

Тадқиқотчиларнинг (С.Тиллабоев) таъкидлашича, Россия империяси Ўрта Осиёнинг босиб олинган ҳудудларида ўз ҳукмронлигини сақлаб қолиш ва уни мустаҳкамлаш биринчи даражали вазифа ҳисоблангани учун ҳам бошқарув соҳасида дастлаб катта ўзгаришларни амалга оширмаган. Юқори органлар назоратида бўлган қўйи бошқарув органлари, солиқ тизими сақлаб қолинган. Қўйи бошқарувнинг дастлаб сақланиб қолганига асосий сабаб маҳаллий аҳолининг ички ҳаётига дастлабки даврда кескин аралашини ва аҳолининг турмуш тарзига катта ўзгаришлар киритиш салбий оқибатларни келтириб чиқариши мумкин эди. Ундан ташқари, янги босиб олинган ерларда ҳали қаршилиқ ва норозилик ҳаракатлари давом этаётганлиги, бошқарув тизимида фаолият олиб бораётган ўз одамлари бўлмаганлиги, маҳаллий шароитни тўлиқ билмаслик кабилар ҳам анъанавий бошқарув тизимини маълум муддат сақлаб қолишга мажбур қилган.

1868 йилда империя Министрлар Кенгаши томонидан Туркистон генерал-губернаторига икки йил ичида янги «Низом» лойиҳасини тайёрлаб тақдим қилиниши тўғрисида кўрсатма берилади. 1871 йилда фон Кауфман раҳбарлигида Туркистон ўлкасини бошқариш тўғрисида «Низом» лойиҳаси тайёрланиб тақдим этилса-да, муҳокамада тасдиқланмай қайтарилади. Ушбу лойиҳа 1873

йилда қайта ишланиб, иккинчи мартаба Министрлар Кенгашига жўнатилади. Аммо, бу сафар ҳам «Низом» лойиҳасида камчиликлар мавжуд бўлиб, «қониқарсиз, ер масаласи тартиблари эса сиёсий жиҳатдан хавфли» бўлганлиги туфайли 1874 йилда тасдиқланмай, қайтарилади. Аммо, шунга қарамадан ушбу «Низом» лойиҳасидаги тартиблар 1876 йилда янги ташкил этилган Фарғона вилоятига жорий этилади.

1882 йил 8 майда императорнинг Туркистон генерал-губернаторлигини тафтиш қилиш тўғрисидаги фармони эълон қилинади. Тафтиш ишларига раис қилиб «Дашт комиссияси»нинг собиқ раиси, махфий маслаҳатчи Ф.К.Гирс тайинланади. 1883 йилда Гирс тафтиш ишларини тугаллаб, императорга генерал-губернаторлик ва унга қарашли ташкилотларнинг аҳоли тўғрисидаги ҳисоботни, «Ўлкани бошқариш тўғрисидаги низом лойиҳаси»ни қўшиб тақдим этади.

1884 йил 21 январда император Александр III нинг кўрсатмаси билан давлат Кенгаши аъзоси, генерал-адъютант, граф Н.Игнатъев раислигида «Туркистон ўлкасини бошқариш тўғрисидаги низомнинг қайта ишланган сўнгги лойиҳасини ишлаб чиқиш» бўйича комиссия ташкил қилинади. Чоризмнинг олий доиралари томонидан тузилган ушбу комиссиянинг асосий вазифаси – «Ўлкани Россияга қатъий қарам қилиб қўйиш мақсадлари ва уни бошқаришда харажатларни камайтириш, даромадларни эса оширишга, шунинг билан бирга, фуқароларни бошқариш талабларига ва жойларнинг шарт-шароитларига тўғри келадиган низом» тузилишини амалга оширишдан иборат эди.

Россия императори томонидан «Туркистон ўлкасини бошқариш тўғрисидаги Низом» 1886 йил 12 июнда тасдиқланган бўлса-да, маъмурий тизим

бўйича эътирозлар давом этади. Аммо, император Туркистон ўлкасида собиқ генерал-губернаторлик бошқарувининг асосий тамойилларини сақлаб қолган ҳолда унга баъзи ўзгаришлар киритади. Умуман олганда, Туркистон ўлкасида Россия империяси ҳукмронлик қилган йилларда қонун лойиҳалари доимо тўлдирилиб, ўзгартирилиб турилади. Чунки подшо Россиясининг қонун лойиҳалари Туркистонни Россия империясининг марказлашган бошқарув тизимига киритиб, уни рус буржуазияси ва дворян-помещчиклар мулкига айлантиришга қаратилган эди.

Туркистон генерал-губернаторлигини бошқариш бўйича дастурий ҳужжатлар ишлаб чиқишда «ҳарбий вазият» омили ҳал қилувчи бўлган. Бундай ҳужжатлар чоризмнинг Ўрта Осиё хонликларининг янгидан-янги ҳудудларини босиб олиши муносабати билан вужудга келган ва айнан шунинг учун ҳам доимо «муваққат» ёки «вақтинчалик» характерга эга бўлган. Мисол учун, «Сирдарё ва Еттисув вилоятларини бошқариш тўғрисидаги Низом» (1867) «тажриба тариқасида» уч йил муддатга жорий қилинган бўлиб, 20 йил давомида амал қилган. «Зарафшон округини бошқаришнинг вақтинчалик қоидалари» (1868), «Амударё бўлимидини бошқаришнинг вақтинчалик қоидалари» (1874) ва «Фарғона вилоятини бошқариш бўйича вақтинчалик Низом» (1876) тўғрисида ҳам шундай дейиш мумкин (Н.Абдураҳимова).

Туркистон ўлкасининг маъмурий-ҳудудий бошқаруви. Аҳолиси. Россия империяси Ўрта Осиё хонликларини босиб олганидан сўнг бу ҳудудларда кўп асрлардан буён шаклланиб, мавжуд бўлиб келган, ўтроқ ва кўчманчи аҳолининг диний ҳамда маҳаллий хусусиятларини ўзида акс эттирган бошқарув тизими ўрнига империя манфаатларига хизмат қилувчи бошқарув тартиблари ўрнатилди. Маълумки, 1867 йилда Туркистон ге-

нерал-губернаторлиги ташкил этилиб, унинг генерал-губернатори ўз қўлида ҳарбий ва фуқаролик ҳокимиятини бирлаштирган. Генерал-губернатор бир вақтнинг ўзида подшо ноиб, ҳарбий округ кўшинлари қўмондони, Еттисув казак кўшинлари атамани, бош миришаб ва бош прокурор вазифаларини ҳам ўтаган. Генерал-губернатор император томонидан тайинланган ва вазифасидан озод этилган бўлиб, у ҳарбий вазирга бўйсунган.

Туркистон генерал-губернаторлиги бошқарув тизими марказий, вилоят, уезд (туман), участка (волост), шаҳар, қишлоқ ва овул бошқаруви шаклларида иборат эди. Генерал-губернаторлик дастлабки ташкил этилган пайтда иккита – маркази Тошкент бўлган Сирдарё ва маркази Верний (Олмаота) бўлган Еттисув вилоятларидан иборат бўлган. Сирдарё вилояти ҳудудига асосан илгари Туркистон вилоятига тегишли бўлган ерлар ва Қўқон хонлигининг босиб олинган шимолий ҳудудлари кирган. Еттисув вилояти эса Семипалатинск вилоятининг Сергиопол, Копал ва Алатавск округи ҳудудлари ҳамда Туркистон вилоятининг бир қисмидан иборат ҳудудларда ташкил этилган.

Сирдарё вилояти маъмурий жиҳатдан Қазалинск, Перовск, Туркистон, Чимкент, Авлиёота, Тошкент, Хўжанд, Жиззах уездларига бўлинган бўлса, Еттисув вилояти Сергиопол, Копаль, Верний, Иссиқкўл ва Тўқмоқ уездларига бўлинган. Россия ҳукумати янгидан босиб олинган ерлар ҳисобига Туркистон генерал-губернаторлиги таркибига кўшимча маъмурий-ҳудудий бирлик ташкил этиб борган. Жумладан, 1868 йилда Бухоро амирлигига қарашли босиб олинган ерларда маркази Самарқанд бўлган Зарафшон округи, Хива хонлигига қарашли ерларни босиб олиш ҳисобига 1874 йилда маркази Петро-Александрович (Тўрткўл) бўлган Амударё

бўлими, 1876 йилда Қўқон хонлиги ҳудудларида маркази Янги Марғилон (Скобелев, Фарғона) бўлган Фарғона вилояти ташкил этилган эди.

XIX аср охири – XX аср бошларида Туркистон генерал-губернаторлиги маъмурий-ҳудудий жиҳатдан Сирдарё, Еттисув, Самарқанд, Фарғона ва Каспийорти (Закаспий) вилоятлари ҳамда Амударё бўлимидан иборат эди. Вилоятлар уездларга бўлинган бўлиб, улар қуйидагилар эди: **Сирдарё вилояти** – Авлиёота, Казалинск, Қурама, Перовск, Туркистон, Чимкент; Тошкент шаҳри марказ сифатида генерал-губернаторга бўйсунган; Амударё бўлими ҳам Сирдарё таркибида бўлган; **Еттисув вилояти** – Верний, Копал, Жаркент, Лепсин, Пишпек, Пржевалск, Тўқмоқ; **Фарғона вилояти** – Андижон, Қўқон, Марғилон, Наманган, Ўш, Чуст ва Чимён; **Самарқанд вилояти** – Самарқанд, Каттақўрғон, Хўжанд ва Жиззах; **Каспийорти (Закаспий) вилояти** – Манғишлоқ, Красноводск, Ашхобод, Тажан ва Марв уездлари.

1. Марказий бошқарув¹⁸¹

2. Вилоят бошқаруви

3. Туман бошқаруви

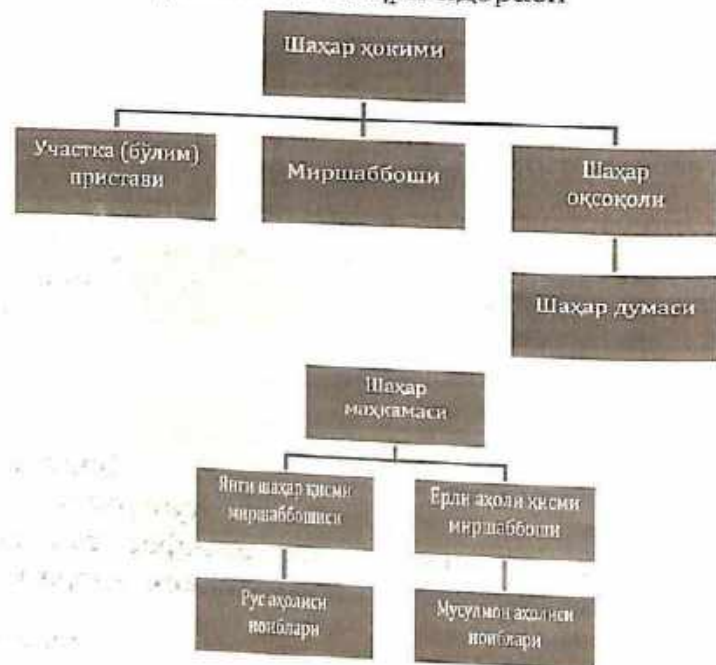
¹⁸¹ Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи китоб... –Б. 195–199.

4. Шаҳар бошқаруви

а) туман шаҳарлари идораси

б) Тошкент шаҳри идораси

5. Қишлоқ бошқаруви

Вилоятлар бошқаруви¹⁹ ҳарбий губернатор ва вилоят бошқармаси томонидан амалга ошириб берилган. Юқорида таъкидлаганимиздек, ҳарбий губернатор ҳарбий ва ҳарбий фуқаролик хусусиятига эга бўлган. Ҳарбий губернатор қошида амалдорлар ва вилоят бошқармаси мавжуд бўлиб, **ВИЛОЯТ бошқармасига** ҳарбий губернаторнинг ёрдамчиси раислик қилган. Бу ёрдамчи ҳарбий губернатор билан келишилган ҳолда император ёрлиғи билан вазифасига тайинланган ва озод этилган. Ҳарбий губернатор бўлмаган пайтларда унинг вазифасини ёрдамчиси бажарган.

Вилоят бошқармаси учта бўлим – фармон берувчи, хўжалик ва суд бўлимларидан иборат бўлган. Бўлим бошлиқлари генерал-губернатор томонидан тайинланган ҳамда вазифасидан озод этилган. Уездларни **уезд бошлиқлари** идора қил-

¹⁹ Саидрахмедов И. Давлат ва ҳуқуқ тарихи... – Б. 196-199.

ган. Улар генерал-губернатор тавсиясига биноан олий ёрлиқ билан вазифасига тайинланган ва озод этилган. Уезд бошлиқлари маъмурий ва полиция вазифасини бажарган ҳамда қонунлар ижроси устидан назорат қилган.

Маҳаллий бошқарув **кўчманчи аҳолини бошқариш** ва **ўтроқ аҳолини бошқаришга** бўлинган. Ҳар бир уезддаги кўчманчи аҳоли **вилоятларга, волостлар эса овулларга** бўлинган. Волост (бўлис)лар – волост бошқарувчилари, овуллар эса **оқсоқоллар** томонидан бошқарилган. Вилоят бошқарувчилари ва унга номзодлар ҳарбий губернатор томонидан, овул оқсоқоли ва унга номзодлар уезд бошлиғи томонидан тайинланган. Волост бошлиғи полиция ва маъмурий ҳокимиятни амалга оширган. Ўтроқ аҳолини бошқариш қишлоқларда маъмурий ва полиция ваколатларига эга бўлган оқсоқоллар томонидан амалга оширилган. Ўтроқ аҳоли уездларда волостларга, волостлар эса қишлоқ жамоалари (оқсоқолликлар)га бўлинган.

1886 йилги «Низом»га кўра, Туркистон ўлкасини бошқариш қуйидагича бўлинган:

1. Бош бошқарма.
2. Турли тармоқларнинг алоҳида қисмларини бошқариш.
3. Маҳаллий маъмурий бошқарув: вилоят – уезд – волост – қишлоқ.
4. Суд бошқаруви.

Туркистон генерал-губернатори ҳузурида кенгаш, махсус топшириқларни бажариш учун амалдорлар, таржимон ва девонхона мавжуд бўлган. Кенгаш ваколатларига барча қонунчилик масалалари, генерал-губернатор топширган вазифаларни кўриб чиқиш кирган. Аммо, у ўлкани умумий бошқариш бўйича маслаҳат овозига эга бўлган.

Уезд бошқаруви бўйича **Амударё бўлими** алоҳида мақомга эга бўлган. Амударё бўлими бошлиғи уезд бошлиғи мақомига эга бўлиб, маъмурий ва полиция бошқаруви унинг ихтиёрида бўлган. Бўлим бошлиғи ҳузурида ёрдамчи ва девонхона мавжуд бўлган.

Волост бошлиқлари ва уларнинг ёрдамчилари аҳоли томонидан уч йилга сайланган ҳамда ҳарбий губернатор томонидан тасдиқланган. Волост бошқарувчилари суд ҳукмларини ижро этган, аҳолининг келиб-кетишини назорат қилган ҳамда солиқларнинг ўз вақтида йиғилишини таъминлаган.

1867 йилги «Муваққат Низом»га кўра, Туркистон ўлкасининг суд ва полиция тизими – **ҳарбий суд, империянинг умумий қонунлари асосида суд ва халқ судидан** иборат бўлган бўлса, 1886 йилги «Низом»га кўра, уларга ўзгартиришлар киритилиб, қуйидагича бўлган: **судлов палатаси, округ судлари, қўшимча мировой (сулҳпарвар) судьялар, фахрий мировой судьялар.**

Маҳаллий аҳолининг судлари алоҳида тартибга асосан тузилиб, **халқ судлари** деб номланган. Халқ судлари алоҳида рус судларига тегишли ишлардан ташқари содир этилган ишларни, бирор халқ судига тегишли бўлган ҳамда рус ҳужжатлари асосида бўлмаган фуқаролик ишларини кўриб чиққан. Халқ судлари – халқ томонидан сайланиб қўйилган **бийлар** томонидан амалга оширилган. Улар ҳарбий губернатор томонидан тасдиқланган. Ўтроқ аҳоли учун **қози судлари** амал қилган бўлиб, улар аҳоли томонидан сайланган ҳамда ҳарбий губернатор томонидан тасдиқланган.

Туркистон ўлкасида вилоят ва уезд (туман) бошқармалари шаҳарларда жойлашган. Тошкент, Самарқанд, Қўқон, Андижон, Марғилон, Наманган,

Ашхобод, Чимкент, Жиззах, Каттақўрғон кабилар катта мавқега эга бўлган асосий шаҳарлар эди. Шаҳарлар ичида генерал-губернаторликнинг сиёсий, маъмурий ва маданий маркази бўлган Тошкент шаҳрига алоҳида эътибор берилган. Хусусан, 1865 йилда генерал-майор Романовский рус зобитлари ва амалдорлари учун шаҳарнинг шарқий қисмидан жой танлайди ва қисқа муддат (1866–1868) рус аҳолиси яшайдиган «Янги шаҳар» барпо этилади.

1868 йил 27 февралда Тошкентнинг «Янги шаҳар» қисмида ҳарбий-халқ бошқармаси тузилиб, статистик маслаҳатчи Россицкий унинг бошлиғи этиб тайинланади. Ушбу бошқарманинг дастлабки қарорига кўра, Тошкентнинг «Янги» қисмида қуйидаги ишларни амалга ошириш кўзда тутилади:

1. Режа тузиш, уй қуришга ер ажратиш, кўча ва майдонлар барпо этиш.
2. Солиқлар ва турли тушумларни тартибга келтириш ҳамда ундириш, шунингдек, шаҳарнинг даромад ва харажатлар сметасини тузиш.
3. Шаҳар ирригация тизими ва ободончилигини бошқариш.

Маълумки, 1870 йилда Россиянинг ички губернияларида «Шаҳар низоми» қўлланила бошланган эди. Сирдарё вилояти бошқармасининг умумий раёсати 1872 йилда Тошкентда ҳам ушбу низомни қўллаш масаласини кўтариб чиқади. Шунга кўра, «Шаҳар низоми»ни мустамлака бошқарув маъмурияти манфаатларига мос равишда ўзгартириш, қўшимчалар киритиш асосида Тошкентда жорий этиш учун лойиҳа тайёрланади. Ушбу лойиҳа махсус комиссия томонидан атрофлича муҳокама этилган бўлса-да, бу масала 1877 йилдагина ҳал бўлади. Таъкидлаш лозимки, Россия империясида

шаҳарга оид иккита низом (1870, 1892) қабул қилинган бўлиб, улар Туркистон ўлкасининг Тошкент ва Верный (Алмати) шаҳарларидагина қўлланилиб, бошқа шаҳарларга жорий этилмаган.

1877 йилда **Тошкент шаҳар думаси** ташкил этилиб, Сирдарё ҳарбий губернатори бошчилигида махсус ҳайъат тузилади. Ҳайъат сайловчилар рўйхатини тузиш, шаҳар жамоатчилик бошқарувига сайлов ўтказиш бўйича иш олиб боради. Сайловда 25 ёшга тўлган, шаҳарда кўчмас мулки бўлган рус фуқаролари, савдо ва косибчилик гувоҳномалари бўйича шаҳар солиғини тўлайдиган, қарзлари бўлмаган ва судланмаган шахслар иштирок этишлари мумкин бўлган. Думада овоз берувчилар сони 72 кишидан ошмаслиги керак эди. Уларнинг учдан бир қисми маҳаллий аҳоли, қолгани эса «Янги шаҳар»да истиқомат қилувчи аҳоли вакиллари бўлиши шарт эди.

Сайловлар тўрт йилда бир марта бўлиб ўтган ва унда асосан савдогарлар, йирик саноат корхоналари ҳамда уй эгалари иштирок этган. Тадқиқотчиларнинг фикрича, янги ташкил этилган дума, биринчидан, шаҳарни мустамлакачилар қўлида сақлаб туришни, иккинчидан, думага сайланган маҳаллий аҳоли вакиллари ҳокимият таянчига айлантиришни мақсад қилиб қўйган эди.

Генерал-губернатор томонидан тайинланган Тошкент шаҳар бошлиғи бир вақтнинг ўзида дума раиси ва шаҳар ҳокими (ҳоким тўра) вазифаларини ҳам бажарган. Шаҳар ҳокими вазифасини турли йилларда қуйидаги шаҳар бошлиқлари бажарганлар:²⁰

1. В.Ю.Мединский (1874–1877)
2. Е.Т.Пукалов (1877–1883)

²⁰ Исмоилова Ж. XIX асрнинг биринчи ярми... – Б. 22-23.

3. С.Р.Путинцев (1884–1890)
4. А.Т.Тверитинов (1891–1898)
5. И.А.Ладигенский (1898–1901)
6. В.Ф.Киселёв (1901–1904)
7. В.Н.Рибушин (1904–1905)
8. С.Р.Путинцев (1905–1907)
9. Н.Г.Маллицкий (1907–1917)

Туркистондаги мустамлака бошқаруви 1898 йилгача «ҳарбий-халқ бошқаруви», ундан кейин эса «маъмурий-полиция бошқаруви» деб аталган бўлса ҳам, унинг моҳияти мазмунан ўзгармаган. Барча ваколатлар, аввало, генрал-губернатор, қолаверса, у бошчилигидаги рус маъмурияти қўлида тўпланган бўлиб, Россия империяси Ўрта Осиёда ўзбек давлатчилиги ва бошқарувининг барча кўринишларини бутунлай йўқотиш ва русча идора усулини қатъий жорий этиш бўйича изчил фаолият олиб боради. Маъмурий бошқарув тизими ана шу мақсадга қаратилиб, буниг учун барча чоралар кўрилган эди.

Туркистон ўлкасида 1867 йилдан 1917 йилгача ўн бешта генерал-губернатор ҳукмронлик қилган бўлиб²¹, улар қуйидагилар эди:

1. К.П.Кауфман (1867–1882)
2. М.Г.Черняев (1882–1884)
3. Н.О.Розенбах (1884–1888)
4. А.Б.Вревский (1889–1898)
5. С.М.Духовский (1898–1901)
6. Н.А.Иванов (1901–1904)
7. П.Н.Тевяшов (1904–1905)
8. Д.И.Суботич (1906)
9. Н.И.Гродеков (1907–1908)
10. П.И.Мищенко (1909)

11. А.Б.Самсонов (1909–1913)
12. Флуг, Мартсон ва Ерофеевлар (1913–1916)
13. А.Н.Куропаткин (1916–1917)

Чор Россияси маъмурлари ўзларининг Туркистондаги мустамлакачиликка асосланган мақсадларини кенг қўламда амалга ошириш учун ўлкани руслаштириш сиёсатига алоҳида эътибор берганлар. Маълумотларга кўра, Туркистонда очилган давлат муассасалари, судлар, банклар ва бошқа ташкилотларда иш юритиш фақат рус тилида олиб борилган. Маҳаллий аҳоли (асосан бойлар, савдогарлар, қозилар ва оқсоқоллар)нинг болаларини рус тилига ўргатиш учун рус-тузем мактаблари очилган. Бундан кўзланган асосий мақсад чоризм маъмуриятига садоқатли амалдорларни тайёрлаш ва келажакда «сиёсий аҳамиятга эга бўлмаган бошқарув ишларигагина маҳаллий аҳолини жалб қилишдан» иборат эди.

XIX асрнинг охирларига келиб Туркистон генерал-губернаторлигининг умумий майдони 1 738 918 кв.км.ни ташкил этган. 1897 йилги биринчи Бутунроссия аҳолини рўйхатга олишнинг тўла бўлмаган маълумотларига кўра, Туркистон генерал-губернаторлигининг бешта вилояти аҳолиси қуйидагича эди:

1. Каспийбўйи вилояти – 383 минг киши.
 2. Самарқанд вилояти – 860 минг киши.
 3. Сирдарё вилояти – 1 478 минг киши.
 4. Фарғона вилояти – 1 572 минг киши.
 5. Еттисув вилояти – 988 минг киши.
- Жами – 5 281 минг киши²².

Россия статистика бошқармасининг 1914 йилда тўлаган маълумотларига кўра, бу кўрсаткич

²¹ Тилабоев С. Туркистон ўлкасининг..., – Б. 13.

²² Мусаев Н. Туркистонда саноат..., – Б. 11.

6492604 кишидан иборат бўлган. Юқоридаги маълумотлардан кўриниб турибдики, Туркистон генерал-губернаторлигининг учта вилояти (Самарқанд, Сирдарё ва Фарғона)да аҳоли зич яшаган.

Туркистон аҳолисининг умумий миқдориди ўзбеклар, қозоқлар, қирғизлар, тожиклар, туркманлар ва қорақалпоқлар кўпчиликини ташкил этган. Ҳозир ҳисобида улар қуйидагича бўлган:

Ўзбеклар	35,7
қозоқлар ва қирғизлар	44,66
Туркманлар	4,98
Тожиклар	6,73
Қорақалпоқлар	2,26
Руслар	3,75
бошқа халқлар	2,15

Ўлкадаги рус, украин ва белорус аҳолисининг сони 1897 йилда 197240 киши бўлган бўлса, 1911 йилда уларнинг сони 406607 кишига етган. Бундан ташқари, Туркистон аҳолисининг этник таркибининг татарлар, бошқирлар, грузинлар, арманлар, латвишлар, литваликлар, поляклар, қашқарликлар, уйғурлар, таранчилар, форслар, ҳиндлар, курдлар, афғонлар кабилар ҳам тўлдирганлар.

Туркистон генерал-губернаторлигининг қишлоқ жойларида маҳаллий аҳолининг 86 фоизи, маҳаллий бўлмаган аҳолининг 17 фоизи яшаган бўлса, шаҳарларда маҳаллий аҳолининг 14 фоизи маҳаллий бўлмаган аҳолининг эса 83 фоизи яшаган. Шаҳар аҳолисининг улуши Тошкент, Қўқон, Верний, Андижон, Самарқанд, Марғилон каби йирик

савдо-саноат ва маъмурий-сиёсий марказларда нисбатан юқори бўлган.

Туркистон Россия тоғидаги бебаҳо жавоҳир эканлигини қайта-қайта таъкидлаган чоризм маъмурлари, кўрилаётган чора-тадбирлар ўлкада мустақамланиб олиш учун етарли эмаслигини билиб, бу ерга Россиянинг марказий районларидан «ортиқча» нотинч аҳолини кўчириш сиёсатини олиб борадилар. Чоризм турли йўللар ва воситалар билан маҳаллий халқларнинг ерларини рус мужиклари фойдасига мусодара қилишга уринади. Ерга солиқлар миқдорини ҳаддан ташқари ошириб юбориш ана шундай воситалардан бири бўлади. Натижада, аҳоли ўз ерларини сотишга ёки ундан бутунлай воз кечишга мажбур бўлади.

Россиядан Туркистонга «ортиқча» аҳолини кўчириш чоризм учун бу ерда стратегик жиҳатдан мустақамланиб олиш, мустамлакачилик тартибларини ўрнатиш, ўлкада таянч пунктларни кучайтириш учун зарур эди. Дастлаб русларни Туркистонга кўчириб келтириш сиёсати мажбурий амалга оширилган. Кейинчалик, ихтиёрий кўчиб келувчиларнинг сони тобора кўпайиб борган. Расмий маълумотларга кўра, кўчиб келганларнинг 43,1 фоизи мол-мулксиз, 37,8 фоизи пулсиз эдилар. Кўчиб келган деҳқонларга ўртача 38,8 сўм миқдорда пул берилган.

Марказий Россиядан Туркистонга доимий яшаш учун кўчиб келувчиларнинг сони йилдан-йилга кўпайиб боради. Жумладан, манбаларга кўра, 1875 йилдан 1890 йилгача Туркистонга 1300 та оила кўчирилиб, 19 та рус қишлоғи пайдо бўлган бўлса, 1891-1892 йиллар Россияда очарчилик кучайган вақтда бу қишлоқларнинг сони 25 тага етди. XIX асрнинг охирида ўлкада 116 та рус посёлкалари қурилиб, уларда 70745 киши яшаган

бўлса, XX аср бошларига келиб, Туркистондаги рус аҳолисининг сони 197420 кишига етган.

Туркистон ўлкасида русийзабон аҳолига жуда кўплаб имтиёзлар берилган бўлиб, бундай имтиёзлар маҳаллий аҳолига тегишли бўлмаган. Рус мустамлакачилик тартиблари, идора услуби ва руслаштириш сиёсатидан норозилик қўйи маъмурият сайловларида очикдан-очик сиёсий чиқишлар шаклида намоён бўлади. Мустамлака шароитидаги миллий ва синфий тенгсизлик ҳамда рус ишчиларининг имтиёзлари ва уларнинг маҳаллий ишчилардан кескин фарқланувчи ҳукмрон мавқеи, чоризмнинг руслаштириш сиёсати, кўчириб келтирилган рус аҳолисига маҳаллий аҳоли ерларининг бўлиб берилиши миллий озодлик ҳаракатларига сабаб бўлган эди.

Миллий озодлик ҳаракатлари. Туркистон ўлкасида империя маъмурларининг мустамлака сиёсатига қарши ҳаракатлар (турли кўриниш ва миқёсларда) Россия империяси ўрта Осиёни босиб олаётган пайтлардаёқ бошланган бўлса-да, улар шафқатсизларча бостирилиб борилади. 1873–1876 йиллар Қўқон хонлигидаги Пўлатхон бошчилигидаги қўзғолондан сўнг ўлканинг бир қанча ҳудудларида халқ оммасининг норозилик ҳаракатлари бўлиб ўтади.

Россия империяси босқинига қарши ҳозирги Ўзбекистон ва Қирғизистон республикаларининг тоғли ҳудудларида «Олой маликаси» номи билан машҳур бўлган Қурбонжон додхоҳ 1876 йилнинг охирига қадар босқинчиларга қарши курашиб келган. Унинг қўшинларига қарши юборилган генерал Скобелев бошлиқ рус қўшинлари қўзғолончиларга қарши ҳаракатларда енгилганлиги боис, мустамлакачи маъмурлар Қурбонжон додхоҳ би-

лан сулҳ тузишга мажбур бўлдилар. Ана шундай ҳаракатлардан яна бири 1878 йилда Мингтепа (Андижон)да Етимхон бошчилигида бўлиб ўтган исёнди. Бу исёндан сўнг Фарғона вилояти генерал-губернатори вилоятдаги маҳаллий аҳолидан ғайриқонуний солиқ ундирувчиларни ишдан олиб ташлашга мажбур бўлган. 1885–1890 йилларда Андижоннинг Қўрғонтепа уезида Дарвешхон тўра бошчилигидаги халқ ҳаракатлари бўлиб ўтади. Аммо, бу ҳаракатлар рус маъмурлари томонидан шафқатсизларча бостирилади.

«Вабо исёни» номини олган 1892 йилги Тошкент қўзғолони XIX аср охиридаги муҳим ҳаракатлардан бири бўлади. Бу қўзғолон кўплаб тарихий адабиётларда ўлкада вабо касали тарқалиши олдини олиш учун бўлган ҳаракат деб таърифланган бўлса-да, аслида бу қўзғолон Россия империясининг ўлкадаги мустамлакачилик сиёсатига қарши қаратилган ҳаракат бўлиб, мустамлакачилик зулмига қарши қаратилган миллий озодлик курашининг бир босқичи эди.

1898 йил май ойида Андижонда мустамлакачи маъмурларнинг зулмига қарши яна бир озодлик ҳаракати бўлиб ўтади. Андижоннинг Мингтепа қишлоғида бошланган бу қўзғолон тарихда «Андижон қўзғолони» деб ном олган бўлиб, унга Муҳаммадали эшон – «Дукчи эшон» бошчилик қилади. Мустамлакачилар қўзғолонни шафқатсизларча бостириб, унинг раҳбарини дорга осган бўлсалар-да, Фарғона водийсининг Асака, Кува, Шаҳрихон, Ўш, Марғилон каби шаҳар ва қишлоқларида норозилик ҳаракатлари кенг ёйилади. Аммо, рус қўшинлари барча ҳаракатларни ваҳшийларча бостирадilar.

XX асрнинг бошларига келиб ўлкадаги халқ ҳаракатлари янги босқичга кўтарилади. Айниқса,

1900–1903 йилдаги иқтисодий инқирозлар ўлкадаги маҳаллий аҳолининг аҳволига салбий таъсир этиши деҳқонларнинг оммавий норозилиklarига сабаб бўлади. Ана шундай норозилик ҳаракатларидан бири 1904–1907 йилларда Самарқанд вилоятида бўлиб ўтади. Бу ҳаракатга рус мустамлакачилари орасида «Намоз ўғри», халқ орасида «Намоз ботир» деб ном олган Намоз Пиримқулов бошчилиқ қилган. Бу ҳаракат Самарқанд вилоятининг Самарқанд, Каттақўрғон, Жиззах ва Хўжанд уездларида кенг тарқалиб, генерал-губернатор маҳкамаси Намоз ботир операцияси учун махсус қўшимча маблағ ажратганлиги бу ҳаракат рус маъмурларини анча ташвишга солганлигидан далолат беради.

Биринчи жаҳон урушининг иқтисодий асоратлари меҳнаткаш аҳоли бўйнида оғир юк бўлиб турган вақтда 1916 йил 25 июнда Николай II нинг «Империядаги рус бўлмаган эркак аҳолини ҳаракатдаги армия районларида мудофаа иншоотлари ва ҳарбий алоқа йўллари қуриш учун олиб бориладиган ишларга, шунингдек, давлат мудофааси учун зарур бўлган бошқа ҳар қандай ишларга жалб қилиш ҳақида» фармони (мардикорликка олиш) эълон қилинади. Ушбу фармонга кўра, Сибир, Ўрта Осиё, Қозоғистон ва Кавказорти халқларидан 19 ёшдан 43 ёшгача бўлган 400 минг киши сафарбар қилиниши режалаштирилган эди.

Туркистон генерал-губернаторига ушбу фармонни зудлик билан амалга ошириш буюрилиб, Сирдарё вилояти зиммасига 87 минг, Самарқандга 88 минг, Фарғонага 50 минг мардикор юбориш вазифаси юклатилади. Натижада, 1916 йилнинг 4 июлида савдо ва ҳунармандчилик маркази бўлган Хўжанд шаҳрида, ундан кейин Самарқанд, Жиззах, Каттақўрғон, Тошкент, Қўқон, Андижон уездарида норозилик ҳаракатлари авж олади. Бу ҳаракат-

ларнинг энг йириги Жиззахда бўлиб ўтади. Тарихда «Жиззах қўзғолони» деб ном олган бу ҳаракатга Назирхўжа эшон бошчилиқ қилган. Даҳшатли тус олган ушбу қўзғолонни бостириш учун Туркистон генерал-губернатори Жиззахга икки ярим минг кишилиқ жазо отрядини юборади. Аёвсиз қирғинлар эвазига қўзғолон шафқатсизларча бостирилади.

Хуллас, чор Россияси мустамлакачилари Ўрта Осиё ҳудудларини босиб олганларидан сўнг улар зулмига қарши норозилик ҳаракатлари доимий давом этиб туради. Миллий озодлик ҳаракатлари даставвал маҳаллий халқларнинг иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаётидаги тенгсизлик ва адолатсизликка қарши стихияли норозилиги сифатида шаклланиб боради. Кейинроқ эса, бундай ҳаракатлар чоризм мустамлакачилигига бутунлай барҳам бериш, янги мустақил Туркистон давлатини барпо этиш гоялари билан боғланадики, бундай гояларнинг шаклланиши ва ёйилишида жадидлар алоҳида жонбозлик кўрсатган эдилар.

Хулоса қилиб, айтиш мумкинки, чор Россияси мустамлакачилиги даври Ўрта Осиё давлатларининг ҳаёти, сиёсати, иқтисодиёти, ижтимоий тузуми ва давлатчилигидаги муайян ўзгаришлар билан боғлиқ бўлиб, улар қуйидагилардан иборатдир:

1. Чор Россиясининг ҳарбий истилоси оқибатида Бухоро амирлиги, Хива ва Қўқон хонликлари забт этилади.

2. Ҳокимиятнинг мустамлакачиликка асосланган тузилмасини ўрнатилиши оқибатида Қўқон хонлиги бутунлай тугатилади. Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги яриммустамлакага айланади.

3. Чоризмнинг иқтисодий ва сиёсий ҳукмронлигини мустаҳкамлашга хизмат қиладиган қонунчилик ташкилотлари пайдо бўлиб, Россия савдо, саноат ва молия капитали ҳукмронлиги ўрнатилади.

6492604 кишидан иборат бўлган. Юқоридаги маълумотлардан кўриниб турибдики, Туркистон генерал-губернаторлигининг учта вилояти (Самарқанд, Сирдарё ва Фарғона)да аҳоли зич яшаган.

Туркистон аҳолисининг умумий миқдорида ўзбеклар, қозоқлар, қирғизлар, тожиклар, туркманлар ва қорақалпоқлар кўпчиликни ташкил этган. Фоиз ҳисобида улар қуйидагича бўлган:

Ўзбеклар	35,7
қозоқлар ва қирғизлар	44,66
Туркманлар	4,98
Тожиклар	6,73
Қорақалпоқлар	2,26
Руслар	3,75
бошқа халқлар	2,15

Ўлкадаги рус, украин ва белорус аҳолисининг сони 1897 йилда 197240 киши бўлган бўлса, 1911 йилда уларнинг сони 406607 кишига етган. Бундан ташқари, Туркистон аҳолисининг этник таркибини татарлар, бошқирлар, грузинлар, арманлар, латишлар, литваликлар, поляклар, қашқарликлар, уйғурлар, таранчилар, форслар, ҳиндлар, курдлар, афғонлар кабилар ҳам тўлдирганлар.

Туркистон генерал-губернаторлигининг қишлоқ жойларида маҳаллий аҳолининг 86 фоизи, маҳаллий бўлмаган аҳолининг 17 фоизи яшаган бўлса, шаҳарларда маҳаллий аҳолининг 14 фоизи маҳаллий бўлмаган аҳолининг эса 83 фоизи яшаган. Шаҳар аҳолисининг улуши Тошкент, Қўқон, Верный, Андижон, Самарқанд, Марғилон каби йирик

савдо-саноат ва маъмурий-сиёсий марказларда нисбатан юқори бўлган.

Туркистон Россия тожидаги бебаҳо жавоҳир эканлигини қайта-қайта таъкидлаган чоризм маъмурлари, кўрилаётган чора-тадбирлар ўлкада мустақамланиб олиш учун етарли эмаслигини билиб, бу ерга Россиянинг марказий районларидан «ортиқча» нотинч аҳолини кўчириш сиёсатини олиб борадилар. Чоризм турли йўللар ва воситалар билан маҳаллий халқларнинг ерларини рус мужиклари фойдасига мусодара қилишга уринади. Ерга солиқлар миқдорини ҳаддан ташқари ошириб юбориш ана шундай воситалардан бири бўлади. Натижада, аҳоли ўз ерларини сотишга ёки ундан бутунлай воз кечишга мажбур бўлади.

Россиядан Туркистонга «ортиқча» аҳолини кўчириш чоризм учун бу ерда стратегик жиҳатдан мустақамланиб олиш, мустамлакачилик тартибларини ўрнатиш, ўлкада таянч пунктларни кучайтириш учун зарур эди. Дастлаб русларни Туркистонга кўчириб келтириш сиёсати мажбурий амалга оширилган. Кейинчалик, ихтиёрий кўчиб келувчиларнинг сони тобора кўпайиб борган. Расмий маълумотларга кўра, кўчиб келганларнинг 43,1 фоизи мол-мулксиз, 37,8 фоизи пулсиз эдилар. Кўчиб келган деҳқонларга ўртача 38,8 сўм миқдорда пул берилган.

Марказий Россиядан Туркистонга доимий яшаш учун кўчиб келувчиларнинг сони йилдан-йилга кўпайиб боради. Жумладан, манбаларга кўра, 1875 йилдан 1890 йилгача Туркистонга 1300 та оила кўчирилиб, 19 та рус қишлоғи пайдо бўлган бўлса, 1891-1892 йиллар Россияда очарчилик кучайган вақтда бу қишлоқларнинг сони 25 тага етди. XIX асрнинг охирларида ўлкада 116 та рус посёлкалари қурилиб, уларда 70745 киши яшаган

бўлса, XX аср бошларига келиб, Туркистондаги рус аҳолисининг сони 197420 кишига етган.

Туркистон ўлкасида русийзабон аҳолига жуда кўплаб имтиёзлар берилган бўлиб, бундай имтиёзлар маҳаллий аҳолига тегишли бўлмаган. Рус мустамлакачилик тартиблари, идора услуби ва руслаштириш сиёсатидан норозилик қуйи маъмурият сайловларида очикдан-очик сиёсий чиқишлар шаклида намоён бўлади. Мустамлака шароитидаги миллий ва синфий тенгсизлик ҳамда рус ишчиларининг имтиёзлари ва уларнинг маҳаллий ишчилардан кескин фарқланувчи ҳукмрон мавқеи, чоризмнинг руслаштириш сиёсати, кўчириб келтирилган рус аҳолисига маҳаллий аҳоли ерларининг бўлиб берилиши миллий озодлик ҳаракатларига сабаб бўлган эди.

Миллий озодлик ҳаракатлари. Туркистон ўлкасида империя маъмурларининг мустамлака сиёсатига қарши ҳаракатлар (турли кўриниш ва миқёсларда) Россия империяси Ўрта Осиёни босиб олаётган пайтлардаёқ бошланган бўлса-да, улар шафқатсизларча бостирилиб борилади. 1873–1876 йиллар Кўқон хонлигидаги Пўлатхон бошчилигидаги кўзғолондан сўнг ўлканинг бир қанча ҳудудларида халқ оммасининг норозилик ҳаракатлари бўлиб ўтади.

Россия империяси босқинига қарши ҳозирги Ўзбекистон ва Қирғизистон республикаларининг тоғли ҳудудларида «Олой маликаси» номи билан машҳур бўлган Қурбонжон додхоҳ 1876 йилнинг охирига қадар босқинчиларга қарши курашиб келган. Унинг қўшинларига қарши юборилган генерал Скобелев бошлиқ рус қўшинлари кўзғолончиларга қарши ҳаракатларда енгилганлиги боис, мустамлакачи маъмурлар Қурбонжон додхоҳ би-

лан сулҳ тузишга мажбур бўдилар. Ана шундай ҳаракатлардан яна бири 1878 йилда Мингтепа (Андижон)да Етимхон бошчилигида бўлиб ўтган исёнди. Бу исёндан сўнг Фарғона вилояти генерал-губернатори вилоятдаги маҳаллий аҳолидан ғайриқонуний солиқ ундирувчиларни ишдан олиб ташлашга мажбур бўлган. 1885–1890 йилларда Андижоннинг Кўрғонтепа уездида Дарвешхон тўра бошчилигидаги халқ ҳаракатлари бўлиб ўтади. Аммо, бу ҳаракатлар рус маъмурлари томонидан шафқатсизларча бостирилади.

«Вабо исёни» номини олган 1892 йилги Тошкент кўзғолони XIX аср охиридаги муҳим ҳаракатлардан бири бўлади. Бу кўзғолон кўплаб тарихий адабиётларда ўлкада вабо касали тарқалиши олдини олиш учун бўлган ҳаракат деб таърифланган бўлса-да, аслида бу кўзғолон Россия империясининг ўлкадаги мустамлакачилик сиёсатига қарши қаратилган ҳаракат бўлиб, мустамлакачилик зулмига қарши қаратилган миллий озодлик курашининг бир босқичи эди.

1898 йил май ойида Андижонда мустамлакачи маъмурларнинг зулмига қарши яна бир озодлик ҳаракати бўлиб ўтади. Андижоннинг Мингтепа қишлоғида бошланган бу кўзғолон тарихда «Андижон кўзғолони» деб ном олган бўлиб, унга Муҳаммадали эшон – «Дукчи эшон» бошчилик қилади. Мустамлакачилар кўзғолонни шафқатсизларча бостириб, унинг раҳбарини дорга осган бўлсалар-да, Фарғона водийсининг Асака, Қува, Шаҳрихон, Ўш, Марғилон каби шаҳар ва қишлоқларида норозилик ҳаракатлари кенг ёйилади. Аммо, рус қўшинлари барча ҳаракатларни ваҳшийларча бостирадилар.

XX асрнинг бошларига келиб ўлкадаги халқ ҳаракатлари янги босқичга кўтарилади. Айниқса,

1900–1903 йилдаги иқтисодий инқирозлар ўлкадаги маҳаллий аҳолининг аҳволига салбий таъсир этиши деҳқонларнинг оммавий норозилиklarига сабаб бўлади. Ана шундай норозилик ҳаракатларидан бири 1904–1907 йилларда Самарқанд вилоятида бўлиб ўтади. Бу ҳаракатга рус мустамлакачилари орасида «Намоз ўғри», халқ орасида «Намоз ботир» деб ном олган Намоз Пиримқулов бошчилиги қилган. Бу ҳаракат Самарқанд вилоятининг Самарқанд, Каттақўрғон, Жиззах ва Хўжанд уездларида кенг тарқалиб, генерал-губернатор маҳкамаси Намоз ботир операцияси учун махсус қўшимча маблағ ажратганлиги бу ҳаракат рус маъмурларини анча ташвишга солганлигидан далолат беради.

Биринчи жаҳон урушининг иқтисодий асоратлари меҳнаткаш аҳоли бўйнида офир юк бўлиб турган вақтда 1916 йил 25 июнда Николай II нинг «Империядаги рус бўлмаган эркак аҳолини ҳаракатдаги армия районларида мудофаа иншоотлари ва ҳарбий алоқа йўллари қуриш учун олиб бориладиган ишларга, шунингдек, давлат мудофааси учун зарур бўлган бошқа ҳар қандай ишларга жалб қилиш ҳақида» фармони (мардикорликка олиш) эълон қилинади. Ушбу фармонга кўра, Сибир, Ўрта Осиё, Қозоғистон ва Кавказорти халқларидан 19 ёшдан 43 ёшгача бўлган 400 минг киши сафарбар қилиниши режалаштирилган эди.

Туркистон генерал-губернаторига ушбу фармонни зудлик билан амалга ошириш буюрилиб, Сирдарё вилояти зиммасига 87 минг, Самарқандга 88 минг, Фарғонага 50 минг мардикор юбориш вазифаси юклатилади. Натихада, 1916 йилнинг 4 июлида савдо ва ҳунармандчилик маркази бўлган Хўжанд шаҳрида, ундан кейин Самарқанд, Жиззах, Каттақўрғон, Тошкент, Қўқон, Андижон уездларида норозилик ҳаракатлари авж олади. Бу ҳаракат-

ларнинг энг йириги Жиззахда бўлиб ўтади. Тарихда «Жиззах қўзғолони» деб ном олган бу ҳаракатга Назирхўжа эшон бошчилиги қилган. Даҳшатли тус олган ушбу қўзғолонни бостириш учун Туркистон генерал-губернатори Жиззахга икки ярим минг кишилиги жазо отрядини юборади. Аёвсиз қирғинлар эвазига қўзғолон шафқатсизларча бостирилади.

Хуллас, чор Россияси мустамлакачилари Ўрта Осиё ҳудудларини босиб олганларидан сўнг улар зулмига қарши норозилик ҳаракатлари доимий давом этиб туради. Миллий озодлик ҳаракатлари даставвал маҳаллий халқларнинг иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаётидаги тенгсизлик ва адолатсизликка қарши стихияли норозилиги сифатида шаклланиб боради. Кейинроқ эса, бундай ҳаракатлар чоризм мустамлакачилигига бутунлай барҳам бериш, янги мустақил Туркистон давлатини барпо этиш ғоялари билан боғланадики, бундай ғояларнинг шаклланиши ва ёйилишида жадидлар алоҳида жонбозлик кўрсатган эдилар.

Хулоса қилиб, айтиш мумкинки, чор Россияси мустамлакачилиги даври Ўрта Осиё давлатларининг ҳаёти, сиёсати, иқтисодиёти, ижтимоий тузуми ва давлатчилигидаги муайян ўзгаришлар билан боғлиқ бўлиб, улар қуйидагилардан иборатдир:

1. Чор Россиясининг ҳарбий истилоси оқибатида Бухоро амирлиги, Хива ва Қўқон хонликлари забт этилади.

2. Ҳокимиятнинг мустамлакачиликка асосланган тузилмасини ўрнатилиши оқибатида Қўқон хонлиги бутунлай тугатилади. Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги яриммустамлакага айланади.

3. Чоризмнинг иқтисодий ва сиёсий ҳукмронлигини мустаҳкамлашга хизмат қиладиган қонунчилик ташкилотлари пайдо бўлиб, Россия савдо, сапоат ва молия капитали ҳукмронлиги ўрнатилади.

4. Ўрта Осиё ва Россия ўртасидаги маҳсулот айирбошлашни кенгайтириш, мустамлакачилик муносабатларини мустаҳкамлаш ҳамда минтақанинг иқтисодий тузилмасида аниқ ўзгаришларни амалга оширишга йўналтирилган янги иқтисодий шароитларнинг яратилиши оқибатида ўлка Россиянинг арзон хомашё базасига айлантирилади.

5. Минтақа халқларининг миллий-маънавий манфаатлари ҳамда қадриятлари поймол этилади, уларнинг энг оддий ҳақ-ҳуқуқларига ҳам менсимаслик кайфияти билан қаралиб, улар оммавий равишда асоратга солинади.

3-§. Вассал Бухоро амирлиги ва Хива хонлигининг сиёсий тузуми²³¹

XIX асрнинг охири ва XX аср бошларида Бухоро амирлигида қуйидаги учта мураккаб ижтимоий ва сиёсий вазиятнинг вужудга келганлигига алоҳида эътибор бериш лозим: 1. Бухоро амирлиги XIX асрнинг охири ва XX аср бошларида ўзининг ижтимоий-сиёсий аҳволига кўра ўзига хос хусусиятларга эга эди. 2. XIX аср II ярмидан бошлаб ҳукм суриб келаётган Россия империясининг ҳукмронлиги амирликнинг ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаётига кучли таъсир ўтказди. 3. Амирлик ва Россия давлатлари ўртасида 1868 ва 1873 йилларда тузилган шартномалар билан Бухоро амирлигининг давлат мустақиллигига барҳам берилади.

1873 йилнинг 28 сентябрида Россия ва Бухоро давлатлари ўртасида «**Дўстлик шартномаси**» тузилади. Ушбу шартномада Бухоро ва Россия давлатларининг чегаралари белгиланиб, қуйидагилар алоҳида қайд этилган эди:

²³ Саидахмедов И. Давлат ва ҳуқуқ тарихи ..., - Б. 199-207.

- Рус ва Бухоро кемаларининг Амударё бўйича ҳаракати аниқлаб қўйилди;

- Бухоро амирлигининг барча шаҳар ва қишлоқларида рус савдогарларининг эркин ва очиқ фаолият кўрсатиши, уларнинг хавфсизлигини таъминлаш Бухоро ҳукумати зиммасига юклатилди;

- Рус ва Бухоро амирлиги фуқароларининг Россия империяси ҳамда Бухоро ҳудудида уй, боғ, ер майдонларини сотиб олиш ва сотиш ҳуқуқлари белгиланди;

- Рус фуқароларининг Россия ҳукумати рухсати билан Бухоро амирлиги ҳудудида юриши мумкинлиги, Бухоро ҳукумати Россия империяси ҳудудида жиноят содир этганларни дарҳол топшириши қайд этилди;

- Ўзаро алоқаларни сақлаб туриш учун Бухоро ҳукумати ўз вакиллари Тошкентда тайинлаши ва уни маблағ билан таъминлаши, шунингдек, рус ҳукумати Бухорода ўз вакилини тайинлаши ва уни маблағ билан таъминлаб туриши таъкидланди.

Ушбу шартномага мувофиқ Бухоро ҳудудида қул савдоси тақиқлаб қўйилади, хориждан сотишга олиб келинган қулар эгаларидан тортиб олиниб, озод қилиниши белгилаб қўйилади. Бу шартноманинг 1888 йил 23 июнда қабул қилинган қўшимча қоидалар баённомасида кўрсатилишича, рус фуқаролари Бухоро ҳудудида ер, уй, боғ сотиб олиши Бухоро ҳудудида амал қилинган қонунга кўра, аввал **қўшбег** томонидан, сўнгра **сиёсий агент** томонидан тасдиқланиши лозим бўлган. Бу акт сиёсий агент тасдиғидан сўнгина кучга кирган.

Чор ҳукумати ва унинг сиёсий агенти мамлакат ички маъмурий бошқаруви, маънавий ҳолати ва шу кабиларга аралашмаган.

Бухоро амирлигида давлат бошлиғи ҳам, диний раҳнамо ҳам амир ҳисобланган. Амирлик мерос

тариқасида ҳукмронлик қилаётган амирнинг катта ўғлига қолган ва фақат алоҳида ҳоллардагина мерос ҳуқуқи бошқа фарзандларига ўтган. Амир ўзбекларнинг **манғит сулоласига** мансуб бўлиб, давлат бошқарувида асосан шу сулолага таянган. Юқори мансабларни асосан шу сулола вакиллари эгаллаб келганлар.

Бошқа мусулмон давлатларида бўлганидек, амирлик ҳокимиятини чеклашга қаратилган махсус институтлар бўлмаса-да, унинг деспотик хатти-ҳаракатларини чеклаб турувчи диний ва ахлоқий омиллар мавжуд бўлган. Амир чекланмаган ҳокимият соҳиби бўлиб кўринса-да, унинг фаолияти ва ваколатидан ҳам устун «Каломуллоҳ» («Худонинг сўзи»), яъни «Қуръони карим» турган. Бу эса Ғарб олимлари илгари сурган «шарқ деспотизми» тушунчасининг етарли асосланмаганлигини кўрсатади. Бухоро амирлигида ҳам давлат хазинаси амир хазинасидан ажратилмаган.

Бухоро амирлигининг давлат бошқаруви икки қисмдан иборат бўлган. **Биринчиси**, амир саройининг хизмати бўлса, **иккинчиси** бевосита давлат бошқаруви ҳисобланган.

Саройда қуйидаги аниқ вазифалар мавжуд бўлган:

Удайчи. Уларнинг вазифасига доим амирнинг ёнида бўлиш, унга иш юзасидан маълумотлар бериб туриш, шунингдек, Петербург ва Туркистон генерал-губернатори қошидаги элчихоналарда алоҳида топшириқларни бажариш кирган;

Шеговул – шахсий адъютантлар;

Мирзо, мушриф – амирнинг шахсий котиблари;

Мирзо (мушриф) – амирнинг иккинчи даражали котиблари;

Меҳмонхона амалдори (меҳмонхудой) – амир меҳмонхонаси ходими;

Девонбеги – даромад, харажат ва хўжаликни бошқарувчи мансабдор шахс;

Мирохурбоши – отлар, анжом ва ҳаракатланиш қисмларини бошқарувчи шахс;

Миршаббоши – полиция қисмини бошқарувчи шахс;

Жамоат – меҳмон кутиш ва йиғилишларда иштирок этувчи шахслар;

Юртчи – амирнинг чиқишларида олдинга чиқиб, йўл очиб борувчи шахс;

Шогирдпеша – амирнинг махсус фармонлари битилган почтани етказиб бериш билан шуғулланганлар ва алоҳида топшириқларни бажариб турганлар;

Саркарда – қабила бошлиқлари, собиқ бекалар ҳам тайинланганлар, улар Бухоро навкарини бошқарганлар;

Маҳрамлар – яқин шахсий ҳимоячилар;

Фаррошбоши, шарбатдор, офтобачи (ювенил асбобларининг мутасаддиси), **баковул-ошпаз, шабгард** (тунги қоровуллар) ва бошқалар;

Маъмурий бошқарувни махсус ташкил этилган қуйидаги тўртта марказий орган амалга оширган: давлат девонхонаси, молия-солиқ органи, диний суд органи ва назорат органи.

Давлат девонхонаси бошқарув органи сифатида амалдорлар таркибини тўлдириш, уларни алмаштириш, Россия сиёсий агенти ва маҳаллий (жойлардаги) амалдорлар билан ёзишмалар олиб бориш, чет эл маҳсулотларидан солиқ йиғиш ишларини бошқариш билан шуғулланган. Девонхонани мамлакатнинг бош вазири **қўшбеги** бошқарган. Амир мамлакатда бўлмаган пайтларда давлат бошқаруви унинг қўлида бўлган.

Иккинчи бошқарув **молия-солиқ органи** бўлиб, маъмурий бошқарув органи ҳисобланган ва уни

девонбеги бошқарган. Девонбеги лавозими қўш-бегидан кейин иккинчи ўринда турган. Бу орган мамлакатда солиқ йиғиш, хазинанинг даромад ва харажатларини ҳисоблаш билан шуғулланган. Унинг қошида мирзолар, шогирдпешалар, меҳмонхона амалдорлари, закотчилар, мирохурбоши, шарбатдор, маҳрамлар, навкарлар (300 нафарга яқин) ва қўйи хизматчилар бўлган. Барча амалдорлар девонбеги томонидан лавозимига тайинланган ва амир томонидан унвон берилган.

Учинчи маъмурий бошқарув **диний суд органи** ҳисобланиб, уни амирнинг бош дин пешвоси – **қозикалон** бошқарган. Бу орган суд ишлари, нотариал вазифалар, дин вешволарига боғлиқ масалаларни ҳал қилиш ва ўқув муассасаларининг фаолиятига раҳбарлик қилган. Унинг қошида мирзолар (иш юритувчилар), қозилар, муллаи азимлар (тергов ишларида жалб этиладиган вакиллар), девонбеги (хўжалик юритувчи шахс), мирохурбоши, маҳрамлар ҳамда қўйи хизматчилар фаолият кўрсатган. Мазкур мансабдорларни қозикалон тайинлаган ва вазифасидан озод қилган.

Тўртинчи маъмурий назорат органи **раис** қармоғида бўлиб, унинг ваколатига қонунларнинг бажарилиши, ахлоқий софлик, диний эътиқодни ҳимоя қилиш ҳамда бозорларда тош-тарози ва ўлчов бирликларининг аниқлиги устидан назорат қилиш кирган. Унинг қошида мирзолар, раислар (топшириқларнинг бажарилишига мутасадди амалдор), маҳрамлар, девонбеги (хўжалик бошқарувчиси), мирохурбоши ва қўйи хизмат вакиллари фаолият кўрсатган. Барча амалдорларни **бош раис**нинг ўзи тайинлаган. Бош раис бевосита амир ва қозикалон олдида жавоб берган.

Амирлик 27 та бекликдан иборат бўлиб, улар орасида Қарши беклиги тахт вориси ва Бухоро

беклиги қушбегининг ўзи томонидан бошқарилган. Қолган бекликларни эса бевосита амир томонидан тайинланадиган ва лавозимидан озод қилинадиган беклар бошқарган.

Ҳар бир бекликда солиқ ва йиғимни йиғиш учун алоҳида мансабдор шахслар мавжуд бўлиб, улар девонбегига бўйсунганлар. Закотчилар маҳаллий беклардан мустақил иш олиб борганлар. Улар девонбеги томонидан лавозимга тайинланиб, амир томонидан унвон берилган.

Ҳар бир бекликда қози, нотариус, терговчи фаолият кўрсатган. Қози маҳаллий бекдан мустақил иш юритган. У фақат қозикалонга бўйсунган. Қози маҳаллий маъмурий органлар томонидан қонунларнинг бажарилиши юзасидан назорат олиб борган. Беклик қозилари бекликнинг бош шаҳарларида яшаганлар. Беклик қозисининг ҳузурида турли мансабдор шахслар мавжуд бўлган.

Ҳар бир беклик **амлоқдор**ларга бўлиниб, уларни маъмурий-полиция ва солиқ йиғиш вазифаларини бажарувчи амалдорлар бошқарган. Уларнинг ҳузурида маҳаллий оқсоқоллардан ёрдамчилар ва махсус топшириқларни бажариш учун амалдорлар бўлган.

Шарқий Бухоро беклигининг бошқарув тизими бошқа бекликларникидан бирмунча фарқ қилган. Уларда амалдорлардан ташқари тожик аҳолиси яшайдиган ҳудудларда «**шоҳлик**» мавжуд бўлиб, шоҳ амалдор вазифасини бажарган (Масалан: Помирда Парпишо, Салимшо ва ҳ.). Шоҳ маҳаллий тожик аҳолиси томонидан уруғ зодагонлари орасидан сайлаб қўйилган ва беклар томонидан тайинланган.

Қишлоқ ёки **ову**ларни **мингбоши**лар бошқарган. Бир уруғ-қабилага мансуб бир неча қишлоқ ва

овулар **оқсоқол**ларга бўйсунган. Улар маҳаллий аҳоли томонидан сайланиб, бек томонидан тайинланган. Тожик қишлоқлари эса аҳоли томонидан сайланадиган **арбоблар** томонидан бошқарилган. Кўчманчи аҳолини эса ўзлари томонидан сайлаб қўйиладиган **элбеги** бошқарган. Оқсоқоллар тергов ва турли ишларда бекларнинг топшириқларини бажарганлар ва амалдорларнинг ёрдамчилари ҳисобланган.

Амлоқлар бошлиғи **амалдор** бўлиб, у маъмурий полиция ва солиқ ундириш функцияларини бажарган. Бухоро армияси сарбозлари амир ва бекларнинг шахсий қўриқчилари ҳам ҳисобланган. Армияни махсус тайинланадиган тўпчибоши бошқарган ва қўшин таъминотига ҳам мутасадди бўлган. Унинг ҳузурида девонхона ва алоҳида хизматчилар бўлган.

Амирликнинг давлат бошқарув органлари тўғрисида шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш лозимки, ушбу органлар ва мансабдор шахсларнинг ваколатлари ҳуқуқ ва мажбуриятларини белгилаб берувчи ҳеч қандай ҳуқуқий нормалар мавжуд бўлмаган. Улар амир томонидан чиқариладиган махсус нормалар асосида тайинланганлар. Ушбу фармонларда лавозим эгаларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари белгилаб берилган. Бу эса давлат бошқарувида ноаниқликни, ўзбошимчаликни ва бошқа ноўрин ҳаракатларнинг содир этилишига олиб келган.

XIX асрнинг II ярмидан бошлаб Хива хонлиги устидан Россия ҳукмронлиги ўрнатилди. Бу «Россия ва Хива ўртасидаги 1873 йил 12 февралда тузилган Дўстлик шартномаси» асосида тартибга солинади.

Давлат бошлиғи хон ҳисобланган. У мерос тариқасида қолдирилган.

Россия қўшинларининг Хивада бўлган вақтида хонга фақат суд ҳокимиятигина бўйсунган. Ҳокимият эса етти кишидан иборат махсус девонга топширилган. Уларнинг тўрт нафари генерал-губернатор томонидан тайинланган. Шартномага биноан Хива хони қўшни давлатлар билан ҳар қандай ташқи алоқаларни ўрнатиш, шартномалар тузиш ва ҳарбий ҳаракатлар олиб боришга ҳақли бўлмаган. У Туркистон генерал-губернатори билан фақат Амударё бўлими орқали алоқа қилиши мумкин бўлган.

Давлатда хондан кейинги муҳим мансаб **қўшбеги** ва **меҳтар** ҳисобланган. Қўшбеги мамлакатнинг жанубий қисмидан солиқ йиғиш билан шуғулланса ва бошқарса, меҳтар мамлакатнинг шимолий қисмига мутасадди бўлган ва, асосан, молия ишлари билан шуғулланган.

Девонбеги – давлат девонхонасини (канцеляриясини) бошқарган.

Мансабдорларга вазифаларнинг бўлиб берилиши шартли равишда мавжуд бўлиб, аслида эса хоннинг хоҳишига боғлиқ бўлган. Масалан: бош вазир лавозимини гоҳ қўшбеги, гоҳ меҳтар ва гоҳ девонбеги эгаллаган.

Маъмурий-ҳудудий жиҳатдан Хива хонлиги йиғирмата беклик ва икки ноибликка бўлинган. Бекликларни ҳокимлар, ноибликларни ноиблар бошқарганлар.

Хонликнинг пойтахти Хива ва унинг атрофидаги туманлар алоҳида округни ташкил қилган ва уларни хоннинг ўзи бошқарган. Суд ҳокимияти бутунлай мусулмон руҳонийлари қўлида бўлган.

1873 йилдаги битимга мувофиқ Хива хонлигида суд ҳокимияти хон қўлига топширилган. Унинг муовини олий судья (қозикалон) ва қозии аскар бўлган.

Жойларда суд ҳокимияти қозилар қўлида бўлган. Шаҳарлар ва бекликларда иккитадан қози бўлган. Биринчи суд ишларини муҳокама қилса, иккинчиси, яъни қози-раис мусулмон шарияти қоидаларининг бажарилишини назорат қилган.

Кўчманчи аҳоли – қозоқлар ва қорақалпоқлар ўртасида суд ишлари **оқсоқоллар** ёки **оқсоқоллар кенгаши** томонидан **урф-одат** бўйича, туркманларда қавлиёт, қозоқ ва қорақалпоқларда **одат** асосида муҳокама қилинган. Баъзи ҳолларда кўчманчи аҳолига нисбатан суд ишларини ҳам мансабдорлар кўрганлар.

Олий босқич суд органини қозикалон бошқарган, унинг ваколатига ҳукумат жиноий, фуқаро ишларини муҳокама қилиш кирган. Бундан ташқари, у яна хонлик пойтахти Хива шаҳрида аҳоли томонидан содир этилган жиноий ва фуқаро ишларини ҳам кўрган.

Ўлим жазосига маҳкум этилиши мумкин бўлган барча жиноий ишларни ҳам қозикалон муҳокама қилган. Рус аҳолисига алоқадор ишларни рус жиноий ва фуқаролик судлари кўрган. Суд процесси айблов хусусиятига эга бўлган. Ҳар қандай иш жабрдийданинг аризасига биноан кўзратилган. Оммавий айблов процесси мавжуд бўлмаган.

Судлов ишлари оғзаки олиб борилган, ҳеч қандай қайднома (мажлис баённомаси) ёки ёзув асосида олиб борилмаган. Иш ошкора тарзда муҳокама қилинган. Ҳукм, одатда, қози томонидан ўша мажлиснинг ўзидаёқ ўқилган.

4-§. Жадидаарнинг миллий давлатчиликни тиклаш ҳақидаги ғоялари ва амалий фаолияти²⁴

«Жадид» сўзи арабча сўз бўлиб, «янги» деган маънони англатади. Шунинг учун ҳам янгилик ва ислохотчиликка интилувчи, тараққийпарвар миллий зиёлилар тарихда «жадидлар» деган ном олганлар.

Туркистондаги жадидчилик ҳаракатининг намояндалари мазкур ҳаракат вужудга келган дастлабки пайтлардаёқ фақат маърифатпарварлик ғояларини илгари суришмаган. Жадидаарнинг ижтимоий қарашларида сиёсий масалалар, хусусан, давлатчилик ғоялари муҳим ўрин тутди. Жадидаар XIX аср охири – XX аср бошларидаёқ, яъни ҳаракат вужудга келган дастлабки йиллардан бошлаб Туркистонда миллий давлатчиликни қайта тиклаш ҳақидаги ғояларни илгари сурганлар ва уни амалга ошириш учун интиланлар.

Жадидаар орасидан етук олимлар, саноат ва зироатчилик соҳаларининг замонавий билимдон мутахассислари, маданият арбоблари етишиб чиқиб, улар Туркистонни обод ва мустақил кўришни орзу қилдилар ҳамда шу йўлда фидойиларча курашдилар. Жадидаарнинг Туркистон мустақиллиги учун курашида асосан қуйидаги йўналишлар устувор эди: янги усул мактаблари тармоғини кенгайтириш; қобилиятли ёшларни чет элга ўқишга юбориш; турли маърифий жамиятлар ва театр труппалари тузиш; газета ва журналлар чоп этиш; ўзбек халқининг ижтимоий-сиёсий онгини юксалтириш билан Туркистонда миллий демократик давлат қуриш.

²⁴ Ушбу бўлим т.ф.н., доц. М.М. Ҳайдаровнинг материаллари асосида ёзилганлиги боис, М.Ҳайдаров ушбу бўлимга муаллифлик ҳуқуқига эга.

Жадидчилик ҳаракатининг асосий ғоя ва мақсадларини умумлаштирган ҳолда қўйидагича кўрсатиш мумкин: Туркистон ўлкасини ўрта асрларга хос қолоқлик ва диний хурофотдан озод этиш, шариатни ислоҳ қилиш, халққа маърифат тарқатиш, Туркистонда мухторият ҳукуматини барпо этиш учун кураш, Бухоро амирлиги ва Хива хонлигида конституцион монархия ва парламент, кейинчалик демократик республика тузумини ўрнатиш орқали озод ва фаровон жамият қуриш, барқарор миллий валютани жорий қилиш ва миллий қўшин тузиш.

Туркистонда миллий давлатчиликни тиклаш ва уни амалга оширишда йирик тараққийпарварлар Маҳмудхўжа Бехбудий, Фитрат, Файзулла Хўжаев ва Мунаввар қори муҳим роль ўйнайдилар. Хусусан, Маҳмудхўжа Бехбудий XX аср бошларидаёқ Туркистонда давлат бошқаруви келгусида қандай бўлиши лозимлиги ҳақидаги қарашларини ишлаб чиқиб, уни амалиётга жорий қилиш учун фаол интилади. Мисол учун, Маҳмудхўжа Бехбудий 1907 йилда чақирилган Россиянинг 3-давлат думасида кўриб чиқиш учун унинг қопидаги Мусулмон фракциясига топширган «Бехбудийнинг Туркистон маданий мухторияти лойиҳаси»ни топширган.

Бехбудий ушбу лойиҳасини «таклиф», «таклифнома» деб атайдди. Бу фикр Бухбудийда 1905 йил 17 октябрда Россия империясида эълон қилинган машҳур Манифестдан кейин пайдо бўлган. Давлат думаси ҳақидаги фикрлар амалга оша бошлаши билан Бехбудий ўз ғояларини амалга оширишга киришган. Таклифнома билан қўшиб жўнатилган ҳужжатлар орасида Бехбудийнинг 1907 йил 24 апрелда 2-давлат думаси ва 1907 йил 3-давлат думаси мусулмон фракцияси аъзоларига ёзган иккита хати ҳам сақланиб қолган.

Шуни ҳам ҳисобга олиш керакки, 1906 йилдан бошлаб мухторият масаласи Россия мусулмонлари сиёсий доираларида асосий муҳокама мавзуси бўлган. Бу давр воқеаларининг бевосита гувоҳи ва билмдонларидан бири Аҳмад Заки Валидий Тўғоннинг кейинчалик ёзишича, Россия 1 ва 2-давлат думасининг энг қизгин масалаларидан бири «мухторият ҳаракати» бўлган. Ҳатто Санкт-Петербургда 1905–1907 йилларда татар тилида нашр қилинган «Улфат» газетасининг муҳаррири, машҳур Абдурашид қози Иброҳимов (1857–1944) мухторият ҳақида махсус бир рисола ҳам ёзган.

Аслини олганда, Бехбудий ва бошқа тараққийпарвар жадидлар томонидан илгари сурилган миллий мухторият тушунчаси Туркистон ўлкасининг сиёсий ва иқтисодий мустақиллигига интилиш эди. Мухторият бошқаруви мустақиллик томон қўйилган дастлабки қадам эди. Шунинг учун ҳам Россия империяси маъмурлари, кейинчалик, демократик Россия Республикаси (1917 йил баҳори ва кузи) ва совет Россияси раҳбарлари, хусусан, 1917 йил октябрда ҳокимият тепасига зўравонлик йўли билан келган большевиклар партияси вакиллари миллий мухторият тушунчасига қарши жон-жаҳдлари билан курашдилар.

Бехбудий лойиҳасининг «Туркистон қозилари хусусинда» номли 7-қисмида қозихоналар фаолияти қандай бўлиши хусусида муҳим фикрлар мавжуд. Бехбудий ислом дини тарихи ва қонуншунослигини мукамал эгаллаган йирик уламо (у Самарқандда муфтий лавозимида ҳам фаолият кўрсатган) сифатида бу хусусда ўз фикрларини баён қилади. Хусусан, Бехбудий томонидан билдирилган қозихоналарда иш кўриш ва барча ҳужжатларни ёзиш туркистонликларнинг она тили – туркий тил (ўзбек тили)да олиб борилиши, лозимлиги ҳақидаги фи-

кри муҳим аҳамият касб этади. Лойиҳанинг «Мулки маҳкамалар хусусинда», «Вақфлар хусусинда», «Умумий мактаблар», «Сув ва ерлар хусусинда» номи қисмларида кўплаб демократик эркинликларни жорий қилиш талаб этилади. Чиновниклар (амалдорлар) ҳуқуқларини чеклаш (7-банд), мактабларнинг она тилида бўлиши (18-, 19-бандлар), Туркистон ўлкасига муҳожирлар (аслида Россия марказидан юборилган рус мужиклари ва бошқа келгиндилар) келтирилишини тўхтатиш (24-банд) шундайлардан эди. Тарихий манбаларда келтирилишича, 1915 йилга қадар Россиянинг марказий ҳудудларидан 2 млн. рус «муҳожир» Туркистонга келтириб жойлаштирилган.

Маҳмудхўжа Беҳбудий ўзининг давлатчилик қарашларини жадид матбуотида эълон қилган кўплаб мақолаларида ҳам ошкора тарзда баён қилган. 1906 йил 11 октябрда «Хуршид» газетасида босилган «Хайрул умури авсатуҳ» («Ишларнинг яхшиси ўртачасидур») номи мақоласида у социалистик таълимотни ва уни Россияда амалга оширишга уринган большевиклар партиясини кескин қоралаб чиқади. Беҳбудий ўз мақоласида Россиядаги мавжуд сиёсий партияларни қуйидаги гуруҳларга бўлади:

1. Бйурукратияи мустабид фирқаси (мутлақ монархия – ҳукумат партияси).
2. Машрутаи авомия (конституцион демократлар – кадетлар партияси).
3. Иштирокиюни оммавиюн (халқ социализми – социал-демократлар партияси).
4. Русия мусулмонлари иттифоқи.

Беҳбудий мақолада социал-демократлар (меньшевиклар ва большевиклар) ҳамда социал-революционерлар (эсерлар) партияси фаолиятига салбий

муносабат билдириб, улар мавжуд тузумни инқилобий йўл (революция) орқали ўзгартиришга ҳаракат қилаётганликларини айтиб, бу ҳолат келгусида Россия жамиятида мисли қўрилмаган талафотлар юз беришига сабаб бўлишидан огоҳлантиради.

Беҳбудий сингари жадидчилик ҳаракатининг асосчиси, қримлик машҳур Гаспринскийга ҳам ўз фикрларини фақат 1905 йилдан кейин сал эркинроқ айтишига имконият туғилади. Гаспринскийнинг 1907 йили «Таржимон» газетасида босилган «Туркчилик» мақоласида миллий гуруҳ ва ифтихор туйғусини тарбиялаш асосий мақсад қилиб олинган эди.

И.Гаспринский Туркистон халқи ҳаётини ўрганиш ва туркистонликларни Россиядаги ижтимоий-сиёсий жараёнларга тортиш учун анча ишларни қилади. У 1893 ва 1908 йилларда 2 марта Туркистонга келиб, Бухоро, Самарқанд, Тошкент ва бошқа шаҳарларда бўлади. Санъатшунос олим С.Аҳмедовнинг ёзишича, Гаспринскийнинг маърифатпарварлик гоёлари Туркистоннинг барча тараққийпарвар зиёлилари билан бир қаторда Бухоро амири ва Хива хони томонидан ҳам юксак баҳоланган. Бухоро амири Абдулаҳадхон (1857–1910) Боғчасаройда бўлган чоғида 1893 йили И.Гаспринский билан учрашиб, уни III даражали «Нишони науги юлдузи Бухорои шариф» олтин ордени билан, «Таржимон» газетаси ходимлари ва унинг оиласини турли совғалар билан мукофотлаган. Хива хони Муҳаммад Раҳимхон II – Феруз (1844–1910) эса 1896 йили ўз вакили орқали Боғчасаройга қимматли совғалар юбориб, Гаспринскийга ташаккур билдирган.

Д.Алимованинг ёзишича, «Жадидлар Россиядаги сиёсий жараёнларни диққат билан кузатиб бордилар, вужудга келаётган рус сиёсий партиялари дас-

турларини ўргандилар. Лекин, миллий менталитетнинг ўзига хос хусусияти бўлган ўзбек халқининг тинчликсеварликка, босиқликка мойиллигидан келиб чиқиб, улар тинчлик йўли билан, жамоатчилиқнинг мурожаатлари, давлат думасидаги оммавий баҳслар ва бошқа легал воситалар билан подшо ҳокимиятидан ўз мақсадларини амалга ошириш йўлида ён беришга эришишга интидилар»

Олимларнинг фикрича, жадидлар концепциясининг таркибий қисмини Туркистондаги барча халқларни бирлаштириш муаммоси ташкил этади. Жадидлар ўзларининг келажакдаги давлат тузумини барча миллатларнинг бирлиги асосида тасаввур этардилар. Бу ҳақда Беҳбудий шундай деганди: «Биз жорий этган қонунлар яҳудийларнинг ҳам, насронийларнинг ҳам, мусулмонларнинг ҳам ва, умуман, барчанинг манфаатларини ҳимоя қилиши керак. Агар биз Туркистон мусулмонлари биргаликда ислоҳотлар ўтказишни истасак, бизнинг зиёлилар, маърифатпарварлар, бойлар, руҳонийлар ва олимлар миллат ва Ватан фаровонлигига хизмат қилишлари керак... Агар бизни мустамлакачилик қонунлари билан бошқараётган эканлар, бунинг сабабчиси, аввало, ўзимизнинг ноиттифоқлигимиздир».

Россия Феврал демократик инқилоби арафасида, Туркистон жадидчилиги етук сиёсий ҳаракатга айланади. Агар Биринчи жаҳон урушидан кейин жадидлар парламентар монархия учун курашган бўлсалар, Феврал инқилобидан кейин Туркистон жадидларининг «тараққийпарварлар» оқимини ташкил қилган радикал қисми анча кенг қамровли, бир қатор сиёсий талабларни илгари суради. Улар қаторига маҳаллий аҳоли ҳуқуқларини кенгайтириш, ўлкани бошқариш юзасидан асосли ислоҳотлар ўтказиш, ўлкага давлат думасидан аҳоли

сонига қараб ўрин бериш, асосий демократик эркинликлар, аввало, миллий матбуот эркинлигини таъминлаш, чоризмни конституцион тузум билан алмаштириш кабилар киради.

Жадидчилик ҳаракати фақат маданий ҳодиса бўлиб қолмасдан, у аввало сиёсий ҳодиса ҳам эди. Жадидлар ўз фаолиятида давлат ва унинг қурилишидан тортиб, жамият ва унинг маънавий ҳаётигача бўлган барча масалаларни қамраб олишган. Жадидларнинг давлат ва жамият ҳақидаги қарашларида куйидаги икки масала: ўзбек халқини дунёнинг маърифатли миллатлари даражасига кўтариш ҳамда Туркистоннинг ўз мустақиллигига эришуви каби масалалар муҳим ўрин тутди. Тарихдан маълумки, жадидлар, бир томондан, Туркистон мустақиллиги учун кураш олиб борадилар. Иккинчи томондан, улар Туркистонда демократик ҳуқуқий давлат қуриш учун интиладилар. Бу кураш жадидчилик мафкурасининг асосини ташкил қилар эди. Туркистонга нисбатан чексиз меҳр-муҳаббат туйғуси, унинг келажаги ҳақида ташвишли ўйлар, Ватаннинг тараққиёт йўллари режасини тузиш, Шарқ ва Ғарб анъаналарини бирлаштириш жадидларни курашга ундаган муҳим омиллар ҳисобланади.

Беҳбудий, Фитрат, Файзулла Хўжаев, Чўлпон, Мунаввар қори ва бошқа тараққийпарвар зиёлиларнинг асарларида жадидлар миллий ғоясининг асоси – Туркистондаги барча маҳаллий халқларни бирлаштириш ғояси эди. Бу ҳолни Беҳбудий куйидагича кўрсатган эди: «Агарда биз Туркистон мусулмонлари хоҳдасакки, дин ва миллатимизни иттифоқ этиб, бугундан ислоҳотга, иттифоққа қадам қўйсак, зиёли ва тараққийпарварларимиз, бой ва уламоимиз бирлашиб, дин ва миллат, ватан риво-

жи учун хизмат этсак, шунда биз бошқаларга қарам бўлмаймиз».

Жадидчилик ҳаракатининг йирик намояндалари ўзларининг муҳолифлари саналган айрим жоҳил уламоларнинг нотўғри қарашларини (тафаккур кучи билан соғлом фикр юритиш натижасида) асоссиз эканлигини исботлашга ҳаракат қилганлар. «Қадимчилар» деб ном олган айрим уламолар жадидларни «кофирлик»да, ислом динидан қайтганликда ноҳақ айблар эдилар. Ҳолбуки, жадид тараққийпарварларининг аксарияти кечаги ислом уламолари бўлиб, улар ислом динини бузиш учун эмас, балки унга кириб қолган айрим бидъат ва хурофотлардан ислом динини тозалаш учун, ислоҳотларни тадрижий равишда амалга ошириш учун курашга аҳд қилган эдилар.

Таниқли жадид зиёлиси Абдурауф Фитрат «Ҳиндистонда бир фаранги ила бухороли мударриснинг жадид мактаблари хусусинда қилгон мунозараси» (қисқача «Мунозара») асарида бундан бир асрдан кўпроқ аввал – 1909 йили қўйидаги сўзларни ёзган эди: «Ислом бизнинг динимиздир, ислом бизнинг шарафимиз, ислом бизнинг саодатимиздир. Ислом бизнинг сарафрозлигимиз боиси, ислом осойишталигимиз сабабчисидир. Исломни бизга Пайғамбаримиз омонат топширганлар... Бас, бу қадар рафлат ва танбаллик, беҳабарлик ва жоҳилликда ўтирганимиз, бу дини мубинимизнинг нобуд бўлишини, бу муқаддас ватанимизнинг поймол этишини камоли шарафсизлик билан қабул қилганимизни на шарият, на урф-одат қабул қилмайди. Балки олам оқиллари, жаҳон жамият бандалари бизни лаънат қилиб, инсоният йўлидан четда ҳисобламоқдалар».

Хуллас, ўзбек халқининг мазкур илғор зиёлилари Туркистондаги идора усули, бошқарув шакллари,

давлатчилик назарияси ва амалиёти билан фаол шуғулланадилар. «Ёш бухороликлар», «Ёш хиваликлар», «Тараққийпарварлар» (улар архив ҳужжатларида Ёш сартлар деб ҳам аталган) партиялари, «Турк Адами Марказият» (Федералист) фирқаси, «Шўрои Исломия», «Шўрои Уламо», «Турон», «Иттифоқи Муслимин» ва бошқа жамиятларнинг дастурларида давлатчилик масалаларига алоҳида эътибор берилган эди. Бу ҳолат жадидчиликнинг алақачон маърифатдан сиёсатга томон йўл тутганлигини билдирибгина қолмасдан, балки жамиятни тубдан ўзгартириш, юрт мустақиллигига эришиш учун кураш бошлаганлигини ҳам англатар эди.

Жадидларнинг давлатчилик қарашларини таҳлил қилиш жараёнида Бутунроссия ва Туркистон мусулмонларининг турли съездлари (қурултойлари) ҳамда уларда қабул қилинган резолюция ва қарорларга тўхтаб ўтмасликнинг иложи йўқ.

1905–1907 йилларда Россияда бўлган биринчи рус революцияси жараёнида 1905 йил 17 октябрда император Николай II томонидан фуқароларга сўз, матбуот ва жамиятлар тузиш эркинлигини бериш тўғрисидаги манифест қабул қилинади. Октябр манифести сифатида тарихга кирган ушбу манифест қабул қилингандан кейин бутун Россиядаги мусулмонлар, жумладан, туркистонликлар ҳам фаоллашадилар.

Россия империяси ҳудудида яшовчи барча мусулмон халқлари бир жамият атрофига уюшиш мақсадида Бутунроссия мусулмонлари қурултойини ўтказиш учун ҳаракат қиладилар. 1905 йил 15 августда Нижний Новгород шаҳри атрофидаги Ока дарёсида турган «Густав Струве» пароходида яримяширин ҳолатда Бутунроссия мусулмонларининг I съезди бўлади. Унда туркистонликлар ҳам иштирок этадилар. Мазкур съездда қабул қилин-

ган резолюцияда айтилишича, мўлжалланган мақсадни амалга ошириш учун жойларда мусулмонлар съезди раҳбарлик қиладиган ўз мажлисларини тузиши лозим эди.

1906 йил 15–23 январда Санкт-Петербургда бўлган Бутунроссия мусулмонларининг II съездида Бутунроссия мусулмонлар иттифоқининг Устави қабул қилинади. Дастлабки съезддан фарқи равишда бу анжуман ошкора тарзда Россия империясининг пойтахтида жамоатчилик кўз ўнгида бўлиб ўтади. Бутунроссия мусулмонлари иттифоқининг Уставида (уни тайёрлашда Мусо Бегиев фаол иштирок этади) мусулмонлар иттифоқини ташкил қилиш йўл-йўриқлари кўрсатилади. Уставда ёзилишича, Россия империяси губернияларида мусулмонлар яшовчи ҳудудлар 16 районга ажратилади. Бу районларнинг ҳаммасида район кенгашлари тузилади. Бу кенгашлар умумий йиғилишда сайланган кишилардан иборат бўлади.

Бутунроссия мусулмонларининг III съезди 1906 йил 16–21 августда Нижний Новгород шаҳрида бўлиб ўтади. Бу съездда партия программаси қабул қилинади. 20 августда 15 кишидан иборат партия Марказий Комитети сайланади.

Марказий Комитет таркиби ушбу 15 кишидан ташқари яна 5 аъзога кўпайтирилиши, улардан 3 нафари Боку, Елизаветополь, Ереван губернияларидан мусулмонлардан сайлов асосида аниқланиши, Туркистон ва Оренбургдан эса биттадан вакил киритилиши белгилаб қўйилади.

1914 йил 15–25 июнда Санкт-Петербургда Бутунроссия мусулмонларининг IV съезди бўлиб, унда 30 нафар делегат қатнашади. Россия марказида бўлиб ўтган ушбу съездда М.Бехбудий ва бошқа туркистонликлар делегат сифатида иштирок этадилар.

1917 йилдан бошлаб Туркистондаги мусулмонлар қурултойларида, жадидлар партиясининг фаолиятида янги давр бошланади. Феврал инқилобидан сўнг ўзбек, татар ва қozoқлар бирлашишга аҳд қиладилар ва «Турон» уюшмаси заминида «Шўрои Исломия» жамиятини тузишади. Мазкур жамият тузилишида Мунаввар қори, Абдувоҳидқори Абдурауфқориев, Убайдулла Хўжаев (Убайдуллахўжа Асадуллахўжаев) муҳим роль ўйнашади. 1917 йил 14 мартда иш бошлаган бу жамият қишлоқ ва шаҳарларга тарғиботчилар юбориб, озодлик, тенглик ҳақида тушунтириш олиб бориш, сайлов тўғрисида маълумот бериш билан шуғулланади.

«Шўрои Исломия»нинг ташаббуси билан 1917 йил 16–22 апрелда Бутун Туркистон мусулмонларининг I қурултойи чақирилади. Қурултой иштирокчилари бир қанча масалалар қаторида Туркистон ўлкасининг давлат мақоми масаласини ҳам муҳокама қиладилар. Бу қурултойда Туркистон ўлка мусулмонлари Марказий Шўроси (Краймуссовет) – Миллий марказни ташкил этишга қарор қилинади. Миллий Марказга раис бўлиб Мустафо Чўқай, унга ўринбосарлар қилиб Ислom Шоаҳмедов, Аҳмад Заки Валидий ва Убайдулла Хўжаев сайланади. Бу эса ташкилотларни бирлаштириш билан бирга миллий озодлик ҳаракатини ягона изга солиб, ташкилий жиҳатдан марказлаштирар эди.

Туркистон мухторияти муаммоси миллий озодлик ҳаракатининг барча ҳаракатлантирувчи кучлари манфаатларини туташтирган асосий нуқта бўлади. 1917 йил ёзида Бутунроссия Таъсис Мажлисига сайловлар арафасида туркистонлик тараққийпарварлар ўзларининг сиёсий партияларини тузиш заруриятини англаб етишади. Тараққийпарварлар «Турон» маърифий жамиятини демократик тамоийиларга асосланган партияга айлантириш ғояси-

ни илгари сурадилар. Тарихчи С.Аъзамхўжаевнинг ёзишича, етарли партиявий иш тажрибаси бўлмаган туркистонлик ислохотчилар намуна сифатида «Мусовот» демократик партияси дастуридан фойдаланганлар. Туркистонликлар таклифига биноан тайёргарлик ишларини ўтказиш учун Тошкентга 1917 йил июли бошларида «Мусовот» партиясининг таниқли фаолларидан уламо Абулқосим Аминзода, журналист Пири Мурсилода, муаллим Муҳаммадамин Афандизодалар таклиф этилади. 4 июл куни «Уламо жамияти» уларнинг шарафига Тошкентда ифторлик ташкил қилади.

Турк федералистлар партияси (Мусовот) дастури билан Туркистондаги ушбу партиянинг маромномаси солиштирилганда бу ҳолат яққол кўринади.

1917 йил 1-11 майда Москвада бўлган Бутунроссия мусулмонларининг I қурултойи берган туртки натижасида мухторият масаласи янада жиддийлашди. Москвада бўлган қурултойда қўқонлик Мулла Камолиддин қози домумла Раҳмонберди ўғли қатнашиб, Россия мусулмонлари Шўроси аъзолигига сайланган. 1917 йил 12-14 июлда Скобелев (ҳозирги Фарғона) шаҳрида бўлиб ўтган Мусулмон ташкилотларининг қурултойида дастурий масалалар кўриб чиқилди. Унда «Турк Адами Марказият (федералистлар) фирқаси»нинг дастури (маромномаси) ва 22 моддадан иборат низоми (низомномаси) қабул қилинади.

Турк Адами Марказият (Федералистлар) фирқасининг маромномаси 9 қисмдан иборат бўлиб, яхлит олганда демократик жамиятнинг асосларини ифода этган. Биринчи қисм «Давлат ва мухторият ташкилоти» деб номланган. Унда фирқанинг ўз олдига қўйган мақсади қуйидагича кўрсатилаган:

1. Русияда маҳаллий ва миллий адами марказият (федерация) асоси узра халқ жумхурияти ташкил этмоқдур.

2. Фирқа Туркистон, Қирғизистон, Қофқоз ва Бошқирдистон қитъалари (ўлкалари) учун ва бошқа миллий ва маҳаллий мухторият, Идилбўйи ила Қрим тоторлари учун ва бошқа, Русияда яшайдургон турк қавмлари (халқлари) учун миллий мухторият талаб қиладур.

3. Мухториятли қитъаларда очиладургон мажлиси мабъусонга (депутатлар палатаси) маҳаллий идораларга ва бошқа бутун ташкилотга сайланадургон аъзолар умумий, баробар, ёширин ва бево-сита сайлов усули ила сайланадур...

4. Юқорида мазкур барча мухториятли қитъалар марказий ҳукумат ила ватан мудофааси, пул чиқармоқ, бож ва хорижий ҳукуматлар ила муносабатда бўлмоқ хусусларида алоқа ва иртиботини (боғлиқликни) муҳофаза қилур.

5. Мухториятли қитъалар дохийий масъалалар (идорий, молий, шаръий, маданий, адлий ва маориф ишлари)да мустақилдур.

6. Ҳар бир мухториятли қитъанинг марказида, қонун ясайдургон бир мажлиси мабъусон ва ул қонунни ижро қиладургон бир ҳайъати вукало (вакиллар ҳайъати) бўлур.

Юқоридаги иқтибослардан кўринадики, Россиянинг усули идораси ҳам, Туркистоннинг давлат тузуми ҳам қўшма халқ жумхурияти бўлмоғи керак. Туркистондаги усули идоранинг хусусияти ҳақида Турк Адами Марказият (федералист) фирқасининг нашри бўлган «Турк эли» газетаси шундай ёзган эди: «Ўзига хайрихоҳ миллатлар ила бирлашкан ҳолда турклик бешиги бўлгон Туркистонга миллий-маданий ва ҳам ерлик мухторият (федератсия) олмақдур».

Маромномада энг дадил кўтариб чиқилган моддалардан бири, бу – тил масаласидир. Тил ҳар бир миллатнинг биринчи ва асосий белгиси тарзида

намоён бўлиши боис фирқа маромномасида ҳам бунга катта эътибор қаратилган.

Хуллас, фирқа ўз маромномасида илгари сурган жамият тузуми демократик тарзда бўлиши кўзда тутилган. Бу ҳолат, айниқса, маромноманинг «Мухториятли қитъаларда аҳлият (фуқаролик) ҳуқуқи» деб номланган 4-қисмида ёрқин кўзга ташланади. Унда аҳоли қайси дин ва қайси мазҳабда бўлишидан қатъи назар, қонун олдида тенглиги; фуқароларга виждон эркинлиги берилиши, биронта дин ёки мазҳаб ҳукумат томонидан бошқаларига нисбатан устун қўйилмаслиги; ҳар бир фуқаро ўз фикрини айтиш, матбуот ёки бошқа нашр воситалари орқали баён этиш ҳуқуқига эгаллиги; фуқароларнинг юзага келадиган муаммоларини ҳал қилиш учун йиғинлар ўтказиш, жамиятлар тузишга ҳуқуқли бўлиш, бунинг учун ҳеч кимдан рухсат сўрамоққа эҳтиёж йўқлиги»; шахс эркинлиги, оила муҳофазаси дахлсиз бўлиши, тегишли маҳкамалар қарорисиз биронта ҳам фуқаронинг уйига бостириб кириб тинтув ўтказиш, хат ва китобларини текшириш мумкин эмаслиги каби моддалар акс этган. Жадидларнинг дастурий ҳужжатларида асосий эътибор давлат тузилишини барпо этиш, қонунлар чиқаришни амалга ошириш учун чақирилган мустақил ваколатли ўлка ҳокимиятининг олий органлари, бошқаруви ва суди механизмларини ишлаб чиқишга қаратилади. Демократик ҳуқуқ ва эркинликлар берилган ва конституцион жиҳатдан кафолатланиши лозим бўлган демократик жамиятни шакллантириш – устувор мақсад қилиб белгиланди.

Хулоса қилиб айтганда, жадидларнинг миллий давлатчилиқни тиклаш ҳақидаги ғоялари ва уларнинг амалий фаолияти Ўзбекистоннинг янги тарихида муҳим аҳамият касб этади. XX аср бошларида Туркистон тараққийпарварлари мавжуд тузумни

ислоҳ қилиш, халқимизни ривожлантириш амаллари даражасига кўтариш учун муҳим ишларни амалга оширадидлар. Хусусан, Маҳмудхўжа Бобубодий, Абдурауф Фитрат, Мунаввар қори, Файзулла Хўжаев сингари атоқли сиёсат арбоблари Россия империясининг мустамлакачилик сиёсати, Бухоро амирлиги ва Хива хонлигидаги истибдод ва зулумга қарамай, ўзларининг давлатчилик ғояларини амалга ошириш учун курашадидлар. Туркистоннинг усули идораси қандай бўлмоғи керак деган саволга тараққийпарварлар ўша давр шароитидан келиб чиққан ҳолда маданий-миллий мухторият идора усулини мақбул топадилар. Туркистон ўлкасида 1917 йил баҳоридан бошлаб мухториятчилик ҳаракати ўзининг янги босқичига қадам қўяди.

Таянч сўзлар:

Мустамлака бошқарув усули, Бекетов-Черкасский экспедицияси, Катта, Ўрта ва Кичик жуз, таянч қалъалар, Англия рақобати, инглиз жосуслари, Оқмасжид қалъаси, Верний қалъаси, Эржар жанги, Зирабулоқ жанги, Гандимиён шарҳномаси, Пўлатхон кўзғолони, Туркистон генерал-губернаторлиги, «Муваққат Низом», ҳарбий ва фуқаролик ҳокимияти, ҳарбий комендант, бий, оқсоқол, раис, қози, бошқарувчи, «Дашт комиссияси», тафтиш тўғрисидаги фармон, «Туркистон ўлкасини бошқариш тўғрисидаги низом», маъмурий-ҳудудий бўлиниш, марказий бошқарув, вилоятлар, уезд (туманлар)лар, участка (волост)лар, шаҳар, қишлоқ, овул бошқаруви, вилоят бошқармаси, ўтроқ ва кўчманчи аҳолини бошқариш, ҳарбий кенгаш, девонхона, судлов палатаси, мировой судьялар, қози судлари, Тошкент шаҳри бошқаруви, Тошкент шаҳар Думаси, Дума сайловлари, миллий озодлик ҳаракатлари, жадидчилик.

намоён бўлиши боис фирқа маромномасида ҳам бунга катта эътибор қаратилган.

Хуллас, фирқа ўз маромномасида илгари сурган жамият тузуми демократик тарзда бўлиши кўзда тутилган. Бу ҳолат, айниқса, маромноманинг «Мухториятли қитъаларда аҳлият (фуқаролик) ҳуқуқи» деб номланган 4-қисмида ёрқин кўзга ташланади. Унда аҳоли қайси дин ва қайси мазҳабда бўлишидан қатъи назар, қонун олдида тенглиги; фуқароларга виждон эркинлиги берилиши, биронта дин ёки мазҳаб ҳукумат томонидан бошқаларига нисбатан устун қўйилмаслиги; ҳар бир фуқаро ўз фикрини айтиш, матбуот ёки бошқа нашр воситалари орқали баён этиш ҳуқуқига эгаллиги; фуқароларнинг юзага келадиган муаммоларини ҳал қилиш учун йиғинлар ўтказиш, жамиятлар тузишга ҳуқуқли бўлиш, бунинг учун ҳеч кимдан руҳсат сўрамоққа эҳтиёж йўқлиги»; шахс эркинлиги, оила муҳофазаси дахлсиз бўлиши, тегишли маҳкамалар қарорисиз биронта ҳам фуқаронинг уйига бостириб кириб тинтув ўтказиш, хат ва китобларини текшириш мумкин эмаслиги каби моддалар акс этган. Жадидларнинг дастурий ҳужжатларида асосий эътибор давлат тузилишини барпо этиш, қонунлар чиқаришни амалга ошириш учун чақирилган мустақил ваколатли ўлка ҳокимиятининг олий органлари, бошқаруви ва суди механизмларини ишлаб чиқишга қаратилади. Демократик ҳуқуқ ва эркинликлар берилган ва конституцион жиҳатдан кафолатланиши лозим бўлган демократик жамиятни шакллантириш – устувор мақсад қилиб белгиланди.

Хулоса қилиб айтганда, жадидларнинг миллий давлатчиликни тиклаш ҳақидаги гоялари ва уларнинг амалий фаолияти Ўзбекистоннинг янги тарихида муҳим аҳамият касб этади. XX аср бошларида Туркистон тараққийпарварлари мавжуд тузумни

ислоҳ қилиш, халқимизни ривожланган давлатлар даражасига кўтариш учун муҳим ишларни амалга оширадидлар. Хусусан, Маҳмудхўжа Бобурдӣ, Абдурауф Фитрат, Мунаввар қори, Файзулла Хўжаев сингари атоқли сиёсат арбоблари Россия империясининг мустамакачилик сиёсати, Бухоро амирлиги ва Хива хонлигидаги истибдод ва зулмга қарамай, ўзларининг давлатчилик гояларини амалга ошириш учун курашадидлар. Туркистоннинг усули идораси қандай бўлмоғи керак деган саволга тараққийпарварлар ўша давр шароитидан келиб чиққан ҳолда маданий-миллий мухторият идора усулини мақбул топадидлар. Туркистон ўлкасида 1917 йил баҳоридан бошлаб мухториятчилик ҳаракати ўзининг янги босқичига қадам кўяди.

Таянч сўзлар:

Мустамака бошқарув усули, Бекорлик, Черкасский экспедицияси, Катта, Ўрта ва кичик жуз, таянч қалъалар, Англия рақобати, инглиз жосуслари, Оқмасжид қалъаси, Верний қалъаси, Эржар жанги, Зирабулоқ жанги, Гандимиён шарномаси, Пўлатхон кўзғолони, Туркистон генерал-губернаторлиги, «Муваққат Низом», ҳарбий ва фуқаролик ҳокимияти, ҳарбий комендант, бий, оқсоқол, раис, қози, бошқарувчи, «Дашт комиссияси», тафтиш тўғрисидаги фармон, «Туркистон ўлкасини бошқариш тўғрисидаги низом», маъмурий-ҳудудий бўлиниш, марказий бошқарув, вилоятлар, уезд (туманлар)лар, участка (волост)лар, шаҳар, қишлоқ, овул бошқаруви, вилоят бошқармаси, ўтроқ ва кўчманчи аҳолини бошқариш, ҳарбий кенгаш, девонхона, судлов палатаси, мировой судьялар, қози судлари, Тошкент шаҳри бошқаруви, Тошкент шаҳар Думаси, Дума сайловлари, миллий озодлик ҳаракатлари, жадидчилик.

Савол ва топшириқлар

1. Чор Россиясининг Ўрта Осиёни босиб олиш учун дастлабки ҳаракатлари ҳақида гапириб беринг.
2. Ўрта Осиё масаласида Россия-Англия рақобати ҳақида нималарни биласиз?
3. Россиянинг Ўрта Осиё хонликларини босиб олишини тезлаштирган сабаблар нималардан иборат эди?
4. Тошкент босқини ҳақида гапириб беринг.
5. Бухоро амирига келиши ва вассалликка айлантирилиши гапириб беринг.
6. Хивадаги рус босқини ҳақида нималарни биласиз?
7. Туркистон ўлкасини бошқариш ҳақидаги «Низом»ларнинг туб моҳияти нимада эди?
8. Қўқон хонлигининг тугатилиши ҳақида сўзлаб беринг.
9. Мустамлака бошқарув усули ҳақида нималарни биласиз?
10. Туркистондаги маъмурий-худудий бошқарув ҳақида маълумот беринг.
11. Туркистондаги марказий ва вилоят бошқаруви ҳақида маълумот беринг.
12. Туркистондаги туман ва қишлоқ бошқаруви ҳақида гапириб беринг.
13. Тошкент шаҳар Думаси ҳақида нималарни биласиз?
14. Миллий-озодлик ҳаракатлари ҳақида сўзлаб беринг.
15. Жадидларнинг миллий давлатчилик гояларининг моҳияти нимада эди?

9-мавзу бўйича фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон тарихи. Муаллифлар жамоаси. – Тошкент: Академия, 2011.
2. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи китоб. Туркистон Чор Россияси мустамлакачилиги даврида. – Тошкент: Шарқ, 2000.

3. Шамсутдинов Р., Каримов Ш., Убайдуллаев Ў. Ваган тарихи. 2-китоб. – Тошкент: Шарқ, 2010. (Лотин алифбосида).

4. Тиллабоев С.Б. Туркистон ўлкасининг маъмурий бошқарув тизимида маҳаллий аҳоли вакиллариининг иштироки. – Тошкент: Фан, 2008.

5. Усмонов Қ., Содиқов М., Обломуродов Н. Ўзбекистон тарихи. 1-қисм. – Тошкент: 2002.

6. Юнусова Х. Тошкентда 1892 йилги халқ кўзғолони. Сарифғоч, 1998.

7. Исмоилова Ж. XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошларида Тошкентнинг «янги шаҳар» қисми тарихи. – Тошкент: Фан ва технология, 2004.

8. Мусаев Н. Туркистонда саноат ишлаб чиқаришининг вужудга келиши ва ривожланиши тарихидан (XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошлари). – Тошкент: Молия-иқтисод, 2011.

9. Иргашев Ф.Р., Абдураҳимова Н.А. Мустамлакачилик сиёсати ва Туркистоннинг ижтимоий-иқтисодий аҳволи. – Тошкент: Академия, 2005.

10. Саидаҳмедов И. Давлат ва ҳуқуқ тарихи. – Тошкент: Фан, 2006.

11. Абдураҳимова Н.А. Ўзбекистон Россия империяси таркибида. Ўзбекистон давлатчилиги тарихи очерклари. – Тошкент: Шарқ, 2001.

12. Беҳбудий. Туркистон маданий мухторияти лойиҳаси. // Жаҳон адабиёти. 2003. Август.

13. Ислам в Санкт-Петербурге. Энциклопедический словарь. Выпуск 3. Москва-Нижний Новгород: Медик, 2009.

14. Аҳмедов С. Тарихий ҳақиқат // Исмоил Гаспринский ва Туркистон. – Тошкент: Шарқ, 2005.

15. Алимова Д. Жадидчилик ҳаракати ва унинг ижтимоий-сиёсий моҳияти. Жадидларнинг давлатчиликка оид қарашлари // Ўзбекистон давлатчилиги тарихи очерклари. – Тошкент: Шарқ, 2001.

**10-МАВЗУ. ТУРКИСТОНДА СОВЕТЛАР
ҲУКМРОНЛИГИНИНГ ЎРНАТИЛИШИ.
СОВЕТЛАР ОЛИБ БОРГАН МУСТАБИД
СИЁСАТ**

**1-§. Туркистонда совет ҳокимиятининг
ўрнатилиши**

1917 йил 27 февралда Петроградда демократик инқилоб галаба қозониб, Россия императори Николай II тахтдан ағдариб ташланади. Бу инқилоб Туркистон ўлкасига ҳам ўз таъсирини ўтказди. Хусусан, Туркистон жадидлари, зиёлилари ва ислом уламоларининг ташаббуслари билан 1917 йил мартида «Шўрои Исломия», 1917 йил июнида «Шўрои Уламо», 1917 йил июлида «Турк Адами Марказияти» («Турк федералистлари партияси»), 1917 йил сентябрда «Иттифоқи муслимин» каби сиёсий партиялар тузилади.

1917 йил 7 апрелда Петрограддаги Муваққат ҳукумат қарори билан Н.Н.Шчепкин раислигида Муваққат ҳукуматнинг Туркистон комитети тузилади. Аммо, 1917 йилнинг апрел ва сентябр ойларида бўлиб ўтган Бутунтуркистон мусулмонларининг I ва II қурултойлари Туркистон Мухторияти ташкил этиш фоясини илгари суриб, ҳокимиятни ишчи, солдат ва деҳқон депутатлари Советларига беришга қарши чиқади. 1917 йил 20 сентябрида Тошкентда бўлиб ўтган Туркистон ва Қозоғистон мусулмонларининг қурултойидаги асосий масала Туркистон ўлкасининг сиёсий тузумини белгилаш эди. Ўша даврдаги манба тили билан айтганда: «Қурултой... Туркистон Мухториятини тайин этишга жазм қилди». Қурултой мухториятга «Туркистон Федератив Республикаси» деган номни қуйиб, парламент республикаси

асосида тузилажак бўлғуси давлат тузумининг бош тамойил ва меъёрларини белгилаб беради. Афсуски, бу режалар амалга ошмайди.

1917 йил 25 октябрда (янги сана билан 7 ноябрда) В.И.Ленин бошчилигидаги большевиклар (коммунистлар) Петроградда Муваққат ҳукуматни ағдариб ташлаб, ҳокимиятни зўравонлик билан эгаллайдилар. Тошкент шаҳрида 28 октябрда бошланган қуроли тўқнашувлар 1 ноябрда Муваққат ҳукуматнинг Туркистон кўмитасини қамоққа олиш билан якунланади. Туркистон большевиклари ўлкадаги бутун ҳокимиятни қўлга олиш учун шафқатсиз курашга киришадилар. Демократик кучлар эса бу ҳолга қатъий норозилик билдирадилар.

1917 йил 13–17 ноябр кунлари Тошкентда бўлиб ўтган шаҳар ўз-ўзини бошқариш ташкилотларининг Туркистон ўлка съезди қатнашчилари ҳокимиятни тўлалигича большевиклар қўлига ўтишига кескин қаршилиқ кўрсатишади. Съезд ҳокимият масаласига оид қуйидаги резолюцияни қабул қилади: «Туркистонда ҳокимиятни ишчи, деҳқон ва солдат депутатлари қўлига ўтиши билан ҳокимият масаласидаги мунозара шундай хулосага келди:

1. Россия инқилоби кўтарган халқнинг озодлиги, тенглиги, дўстлиги шиорлари остида Туркистон аҳолисининг 98 фоизини ташкил этувчи, 10 млн. сонли мусулмон аҳолиси миллий-маданий ўз-ўзини бошқаришнинг барча ҳуқуқларига эга;

2. Мусулмонларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ва умуминсоний тараққиётига бўлган қизиқиши Қуръон ва шариат қонунларидан ўзгача бўлиши мумкин эмас. Мусулмонлар инқилоб натижасида қўлга киритган ҳуқуқларни амалга оширар экан, Россиядаги сиёсий партияларнинг биронтаси таркибида фаолият кўрсатиши ва уларнинг партиявий курашларида қатнашиши мумкин эмас. Ле-

кин, Россия фуқаролари билан умумий жамият манфаатларини ҳисобга олиб, мамлакатни Таъсис мажлисига олиб борувчи ҳокимиятни қўллаб-қувватлаши мақсадга мувофиқдир;

3. Бутунроссия доирасида ҳокимият қандай тузилишидан қатъи назар мусулмонлар ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқларини маҳаллий шароитни яхши билган, мусулмонларнинг урф-одатлари ва яшаш шароитлари билан яхши таниш бўлган, халқнинг хоҳиш-иродасига кўра, янгича ҳаёт тартибларини жорий қила оладиган кишилардан иборат маҳаллий ҳокимият орқали амалга оширишлари мумкин. Шунинг учун маҳаллий ҳокимият, биринчи навбатда, мусулмон вакилларида, маълум миқдорда бошқа сиёсий ташкилотларда фаолият кўрсатувчи, лекин мусулмонларга хайрихоҳ бўлган вакиллардан ташкил топиши керак;

4. Ҳокимиятни маҳаллий аҳоли манфаатлари учун тасодифий ва бегона бўлган ҳарбийлар, ишчилар ва деҳқон (крестьян)ларнинг майда гуруҳлари қўлидагина тўпланиб қолиши демократик принципларга мос эмас ва маҳаллий аҳолини ўз тақдирини ўзи белгилаш йўлидаги эркин ҳаракатларига кафолат бера олмайди.

1917 йил 15–22 октябр кунлари Тошкент шаҳрида бўлиб ўтган Ўлка ишчи, солдат ва деҳқон депутатлари Советларининг III съездида 15 кишидан иборат ҳукумат – **Туркистон ўлкаси Халқ Комиссарлари Совети** тузилди. Унда 8 та ўрин сўл эсерларга, 7 та ўрин большевиклар билан максималистларга берилиб, ҳукумат таркибига туб аҳоли вакилларида битта ҳам вакил киритилмайди. ХКС раиси лавозимини Ф.Колесов эгаллайди.

Туркистонда ҳокимият большевиклар қўлига ўтиши билан ўлкада Муваққат ҳукуматнинг барча

бўғинлари тугатилиб, ўрнига, аввало, жазо органлари ва совет бошқарув тизими ўрнатилди.

Туркистон ХКС 1917 йил 28 ноябрда ўлкада қизил гвардия бўлинмаларини тузиш ҳақида қарор қабул қилади. Бу бўлинмалар Совет тузуми ва большевикларга қарши кўтарилган дастлабки онгли чиқишларни бостиришда фаол иштирок этади.

Туркистон ХКС 1917 йил охирларида ўз қарори билан «Шўрои Исломия» ва бошқа маҳаллий демократик ташкилотларни тарқатиб юборади. Бу ташкилотларнинг раҳбарлари кейинчалик Туркистон мухторияти ҳукуматида қўшиладилар, айримлари истиқлолчилик ҳаракатига ғоявий раҳнамолик қиладилар. «Шўрои Уламо» ташкилотининг Тошкент шўбаси фақат 1918 йил 13 майда ёпиб қўйилади.

Туркистон ўлкаси ХКС ўзининг тузилиши ва бошқарув аппаратлари жиҳатидан тубдан фарқланувчи ҳукумат эди. Туркистон ХКС таркибига кирган 15 та комиссарлик ўлкадаги бошқарув ишларини бутунлай қамраб олган бўлиб, бошқарув тизимининг фарқли томони шунда эдики, Туркистон ХКС ташкил топган пайтдаёқ Россиядаги Марказий ҳукуматни тан олади. Чунинчи, Туркистон ХКС раиси Ф.Колесов Петрограддаги ХКС номига юборган телеграммада қуйидагича таъкидлаган эди: «Комиссарлар Совети ўз олдида сизнинг ҳамма декретларингизни амалга ошириш вазифасини қўйди... Бизнинг тўла-тўқис қўллаб-қувватлашимизни ҳисобга олишингизни сўраймиз».

Тадқиқотчиларнинг (Қ.Ражабов, М.Ҳайдаров) фикрича, Туркистон ўлкаси янги ҳукумати ўша куннинг ўзида (1917 йил 23 ноябрь, – Э.Б.) аҳолига қилган мурожаатида ҳам ўзининг асл мақсадларини яшириб ўтирмайди. Мурожаатда ҳам телеграммада бўлгани каби қуйидагиларга алоҳида урғу берилган эди: «Халқ Комиссарлари Совети марказий

ҳокимиятнинг барча декретларини оғинмай амалга оширади ва ўз фаолиятида съезднинг ... қарорларига амал қилади. Бу топшириқларни бажариш йўлидаги ҳар қандай қаршилик советлар томонидан кескин чоралар кўриш билан кутиб олинади».

Тадқиқотчилар тўғри таъкидлаганларидек, Туркистон ХКС ўз фаолиятининг биринчи кунларидан бошлаб совет сиёсатини амалга оширишга, Туркистон ўлкасида совет ҳокимиятини мустаҳкамлашга қаттиқ ва астойдил киришади. Барча маҳаллий советларга зудлик билан қизил гвардия тузишга киришиш таклиф қилинади. Ўлка комиссарлиги таркибида бўлган ва бошқарувда асосий рол ўйнайдиган ҳарбий, ташқи савдо, шунингдек, почта, телеграф ва темир йўллар бошқаруви масалалари бутунлай Россиядаги тегишли идораларга бериб қўйилиши оқибатида Туркистон ХКС ижрочи органга айланиб қолади. Марказдан юборилган барча масъул ходимлар, турли комиссия ва ташкилотлар ўз сиёсатларини кўғирчоқ органга айланган ўлка ХКС орқали юритадилар.

2-§. Туркистон мухторияти

1917 йил октябр-ноябр ойларида Тошкент ва Қўқонда юз берган воқеалар Туркистонда ижтимоий-сиёсий ҳаракатларнинг кучайишига сабаб бўлади. Қўқон шаҳрида 1917 йил 26–28 ноябр кунлари Туркистон ўлка мусулмонларининг фавқулодда IV қурултойи бўлиб ўтади. Демократик мусулмон зиёлилар талаби билан Туркистон аҳолисининг европалик қисми вакиллари ҳам қурултойда тенг ҳуқуқли бўлиб иштирок этадилар. Қурултойнинг 27 ноябр кuni қабул қилинган қароридан шундай дейилади: «Туркистонда яшаб турган турли миллатга мансуб аҳоли Россия инқилоби даъват эт-

ган халқларнинг ўз ҳуқуқларини ўзлари белгилаш хусусидаги иродасини намоён этиб, Туркистонни Россия Федератив Республикаси таркибида ҳудудий жиҳатдан мухтор деб эълон қилади».

28 ноябрда ташкил топаётган давлатнинг номи аниқланиб «Туркистон Мухторияти» деб аталадиган бўлади. Бутунроссия Таъсис съезди чақирилганга қадар ҳокимият тўла равишда Туркистон Муваққат Кенгаши ва Туркистон Халқ (Миллий) Мажлиси қўлида бўлиши ҳақида қарор қабул қилинади. Муваққат кенгаш аъзоларидан 12 кишилик ҳукумат тузиладиган бўлади. Қурултой жараёнида Туркистон Миллий Мажлиси 32 кишидан иборат қилиб сайланади. Туркистон Мухториятининг Муваққат ҳукумати таркибига мухториятчилик ҳаракатининг фаол иштирокчилари, жумладан, қуйидагилар ҳукумат аъзолари бўладилар:

1. Муҳаммаджон Тинишбоев – **Бош вазир, ички ишлар вазири**, 2-чақириқ давлат Думасининг аъзоси, Муваққат ҳукумат Туркистон комитетининг аъзоси, темир йўл муҳандиси.

2. Ислон Султон Шоаҳмедов (Шагиахмедов) – **Бош вазир ўринбосари**, Бутунроссия Мусулмонлари Кенгаши Марказий қўмитасининг аъзоси, ҳуқуқшунос.

3. Мустафо Чўқай – **Ташқи ишлар вазири**, Муваққат ҳукумат Туркистон комитетининг аъзоси, Туркистон ўлка Мусулмонлар Шўросининг раиси, ҳуқуқшунос.

4. Убайдулла Хўжаев (Убайдуллахўжа Асадуллахўжаев) – **Ҳарбий вазир**, Бутунроссия Мусулмонлар кенгаши Марказий қўмитасининг аъзоси, ҳуқуқшунос.

5. Ҳидоятбек Юрғули (Юрали) Агаев – **Ер ва сув бойликлари вазири**, агроном.

6. Обиджон Маҳмудов – **Озиқ-овқат вазири**, Қўқон шаҳри думасининг раис ўринбосари, жамоат арбоби.

7. Абдурахмон Ўрозаев – **Ички ишлар вазири-нинг ўринбосари**, ҳуқуқшунос.

8. Соломон Абрамович Герцфельд – **Молия вазири**, ҳуқуқшунос.

Муваққат ҳукумат таркибига кириши лозим бўлган қолган 4 ўрин европалик аҳоли вакиллари орасидан номзодлар кўрсатилиши учун уларга ажратилади.

Қурултой тугагач, 1 декабрда Туркистон Мухториятининг Муваққат ҳукумати аъзолари (барча 8 киши) имзолаган махсус Мурожаатнома эълон қилинади. Ушбу Мурожаатномада Туркистондаги барча аҳоли: ирқи, миллати, дини, жинси, ёши ва сиёсий қарашларидан қатъи назар, улар якдиллик ва ҳамжиҳатликка даъват этилган эди. Шунингдек, Туркистон Мухторияти ҳукумати-нинг Миллий давлатчиликнинг қарор топишини жўшқин муборакбод этиб, матбуотда таниқли маърифатпарварлар, диний, жамоат ва сиёсат арбоблари бирин-кетин чиқишлар қилиб, Мухториятни табриклайдилар. Ўша пайтда чоп этиладиган «Улуғ Туркистон» газетаси саҳифалари Қўқон, Самарқанд, Тошкент, Каспийорти вилоятидан Туркистон Мухториятини қўллаб-қувватловчи хабарлар билан тўлиб тошган эди.

Янги ҳукумат фаолияти фақат Қўқонда ёки Фарғона водийсида эмас, балки бутун Туркистон минтақасида яшаётган туб ер аҳолиси томонидан қизгин қўллаб-қувватланганлиги боис, Туркистон Мухторияти ҳукумати қисқа муддат ичида халқ орасида катта эътибор қозонади. Шунинг учун ҳам маърифатпарвар Фитрат Мухторият эълон қилинган тунни «Миллий лайлатулқадримиз» деб атайдди.

Халқ оммасининг қизгин қўллаб-қувватлашидан илҳомланган Мухтор ҳукумат вакиллари жадал фаолият бошлайдилар. Дастлабки кунлардан бошлаб Миллат мажлиси томонидан тасдиқланган қонунлар эълон қилиниб, янги ҳукумат давлат Конституциясини тайёрлаш учун таниқли ҳуқуқшуносларни жалб этади. Бир нечта ҳукумат газеталари ўзбек, қозоқ ва рус тилларида нашр этила бошланади. Шунингдек, ҳукумат миллий кўшинни ташкил қилишга алоҳида эътибор қаратади. Ҳарбий вазири Убайдулла Хўжаев иштирокида ўтказилган кўрик-парад вақтида аскарлар сони 2000 нафарга етган. Бундан ташқари, Қўқонда Эргаш қўрбоши раҳбарлик қилган икки мингга яқин миршаблар ҳам бор эди.

Янги ҳукумат иқтисодий соҳада 30 миллион сўм миқдорида ички заём чиқаришни йўлга қуяди. Чунки газеталарни нашр қилиш, мухторият кўшинларининг таъминоти ҳамда ҳукуматнинг ички харажатлари учун маблағ зарур эди. Шунингдек, янги ҳукумат аъзолари очлик гирдобидида қолган Туркистон аҳолисига Оренбург орқали ғалла келтириш муаммосини ҳал қилиш учун ҳам амалий қадамлар ташлайди.

Аммо, умумхалқ томонидан қўллаб-қувватланган Туркистон Мухторияти большевиклар томонидан маъқулланмайди. 1917 йил 13 декабрда Тошкентнинг эски шаҳар аҳолиси «Мухтор Туркистон учун» шиори остида тинч намойиш ўтказадилар. Тошкент шаҳар советидаги большевиклар эса, шаҳарда қуроли куч билан тартиб ўрнатишга буйруқ берадилар. Натижада, тинч намойиш қатнашчилари ўққа тутилиб, 16 киши ҳалок бўлади.

Шунга қарамасдан, Мухторият ҳукуматини қўллаб-қувватлаш давом этаверади. Хусусан, 1917 йил 26–30 декабр кунлари Қўқон шаҳрида бўлиб

ўтган мусулмон ишчи, аскар ва деҳқон депутатлари I фавқулодда қурултойининг ҳам асосий масаласи Туркистон мухториятига муносабат масаласи эди. Бутун Туркистон ўлкасидан 200 яқин вакиллар қатнашган ушбу қурултой 30 декабрда Туркистон мухторияти ҳукуматини қўллаб-қувватлаш, шунингдек, Туркистон ўлкаси Халқ комиссарлари Советига ишончсизлик билдириш ҳақида қабул қилган декларациясида қуйидаги фикрлар бор эди: «Туркистон ўлкаси Халқ Комиссарлари Совети барча аҳоли, айниқса, мусулмонлар хоҳиш-истакларининг ифодачиси эмаслиги; Туркистон ўлкаси халқлари иродаси икки қурултойда мухторият эълон қилинганида ифодаланганлиги; Туркистонда ягона ҳукумат органи бутун мусулмонларнинг қурултойида ташкил топган ва мусулмон ишчи, аскар ва деҳқонларнинг қурултойида тўлдирилган Туркистон Мухторияти ҳукумати эканлигини эътиборга олиб, Мусулмон ишчи, деҳқон ва аскарлар қурултойи Туркистон Халқ Комиссарлари Советига ҳокимиятни дарҳол Туркистон Мухторияти ҳукумати ва Миллат Мажлисига топширилсин деб истак билдиради».

Таъкидлаш лозимки, янги давлатчилик барча миллий гуруҳларнинг мутаносиблиги принциплари, умумдемократик ва миллий қадриятларнинг ўзаро уйғунлиги асосида барпо этилган эди. Юқорида қайд этилганидек, Туркистон Мухториятининг Муваққат ҳукумати аҳолини озик-овқат ва кундалик эҳтиёж маҳсулотлари билан таъминлаш, ўз молиявий жамғармасини яратиш, турли-туман сиёсий партиялар ва ҳаракатлар билан ўзаро ҳамкорликни йўлга қўйиш вазифаларини ҳал қилиш юзасидан қизгин ҳаракатларни амалга ошира бошлаган эди. Совет ҳокимиятидан фарқли ўлароқ, Туркистон Мухторияти ҳукумати қонуний

асосда ташкил этилган эди. Туркистон Мухторияти ҳукумати кенг мусулмонлар оммаси ва демократик кайфиятдаги европалик аҳолининг ваколатини олган эди. Шунинг учун ҳам айтиш мумкинки, Туркистон Мухторияти ўз тақдирини ўзи белгилаган халқ Республикаси эди.

Аммо, ўлка большевиклари Туркистон Мухторияти ҳукуматига катта хавф деб қарадилар. 1918 йил 19-26 январ кунлари Тошкентда бўлиб ўтган Туркистон ўлкаси ишчи, солдат ва деҳқон депутатларининг фавқулодда IV съездида Мухториятга бутунлай салбий муносабат билдирилади. Ушбу съезд Туркистон Мухторияти ҳукумати ва унинг аъзоларини қамоққа олиш ҳақида қарор чиқаради. Съезд большевиклар фракциясининг Туркистон Мухторияти тўғрисидаги резолюциясини қабул қилади. Ушбу резолюцияда Туркистон қонуний ҳукумати мунофиқларча «қорағуруҳчилар тўдаси» деб аталади. Бу ҳам етмагандек, бу съезд большевикларнинг тазйиқи остида қонуний кучга эга бўлган, туб ерли аҳоли манфаатларининг ҳимоячиси бўлиб майдонга чиққан ўлкадаги илк демократик ва халқчил ҳукумат – Туркистон Мухторияти устидан шафқатсиз ҳукм чиқаради.

1918 йил 30 январда Туркистон ХКС Мухторият ҳукуматини тугатиш учун ҳарбий ҳаракатлар бошлайди. Туркистон большевиклари бунинг учун қизил аскарлардан ташқари арманларнинг «Дашноқдун» партияси аъзоларидан тузилган бешафқат қуроли дружиналаридан ҳам кенг фойдаланадилар.

31 январ куни куннинг иккинчи ярмида бошланган жанглар бир неча кун давом этади. Қон тўқилишининг олдини олиш мақсадида музокаралар олиб бориш ҳаракатлари натижа бермайди. 1918 йил 19 февралда Қўқон шаҳрида фаолият кўрса-

таётган Туркистон Мухторияти ҳукумати большевикларнинг қонли ҳужумлари натижасида ағда-риб ташланади. Ҳукумат бошлиғи Мустафо Чўқай шаҳарни тарк этиб, яширинишга мажбур бўлади. Вазирларнинг айримлари ҳалок бўлади, айримлари қўлга олинади. Даҳшатли жанглар ва талон-торожлар натижасида 10000 қўқонлик ўлдирилади.

Туркистон Мухторияти ҳукуматининг ағдарилиши туркистонликлар томонидан Россиянинг Туркистонга нисбатан тажовузкорона режалари мавжудлигининг янги далили сифатида қабул қилинади ва улар қўлларига қурол олиб, ўз Ватанларини босқинчилардан ҳимоя қилишга отланадилар. Бу билан Туркистонда советларга қарши истиқлолчилик ҳаракатига асос солинади.

3-§. Туркистон Автоном Совет Республикаси (Туркистон Республикаси)

Туркистонда ҳокимиятнинг фақат ишчилар ва европалик миллат вакиллари қўлида бўлиб қолиши ўлкадаги барча демократик кучларнинг ҳукуматга бўлган ишончсизлигини кучайтириб юборади. Бунга қарши Марказдаги большевиклар ҳукумати чекка ўлкалар, шу жумладан, Туркистонда ҳам «советча асосдаги автономия» ўрнатишга қаттиқ киришади. Бу вазифани амалга ошириш учун Москвадан кўплаб партия ва совет ходимлари Туркистонга жўнатилади. Жумладан, П.А.Кобозев Ўрта Осиёнинг фавқулодда комиссари қилиб юборилади.

1918 йил 20 апрел – 1 май кунлари Тошкентда Туркистон ўлкаси Советларининг V съезди бўлиб ўтади. Унда «пролетар демократияси»га тегишли тамойиллари бўйича танлаб олинган 251 депутат (шундан 120 таси туб миллат вакиллари) иштирок этади. Съезд кун тартибидаги асосий масала Тур-

кистонда Совет мафкурасига асосланган большевикча автономия яратиш бўлади.

Советларнинг V ўлка съезди ўзининг марказий ҳокимиятга тобелигини очиқ намоён этиб, Москвага совет Россияси сиёсий раҳбариятининг «барча инқилобий шиорлари ҳаётга қатъий татбиқ этилиши» таъкидланиб телеграмма жўнатади. Бунга жавобан В.И.Ленин ва И.Сталин зудлик билан жавоб телеграммаси йўллайдилар. Унда қуйидаги сўзлар бор эди: «...совнарком сизнинг советлар асосидаги ўлкангиз автономиясини қўллаб-қувватлайди. Биз сиз бошлаган ишларни ёқдаймиз ва бутун ўлкани советлар тармоғи билан қоплайсиз, мавжуд советлар билан тўлиқ алоқада бўласиз деб тўлиқ ишонамиз».

Съезд делегатлари Ленин ва Сталиннинг кўрсатмалари асосида 1918 йил 30 апрелда «Россия Совет Федерацияси **Туркистон Совет автоном Республикаси**» ҳақида Низомни қабул қилади. Ушбу Низомда Туркистонда давлат қурилиши асослари, унинг ҳудуди, олий қонунчилик ва ижроия органлари, маҳаллий органлар тузилиши, вазифалари ва уларнинг совет Россияси билан ўзаро муносабатлари белгилаб берилади. Ушбу Низом Туркистонда автоном республика тузилганлигини қайд этиб, унга мувофиқ, Бухоро ва Хивадан ташқари, Туркистон ўлкасининг географик чегараларидаги бутун ҳудуд Россия совет федерациясининг **Туркистон Совет Республикаси** деб эълон қилинади.

«Низом»да Туркистон Республикаси автоном равишда бошқарилиб, «ўз хатти-ҳаракатларини Россия Совет Федерацияси марказий ҳукумати билан мувофиқлаштиради» деб қайд этилади. Съездда «марказий ҳукумат билан ўзаро муносабатларни белгилаш учун» беш кишидан иборат комиссия ташкил этиш ва Москвага юборишга қарор қилинади.

Съезд совет Туркистонининг қонун чиқарувчи олий органи – Марказий Ижроия Комитети (ТурЦИК)ни сайлайди. 36 кишидан иборат бу комитетнинг ярми большевиклар, ярми сўл эсерлар (18 тадан) эди. Ушбу комитет советлар съездлари оралигидаги даврда ўлкада олий ҳокимият вазифаларини бажарувчи олий қонунчилик органи бўлади. Туркистон МИК раиси қилиб Марказдан ҳукуматнинг фавқулодда комиссари П.А.Кобозев (ҳамраис қилиб А.Салькин) сайланади. Шунингдек, Туркистон ХКС таркибига 16 киши (9 та большевик ва 7 та сўл эсер) киритилади. Маҳаллий миллат вакилларида тўрт киши – С.Жўрабоев, С.Юсупов, Ш.Остонбоев ва С.Азимбоевлар Туркистон МИКга сайланиб, С.Турсунхўжаев соғлиқни сақлаш халқ комиссари сифатида ҳукумат таркибига киритилдилар.

1918 йил 17–25 июнда Тошкент шаҳрида бўлиб ўтган Туркистон большевикларининг ўлка конференцияси Туркистон коммунист-большевиклар партиясининг I съезди деб номланади. Ўлкадаги коммунистик гуруҳлар ушбу съездда илк марта ташкилий жиҳатдан расмийлашиб, Россия КП(б) таркибидаги Туркистон Компартиясига асос солдилар. Съездда 7 кишидан иборат Марказий комитет сайланиб, унинг таркибига маҳаллий коммунистлардан Низомиддин Хўжаев ҳам киритилди. «Темир қонун», «пўлатдек кучли интизом», «диктаторлик ваколатлари» каби синфий ҳислатларни ўзида мужассамлаштирган Туркистон КП Россия КП(б)га бўйсунар эди. Туркистон коммунистлари Марказ берган ҳар қандай топшириқларни сўзсиз ижро этишлари натижасида Туркистон ўлкасининг Россияга сиёсий ва иқтисодий қарамлиги мустақкам асосларда шаклланади.

Туркистон автоном Республикаси советларининг VI фавқулодда съезди 1918 йил 5–14 октябр-

да ғоявий курашлар жараёнида кечган бўлса-да, унд. Туркистон МИК махсус комиссияси томонидан тузилган Туркистон автоном Республикасининг **конституцияси** муҳокама этилади ва тасдиқланади. Янги ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий тузумни мустақкамлаш мақсадида қабул қилинган ушбу конституция Туркистондаги қуйидаги Халқ комиссарликларини қонун кучи билан мустақкамлайди: ташқи ишлар, ҳарбий ишлар, ички ишлар, адлия, меҳнат ва ижтимоий таъминот, маориф, почта ва телеграф, темир йўл, деҳқончилик, озиқ-овқат, давлат назорати, миллатлар ишлари, халқ хўжалиги Марказий кенгаши.

Конституцияга кўра, ишчи, солдат ва деҳқон депутатларининг советлари Республика маҳаллий давлат ҳокимияти органлари ҳисобланиб, Туркистон автоном Республикасининг таркибида 5 та: Сирдарё, Еттисув, Фарғона, Каспийорти, Самарқанд вилоятлари мавжуд бўлган. Съездлар орасида вилоят (область) ижроия комитети давлат ҳокимият органи бўлиб ҳисобланган. Марказда ва жойларда инқилобий комитетлар (ревком) ҳам тузилиб, улар назорат ва ревизия (тафтиш) қилиш, кенгашларни тарқатиб юбориш каби ваколатларга эга бўлганлар. Вилоят кенгашлари ва ижроия комитетлари қошида бошқарув, ҳарбий, адлия, меҳнат ва ижтимоий таъминот, халқ маорифи, молия, почта ва телеграф, ер-сув, озиқ-овқат, давлат назорати, соғлиқни сақлаш, коммунал совет каби бўлимлар очилган.

Конституцияга кўра, вилоятлар уездларга, волост, шаҳар, қишлоқ ва овулларга бўлинган. Уезд, шаҳар советлари ўзларининг ижроия комитетлари ва бўлимларига бўлинган. Қишлоқ ва овул ижроия комитетлари эса ўз бўлимларига эга бўлмаган.

Россиянинг Туркистондаги сиёсий ҳукмронлиги, биринчидан, ўлкада советча асосдаги автономиянинг ўрнатилиши билан жорий этилган бўлса, бу жараённинг иккинчи босқичи, давлат бошқаруви асосий вазифаларининг марказий федерал ҳукуматга топширилишини конституция йўли билан расмийлаштирилиши бўлади. Зеро, Туркистон Республикаси Конституциясининг 7-боб, 30-§ иловасида ёзилишича, мудофаа, ташқи алоқалар, почта-телеграф, денгиз ишлари, темир йўллар, божхона, савдо-сотиқ, саноат ва молия масалалари марказий федерал ҳукумат ихтиёрида қолдирилган эди.

Ачинарли томони шунда эдики, маҳаллий аҳолининг катта қисми ўлканинг давлат тузилишини белгилаб берувчи асосий ҳужжат билан ҳеч бўлмаганда умумий тарзда ҳам таниша олмайди. Сабаби, у маҳаллий тилларда эълон қилинмаган эди. Ушбу ҳужжатда советларга хос «ўз тақдирини ўзи белгилаш» Туркистондаги маҳаллий аҳолининг мустамлака ҳолатини ўзгартирмайди. Давлат ҳокимият органларининг таркиб топган тузилмасида, уларни шакллантиришнинг тор синфий томонли шароитида улар ҳар қандай автономиянинг асосий негизи бўлган ҳуқуқдан – миллий-худудий бирлик аҳолисининг давлат ҳокимиятини мустақил амалга оширилиши ҳуқуқидан фойдаланиш имкониятига эга эмас эдилар. Тадқиқотчиларнинг фикрича, конституцияда мустаҳкамлаб қўйилган «совет автономияси» ўз моҳиятига кўра миллий-худудий бирлик эди.

1919 йилнинг март ойида Туркистон Республикаси советларининг Фавқулодда VII съезди бўлиб ўтади. Унга қадар 1918 йил 10 августда (V ўлка съездида) Миллий ишлар халқ комиссарлиги бўйича махсус Низом қабул қилинган эди. Ушбу Ни-

зомга кўра, Миллий ишлар халқ комиссарлигида статистика, ташкилий-ташвиқот ва маданий оқартув бўлимлари ташкил қилинган эди. Аммо, Туркистон ҳукумати аъзоларидан Казаков, Успенский, Салькин кабилар Туркистон МИК қошидаги миллий ишлар секциясини тарқатиб юборишни сўраб VII съездга лойиҳа тақдим этадилар. Улар мазкур секцияни «миллатчиликнинг бир кўриниши» сифатида баҳолайдилар.

Шунга қарамасдан, миллий масаладаги мураккаб вазиятни ҳисобга олган РКП(б) МК 1919 йил 3 июлда «Ҳокимиятга мутаносиб вакилик тўғрисида» деган қарор қабул қилишга мажбур бўлади. Ушбу қарорда Туркистон маҳаллий аҳолисининг партияга мансублиги шарт қилиб қўйилмасдан, уларни мутаносиб равишда давлат қурилиши ишларига кенг жалб қилиш зарур деб кўрсатилиб, маҳаллий аҳолининг мол-мулкани мажбурий равишда давлат ихтиёрига олишни (реквизиция) тўхтатиш вазифаси ҳам қўйилган эди. Туркистон Республикаси ҳукумати бу қарорни яширишга ҳаракат қилган бўлса-да, шов-шувлардан сўнг уни эълон қилишга мажбур бўладилар. Аммо, ушбу қарор бўйича эътиборга молик бирор-бир амалий иш қилинмайди.

Советлар тузуми Туркистондаги бошқарувни ташкил этишда катта бюрократик аппаратнинг пайдо бўлишига замин яратган эди. Бироқ, тадқиқотчиларнинг фикрича, большевикларнинг кадрлар масаласидаги сиёсати нафақат миллий соҳада, балки уқувсизлиги билан ҳам ажралиб турган. Мисол учун, давлатнинг масъул лавозимларида мутлақо саводсиз одамларнинг ишлаши табиий ҳол эди. Бу ходим большевиклар манфатини ҳимоя қилиши кифоя эди. Ундан ташқари, Туркистондаги олий ҳокимият – Туркистон МИК,

хукумат – Туркистон ХКС, ғоявий раҳнамо – Туркистон КП каби ўлка бошқарувида муҳим аҳамиятга эга бўлган ташкилотлар маҳаллий аҳоли ихтиёрида бўлмаган. Тадқиқотларга кўра, Туркистон ХКС ва Туркистон Иқтисодий Кенгашидек юқори ваколатли органларда ўзбеклар ишламаган. Ўлка бошқарувидаги барча йирик ташкилотлар, комиссарликларнинг миллий таркиби умумий кўрсаткичларда қуйидагича эди²⁵:

Миллати	Сони	Фоиз ҳисобида
Руслар	3,166	78,1
Бошқа европалик аҳоли	623	15,5
Ўзбеклар	132	3,3
Қирғизлар	34	0,8
Туркманлар	4	0,1

1919 йилнинг 8 октябрида В.Ленин Бутунроссия МИК ва РСФСР ХКСнинг Туркистон ишлари бўйича комиссия (Турккомиссия) тузиш тўғрисидаги қарорини имзолайди. Бу комиссия таркибига Ш.З. Элиава (раис), М.В.Фрунзе, В.В.Куйбишев, Я.Рудзутак, Ф.И.Голошейкин, Т.И.Боқийлар кирадилар. Ушбу комиссия жуда катта ваколатларга эга бўлиб, жумладан, Бутунроссия МИК ва ХКСнинг ваколатига, Туркистон ҳудудларида ва қўшни давлатларда уларнинг номидан иш кўриш ҳуқуқига, РКП(б) МК номидан республикада олий партия назорати ва раҳбарлигини амалга оширишга, ўлка партия ташкилотларини тарқатиб юбориш, фавқулодда съездлар ва конференциялар чақириш ҳамда партия МК қарорларини қатъий бажаришга қаратила-

²⁵ Ражабов Қ., Ҳайдаров М. Туркистон тарихи... – Б. 55-56. Муаллиф томонидан жадваллаштирилди.

ган бошқа чора-тадбирларни кўриш ҳуқуқларига эга эди. Ушбу комиссиянинг асосий мақсади – маҳаллий аҳоли манфаатлари йўлида ишлаш эмас, балки Туркистонда совет ҳокимиятининг мавқеини мустаҳкамлаш, империявий марказ билан ленинча раҳбариятнинг гўё «стратегик тўғри йўлини бузган», янги ҳокимиятнинг мақсад ва моҳиятларини «бузиб» кўрсатган маҳаллий арбоблар фаолиятини назорат қилиш ҳамда улар ўртасидаги масофани узоқлаштиришдан иборат эди.

Туркистон комиссияси амалда минтақадаги барча партия, совет, хўжалик ва партия ташкилотларига раҳбарлик қилиб, Марказдаги большевикча сиёсатни қатъий равишда амалга оширишга киришади. Турккомиссия ўлкадаги бутун ҳокимиятни тўлалигича ўз қўлида тўплаб, фақат марказ манфаатларини амалга оширувчи «Давлат ичидаги давлат» вазифасини бажаради.

Совет ҳокимиятининг Туркистон Республикасида ҳаётга татбиқ этган декрет ва қарорлари маҳаллий халқларни мустамакачилик асоратида тутиб туриш учун хизмат қилган эди. Хусусан, Бутунроссия МИКнинг 1920 йил 10 апрелдаги «Туркистон Совет Социалистик Республикаси тўғрисида»ги қароридан, 1921 йил 11 апрелдаги «Туркистон Совет Социалистик Республикасини таъсис этиш тўғрисида»ги декретдан, РКП(б) МК 1920 йил 19 июнда қабул қилган «Туркистон Республикаси тўғрисида»ги Низомдан, умуман, РКП(б) томонидан эълон қилинган кўплаб декретлар, чақириқлар, мурожатномаларда кўзда тутилган халқларга эркинлик бериш, ўз тақдирларини ўзлари белгилаш, ажралиб чиқиб мустақил давлат тузиш ҳуқуқи ўрнига Туркистон ўлкасига яримҳуқуқ ва эркинликлар бериш, уни Россия таркибидаги автоном республика шаклида сақлаш сиёсати изчиллик билан амалга

ҳукумат – Туркистон ХКС, ғоявий раҳнамо – Туркистон КП каби ўлка бошқарувида муҳим аҳамиятга эга бўлган ташкилотлар маҳаллий аҳоли ихтиёрида бўлмаган. Тадқиқотларга кўра, Туркистон ХКС ва Туркистон Иқтисодий Кенгашидек юқори ваколатли органларда ўзбеклар ишламаган. Ўлка бошқарувидаги барча йирик ташкилотлар, комиссарликларнинг миллий таркиби умумий кўрсаткичларда қуйидагича эди²⁵:

Миллати	Сони	Фониз ҳисобида
Руслар	3,166	78,1
Бошқа европалик аҳоли	623	15,5
Ўзбеклар	132	3,3
Қирғизлар	34	0,8
Туркманлар	4	0,1

1919 йилнинг 8 октябрида В. Ленин Бутунроссия МИК ва РСФСР ХКСнинг Туркистон ишлари бўйича комиссия (Турккомиссия) тузиш тўғрисидаги қарорини имзолайди. Бу комиссия таркибига Ш.З. Элиава (раис), М.В. Фрунзе, В.В. Куйбишев, Я. Рудзутак, Ф.И. Голошейкин, Т.И. Боқийлар кирадилар. Ушбу комиссия жуда катта ваколатларга эга бўлиб, жумладан, Бутунроссия МИК ва ХКСнинг ваколатига, Туркистон ҳудудларида ва қўшни давлатларда уларнинг номидан иш кўриш ҳуқуқига, РКП(б) МК номидан республикада олий партия назорати ва раҳбарлигини амалга оширишга, ўлка партия ташкилотларини тарқатиб юбориш, фавқулодда съездлар ва конференциялар чақириш ҳамда партия МК қарорларини қатъий бажаришга қаратил-

²⁵ Ражабов Қ., Хайдаров М. Туркистон тарихи... – В. 55-56. Муаллиф томонидан жадваллаштирилди.

ган бошқа чора-тадбирларни кўриш ҳуқуқларига эга эди. Ушбу комиссиянинг асосий мақсади – маҳаллий аҳоли манфаатлари йўлида ишлаш эмас, балки Туркистонда совет ҳокимиятининг мавқеини мустаҳкамлаш, империявий марказ билан ленинча раҳбариятнинг гўё «стратегик тўғри йўлини бузган», янги ҳокимиятнинг мақсад ва моҳиятларини «бузиб» кўрсатган маҳаллий арбоблар фаолиятини назорат қилиш ҳамда улар ўртасидаги масофани узоқлаштиришдан иборат эди.

Туркистон комиссияси амалда минтақадаги барча партия, совет, хўжалик ва партия ташкилотларига раҳбарлик қилиб, Марказдаги большевикча сиёсатни қатъий равишда амалга оширишга киришади. Турккомиссия ўлкадаги бутун ҳокимиятни тўлалигича ўз қўлида тўплаб, фақат марказ манфаатларини амалга оширувчи «Давлат ичидаги давлат» вазифасини бажаради.

Совет ҳокимиятининг Туркистон Республикасида ҳаётга татбиқ этган декрет ва қарорлари маҳаллий халқларни мустамлакачилик асоратида тутиб туриш учун хизмат қилган эди. Хусусан, Бутунроссия МИКнинг 1920 йил 10 апрелдаги «Туркистон Совет Социалистик Республикаси тўғрисида»ги қарорида, 1921 йил 11 апрелдаги «Туркистон Совет Социалистик Республикасини таъсис этиш тўғрисида»ги декретда, РКП(б) МК 1920 йил 19 июнда қабул қилган «Туркистон Республикаси тўғрисида»ги Низомда, умуман, РКП(б) томонидан эълон қилинган кўплаб декретлар, чақириқлар, мурожаатномаларда кўзда тутилган халқларга эркинлик бериш, ўз тақдирларини ўзлари белгилаш, ажралиб чиқиб мустақил давлат тузиш ҳуқуқи ўрнига Туркистон ўлкасига яримҳуқуқ ва эркинликлар бериш, уни Россия таркибидаги автоном республика шаклида сақлаш сиёсати изчиллик билан амалга

оширилади. Туркистон ўлкаси мустамлакачиликнинг янги «совет» шаклига айланади.

Совет ҳокимиятининг Туркистонда олиб борган мустамлака бошқарув сиёсати ҳамда марказлаштириш ҳаракатлари ТССР бошқарув органларида фаолият кўрсатаётган миллий раҳбар ходимларнинг кучли норозиликларига сабаб бўлади. Миллий коммунистлар ўлкадаги большевиклар сиёсатига очикдан-очик қарши чиқа бошлайдилар. Миллий раҳбар ходимларнинг норозилик кайфиятларининг юзага чиқишида 1919 йил мартда тузилган ўлка Мусулмонлар бюроси (Мусбюро) муҳим аҳамиятга эга бўлади. Чунончи, Қайғисиз Отабоев, Юсуф Алиев, Абдулла Раҳимбоев, Санжар Асфандиёров, Назир Тўрақулов, Иномжон Хидиралиев каби кўплаб миллий раҳбар ходимлар Турор Рисқулов раислигидаги Мусбюро атрофида бирлашган эдилар.

1920 йил январ охирларида Мусбюронинг III конференцияси бўлиб ўтади. Ушбу конференцияда Туркистондаги учта партиявий ташкилот – ТКП Ўлка комитети, Мусбюро ва ажнабий коммунистлар партияси ягона коммунистик партияга бирлаштирилади. Конференция қарорида «Туркистон туркий халқларининг коммунистик партияси» деб расмий номланган ушбу партия кенг меҳнаткашлар оммасининг партияси бўлиши, РКП(б) МКга нисбатан вилоят (ўлка) комитети ҳуқуқларидан фойдаланувчи ва унга бўйсунувчи ўз МК томонидан бошқарилиши керак эди. Шунингдек, конференцияда Т.Рисқулов томонидан Туркистон Совет Республикаси номини ўзгартириб, уни **Туркистон Республикаси** деб аташ таклиф қилинганда бу таклиф конференция иштирокчилари томонидан қўллаб-қувватланади.

Таклиф этилган Турк Республикасига ТССРдан ташқари кўшни миллий республикаларда (ҳоз. Қозғоғистон, Қирғизистон, Туркменистон давлатлари) яшовчи туркий халқлар кириши керак эди. Т.Рисқулов ўз маърузасида Туркистон Республикаси Конституциясини қайта кўриб чиқиш, мусулмонларнинг алоҳида армиясини тузиш ҳамда қизил армиянинг мусулмон бўлмаган барча қисмларини Туркистондан олиб чиқиб кетиш масаласини ҳам кўтарган эди. Т.Рисқуловнинг ушбу гоялари ТКПнинг V ўлка конференцияси (1920 йил январ) да ҳам маъқулланади. Мусбюронинг III конференцияси «Туркистон мухторияти ва Конституцияси ҳақидаги резолюция» қабул қилди. Ушбу ҳужжатда қуйидаги таклифлар бор эди²⁶¹:

1. Беш вилоят – Сирдарё, Еттисув, Фарғона, Самарқанд, Каспийорти вилоятларидан иборат Туркистон қирғиз, ўзбек, қорақалпоқ, қипчоқ, татари, дунган ва бошқалардан иборат туркий халқлар (шунингдек, тожик, келиб чиқиши турк бўлмаган маҳаллий яҳудийлар ҳамда бошқа четдан келган рус, армени, яҳудийлар) мамлака-тидир.

2. РСФСР Конституциясининг 2-моддасига мувофиқ, Туркистон мухтор Республикаси миллий совет Республикаси ҳисоблансин, унда ўз тақдирини ўзи белгиловчи маҳаллий халқ туркий халқлардир. Шу туфайли ҳудудий мазмун касб этувчи «РСФСР Туркистон Республикаси» номи «РСФСР Турк Республикаси» деб ўзгартирилсин.

3. Совет Турк Республикаси ўз давлат фаолияти ва Конституциясини маҳаллий аҳолининг тарихий, иқтисодий турмуш талабларига жавоб бера оладиган асосда қуриши лозим.

²⁶¹ Ражабов К., Ҳайдаров М. Туркистон тарихи... – Б. 69-70.

4. Туркистоннинг беш вилояти ўртасидаги географик чегаралар тўсиқ ҳисобланмасин.

5. Туркистон Республикаси Советларининг VI съездида тасдиқланган Конституцияси қайта кўриб чиқилсин..., маҳаллий ҳаётга мувофиқ келадиган, РСФСР меҳнаткашлари ва эзилган халқлари ҳуқуқлари Декларацияси асосидаги янги Конституция ишлаб чиқилсин.

6. Эзилган халқлар меҳнаткашларини байналмилал жиғлаштириш манфаатларини кўзлаб, туркий халқларни татар, қирғиз, бошқирд, ўзбекларга ажратиб, бўлиб ташлаш ва алоҳида майда республикалар тузиш учун интилишларга коммунистик ташвиқот йўли билан барҳам берилсин...

Т.Рисқулов Москвага, РКП(б) МК ва В.Ленин номига бир неча марта радиограмма орқали хабар юбориб, бу резолюцияни тасдиқлашни сўрайди. Аммо, ушбу резолюция Турккомиссия томонидан кескин қораланиб, Т.Рисқулов ва унинг тарафдорлари «миллий ормачилик»да айбланиб, уларга «пантуркист» тамғаси босилади. 1920 йил 8 мартда РКП(б)нинг махсус қарори билан «Туркистон туркий халқларининг коммунистик партияси ва Турк Республикаси» тузиш ҳақидаги қарор ноқонуний равишда рад қилинади. Т.Рисқуловнинг Москвага, Ленин ҳузурига шахсан бориб, «Туркистонда давлат қурилиши тўғрисидаги Низом» лойиҳасини тақдим этиши ҳам самарасиз тугайди.

1920 йилнинг июн ойида Турккомиссия таркибидан РКП(б) Туркистон бюроси (Туркбюро) ажралиб чиқади. Туркбюро партия ташкилотлари фаолиятини назорат қилиб, Турккомиссиянинг издоши сифатида минтақада Марказнинг мустамлакачилик сиёсатини олиб боради. Туркбюро фаолиятини 1921-1922 йилларда Я.Рудзутак, А.Иоффе, С.Гусев бошқарадилар. 1922 йил май ойида Турк-

бюро РКП(б) томонидан Ўрта Осиё бюроси қилиб қайта тузилади.

1920 йилнинг ёзидан бошлаб Туркистон Республикасида вазият кескин ўзгаради. Т.Рисқулов ҳамда унинг тарафдорлари ҳукуматдаги масъулавозимларидан истеъфога чиқадилар. Ҳокимият тепасига эса Турккомиссия ва Туркбюронинг хоҳиши билан ҳисоблашадиган шахслар келадилар. Фақат Марказнинг кўрсатмалари билан иш олиб борадиган Турккомиссия Туркистондаги бутун ҳокимият органларини ўз қўлига олиб, республикада янги совет мустамлакачилик тизимини ўрнатишга ҳаракат қиладилар ва, афсуски, бунга эришадилар. Натижада, Туркистон иккинчи марта Россиянинг хомашё базасига айланади.

Большевиклар ўрнатган совет режими Туркистон халқларига нафақат мустақиллик, ҳатто миллий мустақилликни ҳам бермайди. Мустақиллик осонликча қўлга киритилмаслигини англаб етган миллий ватанпарварлар қўлга қурол олиб большевиклар ва босқинчи қизил армияга қарши истиқлолчилик ҳаракатини бошлаб юборадилар²⁷.

Туркистон Мухториятининг қонга ботирилиб тугатилиши истиқлолчилик ҳаракатининг бутун Фарғона водийсида бошланишига туртки бўлади. Бу кураш 1918 йил феврал ойининг охирларида бошланган эди. Шу йилнинг март ойига келиб Фарғона водийсида бир-биридан мустақил равишда 40 дан зиёд кўрбоши дасталари фаолият кўрсатган. Март ойининг охирларида Фарғонадаги Бачқир қишлоғида Фарғонадаги бутун кўрбошиларининг биринчи Қурултойи чақирилиб, унда катта Эргаш кўрбоши бутун истиқлолчилик ҳаракатининг бошлиғи қилиб сайланади ва унга «Амир

²⁷ Истиқлолчилик ҳаракати ҳақидаги маълумотлар т.ф.д. Қ.Ражабов материаллари асосида берилди.

ал-муслимин» унвони берилади. Унинг ўринбосарлари қилиб Мадаминбек ва Шермуҳаммадбеклар тайинланади.

Бу ҳаракатнинг асосий ҳаракатлантирувчи кучи – деҳқонлар, чорикорлар, мардикорлар, ҳунармандлар ва косиблар бўлган. 1918 йилнинг ўрталарига келиб, Фарғона водийсида тахминан юзга яқин қўрбошилар ўз дасталари билан қизил армияга қарши кураш олиб борадилар. Бу гуруҳларда 15000 йигит бор эди. 1919 йилнинг ёзи ва кузида Фарғона водийсидаги истиқлолчилик ҳаракати ўзининг энг юқори чўққисига чиқади.

Бу пайтда истиқлолчилар сафига рус крестьянлари армиясининг К.Монстров бошчилигидаги Жалолободда турган қўшинлари қўшиладилар (2 сентябр). Сентябрнинг бошларида истиқлолчилар Жалолобод ва Ўш шаҳарларини эгаллаб, Андижонни қамал қиладилар. 1919 йил 22 октябрда Помир этакларидаги Эргаштом овулида бўлган истиқлолчилар анжуманида Мадаминбек бошчилигидаги Фарғона муваққат мухторият ҳукумати тузилади. Ҳукумат таркибига маҳаллий аҳолидан 16 киши, европалик аҳолидан 8 киши киритилади. Мадаминбек ҳукумат бошлиғи ва Фарғона водийсидаги истиқлолчилик ҳаракатининг Олий бош қўмондонини этиб сайланади.

1919 йилнинг кеч кузига келиб Мадаминдек қўл остидаги 30000 га яқин, Шермуҳаммадбек қўл остидаги 20000, катта Эргаш қўрбошининг 8000 минг йигитлари қизил армияга қарши жанглар олиб боради. Бу уч лашкарбоши водийдаги жанговар ҳаракатларни йўналтириб турадилар.

1920 йил 3 майда Фарғона водийсидаги бутун қўрбошилар ва тинч аҳоли вакиллари Олтиариқ туманидаги Ғойибота қишлоғида ўзларининг навбатдаги қурултойини ўтказадилар. Бу қурултойда

Шермуҳаммадбек бошчилигида Туркистон – турк мустақил ислом жумҳурияти ёки Туркистон муваққат ҳукумати тузилади. Боймирза Ҳайитнинг ёзишича, ҳукумат таркибига 6 киши киритилган бўлиб, улар қуйидагилар эди: Шермуҳаммадбек – ҳукумат раиси ва Олий бош қўмондон; Муллажон қори – хавфсизлик нозири; Акбаржон эшон – шайхулислом; Абдусалом қори – ҳукуматнинг бош котиби; Назиржон – молия вазири; Мулла ҳожи Ниёз – махсус ишлар нозири. Ундан ташқари, 14 кишидан иборат ҳарбий идора маҳкамаси ҳам тузилади.

1922 йилнинг 15–20 апрелида Самарқанд шаҳрида, яширин ҳолатда Туркистон мусулмонларининг 2-қурултойи бўлиб ўтади. Фарғона, Самарқанд, Бухоро, Хоразм, Каспийортидан нуфузли қўрбошилар иштирок этган ушбу қурултойда Туркистон – турк мустақил ислом жумҳуриятининг Муваққат Конституцияси қабул қилинади.

Боймирза Ҳайитнинг берган маълумотларига кўра, қурултойда Фарғона водийси истиқлолчиларининг йўлбошчиси Шермуҳаммадбек катта маъруза қилади. Қурултой сўнгида 7 бўлим ва 36 моддадан иборат резолюция (Муваққат Конституция) қабул қилинади. Бу ҳужжат Туркистон ўлкасидаги Сирдарё, Фарғона, Самарқанд, Еттисув, Каспийорти вилоятлари ҳамда Амударё бўлими эндиликда, Туркистон – турк мустақил ислом жумҳурияти таркибига киритилганлигини қонун йўли билан мустаҳкамлайди. Унда ҳукумат таркиби 15 кишидан иборат бўлиши белгилаб қўйилади. Ушбу 15 киши орасидан мамлакат Президенти, Вице-президенти ва Бош котиб сайланиши ҳамда бу уч кишидан иборат Ижроия Қўмита тузилиб, улар пойтахтда доимий равишда ишлаши кўзда тутилган эди. Ҳукуматнинг 5 та аъзоси Фарғона вилоятидаги Наманган, Андижон, Марғилон, Қўқон,

Ўш туманларининг ҳарбий бошлиқлари этиб тайинланадиган бўлади. Қолган 7 киши эса, ҳарбий, ташқи ишлар, ички ишлар, почта ва телеграф, диний ишлар, молия, адлия, транспорт вазирлари қилиб тайинланишлари лозим эди. Аммо, бу ҳукумат 1922 йилнинг охирига келиб тарқалиб кетади. Чунки ҳукумат аъзолари ўзларига топширилган вазифаларни бажариш ўрнига жангларда иштирок этишга мажбур бўлган эдилар.

Истиклолчилик ҳаракати 1920–1924 йилларда Бухоро ва Хоразм республикаларида ҳам авж олади. Бухорода Иброҳимбек, Мулла Абдуқаҳҳор, Давлатмандбек, Анвар пошо, Жабборбек каби кўрбоши ва йўлбошчилар, Хоразмда Қурбон Мамед, Сардор Жунайдохон, Мадрайимбой, Саъдулла бола, Шокир бола, Мавлонбек кабилар бу ҳаракатга бошчилик қилдилар.

4-§. Хива хонлигининг афдарилиши Хоразм Халқ Совет Республикаси

1914 йил август ойида Хоразм жадидлари Полвонниёз ҳожи Юсупов бошчилигида «Ёш хиваликлар» партиясини тузадилар. Бу ташкилот дастурининг асосини мавжуд тузум доирасида ислоҳотлар ўтказиш, мактаб-маориф ишини яхшилаш, хон ҳокимиятини чеклаш каби масалалар ташкил этар эди. 1915-1916 йилларда Хива хонлигининг истибдодига қарши Жунайдохон бошчилигидаги туркманларнинг кўзғолонлари бўлиб ўтади.

Туркман, ўзбек, қозоқ аҳолисининг мавжуд тузумга қарши курашини «Ёш хиваликлар» партиясини раҳбарлари фаол қўллаб-қувватлайдилар.

1917 йил феврал инқилобидан сўнг Хива гарнизонидаги солдатлар ҳам худди Россиядаги каби ўз советларини ташкил этадилар. Бу ҳукуматга

қасамёд қилиш учун Хива шаҳрида рус аскарлари тўпланадилар. Бу вазиятдан фойдаланган «Ёш хиваликлар» ҳарбий отряд бошлари полковник Мерзляковдан ёрдам сўрайдилар. Мерзляковнинг қўллаб-қувватлаши билан «Ёш хиваликлар»нинг катта гуруҳи Хива хони саройи олдида тўпландилар. Улар номидан Полвонниёз ҳожи Юсупов ва Назир Шоликоровлар Асфандиёрхон ҳузурига кириб, хондан давлатни конституция асосида бошқариш, хоннинг айрим мулозимларини улар қўлига топширилишини талаб қилдилар.

Россиядаги сиёсий воқеалар, чор ҳукуматининг афдарилиши ва Хивада рўй бераётган воқеалардан хавфсираган хон «Ёш хиваликлар» талабларини қабул қилишга мажбур бўлади ҳамда улар томонидан тайёрланган манифестга имзо чекади. Етти пунктдан иборат манифестнинг биринчи пунктида шундай сўзлар бор эди: «... мен Хива хони Саид Асфандиёр Баҳодирхон... менинг содиқ фуқароларимга **«Идораи маршрутня»** бердим, токи улар ўзлари хоҳлаганча мамлакатни шариятга мувофиқ ҳам замон тақозосига мувофиқ идора қилсинлар. Чунончи, ўзлари хоҳлаганча фуқароларнинг маслаҳати билан сайлов қилиб, ҳукумат ишларига ўзлари хоҳлаган одил одамларни тайин қилсинлар».

1917 йил 6 апрел куни бу манифест Хивадаги арк майдонида кўп минг кишилик халққа ўқиб эшиттирилади. Мамлакатни бошқаришда янги тузилган «Идораи маршрутня»га «Ёш хиваликлар»дан Полвонниёз ҳожи Юсупов ва Ҳусайнбек Муҳаммадмуродовлар сайланадилар.

«Идораи маршрутня»ни ташкил этишга эришган «Ёш хиваликлар»нинг ўз дастури бўлиб, ўз даври талабларига жавоб берувчи бу дастур хон истибдод тузумини тугатиш, Хива вилоятини Туркистон билан бирлаштириш, хонлар, беклар, қозилар,

шаҳзодалар қўлидаги ортиқча бойликни халқ мулкига айлантириш, йирик заминдорлар қўлидаги ортиқча мулкларни камбағалларга бўлиб бериш, вақф ерларидан тушадиган маблағлар ҳисобидан халқ маорифини ривожлантириш, болаларни бепул ўқитадиган мактаблар очиш, касалхоналар қуриш, аҳолининг камбағал қисмига хон томонидан тортиб олинган ерларни қайтариб бериш, йўллар ва кўприклар қуриш, мажбурий ишларни бекор қилиш каби талабларни илгари сурган.

Аммо, «Ёш хиваликлар» ҳукумати узоқ ҳукм сурмади. Асфандиёрхон Хива гарнизони бошлиғи генерал Мирабдалов, нуфузли руҳонийлар ва Жунайдахон ёрдамига таяниб, 1917 йил 23 майда «Идораи машрутия»ни тарқатиб юборади. Ташкилотнинг Хусайнбек Матмуродов ва бир қанча аъзолари зиндонга ташланади. Полвонийёз ҳожи Юсупов, Назир Шоликоров, Бобоохун Салимов, Жуманиёз Султонмуродов, Бобожон Якубов ва бошқалар Тўрткўл, Чоржўй, Тошкент каби шаҳарларга қочиб кетадилар.

1918 йилнинг январда полковник М.Зайцев бошчилигидаги рус қўшинлари Хивадан жўнаб кетадилар. Бу вазиятдан унумли фойдаланган Жунайдахон дарҳол ўз қуроли кучлари билан Хивани эгаллайди. Амалдорларнинг норозилигидан чўчиган Жунайдахон Асфандиёрхонни тахтда қолдиради. Аммо, ҳокимият бутунлай Жунайдахон қўлига ўтади. 1918 йил 30 сентябрда Жунайдахон хон саройида давлат тўнтариши уюштиради ва Асфандиёрхон тахтдан афдарилиб, 1 октябр куни қатл этирилади. 3 октябр куни Асфандиёрхоннинг акаси Саид Абдуллахон хонлик тахтига ўтирган бўлса-да, амалдаги бошқарув Жунайдахон қўлида қолади.

Жунайдахон Хива хонлиги ҳудудида большевиклардан мустақил бўлган давлатни сақлаб қо-

лишга ҳаракат қилади. 1918 йил ноябр ойида Амударёнинг ўнг қирғоғидаги ерларда ташкил этилган совет ҳукуматига қарши Жунайдахон бир неча марта муваффақиятсиз урушлар олиб боради. 1919 йил апрел ойида совет ҳукумати билан Жунайдахон ўртасида Тахта шартномаси тузилади. Аммо, бу вақтинчалик келишув бўлиб, унга ҳар иккала томон ҳам амал қилмайдилар. Бу пайтда Тўрткўлда Жуманиёз Султонмуродов раҳбарлигида «Ёш хиваликлар» партиясининг қўмитаси тузилган бўлиб, уларнинг сони Хива хонлиги ҳудудидан қочиб ўтганлар ҳисобига кундан-кун кўпаяётган эди.

1919 йилнинг ёзига келиб, Амударё бўлимида сиёсий аҳвол анча кескинлашади. Амударё бўлимининг шимолий қисмида, Заир деган аҳоли яшайдиган пунктда қозоқ атамани Фильчев ҳамда йирик қорақалпоқ феодал Хон Махсим бошчилигида Совет ҳукуматига қарши чиқишлар бўлиб ўтади. Атаман Фильчев отрядини қуролсизлантириш ҳамда Чимбой советини мустаҳкамлаш учун юборилган А.Христофоров бошчилигидаги 17 та фавқулодда комиссия ва 80 кишилик қуроли аскарлар 1919 йил 14 августда қириб ташланади. Нукус, Заир, Мўйноқ орасидаги ерлар эгалланиб, бу ҳудудларда атаман Фильчев бошлиқ ҳукумат тузилади. Жунайдахон бу ҳукуматни дарҳол тан олади.

Бу даврга келиб «Ёш хиваликлар», туркман уруғлари орасида Қўшмамедхон, Фуломалихон каби уруғ сардорларининг Жунайдахон билан зиддиятлари кескинлашиб кетган эди. Совет ҳукумати бу ҳолатдан унумли фойдаланади. 1919 йил 25 декабр куни Амударё бўлими қўшинларининг большевиклар бошчилигидаги жанубий отряди Амударёнинг чап қирғоғига ўтиб, Н.Шейдаков бошчилигида Тўрткўлдан Нукус йўналиши томон ҳужум бошлаб 29 декабрда Хўжайлини эгаллайдилар. 1920

йил 7 январ куни Кўҳна Урганч большевиклар томонидан эгалланади. Шунингдек, қизил аскар қўшинлари 14 январда Пурси, 16 январда Илоли, 18 январда Тошҳовуз шаҳарларида совет ҳокимиятини ўрнатиб, 1 феврал куни Хива шаҳрига кириб келадилар. Жунайдахон қўшинлари ҳам тор-мор қилинади. Жунайдахон қолган-қутган йигитлари билан чўлга чекинади. 2 феврал куни сўнгги Хива хони Саид Абдуллахон тахтдан воз кечади.

Хива хони тахтдан туширилгач, хонликда бутун ҳокимият беш кишидан иборат муваққат инқилобий ҳукумат (ревком) қўлига ўтади. Ҳукумат раиси – Жуманийез Султонмуродов, Бобоохун ва Жалолохун Салимовлар – олий руҳонийлар вакиллари, Қўшмамадхон Сапаев ва Муллаўроз Ҳожимуҳамедовлар – ҳукумат аъзоси қилиб тайинландилар. 1920 йил 9 апрелда муваққат инқилобий ҳукумат таркибига тармоқлар билан шуғулланувчи нозирликлар ташкил этилади. Шайхутдин Ҳасанов – **ҳарбий нозир**, Полвонийез ҳожи Юсупов – **давлат назорати нозир**, Эшчон қори Жабборқулов – **ҳалқ хўжалиги нозир**, Мулла Бекжон Раҳмонов – **ҳалқ маданияти ва маорифи нозир**, Бобоохун Салимов – **адлия нозир** қилиб тайинландилар. Шунингдек, **давлатни бошқариш, суд ва адлия ишлари** қайта кўриб чиқилади. Ҳукуматнинг махсус қарори билан Олий инқилобий суд ва адлия нозирлиги ташкил қилинади. Олий инқилобий судга Олимжон Акчурин – раис, Қўшмамадхон Сапаев ва Бобоохун Салимовлар – аъзолар этиб тайинландилар. Умумжиноий ва фуқаролик ишларини кўриб чиқиш ва ҳал қилиш учун ҳалқ суди ташкил қилиниб, унга Абдулвоҳид Қориев раис бўлади.

Хива шаҳрида ташкил қилинган махсус милиция бошқармаси тартиб-интизомни сақлаш

ва жинойтчиликка қарши кураш ишлари билан шуғулланиб, унга Назир Шоликоров раислик қилади. Муваққат инқилобий ҳукумат фармонига биноан, қийноқ, уриб азоблаш ва ўлим билан боғлиқ барча жазолар бекор қилинади.

1920 йил 26–30 апрел кунлари Хивада Бутунхоразм халқ вакилларининг биринчи қурултойи бўлиб ўтади. Қурултойда иштирок этган 200 та вакилнинг 80 таси туркман аҳолиси вакиллари эди. Қурултойда Хива хонлиги ҳудудида Хоразм Халқ Совет Республикаси тузилганлигини эълон қилиб, ХХСР конституцияси, давлат герби ва байроғини тасдиқлайди.

ХХСРнинг биринчи **Конституциясида давлат тузуми** масаласига алоҳида бўлим ажратилади. Унда давлат олий ҳокимият ва бошқарув органлари, маҳаллий органларни ташкил этиш тартиби, тузилиши, уларнинг ваколатлари белгилаб берилди. Республиканинг энг муҳим ишларини ҳал қилиш олий ҳокимият органи бўлган Умумхоразм халқ вакиллари қурултойига тегишли деб топилади. Республикани бошқариш қурултой томонидан сайлаб қўйиладиган ва унинг олдида ҳисобот берадиган, 15 та аъзодан иборат **Халқ Нозирлари кенгаши** зиммасига юкланади.

Шунингдек, биринчи Конституцияда ХХСРнинг мудофаасини ташкил этиш, вақф ишлари, хорижий фуқароларнинг ҳуқуқий ҳолати, актив ва пасив сайлов ҳуқуқлари, сайлов ҳуқуқидан маҳрум қиладиган шахслар, сайлов тартиби, иқтисодий сиёсат тўғрисида, хон ва хон авлодларининг мулки тўғрисида, республиканинг байроғи ва герби масалалари мустақамланади.

Конституция ХХСРнинг барча фуқароларига жинси, касби ва миллатидан қатъи назар сўз,

матбуот, мажлис ўтказиш, ташкилотлар тузиш ҳуқуқлари беришганини эълон қилади.

Курултойда янги ҳукумат таркиби қуйидагича сайланади:

1. Полвонниёз ҳожи Юсупов – ХХСР ХНКнинг раиси;
2. Жуманиёз Султонмуродов – ХНК раисининг биринчи муовини;
3. Қўшмамадхон Сапаев – ХНК раисининг иккинчи муовини;
4. Бобоохун Салимов – адлия нозири;
5. Бекчон Раҳмонов – маориф нозири;
6. Эшчон (қори) Жабборқулов – халқ хўжалиги нозири;
7. Матпанбой Мадраҳимов – молия нозири;
8. Худойберган Девонов – давлат назорати нозири;
9. Ризо Шокиров – ҳарбий нозир;
10. Назир Шоликоров – ички ишлар нозири;
11. Шомурод бахши – соғлиқни сақлаш нозири;
12. Фуломалихон Баҳодир – ижтимоий таъминот нозири;
13. Ҳаким Бобожонов – зироат (қишлоқ хўжалиги) нозири;
14. Абдулвоҳид Қориев – адлия нозири муовини;
15. Ўроз Хўжамуҳаммадов – ташқи ишлар нозири.

ХХСР раҳбарияти ўз конституциясига биноан мустақил давлат сифатида иш олиб боришга ҳаракат қилади. Конституцияга биноан янги давлат қуйидаги 22 та туманга бўлинган эди: Дарғонота, Питнак, Ҳазорасп, Бешариқ, Хонқа, Янги Урганч, Гурлан, Қипчоқ, Манғит, Қиличбой, Моноқ, Тошқовуз, Пўрси, Хўжайли, Кўҳна Урганч, Қўнғирот, Хива, Илоли, Ғазовот, Шовот, Хитой, Қўшқўпир.

1920 йилнинг апрели охири ва май ойининг бошларида ушбу туманларнинг туман советлари тузилиб, уларнинг ҳар бирида 5–7 кишидан иборат кенгаш аъзолари сайланди. 14 та ўзбеклар яшайдиган, 5 та туркманлар яшайдиган ва 3 та қozoқлар ҳамда қорақалпоқлар яшайдиган туманларда советлар сайланиб, ҳар бир туман маҳалларида оқсоқоллар сайланади.

1920 йил 28 майда Хоразм коммунистик партиясининг биринчи Бутунхоразм конференцияси бўлиб, унда янги партия ташкил этилганлиги эълон қилинади. Унинг раиси қилиб А.Акчурин сайланади. Бироқ, кўп ўтмай у бошқа ишга ўтганлиги муносабати билан ХКП МК раиси қилиб Ж.Султонмуродов сайланади. Шунингдек, айнан шу пайтдан бошлаб марказдан келган вакилларнинг кўрсатмаси билан Хоразмда кўшпартиявийлик тақиқланади.

ХХСР ХНКга Полвонниёз ҳожи Юсупов бошлиқ ҳукумат таркибига асосан, «Еш хиваликлар» партиясининг аъзолари кирган бўлиб, улар мамлакатда демократик тузумни ўрнатиш, мустақил давлатни барқарорлаштириш борасида катта ишларни амалга ошира бошлайдилар. Мисол учун, Бобоохун Салимов раислигидаги ХХСР делегациясининг уч ой давомида Москва ва Петроград шаҳарларида бўлиб, 1920 йил 13 сентябрда РСФСР билан ХХСР ўртасидаги иқтисодий-сиёсий шартноманинг имзоланиши ана шундай ишлардан бўлади. 24 моддадан иборат иттифоқ шартномаси ва 15 моддадан иборат иқтисодий битимда РСФСР ҳукумати ХХСР мустақиллиги ва дахлсизлигини тан олади. Россия империяси даврида рус капиталистлари томонидан Хива хонлиги ҳудудида қурилган барча банклар, заводлар, фабрикалар, савдо корхоналари ва бошқалар ХХСРнинг мулки деб белгиланади. Бу ҳужжатга асосан ХХСР мустақил давлат

ҳисобланиб, совет Россияси билан ўзаро тенг ва бир-бирларининг ички ишларига аралашмасликка келишиб олинади.

Амалда эса, ХХСР ҳукумати раҳбарлари олиб борган мустақил сиёсат марказдаги большевик раҳбарлар ва ХХСР ҳудудидаги совет раҳбарияти вакилларига ёқмайди. Чунки, Полвонниёз ҳожи Юсупов бошлиқ ҳукумат хусусий мулк, вақф ерлари, диний муассасаларни тарқатиб юбориш ўрнига уларни сақлаб қолиш ва мустақамлашга ҳаракат қилган эдилар. ХХСРнинг Конституциясида ҳам хусусий мулк эътироф этилган эди. Совет ҳукуматининг Хоразмдаги вакиллари ХНК ҳукуматига қарши хатти-ҳаракатларни авж олдирадидлар. Бунинг натижаси ўлароқ, ХХСРда коммунистлар олиб борган сиёсат маҳаллий кадрлар, зиёлилар ҳамда мустақил фикрга эга бўлган шахсларни йўқотишга қаратилади. ХХСР мавжуд бўлган атиги 5 йилга яқин муддат ичида республика ҳукумати – ХНК ва Хоразм МИК раислари ўн марта алмаштирилгани ҳам юқоридаги фикрни исботлайди.

1921 йил 15–23 май кунлари II Вутунхоразм советлари вакилларининг қурултойи бўлиб ўтади. Қурултойда ХХСР МИК қошида етти кишидан иборат махсус туркман бўлими ташкил этилади. Унга Муллаўроз Хўжамуҳаммедов раҳбар бўлади. Ушбу бўлимнинг асосий вазифаси туркманлар яшайдиган ерлардаги иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий, миллий, маданий масалаларни, уруғлар ўртасидаги муносабатларни ўрганиш ва уни яхшилаш, меҳнаткаш халқ фаоллигини ошириш, улар яшайдиган ҳудудларда деҳқончилик ва чорвачиликни ривожлантириш, ҳунармандчиликни тараққий эттириш ҳамда улар маданиятини оширишдан иборат эди.

Шунингдек, қурултойда ХХСР Конституциясига қўшимчалар ва ўзгартиришлар киритилади. Олдин-

ги Конституциядан фарқ қилган ҳолда ушбу Конституцияда Қурултой ва Хоразм МИКнинг ваколатлари мустақамланади. **Умумхоразм қурултойи ва МИК ваколатларига** – ХХСР Конституциясини қабул қилиш; чегараларни ўрганиш, ўзгартириш ва ХХСРга тегишли ҳудудлар доирасини тасдиқлаш; ХХСРда пул, оғирлик ўлчовларини белгилаш ва ўзгартириш; чет мамлакатлар билан алоқалар олиб бориш; уруш ва тинчлик масалаларини ҳал қилиш; қарз олиш, божхона, савдо ва молия шартномаларини тузиш; ХХСР ҳудудида халқ хўжалигининг умумий режаларини белгилаш; давлат бюджетини ўрнатиш; умумдавлат қонунчилиги, суд тузилиши, фуқаролик, жиноий суд юритиш ва бошқа қонунчиликни амалга ошириш; умумдавлат солиқ ва йиғимлар ўрнатиш; ХНК аъзоларини лавозимига тайинлаш ва озод қилиш; ХНК раисини тасдиқлаш; Хоразм фуқаролигини олиш ва йўқотиш; республика ҳудудида хорижий фуқароларнинг ҳуқуқлари тўғрисида қарорлар қабул қилиш; ҳар қандай масалани ўзларининг хоҳишларига кўра кўриб чиқиш ва ҳал қилиш киритилган.

Хоразм Республикаси тузилган дастлабки ойлардан бошлаб ундаги ғоявий-сиёсий вазият кескинлашиб боради. «Ёш хиваликлар» ҳукумати ва демократик кайфиятдаги кучлар маҳаллий шароитни тушунган ҳолда аҳолининг урф-одатлари ҳамда қадриятларига мос ҳолда иш олиб борадилар. Аммо, марказдан жўнатилган қизил армия ва унинг бошлиқлари, коммунист большевиклар ХХСРдаги ижтимоий-иқтисодий ҳаётга мутлақо салбий таъсир кўрсатадилар. Улар қонунга хилоф равишда республиканинг ички ишларига аралашадилар ҳамда маҳаллий шароит, халқ оммасининг кайфияти ва хоҳиш-иродасини умуман ҳи-

собга олмай, инқилобий чора-тадбирларни, советлаштириш сиёсатини амалга оширадилар.

Шунга қарамасдан, республиканинг кўплаб маҳаллий раҳбар кадрлари мустақиллик учун, адолатсизликка қарши ғоявий кураш олиб борадилар. Мисол учун, 1923 йил баҳорида ХХСР савдо-саноат нозири К.Нуруллаев Москвада РСФСР билан бўлаётган музокараларда ХХСР фойдасига қатъийлик кўрсатгани учун Хоразмга чақирилиб, қамоққа олинади. 1923 йилнинг ёз ва кузида Совет Россияси кўрсатмалари асосида Хоразм Республикасида туб ислоҳотлар амалга оширилиб, октябр ойида ХХСР Совет Социалистик Республикасига айлантирилади.

Хулоса қилиб айтганда, инқилобдан кейин пайдо бўлган ХХСР, кейинчалик ХССРнинг қисқа муддатли фаолияти мураккаб ва зиддиятларга тўла вазиятда кечади. Республиканинг ички ишларига аралаштиришлар, маҳаллий раҳбар кадрларга ишончсизлик, маҳаллий шароитларни ҳисобга олмасдан иш кўриш, марказнинг кўрсатмаси билан ҳали тайёр бўлмаган ўлкани «социалистик республика» деб эълон қилиш каби ўта жиддий хатоликлар Хоразмнинг мустақиллиги, ижтимоий-иқтисодий ва маданий ривожига катта зарар етказиб, Хоразмни советлаштириш жараёнини янада тезлаштиради.

5-§. Бухоро амирлигининг ағдарилиши Бухоро Халқ Совет Республикаси

Ижтимоий-сиёсий ҳаракат сифатида пайдо бўлган «Ёш бухороликлар» партияси 1910 йилдаёқ ўзларини алоҳида ташкилот сифатида эълон қилган эдилар. Бухородаги жадидчилик ҳаракатидан ўсиб чиққан «Ёш бухороликлар»нинг фаолияти 1917 йилга келиб анча кучайган эди. Шу йилги феврал

инқилоби Бухоро амирлигига ҳам таъсир этмасдан қолмайди. Март ойининг бошларида Янги Бухоро, Термиз, Чоржўй ва Каркида ишчи, солдат ва деҳқон советлари тузилади. Бундай шароитда «Ёш бухороликлар» мавжуд монархия тузуми доирасида демократик ислоҳотлар ўтказиш, конституцион монархияни ўрнатиш орқали амирнинг мутлақ ҳокимиятини чеклаб қўйиш тарафдори бўладилар.

Демократик кучларга таянган «Ёш бухороликлар»нинг қатъий талаблари асосида Бухоро амири Саййид Олимхон 1917 йил 7 апрелда мамлакатда ислоҳотлар ўтказиш тўғрисида фармон чиқаради. Ушбу ислоҳотда амирликдаги ўрта асрлар бошқаруви тизимига ўзгартиришлар кириштиш, амалдорларни сайлаб қўйиш тизимига ўтиш, амирлик пойтахтида амалдорлар, савдогарлар ва диндорлар таркибида шаҳар хўжалиги, халқ таълими ва соғлиқни сақлашни бошқариш учун мажлис тузиш, шариатни адолатни амалга оширувчи ва солиқларни муқобиллаштириб турувчи ягона ҳуқуқ сифатида эътироф этиш, аниқ давлат бюджети ўрнатиш, савдо-сотиқни ҳар томонлама ривожлантириш, аниқ фанларни ривожлантириш кабилар кўзда тутилган эди. Аммо, бу ислоҳот амалда жорий этилмади.

1917 йил 9 апрелда жадидлар Бухоро шаҳрида ислоҳотларни ҳаётга татбиқ этишни талаб қилиб намоён бўлиб ўтказадилар. Аммо, намоёнчилар амир ҳукумати томонидан тарқатиб юборилади ва «Ёш бухороликлар»нинг кўпчилиги жазоланиб, таъқиб остига олинади. Бу воқеалардан сўнг, 14 апрелда амир Олимхон ислоҳотлар ўтказишни рад этади.

Октябр инқилобидан сўнг совет Россияси билан Бухоро амирлиги ўртасидаги муносабатлар кескинлашиб кетади. Туркистон Республикасининг большевиклардан иборат раҳбарияти Бухоро

амирлигининг мустақиллигини расман тан олишига қарамай, амалда унинг ички ишларига доимий равишда аралашиб туради. Бу пайтга келиб «Ёш бухороликлар» партияси ичида турли гуруҳларнинг мавжудлиги, қарашларининг хилма-хиллиги туфайли партиянинг ягона дастурини тузишга эҳтиёж пайдо бўлади. «Ёш бухороликлар» партиясининг марказий комитети бу вазифани 1917 йил ноябрида Фитратга топширади. Абдурауф Фитрат томонидан тайёрланган «Ёш бухороликлар» партиясининг **Дастури** 1918 йил январида партиянинг марказий комитети томонидан тасдиқланади ва ислохот лойиҳаси сифатида эълон қилинади.

Ушбу дастурда Бухоро амирлигида конституцион монархия ўрнатиш, Бухоронинг иқтисодий, сиёсий ва ҳарбий мустақиллигини таъминлаш, маданий тараққиётга эришиш, деҳқончилик ва солиқ тизимига алоҳида эътибор қаратиш, Бухорода замонавий армияни ташкил этиш, икки йиллик мажбурий ҳарбий хизматни жорий этиш, давлат ҳисобидан мактаблар ва олий ўқув юрталари очиб каби масалаларга алоҳида эътибор қаратиш зарурлиги таъкидланган эди. Шунингдек, ушбу лойиҳада Бухорода 10 та нозирликдан иборат Нозирлар Шўроси тузиш таклиф этилади.

Туркистон ХКС Бухоро амирлигига қарши зимдан кураш олиб боради, амир ҳукуматини куч билан ағдариб ташлашга уринади ҳамда большевиклар шу мақсадни кўзлаб бухоролик жадидларни қўллаб-қувватлайдилар. 1918 йил март ойида Туркистон ўлкаси ХКС раиси Ф. Колесов бошчилигидаги қизил аскарлар Бухоро шаҳрига ҳужум уюштирадидилар. Ушбу ҳужум муваффақият билан тугамаган бўлса-да, Бухородаги сиёсий тузумни ўзгартириш учун ҳаракатлар тўхтамайди. Сай-

йид Олимхон эса Бухоро жадидларини кучли таъқиб остига олади. Натижада, бухоролик жадидлар Самарқанд, Тошкент ва Москвага жўнаб кетишга мажбур бўладилар.

1920 йил 13-14 июнда «Ёш бухороликлар» партиясининг Туркистон Марказий бюроси бирлашган конференциясида Файзулла Хўжаев тузган **Дастур** қабул қилинади. Ушбу дастурда амирликни куч билан ағдариб ташлаш ва Бухорони Демократик Халқ Республикаси деб эълон қилиш талаби қўйилади. «Ёш бухороликлар» йирик бойлар қўлидаги ерларни мусодара қилиш, бепул бошланғич таълим жорий этиш, қишлоқ хўжалиги, ҳунармандлар саноати, ички ва ташқи савдонинг аҳволини яхшилаш йўлида амалий чора-тадбирлар кўриш зарурлигини таъкидлаган эдилар.

1920 йилнинг 2 сентябрида М. Фрунзе бошчилигидаги қизил армиянинг шафқатсиз ҳужумларидан сўнг амирликнинг пойтахти Бухоро шаҳри босиб олинади ва Амир Олимхон тахтдан ағдарилди. Шундан сўнг, қизил армия амирликнинг барча бекликларини бирин-кетин эгаллаб, амирликка бутунлай барҳам беради.

1920 йил 14 сентябрда Халқ Нозирлар Шўроси, Бухоро муваққат инқилобий қўмитаси ва Бухоро Компартияси МКнинг умумий йиғилиши бўлиб ўтади. Унда 9 кишидан иборат Абдуқодир Муҳиддинов раислигида Бутунбухоро инқилобий қўмитаси ва 11 кишидан иборат республика ҳукумати – Файзулла Хўжаев раислигидаги **Халқ Нозирлар Шўроси** тузилади. Бухоро Халқ Нозирлари Шўросининг таркиби қуйидагича эди:

Файзулла Хўжаев – раис, **хорижий-ташқи ишлар нозир**;

Қори Йўлдош Пўлатов – **маориф нозир**;

Мухтор Саиджонов – дохия-ички ишлар нозир;

Усмонхўжа Пулатхўжаев – молия ишлари нозир;

Нажиб Хўсаинов – давлат назорати нозир;

Юсуф Иброҳимов – фавқулодда комиссия нозир;

Мукамил Бурҳонов – адлия нозир;

Баҳоуддин Шаҳобиддинов – ҳарбий ишлар нозир;

Абдулқодир Муҳиддинов – ер-сув ишлари нозир;

Мирзо Муҳиддин Мансуров – савдо ва саноат ишлари нозир.

1920 йилнинг 6–8 октябр кунлари Бухородаги Ситораи Моҳи Хосада Бутунбухоро халқ вакиллари I қурултойи чақирилиб, унда **Бухоро Халқ Совет Республикаси (БХСР)** тузилаётганлиги эълон қилинади. Бу республика давлат тузуми жиҳатидан халқ демократик ҳокимияти эди. Қурултой давлат ҳокимиятининг қонун чиқарувчи олий органи бўлган Бухоро инқилобий кўмитаси ва дастлабки ҳукумат таркиби бўлган Бухоро Халқ нозирлар Шўросини узил-кесил тасдиқлайди. Уларнинг ваколат муддати II қурултойгача узайтирилади.

1920 йил октябрда БХСР билан Россия ўртасида муваққат ҳарбий-сиёсий битим тузилади. 1921 йил 4 мартда эса ҳар иккала давлат ўртасида Иттифоқ шартномаси имзоланади. Ушбу шартномалар ёш Бухоро давлати арбобларининг мустақил сиёсат юритишга қаратилган ҳаракатлари фаолиятини маълум даражада чеклашга олиб келади. Чунки, иттифоқ шартномаси мустақил Бухоро давлати ҳудудида совет кўшинлари сақданишини қонуний қилиб асослаб беради. Бу эса Россиянинг БХСР ички ишларига ҳарбий жиҳатдан қуролли аралашуви эди.

Бухоро Халқ Совет Республикасининг маъмурий-ҳудудий бўлиниши (1920–1924)

№	Вилоятлар	Туманлар ва кентлар
1	Бойсун	Бойсун, Дарбанд, Қумқўрғон
2	Қарши	Бешкент, Косон, Чим
3	Бухоро	Вобкент, Боёвиддин, Гиждувон, Қорақўл
4	Ғузор	Ғузор, Тангатушар, Янги, Қамаш
5	Кармана	Зиёвиддин, Кармана, Хатирчи
6	Нурота	Қўшрабат, Нурота, Наймантопди
7	Сариосиё	Сариосиё, Юрчи, Қоратоғ
8	Шаҳрисабз	Китоб, Чироқчи, Шаҳрисабз, Яккабоғ
9	Шеробод	Термиз, Шеробод, Калиф
10	Гарм	Гарм, Дарвоз, Жиргитол, Ханд, Қалъан Лабиоб
11	Душанбе	Ҳисор, Душанбе, Файзиобод, Яван, Янгибозор
12	Кўлоб	Кўлоб, Мўминобод, Ховаланг
13	Қўрғонтепа	Қубодиён, Қўрғонтепа, Сарой
14	Карки	Қизилоёқ, Карки, Халоч, Хожамбоз
15	Чоржўй	Денов, Чоржўй, Саёт, Фороб

1920 йилнинг кузида Бухоро Халқ Республикасида дастлабки маъмурий-ҳудудий бўлиниш ўтказилиб, у вилоятлар, туманлар, кентлар ва қишлоқларга ажратилади. Республиканинг пойтахти Бухоро шаҳри муҳим сиёсий-маъмурий марказ бўлиб, бу ерда мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётини иқтисодий ва маданий ривожланишини бошқарувчи барча ташкилотлар тўпланган эди. Таъкидлаш жоизки, Бухоро Республикасидаги маъмурий-ҳудудий бўлиниш ижтимоий-сиёсий ва

иқтисодий вазиятга қараб тез-тез ўзгариб турган. Мисол учун, БХСРда 1922 йилда 7 та, 1923 йилда 8 та, 1924 йилда 15 та вилоят мавжуд эди.

1924 йил 1 октябрда Бутунбухоро МИК қарори билан Бухоро Республикасида маъмурий-ҳудудий бўлиниш қайта ўтказилиб, вилоятлар ўрнига қуйидаги 5 та округлар тузилади:

1. Зарафшон округи – Бухоро, Кармана, Нурота вилоятлари;

2. Қашқадарё округи – Қарши ва Шаҳрисабз вилоятлари;

3. Сурхондарё округи – Шеробод, Термиз, Бойсун, Қарлуқ, Қубодиён, Қўрғонтепа туманлари;

4. Туркман (Амударё) округи – Карки ва Чоржўй вилоятлари;

5. Шарқий Бухоро округи – Кўлоб, Бойсун, Са-риосиё, Гарм, Душанбе, Қўрғонтепа вилоятлари.

Бухоро Республикаси Афғонистон давлати, Хо-разм Республикаси ва Туркистон АСР билан че-гарадош бўлиб, унда мустақил давлатчиликнинг Конституция, байроқ, герб, пойтахт, миллий валю-та, қўшин каби белгилари мавжуд эди. Республи-када 1921 йил 11 мартда ўзбек тили давлат тили деб эълон қилинган.

БХСРнинг олий органи Умумбухоро қурултойи ҳисобланган. Умумий МИК олий назорат органи си-фатида Бухоро Республикасининг ҳукумати Халқ Нозирлар Шўроси устидан ҳам фаолиятни амал-га оширган. Халқ Нозирлар Шўроси давлат бош-қарувининг олий органи бўлиб, ижро-фармойиш соҳасида кенг ваколатларга эга бўлган. Маҳаллий ҳокимият органлари **вилоят, туман, кент** халқ шўроларининг кенгашлари ва уларнинг ижроия қўмиталаридан ташкил топган.

БХСРдаги қишлоқ, овул доирасидаги маҳаллий ҳокимият қишлоқ ва овул аҳолисининг умумий

йиғилиши орқали амалга оширилган. У **оқсоқол** томонидан чақирилган ва оқсоқол **қишлоқ, овул** аҳолиси умумий йиғилиши томонидан бир йил муддатга сайланган.

1921 йил 18–23 сентябрда Бутунбухоро халқ вакилларининг II қурултойи бўлиб ўтади ва унда **БХСР Конституцияси** қабул қилинади.

Кириш, 16 та боб, 5 та бўлим ва 79 моддадан иборат ушбу конституция БХСР фуқаролари-нинг ҳуқуқ ва эркинликларини қонун йўли билан мустаҳкамлайди. Унда давлатни идора этиш учун халқнинг барча вакиллари иштирок этиши алоҳида таъкидлаб қўйилади, хусусий ва савдо эркинликлари ўз ифодасини топади.

Конституция БХСР ҳудудида яшовчи барча фуқароларга тенг сиёсий ҳуқуқлар беради. Кон-ституцияга кўра, БХСРнинг олий органи – Бутунбу-хоро халқ вакиллари қурултойи бўлиб, у ҳар 2000 сайловчига бир вакил сайланадиган 350 аъзодан иборат эди.

Қурултой ҳар йили бир марта чақирилар, унда республика конституциясини қабул қилиш ва унга ўзгартиришлар киритиш, ҳукуматнинг ҳисобо-ти ва давлат бюджетини тасдиқлаш каби муҳим масалалар кўрилар эди. Конституцияга кўра, қу-рултойлар ўртасида қонун чиқарувчи ва назорат қилувчи олий орган Бутунбухоро МИК ҳисобланиб, Халқ Нозирлар Шўроси давлат ҳокимиятини ижро қилувчи ва бошқарувчи олий орган сифатида ўз вазифасини сақлаб қолади. Халқ Нозирлари Шўро-си таркибига раис ва халқ нозирлари кирган. Халқ нозирликлари – адлия, ички ишлар, ҳарбий ишлар, маориф, соғлиқни сақлаш, меҳнат ва ижтимоий таъминот, савдо ва саноат, молия, деҳқончилик, давлат назорати таркибида ташкил этилган.

Қ.Ражабов тадқиқотларига кўра, БХСРнинг худуди 182,2 минг км² бўлиб, 1920 йилда аҳолиси қарийб 3-3,5 млн., 1922 йилда 2,8 млн. киши бўлган. Бухоро Республикасида асосан 65% ўзбеклар, шунингдек, 14% тожиклар, 9% қozoқлар, 7% туркманлар, 1,1% форслар ва бошқа халқлар яшаганлар.

БХСРда 1920 йил сентябрида бошлаб миллий валюта муомалага киритилиб, 1922 йил охирида пул ислоҳоти ўтказилган бўлса-да, 1923 йил ёздан бошлаб миллий валюта Россия рублига алмаштирилади.

БХСР ҳукумати жамиятни демократик тарзда янгилаш учун солиқ тизимини ислоҳ қилади. Амирлик давридаги турли солиқ ва ўлпонлар бекор қилинади. 1921 йил 26 ноябрда Бутунбухоро МИК «БХСРдаги давлат солиқлари тўғрисида қонун» қабул қилиб, унга кўра, 5 та солиқ тури – ушр (ҳосилнинг ўндан бир қисми), закот (чорванинг қирқдан бир қисми), ҳунармандчилик устахоналари учун солиқ, савдогарлардан божхона солиғи, турли ҳужжат ва шартномалар тузилганда махсус солиқ олинадиган бўлади.

Россиядаги большевистик ҳукумат БХСР ҳукуматига доимий равишда тазйиқ ўтказиб келади. 1923 йил 3 июнда Москвадан келган бир гуруҳ комиссия БХСР ҳукумати ишларидан қониқмаётганлиги ҳамда «социалистик ўзгаришларни» жадаллаштириш лозимлигини таъкидлайдилар. Бухоро ҳукуматида коммунистларнинг таъсири тобора кучайиб бориб, ҳукумат таркиби «тажрибали совет ходимлари» билан тўлдириб борилади. Натижада, 1924 йил 18-20 сентябрда бўлиб ўтган Бутунбухоро халқ вакилларининг V Қурултойида БХСР **Бухоро Совет Социалистик Республикаси**га айлантирилади. БССРнинг тузилиши коммунистлар томонидан сунъий тарзда амалга оширилган ҳодиса бўлади. Оқибатда, тараққиётнинг демократик

йўли инкор этилиб, «социалистик йўналиш» танланади. 1924 йил ноябрида БССР тугатилиб, унинг ҳудудлари ЎзССР ва ТССР таркибига киритилади.

Таянч сўзлар:

Шўрои Исломия, Шўрои Уламо, Муваққат ҳукумат, Туркистон комитети, қурултой, Халқ Комиссарлари Совети, марказий ҳокимият, Туркистон мухторияти, Миллий мажлис, Туркистон ўлка муслмонлар шўроси, Туркистон Республикаси, ўлка конференцияси, Туркистон конституцияси, Миллий ишлар халқ комиссарлиги, «Совет автономияси», Туркистон КП, Турккомиссия, Туркистон Республикаси тўғрисидаги низом, Мусбюро, «Идораи маршрутня», Амударё бўлими, Фавқулодда комиссия, Муваққат инқилобий ҳукумат, ХНК, Бутунхоразм советлари, БХСР, «Ёш бухороликлар», демократик кучлар, Халқ Нозирлар Шўроси, муваққат ҳарбий-сиёсий битим, Бухоро Конституцияси, БССР.

Савол ва топшириқлар

1. Россиядаги 1917 йил инқилобларининг Туркистонга таъсири ҳақида гапириб беринг.
2. Туркистон Мухторияти ҳақида нималарни биласиз?
3. Туркистон Республикаси (ТАСР) ҳақида маълумот беринг.
4. Туркистонда совет ҳокимияти ўрнатилишининг туб моҳияти нимада эди?
5. «Ёш хиваликлар» фаолияти ҳақида гапириб беринг.
6. Хоразм Халқ Совет Республикаси ҳақида маълумот беринг.
7. «Ёш бухороликлар» фаолияти ҳақида гапириб беринг.
8. Бухоро Халқ Совет Республикаси ҳақида фикр билдиринг.

10-мавзу бўйича фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон тарихи. Муаллифлар жамоаси. – Тошкент: Академия. 2011.
2. Ражабов Қ., Ҳайдаров М. Туркистон тарихи. – Тошкент: Университет. 2002.
3. Аъзамхўжаев С. Туркистон Мухторияти: миллий демократик давлатчилик қурилиши тажрибаси. – Тошкент: Маънавият. 2000.
4. Голованов А.А. Туркистонда совет давлатчилиги қарор топиши ва унинг оқибатлари. // Ўзбекистон давлатчилиги тарихи очерклари. – Тошкент: 2001.
5. Хоразм тарихи. II жилд. Масъул муҳаррир М.Матниёзов. – Урганч: 1997.
6. Раҳмонов К. Бухоро совет Республикаси тарихи матбуот саҳифаларида. – Тошкент: «Абу Матбуот Консалт». 2012.
7. Ишанов А.И. Создание Бухарской Народной Советской Республики. Ташкент. Изд-во АН УзССР. 1955.
8. Саидахмедов И. Давлат ва ҳуқуқ тарихи. – Тошкент: Фан. 2006.
9. Ражабов Қ. Бухоро ва Хоразм Халқ Республикалари: Давлатчиликнинг демократик шакли // Ўзбекистон давлатчилиги тарихи очерклари. – Тошкент: Шарқ. 2001.

11-МАВЗУ. СОВЕТ ҲУҚМРОНЛИГИ ДАВРИДА ЎЗБЕКИСТОНДА ДАВЛАТ ҚУРИЛИШИ ВА БОШҚАРУВИ

1-§. Ўрта Осиёда миллий давлат чегараланишининг ўтказилиши

Советлар ҳукмронлиги ўрнатилган дастлабки кунлардан бошлаб, совет ҳукумати ўз манфаатлари йўлида халақит берадиган ҳар қандай ўзгаришлар ва янгиликларни бўғиб ташлаб, маҳаллий халқларнинг миллий манфаатларига зид келадиган ягона бошқарув тизимини мустаҳкамлаб борди. Маълумки, 1920 йидаёқ Т.Рисқулов бошчилигида Туркистондаги миллий муҳолифат Туркистон минтақасида «Турк Республикаси»ни тузиш **ғояси** билан чиқиб, бу ҳудудлардаги давлат бошқарувини минтақа давлатчилигининг тарихан қарор топган шакллариغا, маҳаллий анъаналарга, ижтимоий-иқтисодий ҳолати ва маданий тараққиётига, урф-одатларига мос тарзда барпо этишни мақсад қилган эдилар.

Аммо, марказдаги коммунистик партиянинг сиёсий раҳбарияти Туркистондаги ягона давлат тузилмаси ғоясини мутлақо рад этадилар ҳамда Туркистонни мумкин қадар тезроқ бўлиб ташлаш ғояларини ишлаб чиқа бошлайдилар. Чунки, ягона Туркистон давлати ўз тақдирини ўзи белгилаш ва миллий манфаатларнинг устуворлиги нуқтаи назаридан совет империяси манфаатларига катта хавф тўғдирад эди. Шунинг учун ҳам 1920 йил 20 июнда бўлиб ўтган РКП(б) МҚ сиёсий бюросининг мажлисида Туркистон МИҚга «Туркистоннинг маъмурий округларини унинг миллий таркибига мувофиқ қайта тақсимлашга киришиш» вазифаси қатъий топширилган эди. Шунингдек,

лойиҳасини Турккомиссия тайёрлаган ва 1920 йил сентябрда тасдиқланган ТАССР Конституциясида «Туркистон унда яшовчи асосий халқларнинг, яъни туркманлар, ўзбеклар ва қирғизларнинг мухтор Республикаси деб эътироф қилиниб, асосий миллий гуруҳлар иқтисодий ва маиший ҳолати бўйича вилоятларга бўлинади ва РСФСРнинг Туркистон Автоном Республикаси деган ном билан аталади» дея таъкидланиб, Туркистон аҳолисининг бўлиниши ва тузилиши Конституция билан мустақамланади.

Маълумки, ўз даврида «халқлар доҳийси» ҳисобланган В.И.Лениннинг ташаббуси ва ғояси билан СССР давлати ташкил топиб, 1922 йил 30 декабрда Москвада бўлиб ўтган Бутуниттифоқ советларнинг 1-съезди бу давлат тузилганлигини тасдиқлайди. Унинг таркибига дастлаб РСФСР (Россия), БССР (Белоруссия), УССР (Украина) ва ЗСФСР (Закавказье) давлатлари кирган эди. Собиқ СССР ташкил топганидан сўнг совет ва партия ҳукумати раҳбарлари бундан буён ташкил этилган ва этилаётган республикаларни ягона ҳукмрон Марказга ҳар томонлама бўйсундириш сиёсатини «изчиллик» билан олиб борадилар. Таъкидлаш лозимки, собиқ совет ҳукуматининг кўпдан-кўп халқлар ва элатларни бирлаштирган «қудратли империя» тузиш йўлидаги олиб борган сиёсати ушбу «империя» таркибида бўлган халқларнинг миллий манфаатларига мутлақо зид эди.

Шунга қарамасдан, Туркистон ўлкасини бўлиб ташлаш масаласи Марказдаги асосий масалалардан бирига айланади. Чунончи 1924 йил 31 январда РКП(б)нинг ташкилий бюроси Туркистон, Бухоро ва Хоразм республикаларининг миллий-худудий чегараланиши масалаларини кўриб чиқади ҳамда унга масъул этиб тайинланган Я.Э.Рудзутакка мазкур республикаларнинг масъул раҳбар-

лари билан ушбу ғояни амалга ошириш вазифаси топширилади. Ундан ташқари, Ўрта Осиёда миллий-худудий чегараланиш ўтказиш масаласи 1924 йил 5 апрелда РКП(б) МҚнинг сиёсий бюросида, шу йилнинг 11 майида РКП(б) МҚ Ўрта Осиё бюроси комиссиясининг йиғилишларида кун тартибига кўйилади. Чунки бу комиссиялардан олдинроқ, яъни 1924 йилнинг 23-24 мартида Туркистон КП МҚнинг пленуми ўтказилган бўлиб, унда миллий чегараланиш ўтказилиш масаласи ҳал қилинган эди. Туркистон, Бухоро ва, айниқса, Хоразм Республикаси маҳаллий раҳбар ходимларининг миллий чегараланишга қарши эътирозлари инobatга олинмайд.

РКП(б)нинг Ўрта Осиё бюроси 1924 йил 15 июлда миллий чегараланиш тўғрисида лойиҳа тайёрлаш ҳақида қарор чиқаради. Ушбу қарорга кўра, Ўрта Осиёда миллий-худудий чегараланишни ўтказиш 1924 йилнинг октябр ойидан кечикмасдан ўтказиш белгилаб кўйилади. Таъкидлаш жоизки, миллий-худудий чегараланишни ўтказиш бўйича тайёрланаётган лойиҳа комиссияси таркибига маҳаллий халқлар ҳаётини, урф-одат ва анъаналарини, минтақавий жойлашув хусусиятларини, тарихий ривожланиш босқичларини яхши биладиган ҳамда ҳисобга оладиган шахслар киритилмайд.

Аксинча, ҳар қандай оқибатлар ҳисобга олинмасдан миллий-худудий чегараланиш ўтказиш бўйича бутун минтақада тарғибот ва ташвиқот ишлари авж олдирилади.

Жумладан, 1924 йилнинг 15-16 сентябрида Туркистон МИҚнинг сессиясида, 20 сентябрда советларнинг V Умумбухоро қурултойида, 29 сентябр – 2 октябрдаги советларнинг V Умумхоразм қурултойларида миллий-худудий чегараланиш масалалари муҳокама қилиниб, қатор қарорлар қа-

бул қилинади. Ушбу масалани марказ ҳам ўз эътиборидан четда қолдирмайди. Хусусан, 1924 йил 25 сентябрда РКП(б) МҚнинг сиёсий бюроси, шу йилнинг 9 ва 11 октябрда РКП(б) МҚ Ўрта Осиёда миллий чегараланиш масаласини кўриб чиқиб, бу масалани расмийлаштириш ҳақида қарор чиқаради. Мазкур қарор СССР МИҚ томонидан 1924 йил 14 октябрда тасдиқланади.

Бу ўринда таъкидлаш лозимки, 1920 йилларнинг биринчи чорагида Туркистон, Бухоро ва Хоразм республикалари расман мустақил ҳисобланса-да, амалда уларнинг мустақиллиги қўлдан бой берилган эди. Тадқиқотчиларнинг яқдиллик билан эътироф этишларича, минтақадаги учта республиканинг иқтисодий жиҳатдан бирлашуви ва Ўрта Осиё иқтисодий кенгашининг тузилиши, Хоразм ва Бухоро коммунистик партияларининг РКП(б) таркибига кириши ҳамда РКП(б) МҚ Ўрта Осиё бюросининг ташкил этилиши, Россия билан Бухоро ва Хоразм республикалари янги иқтисодий битимларнинг имзоланиши, пул муомаласининг бирхиллашуви каби омиллар натижасида ҳукмронлик қилиши жадаллик билан марказ ихтиёрига ўтиб боради.

Шу тариқа, РСФСР таркибига кирган Туркистон Автоном Республикасини янгидан чегаралаш ҳақидаги номаҳаллий гоё анча кенг миқёс касб этган вазифага – чегараланишга фақат Туркистонни эмас, балки Бухоро ва Хоразм республикаларини ҳам тортилиши масаласига айланиб кетади. Ўрта Осиёда миллий чегараланиш ўтказиш масаласи Москвада ҳам тўлиқ қўллаб-қувватланади. Чунки, юқорида таъкидлаганимиздек, марказнинг партия раҳбариятида чегараланиш масаласи аниқ ифодаланган асосий мақсадга айланиб бўлган эди. Марказ бу борадаги ташвиқот ишларини жадаллик билан амалга ошириб боради. Ташвиқот ва

тарғибот ишлари, энг аввало, РКП(б) МҚ Ўрта Осиё бюросининг қатъий назорати остида амалга оширилади. Чунончи, минтақадаги барча вилоятлар партия кўмиталари ҳузурида ташвиқот комиссиялари тузилиб, йўл-йўриқлар берадиган мажлислар, **партия йиғилишлари** мунтазам ўтказилиб турилади. Ушбу ташвиқотларнинг натижалари ўлароқ, Ўрта Осиё республикалари партия раҳбарияти РКП(б) МҚ Ўрта Осиё бюроси раҳбарлигида жиддий тўқнашувлардан холи бўлишга, партияди ва партиясиз аҳолидан миллий-ҳудудий чегараланиш ҳамда янги республикалар ва автоном вилоятлар ташкил этиш бўйича партия режаларини маъқуллаш ва қўллаб-қувватлашга эришишга муваффақ бўладилар.

Юқорида эслатилган Туркистон МИҚнинг 1924 йил 15-16 сентябрда бўлиб ўтган сессияси 16 сентябрда миллий чегараланиш бўйича қуйидагича қарор қабул қилади:

«Совет Иттифоқи халқлари миллий муносабатлари ва миллий тузилишига асосланган принциплардан келиб чиқиб, Туркистон Автоном Совет Социалистик Республикаси ишчи ва деҳқонлар оммасининг умумий иродасига асосланиб, ТАССР Марказий ижроия кўмитаси қарор қилади:

1. Ўзбек халқи ишчи ва деҳқонлар оммасининг умумий иродасини бажариш мақсадида ўзбек халқига ТАССР таркибидан чиқиш ва мустақил Ўзбекистон Совет Социалистик Республикасини тузиш ҳуқуқи берилсин.

2. Туркман халқи ишчи ва деҳқонлар оммасининг ифодаланган умумий иродасини бажариш учун туркман халқига ТАССР таркибидан чиқиш ва мустақил Туркменистон Совет Социалистик Республикасини тузиш ҳуқуқи берилсин.

3. ТАССРнинг қирғиз (қозоқ) вилоятларини Қирғизистон (Қозоғистон) Совет Социалистик

Республикаси билан бирлаштириш мақсадида қирғиз (қозоқ) халқи ишчи ва деҳқонлар оммасининг ифодаланган умумий истагини бажариш учун қирғиз (қозоқ) халқига ТАССР таркибидан чиқиш ҳуқуқи берилсин.

4. Қора қирғиз (қирғиз) халқи ишчи ва деҳқон оммасининг ифодаланган умумий хоҳишини бажариш учун қора қирғиз (қирғиз) халқига ТАССР таркибидан чиқиш ва Қора Қирғизистон автоном вилоятини ташкил этиш ҳуқуқи берилсин.

5. Тожик халқи ишчи ва деҳқонлар оммасининг ифодаланган умумий иродасини бажариш учун тожик халқига ТАССР таркибидан чиқиш ва Тожикистон автоном вилоятини ташкил этиш ҳуқуқи берилсин.

6. Мазкур қарор Россия Совет Федератив Социалистик Республикаси Бутунроссия Марказий Ижроия Қўмитасига навбатдаги сессияда кўриб чиқиш ва тасдиқлаш учун киритилсин»²⁸.

1924 йилнинг 20 сентябрда бўлиб ўтган Советларнинг V Умумбухоро қурултойида қабул қилинган қарорда қуйидагилар қайд қилинган эди:

«... Умумбухоро қурултойи Файзулла Хўжаевнинг Ўрта Осиёни миллий белги бўйича чегараланиши тўғрисидаги маърузаси юзасидан қарор қилади:

1 а) Барча миллатларнинг ўз ҳаёти ва тақдири ўз қўлига берилсин, бунинг учун Ўзбекистон Республикаси ташкил этилсин...

2) аввалги буюк ўзбек маданиятини тиклаш мақсадида Туркистон, Бухоро ва Хоразмнинг ўзбек аҳолиси таркибидан Буюк Ўзбекистон Совет Социалистик Республикаси ташкил этилсин, бу ҳу-

²⁸ Архив манбалари асосида муаллифлар жамоаси томонидан тайёранган: Ўзбекистоннинг янги тарихи. 2-китоб... – Б. 295-296.

дудларда яшовчи тожиклардан Тожикистон автоном вилояти ташкил этилсин...

IV. Ўрта Осиё вилоятларида яшовчи қозоқ-қирғизларнинг тенг ҳуқуқлилиги эътироф қилинади. Қурултой туркман халқи манфаатлари йўлида Туркменистон Республикаси ташкил этилишини мақсадга мувофиқ деб топади.

V. Ўзбекистон ва Туркменистон республикаларининг Совет Социалистик Республикалари Иттифоқи таркибига кириши зарур деб ҳисоблансин».

Шунингдек, 1924 йил 29 сентябр – 2 октябр бўлиб ўтган Советларнинг Умумхоразм V қурултойи ҳам миллий давлат чегараланиши тўғрисида қарор қабул қилади. Ушбу қурултой қарори асосида Хоразмда яшовчи ўзбеклар, туркманлар ва қорақалпоқларга Хоразм Республикаси таркибидан ажралиб чиқиб, тегишли миллий республикалар ва мухтор вилоятларга бирлашиш ҳуқуқи берилади.²⁹

Туркистон, Бухоро ва Хоразм республикалари юқори доирадаги мажлислари қарорларидан сўнг, 1924 йил 11 октябрда РКП(б) Осиё бюроси Ўрта Осиёни қайтадан бўлиб, чегаралари ҳақида қарор қабул қилади. Шундан сўнг, собиқ СССР БМИҚнинг 1924 йил 27 октябрда бўлиб ўтган II сессиясида Ўрта Осиё республикалари сессиялари ва қурултойларнинг миллий-худудий давлат чегараланиши ўтказиш ҳақидаги қарорлари тасдиқланади. Шу тариқа, миллий чегараланиш натижаларига кўра, Ўрта Осиёда Ўзбекистон ва Туркменистон Совет Социалистик республикалари, Ўзбекистон таркибида Тожикистон автоном Республикаси (1929 йилгача), РСФСР таркибида Қорақирғиз (Қирғизистон) автоном вилояти, Қозғистон АССР ва Қорақалпоғистон автоном вилояти ташкил этилади.

²⁹ Юқорида кўрсатилган асар. – Б. 297.

1924 йил 31 октябрда марказда инқилобий кўмита ташкил этилиб, унга ЎзССР тузилишини бошқариб бориш вазифаси юклатилади. Шу йилнинг 5 декабрда мазкур кўмита Ўзбекистон ССР тузилганлигини эълон қилади. 1925 йил 13 февралда эса Бухородаги халқ уйида умумўзбек советларининг биринчи қурултойи очилиб, унда «Ўзбекистон Совет Социалистик Республикаси тузилганлиги тўғрисида Декларация» қабул қилинади. Қурултойда Ўзбекистон ССР советлари МИҚ раиси лавозимига Йўлдош Охунбобоев, ЎзССР ҳукумати – Халқ Комиссарлари Кенгаши раиси лавозимига Файзулла Хўжаев тайинланади.

Ташкил этилган янги ЎзССРнинг пойтахти 1925 йил апрелига қадар Бухоро, 1925 йил апрелидан 1930 йил охиригача Самарқанд, 1930 йилнинг охиридан эса Тошкент шаҳри деб белгиланади ва Тошкентга кўчирилади.

1925 йил 13 майда СССР Советларининг III съезди Туркменистон ССР ва Ўзбекистон ССРнинг СССР таркибига «халқларнинг эркин хоҳиш-иродаси асосида» кирганлигини эътиборга олиб тасдиқлайди.

Шу тариқа Ўрта Осиё давлатчилигининг минглаб йиллар ривожланиш тарихига путур етказилади. Тарихдан маълумки, минтақада ҳукмрон сулоалар тез-тез алмашишига, ҳукмдорлар ўртасидаги ўзаро курашлар оқибатида ҳудудларнинг ўзгариб туришига қарамай Ўрта Осиё давлатчилигининг асосини ташкил этган минтақавий муҳит – унинг аҳолиси тарихан турли этник гуруҳлардан ташкил топиб, ягона маданий бирликни ташкил этиб, минтақа аҳолисининг хўжалик, маиший, диний, маънавий-маданий ҳаётининг умумийлиги ўзгармай келган. Ҳар бир муайян этник гуруҳ ўзининг маълум ҳудудига эга бўлгани ҳолда бу умумийликнинг

таркибий қисми бўлиб тураверган. Собиқ совет ҳукуматининг тазйиқи остида иттифокдош, автоном республика ва вилоятларнинг ташкил топиши натижасида умумий маданият ва анъаналар бўлиб ташланиб, миллатларни фарқлаш, табақалаш жорий этилади.

Ўзбекистон ССР дастлабки ташкил топган кунлардан бошлаб миллий давлат қурилиши ва бошқаруви қатъий совет андозаси доирасида, синфий қарама-қаршиликка асосланган компартиянинг кўрсатмалари ва йўл-йўриқлари, топшириқлари асосида олиб борилади. Ташкил топган кунлардан бошлаб тузилмалар суверенитет ва мустақилликдан батамом маҳрум эдилар. Улар аслида собиқ СССРнинг маъмурий-иқтисодий районлари даражасига туширилган бўлиб, уларга асосан Марказнинг манфаатларига хизмат қилиш, хомашё етиштириш каби вазифалар аниқ қилиб белгилаб берилган эди.

2-§. Ўзбекистонда совет бошқарувининг мазмун-моҳияти Ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий жараёнлар

Маълумки, 1920-йилларнинг бошларида ички зиддиятлар, ташқи урушлар, миллий-озодлик ҳаракатлари туфайли юзага келган қалтис вазият совет давлатининг барбод бўлиш хавфини кучайтиради. Марказнинг большевистик раҳбарияти бу вазиятдан чиқиш учун шошилишч тадбирлар кўришга мажбур бўладилар. Хусусан, РКП(б)нинг 1921 йил март ойида бўлиб ўтган X сессияси **Янги иқтисодий сиёсатга** ўтиш ҳақида қарор қабул қилади. Бу сиёсатнинг моҳияти озиқ-овқат солиғини жорий этиш, савдо-сотикни эркинлаштириш, ху-

сусий тадбиркорликни ривожлантириш, ёлланма меҳнат ва ижара олишнинг тақиқланишини бекор қилишдан иборат эди.

Таъкидлаш жоизки, бу сиёсат натижасида дастлабки 2-3 йилда деҳқонларга бирмунча эркинлик берилиб, улар ортиқча маҳсулотларини бозорларда эркин сотиш ҳуқуқига эга бўладилар. Натижада, деҳқонларнинг меҳнатга муносабати ўзгара бошлади. Бозорларда нархларни тартибга солувчи чора-тадбирлар ўтказилиб турилади. Аммо, ўтказилган барча тадбирлар Марказ ташкилотлари томонидан бошқарилар эди. Натижада, ўлка иқтисодиёти, унинг қишлоқ хўжалиги Марказ манфаатларига бўйсундириб борилади. Ўлкадаги барча бойликлар, асосан, пахта ва бошқа хомашёлар Марказга ташиб кетилди бошланади. Ўзбекистон иқтисодиётининг тобора қарам бўлиб бориши, унинг издан чиқишига, аҳоли ижтимоий-иқтисодий аҳволининг баттар оғирлашувига олиб келади. Бунинг асосий сабаби, мамлакатда тоталитар тузумга асосланган маъмурий-буйруқбозлик бошқарув усулининг кучайиб бориши эди. Оқибатда, янги иқтисодий сиёсат ўзининг асл моҳиятини йўқотиб боради. Бу эса 1920-йилларнинг охирига келиб бу сиёсатга барҳам берилишига олиб келади.

Таъкидлаш лозимки, зўрлик ва тазйиқ орқали Ўзбекистон ССРнинг ташкил этилиши минтақада ижтимоий-сиёсий жараёнларнинг кучаяовига олиб келади. Чунки Ўзбекистон фақат номигагина суверен республика ҳисобланиб, собиқ СССР эса, ўз моҳиятига кўра, қўшма (унитар) давлат эди. Ўзбекистон Марказдаги партия ва совет ташкилотларига тўла қарам бўлиб, унинг раҳбарияти қабул қилган қарор ва директиваларини, республиканинг ички ҳаётига оид бўлган кўрсатмаларни бажаришга мажбур этилган эди.

ЎзССР ташкил этилган дастлабки йилларда республиканинг ўз тараққиёт йўлида собиқ СССРдаги бошқа капиталистик ривожланиш йўлини босиб ўтган ҳамда ижтимоий-сиёсий жиҳатдан нисбатан юқорироқ даражада турувчи иттифоқдош марказий минтақалардан бирмунча орқада қолганлиги ҳам Ўзбекистондаги ижтимоий-сиёсий жараёнларга таъсир кўрсатган эди. Шунингдек, собиқ СССРда шакланган ва вақт ўтиши билан мустаҳкамланиб борган бошқарувнинг **маъмурий буйруқбозлик тизими** ҳам ўзининг барча салбий жиҳатлари билан Ўзбекистоннинг ижтимоий-сиёсий ривожланишига таъсир ўтказди.

Ундан ташқари, советлар давлатининг сиёсий тизимида синфий мафкурага таянган коммунистик партия мутлақ ҳукмрон эди. Ҳукмрон партия жамият аъзоларини «меҳнаткашлар» ва «меҳнаткаш бўлмаганлар»га (мулкдорлар, диндорлар, амалдорлар ва ҳ.) ажратиб улар ўртасида зиддиятларни кучайтиради. Компартия, аввало, ҳар иккала синф ўртасидаги курашга ғоявий ва амалий раҳнамолик қилган бўлса, сўнгра эса, коммунистик режимга қарши чиққан барча кишиларга, миллий руҳда фикр юритадиганларга, маҳаллий халқи ва ўз Республикасининг манфаатларини ҳимоя қилувчиларга қарши аёвсиз кураш олиб боради. ЎзКП(б) съездлари ва МК пленумларида ВКП(б) (кейинчалик КПСС) белгилаб берган бош тактика асосида республиканинг ижтимоий-сиёсий ва маданий ривожланиш стратегияси белгиланиб, уларда коммунистик режимни мустаҳкамлашга, «социалистик қурилиш»ни авж олдиришга, бошқа республикалар билан алоқалар ва ҳамкорликни кучайтиришга қаратилган йўл ўз ифодасини топган эди. Давлат бошқаруви ва тизими органлари ҳамда жамоат ташкилотлари партия ашпарати-

нинг таъйиқи билан аста-секин унинг зулми остида қолиб, партия қарорларининг оддий ижрочиларига айланиб борадилар.

Тадқиқотчилар тўғри таъкидлаганларидек, собиқ СССР – советлар шаклидаги ишчи ва деҳқон советларининг ишчи ва деҳқонлар ҳокимиятини ўзида мужассамлаштирувчи ягона давлат тузумидан иборат эди. Иттифоқ давлатининг олий органи, дастлаб, Советларнинг Бутуниттифоқ Марказий ижроия Кўмитаси, кейинчалик СССР Олий Совети бўлиб, улар, асосан, қонун чиқарувчи ва ижро этувчи органлар ҳисобланган. Амалда эса, давлатнинг Олий органи бўлган Олий Совет фаолиятини барча жабҳаларда компартия бошқариб келган эди. Чунки, Иттифоқ бўйича барча қонун ва қарорлар партия органлари томонидан тайёрланар ёки уларнинг кўрсатмаси билан ёзилар, Олий Совет сессиялари эса уларни номигагина тасдиқлар эди.

Тадқиқотчилар эътироф этганларидек, Ўзбекистон ССР ташкил этилганидан сўнг республика давлат бошқаруви органлари иттифоқ органлари тартибида ва улар андозасида тузилади. Бу иттифоқдош республикаларни Марказдан туриб бошқаришнинг энг осон ва энг оддий, шу билан бирга, такомиллашган мустаҳкам шакли эди. Шунингдек, коммунистлар томонидан маҳаллий ҳокимият органлари ва уларнинг аппарати вужудга келтирилади, янги маъмурий-ҳудудий бўлиниш амалга оширилади. Аввалги республикаларнинг вилоят бўлинишидан **округ бўлинишига** (1938 йилгача) ўтилади, кейин эса яна **вилоят бўлинишига** қайтилади, туманлар ва қишлоқ кенгашларининг кенг тармоғи тузилади. Маъмурий-ҳудудий ислохотлар советларни мустаҳкамлаш ва уларни аҳолига яқинлаштириш баҳонасида ўтказилиб,

аслида эса, коммунистик режим томонидан партия – давлат аппаратининг чексиз ҳукмронлигини мустаҳкамлаш мақсадида амалга оширилган эди.

Маълумки, 1927 йилда Ўзбекистон ССРнинг биринчи Конституцияси ва 1937 йилда иккинчи Конституцияси қабул қилинган эди. Мазкур Конституциялар, мазмун-моҳиятига кўра, ўлка халқларининг миллий манфаатларига хизмат қилишга қаратилган эди. Чунинчи, 1937 йилги Конституциянинг кўпгина моддалари, айниқса, фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликлари ҳамда ЎзССРнинг суверенитети эълон қилинган моддалар вақт ўтиши билан сохта эканлиги кўриниб қолади.

Республика меҳнаткашларининг энг оммавий ташкилоти бўлган касаба уюшмалари ҳам партиёга қарам бўлиб боради. Манбаларга кўра, 1940 йилга келиб Ўзбекистон касаба уюшмалари 600 мингдан зиёд киши бирлаштирган эди. Собиқ совет тузуми касаба уюшмаларига ижтимоий суғурта, меҳнаткашларнинг дам олиши, спорт билан шуғулланиши, маданий ҳордиқ чиқаришини ташкил қилиш каби вазифаларни юклайди. Аммо, шу билан бирга, партия улар зиммасига ишлаб чиқариш характеридаги – меҳнат унумдорлиги учун кураш, меҳнат интизомини мустаҳкамлаш, маҳсулот сифатини ошириш ва унинг таннархини арзонлаштириш сингари вазифаларни ҳам топширган эди. Шу тариқа касаба уюшмалари собиқ совет тузуми шароитида омманинг меҳнат фаоллигини оширадиган ва улар ўртасида ҳукмрон партия кўрсатмаларини тарғиб этадиган ҳамда ўтказадиган давлат тузимасига айлантирилган эди.

Собиқ советлар мамлакатаида маъмурий-буйруқбозлик тизими қарор топиб, мустаҳкамланиб бориши билан бирга Ўзбекистоннинг бутун ижтимоий-сиёсий ҳаёти узлуксиз сиёсийлаштирилиб

ва байналмиллаштирилиб борилди ва ҳукмрон партия томонидан «социалистик қурилиш» авж олдирилади. Бу жараёнларни маҳаллий халқ, аввало, унинг илғор вакиллари, айрим раҳбар ходимлар норозилик билан кутиб оладилар. Улар Марказнинг зўравонлигига қарши очиқ танқидий фикр билдириб, Республика мустақиллигини қўлга киритишга ҳаракат қиладилар. Аммо, мустабид тузум уларга қарши қатъий кураш олиб боради. 1920-йилларнинг охири – 30-йилларда Ўзбекистоннинг ватанпарварлик кайфиятидаги раҳбар ходимларни бирлаштирган гуруҳлар («18лар гуруҳи», «иноғомовчилик», «қосимовчилик») турли туҳматлар асосида «фош» қилиниб, қатагон қилинадилар. Улар орасида ЎзССР Маориф халқ комиссари Раҳим Иноғомов, ЎзССР Олий судининг раиси Саъдулла Қосимов, ЎзССР Ер ишлари халқ комиссари Иномжон Хидиралиев, Ички ишлар халқ комиссари Рафиқов кабилар бор эди.

1920-йилларнинг ўрталаридан бошлаб халқ хўжалигининг асосий соҳаси ҳисобланган саноатни тиклаш ва ривожлантириш масалалари Марказнинг манфаатларига мос режа асосида олиб борилади. 1926 йил 14–19 май кунлари бўлиб ўтган ЎзКП(б) III Пленумида саноатни барпо этиш масалалари кўриб чиқилади. Аммо, саноатлаштиришни амалга ошириш жараёнида Ўзбекистондаги ижтимоий-иқтисодий аҳвол, ўлканинг ўзига хос хусусиятлари, республиканинг иқтисодий имкониятлари ҳисобга олинмайди. Маълумки, бу даврда республика ишлаб чиқаришда кустар-хунармандчилик соҳаси асосий ўрин эгаллар эди. Тан олиш керакки, саноат корхоналарининг барпо этилиши Ўзбекистон иқтисодиётининг юксалишида муҳим аҳамиятга эга эди. Аммо, аввало, саноат соҳасини ривожлантириш катта маблағни

талаб этар эди. Қолаверса, республикадаги саноат корхоналарининг ҳолати, кадрлар салоҳияти талаб даражасида эмас эди.

Шунга қарамасдан Марказнинг кўрсатмаси билан Ўзбекистонда, биринчи навбатда, пахта тозалаш, ёғ-мой ишлаб чиқариш, ипакчилик, тўқимачилик, виночилик, мева консерваларини тайёрлаш соҳаларини ривожлантиришга эътибор қаратилади. Манбаларга кўра, 1928–1932 йиллар (биринчи беш йиллик) давомида республикада 289 та саноат корхонаси ишга туширилган. Жумладан, Тошкент, Самарқанд, Қўқон, Термиз, Асака шаҳарларида иссиқлик электростанциялари, «Тошқишлоқмаш», Қувасой цемент заводи қурилиб, «Чирчиққурилиш» ва Тошкент тўқимачилик комбинати қурилиши тезлаштирилади. Фарғона тўқимачилик комбинати ва ёғ заводи, Қарши ёғ-мой заводи, Тошкент, Самарқанд ва Бухорода тикувчилик фабрикалари, Фарғона консерва заводи, Тошкент «Ўртоқ» тамаки фабрикаси, Самарқанд, Бухоро, Шаҳрисабз ва Марғилонда ип йигирув фабрикалари, «Чимён» нефть заводи, «Тоштрам», «Қизил Шарқ» ва бошқа кўплаб пахта тозалаш, сут-мой тайёрлаш, совун заводлари ишга туширилади.

Саноат корхоналари республика иқтисодиётига маълум даражада таъсир кўрсатган бўлса-да, ишга туширилган саноат корхоналарининг сифати талаб даражасида эмас эди. Корхоналарнинг кўплари эскирган асбоб-ускуналар билан жиҳозланиб, мутахассис кадрларга бўлган эҳтиёж жуда катта эди. Кадрлар тайёрлашга жиддий эътибор берилмасдан, улар, асосан, четдан келтирилади. Таъкидлаш лозимки, собиқ совет тузумининг саноатлаштириш соҳаси Ўзбекистонда оғир шароитда амалга оширилади. Республиканинг ерусти ва ерости бойликлари, хомашё манбалари катта миқ-

дорда ўзлаштирилади. Марказга ташиб кетилган бойликлар эвазига республика аҳолисининг моддий ва маиший аҳволи яхшиланмайди.

Собиқ совет ҳукумати қишлоқ хўжалигида ҳам ўз андозаларига мос сиёсат олиб боради, яъни қишлоқ хўжалигини жамоалаштириш авж олади. Манбаларга кўра, 1925–1929 йиллар давомида республикадаги бойлар, савдогарлар ва руҳонийларнинг 45 мингга яқин хўжалиги батамом тугатилган. 1930 йил 30 январда ВКП(б) МҚнинг «Ёлпасига жамоатлаштириш туманларида қулоқ хўжалиklarини тугатиш тадбирлари тўғрисида»ги қарорига асосан ЎзКП(б) МҚ 31 январдаги қарори қабул қилиниб, унга биноан бой-қулоқ хўжалиklари ёлпасига жамоалаштирилаётган туманлардан бошқа ҳудудларга кўчирилиши, уларга тегишли бўлган мол-мулк мусодара қилиниши эълон қилинади.

Кўпинча округ (вилоят)ларда деҳқонларнинг оммавий чиқишлари бўлиб ўтганлигига қарамай деҳқонларнинг ерларини тортиб олиш, мол-мулкни мусодара қилиш, қулоқларни сургун қилиш ниҳоятда авж олади. Зўрлик билан амалга оширилган бу сиёсат натижасида барча хусусий мулк турлари мусодара қилиниб, давлат мулкига айлантирилади.

Шу тариқа, 1930-йилларнинг бошларига келиб Ўзбекистонда тоталитар (лот.: бутунлик, тўлалик, тўла) тузум деярли қарор топиб бўлган эди. Барча бошқарув органлари ва жамоат ташкилотларининг фаолияти партиянинг яккахуқумронлиги негизида амалга оширилиб борилади. Республиканинг барча бошқарув органлари тўлиқ Марказга итоат эттирилади. Собиқ СССР таркибидаги барча миллий республикаларда бўлгани каби Ўзбекистон раҳбарияти олиб бораётган ички ва ташқи сиёсат, ҳар қандай алоқалар Марказ томонидан белгиланиб,

ташаббускорлик ва ҳурфикрлик бўлиб кўйилади ва қатагон қилинади. Партиянинг марказий органлари томонидан берилган кўрсатмалар ҳар бир миллий республикада, хусусан Ўзбекистонда ҳам сўзсиз бажарилиши шарт эди. Йиллик режалар Марказ томонидан ишлаб чиқилиб, республика раҳбарияти томонидан ижро учун қабул қилинар ҳамда уларнинг бажарилиши партия томонидан қатъий назорат қилинар эди.

Бу даврда партия ўз мавқеини мустақамлашнинг ўзига хос усулларини амалга оширадиги, бу ҳолат бошқарув тизими соҳаларида яққол намоён бўлади. Бошқарув тизими давлат тасарруфидаги ташкилот ва корхоналарда фаолият кўрсатган партия ячейкалари ва ташкилотларидан бошлаб амалга оширилади. Айнан мана шу партия ташкилотларига чекланмаган ҳуқуқлар ва имкониятлар берилади. Уларнинг фаолият доиралари кенгайтирилиб, рағбатлантирилиб борилади. Бошқарув тизимидаги барча раҳбарлик ишларига партия аъзоси бўлган ва партиёга содиқ бўлган шахслар кўйилади. Яқка партиянинг бошқарув тизимларида кенг ва мустақам ўрнашиб олиши жамиятнинг турли жабҳаларида маъмурий буйруқбозликнинг кучайишига олиб келади.

Тадқиқотчиларнинг эътироф этишларича, 1925 йилдан 1940 йилга қадар Ўзбекистон компартиясининг 9 та съезди бўлиб ўтган. Съездлардаги республика ҳаётига оид кўрилган ҳар бир масала Марказ томонидан – ВКП(б) белгилаб берган бош стратегик режаларда ўз ифодасини топган бўлиб, улардан чекиниш, четга чиқиш ёки эътироз билдириш мутлақо мумкин эмас эди. Партиянинг роли ва мавқеи шу даражада кучайтирилган эдики, давлат органлари ва, ҳатто, жамоат ташкилотлари ҳам унинг измига бўйсундирилади.

Собиқ совет давридаги бошқарув тизимида дастлаб Бутуниттифоқ Марказий ижроия қўмитаси, кейин эса СССР Олий Совети давлат ҳокимиятининг қонун чиқарувчи олий органи ҳисобланган. Олий Советга Иттифоқ Конституциясига мувофиқ давлатда қонун чиқариш ҳокимиятини амалга ошириш ваколати берилган. Олий Совет икки палатадан: Иттифоқ Совети ва Миллатлар Советидан иборат эди. Конституцияга мувофиқ Олий Совет собиқ СССР ихтиёрида ҳамма масалаларни ҳал этишга қодир бўлган. Унинг фаолият доирасига Иттифоқ Конституциясини қабул қилиш ва ўзгартиришлар киритиш, Иттифоқ таркибига янги республикалар қабул қилиш ҳамда янги автоном республикалар ва автоном областлар тузилганлигини тасдиқлаш, собиқ СССРни иқтисодий ва социал ривожлантиришнинг давлат режалари, давлат бюджетини ва уларнинг бажарилиши тўғрисидаги ҳисоботларни тасдиқлаш, иттифоқнинг унга ҳисобот бериб турадиган органларини тузиш кабилар кирган. Аммо, Олий совет фаолиятини бошқариш ва назорат қилиш амалда компартия ихтиёрида эди.

Собиқ совет ҳукмрон доиралари кадрлар масаласида ҳам ўзига хос сиёсат олиб борган эди. Совет давлати ҳукмронлигининг барча даврида кадрларни танлаш, жой-жойига қўйиш ҳамда улардан фойдаланишга қаратилган сиёсат компартиянинг манфаат ва мақсадлари билан боғлиқ ҳолда кечган эди. Собиқ СССР таркибидаги республикалар, уларнинг ҳудудлари, сиёсий-ижтимоий, иқтисодий, маданий ҳаётини бошқариш кўп ҳолларда маҳаллий кадрларга топширилган бўлса-да, аммо уларнинг фаолияти компартия ва иттифоқ ҳукуматининг доимий назоратида эди. Кадрлар тайёр-

лаш тизимида уларга касбий билимлар бериш билан бирга «коммунистик муносабат»ни шакллантиришга асосий эътибор қаратилади.

Олимларнинг эътироф этишларича³⁰, мустабид тузум 1917 йилги октябр тўнтариши натижасида 70 йилдан кўпроқ вақт мобайнида халқ устидан зўравонлик қилиш билан сақланиб туради. Бу даврда Ўзбекистонликларнинг бир неча авлодлари куч-гайрати билан бир қадар **иқтисодий ва маънавий салоҳият яратди, илм-фан ва техника тараққиёти юз бериб, кўплаб кашфиётлар қилган бўлса-да**, (таъкид бизники. – Б.Э.) уларнинг барчасига ўзбек халқининг жуда катта зўр бериши ва мислсиз меҳнати эвазига эришилади.

Собиқ совет тузумининг зўравонлик сиёсати Туркистон Мухториятига, истиқлолчилик ҳаракатига қарши курашда, қишлоқ хўжалигини жамоатлаштириш даврида, 30-йилларнинг охири ва 50-йилларнинг бошида рўй берган оммавий қатағонлар даврида, 80-йилларнинг биринчи ярмида Москвада тўқиб чиқарилган «пахта иши» ёки «ўзбеклар иши» деб аталган бўҳронларда фожевали тарзда намоён бўлади. Собиқ совет сиёсати бошқача фикрлашнинг энг арзимас кўринишларига, бу сиёсатга билдирилган норозиликларга, республиканинг мустақиллиги ва манфаатларини ошқора ҳимоя қилиш кўринишлари кабиларга шафқатсизлик билан зарба беради.

Республиканинг Марказга мустаҳкам боғлиқлиги, Марказ эса биринчи галда ўз манфаатларини кўзлаши натижасида Ўзбекистоннинг давлат бошқаруви, ижтимоий-иқтисодий ва маданий ривожланиши ниҳоятда зиддиятли тарзда кечганлигини соҳа мутахассислари қўйидагича изоҳлайдилар:

³⁰ Ўзбекистоннинг янги тарихи... 2-китоб. – Б. 677-678.

- Коммунистик партия Ўзбекистон ва бошқа миллий республикалар собиқ СССРга қарамлигининг янгида давлат шаклини вужудга келтирар экан, у Ўрта Осиё классик мустамлакачилиги даврида вужудга келган ишлаб чиқаришнинг ихтисослашуви ва иқтисодий алоқаларга асосланади. Бинобарин, барча иттифоқдош республикаларнинг иқтисодиётини бараварлаштириш ғояси ўн йилликлар мобайнида фақат номигагина амалга оширилади;

- Ўзбекистонга Конституция бўйича берилган суверен ҳуқуқлар ҳам фақат номигагина эди, аслида эса республика митрополия мустамлакасига айлантирилиб, бундан келиб чиқадиган барча оқибатларга дучор қилинади;

- собиқ совет тузуми «халқ ҳокимияти» сифатида «меҳнаткашлар оммаси»ни давлат қурилишига кенг жалб қилар экан, айти вақтда, ўзининг 70 йилдан кўпроқ ҳукмронлиги даврида аҳолининг «эксплуатация қилувчи», «меҳнаткаш бўлмаган» синфларини ва ижтимоий гуруҳларини энг оддий фуқаролик ҳуқуқларидан ҳам маҳрум этди;

- Ўзбекистонни дабдабали равишда ишчилар ва деҳқонлар Республикаси деб эълон қилган «халқпарвар» тузум уни мамлакатда ҳукмрон бўлган коммунистик партиянинг қатъий бошқарувида, партия-совет ходимлари қўлига топшириб қўяди, барча жамоат ташкилотлари эса, партиянинг оддий «дастўрига», унинг ҳаракатлантирувчи воситасига айлантирилади;

- Марказ республикада саноатни жадал суръатлар билан ривожлантирар экан, айти вақтда, унга бир томонлама, мустамлака хусусиятини бағишлайди;

- собиқ совет давлати қишлоқ хўжалигининг моддий-техника базасини мустаҳкамлаб, унга

маълум даражада маблағ ажратар экан, бу ерда митрополия манфаатлари йўлида республика иқтисодиёти аграр секторининг анъанавий тармоқларига зарар етказган ҳолда пахтачиликни юқори суръатлар билан ривожлантиради, бу эса, пировард натижада, оғир ижтимоий-иқтисодий ва экологик оқибатларга эга бўлган пахта яккаҳокимлигининг қарор топишига олиб келади. Москванинг империяча иқтисодий сиёсати натижасида Ўзбекистон митрополиянинг хомашё базасига айлантирилади ҳамда иттифоқнинг саноат марказларига ва озиқ-овқат минтақаларига тўлатўкис боғлиқ қилиб қўйилади;

- собиқ совет тузуми Ўзбекистонда умумий, ўрта махсус ва олий таълимни, фан ва маданиятни кенг ривожлантира бориб, уларни кўп даражада мафкуралаштириш, сиёсий ва байналмилал тус беришга ва, ҳатто, руслаштиришга, халқни кўп асралик маънавий меросидан, миллий анъаналари ва урф-одатларидан бебаҳра қилишга интилади.

Буларнинг барчаси, охир-оқибатда, мустабид собиқ совет давлатини таг-томири билан емирадиган ички зиддиятларга айланди ва совет давлатининг инқирозини муқаррар қилиб қўйди.

3-§. Совет даврида Қорақалпоғистон

Маълумки, 1920-йилларнинг бошларига келиб совет ҳокимиятида **миллатлар** ва **элатларнинг тарихий ватани тўғрисида**ги мунозаралар авж олиб, тарихий маълумотлар тўплаш, ҳудудлар, хўжаликлар, моддий ва маданий бойликларни ҳисобга олиш бошланган эди. Бу сиёсат қорақалпоқ халқини ҳам четлаб ўтмайди. 1924 йил 14 октябрда Бутуниттифоқ советларининг II сессияси РСФСРнинг Қозоғистон автоном Республикаси тарки-

бида Қорақалпоғистон автоном вилояти ташкил этилганлигини тасдиқлайди. Аммо, бу вилоят, ўз моҳиятига кўра, қўшма (унитар) давлат бўлган СССРдаги давлатчилик қурилишининг коммунистик кўриниши эди.

Қорақалпоғистон автоном вилояти советларининг I съезди 1925 йил 12–19 февралда вилоят маркази Тўрткўл шаҳрида бўлиб ўтади. Съездда «Қорақалпоғистон автоном вилояти ташкил этилганлиги тўғрисида Декларация» қабул қилиниб, «қорақалпоқ халқининг миллий давлатчилиги» ташкил этилганлиги қонуний расмийлаштирилади. Қорақалпоғистон автоном вилояти ижроия кўмитасининг раиси қилиб А.Қудабоев, раис ўринбосарлари қилиб А.Айтешов ва Т.Непесовлар сайланадилар. Ўша пайтда Қорақалпоғистон автоном вилояти 160000 кв. км. зиёдроқ ҳудудни эгаллаган бўлиб, тўртта маъмурий округ – Тўрткўл, Чимбой, Хўжайли ва Қўнғирот округларидан ташкил топган эди.

Мамлакат сиёсий раҳбарияти шундай сиёсат олиб борадики, «социалистик индустриаллаштириш қорақалпоқ халқининг ҳақиқий тенгсизлигига барҳам бериш»ни таъминлаши лозим эди. Ҳақиқий ҳаётда бунга биров эътибор берилиб, мухтор вилоятнинг саноат салоҳияти маълум даражада ривожланаётганлиги кўзга ташлана бошлади. Чунинчи, 1925–1926 йилларда Қорақалпоғистонда 16 та ишлаб турган саноат корхонаси мавжуд бўлган. Аммо, мухтор вилоят иқтисодийнинг ривожланиши бир томонлама хусусиятга эга бўлиб, СССРнинг марказий минтақалари саноатини ривожлантириш эҳтиёжларини таъминлашга қаратилган эди. Вилоятнинг манфаатларига эса деярли эътибор берилмади.

ВКП(б) Қозоғистон ўлка кўмитаси 1927 йил 22 сентябрда Қорақалпоғистонга вилоят партия таш-

килотининг биринчи котиби қилиб П.И.Варламовни (1930 йил охиригача ишлаган) юборади. Бундан кўзланган мақсад «партия ташкилотини ва пахта тайёрлашни оёққа қўйиш»дан иборат эди. Ўша пайтдан бошлаб амалий ишлар, асосан, «қулоқлар хавфи»га қарши курашга, 1927 йилги сайлов кампаниясидан бошлаб эса асосий эътибор «овуларни советлаштириш»га қаратилади. П.И.Варламов ва Марказ вакиллари автоном вилоят давлат аппаратини «тозалаш» жараёнида жуда кўплаб «аксинқилобчи, жиноятчи ва яроқсиз унсурлар»ни аниқлайдилар. ВКП(б) вилоят кўмитасининг ва Қозоғистон Автоном Республикаси МИҚ Раёсатининг кўпгина аъзолари «ўнг оғмачилик»да айбланади. «Бойларга шерик бўлгани», «ижтимоий келиб чиқишини яширгани» каби айблар билан Кегайли туман кўмитаси котиби Елтезеров, Қипчоқ туман кўмитаси котиби Бойбозоров, Қўнғирот туман кўмитаси котиби Исамов, Чимбой туман кўмитаси котиби Тожибоев каби кўплаб раҳбар ходимлар ишдан олиниб, судга берилади.

Компартиянинг Қорақалпоғистондаги сиёсати қорақалпоқ халқи нафратининг кучайишига олиб келиб, ўлкада миллий мустақиллик ғояларининг ўсишига сабаб бўлади. Мухтор вилоятдаги мустақиллик учун курашда Оллоёр Дўстназаров, Отаниёз Бекимбетов, Қосим Аvezов, Каримберди Саъдуллаев кабилар алоҳида фаоллик кўрсатадилар. 1929 йилда Чимбой ва Кегайли туманларида солиқ кампанияси ўтказилиб, аҳолидан галланинг мажбурий тортиб олиниши аҳолининг қўзғолон кўтаришига сабаб бўлади. 1929 йилнинг августида Чимбой ва Тахтақўпир туманларида қўзғолон бошланиб, 27 сентябрда Тахтақўпир тумани эгалланади. Қўзғолон Қораўзак, Кегайли, Чимбой, Тахтақўпир, Шўроҳон, Шаббоз туманларини қамраб

олади. 28 сентябрда мухтор вилоятнинг маркази Тўрткўлда фавқулодда ҳолат эълон қилинади. Совет тузумининг ҳарбий ва сиёсий чора-тадбирларни бирга қўшиб олиб бориши натижасида кўзғолон қатъиятлик билан бостирилади. Унда иштирок этган 200 га яқин киши қамоққа олинади.

1932 йил 20 мартда собиқ иттифоқ МИҚ Раёсати «Қорақалпоғистон автоном вилоятини Автоном Совет Социалистик Республикасига айлантириш ва унинг РСФСРга кириши тўғрисида» қарор қабул қилади. Илгари бўлганидек, Марказ режаларига мувофиқ автоном республикага қишлоқ хўжалик хомашёси ва яримтайёр маҳсулотлар етказиб бериш вазифаси юклатилади.

1930-йилларнинг ўрталарига келиб Қорақалпоғистон саноатининг ишлаб чиқариш қуввати ошганлиги кўзга ташланади. Хусусан, 1934 йилнинг охирида Нукусда СССРда энг йирик беда уруғи тозалайдиган завод ишга туширилади, пахта тозалаш заводлари, Мўйноқда балиқ консерваси комбинати, Тўрткўл электр станцияси, Нукус шаҳрида матбаа комбинати курилади. Аммо, саноатда банд бўлган миллий муҳандис-техник ходимларни шакллантириш муаммоси ҳал этилмайди. Чунончи, бу даврда саноатда банд бўлган 940 нафар муҳандис-техник ходимдан атиги 37 нафари маҳаллий миллат вакиллари эди.

1936 йил 5 декабрда СССРнинг янги конституцияси қабул қилиниб, унда Қорақалпоғистоннинг ЎзССР таркибига кириши кўзда тутилган эди. Бу Марказнинг манфаатларини кўзлаб, «СССРнинг пахта мустақиллигини» қўлга киритиш учун Ўрта Осиё республикалари зиммасига режалаштирган навбатдаги вазифани қонулаштириши эди. 1937 йилдан бошлаб ҚҚАССР Ўзбекистон ССР таркибига киритилади.

Марказ Ўзбекистон каби Қорақалпоғистон саноатини ҳам асосан пахтачилик билан боғлаган ҳолда ривожлантиришни мўлжаллаган бўлиб, саноатнинг бошқа тармоқларига эътибор қаратилмайдди. Натижада, Қорақалпоғистон ўзининг саноат жиҳатдан ривожланишида Ўзбекистоннинг бошқа вилоятларидан орқада қолади. Ўлкада енгил саноат корхоналари секин суръатлар билан ташкил этилади. Султон Увайстоғ, Устюртнинг бой маъдан захираларидан эса унумли фойдаланилмайди. Бу эса республика ва унинг аҳолиси моддий ва ижтимоий аҳволига анчагина зиён келтиради. Бунга қўшимча Қорақалпоғистоннинг иккинчи жаҳон урушидан кейинги йиллардаги сиёсий ҳаётидаги беқарорлик, маҳаллий кадрларга ишончсизлик билан қараш, туман раҳбарларидан тортиб республика миқёсидаги раҳбарларгача бўлган юқори лавозимларга Марказ вакилларининг қўйилиши автоном республика бошқарувига, халқ хўжалигидаги аҳволга, ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётига жиддий таъсир кўрсатади.

1960–1980-йиллардаги ислохотлар ўзининг бутун зиддиятли эканлигига қарамай, ҳар ҳолда Қорақалпоғистоннинг ишлаб чиқарувчи кучларини нисбатан ривожлантиришга ёрдам беради. Халқ хўжалигининг моддий-техникавий базаси мустаҳкамланади, ирригация-суғориш иншоотларининг бутунлай янгича тизими ташкил этилади. Бу ҳол кўриқ ерларни ўзлаштириш ва суғоришда муҳим омил бўлади. Аммо, Марказнинг моҳият эътибори билан мустамлакачиликдан иборат сиёсати туфайли республиканинг табиий-иқтисодий салоҳиятидан тўлиқ фойдаланилмайди. 80-йилларда республика раҳбарларининг Султон Увайстоғ кинининг фойдали қазилмаларини ўзлаштиришни жадаллаштириш борасидаги ташаббуси

олади. 28 сентябрда мухтор вилоятнинг маркази Тўрткўлда фавкулдда ҳолат эълон қилинади. Совет тузумининг ҳарбий ва сиёсий чора-тадбирларни бирга қўшиб олиб бориши натижасида қўзғолон қатъиятлик билан бостирилади. Унда иштирок этган 200 га яқин киши қамоққа олинади.

1932 йил 20 мартда собиқ иттифоқ МИК Раёсати «Қорақалпоғистон автоном вилоятини Автоном Совет Социалистик Республикасига айлантириш ва унинг РСФСРга кириши тўғрисида» қарор қабул қилади. Илгари бўлганидек, Марказ режаларига мувофиқ автоном республикага қишлоқ хўжалик хомашёси ва яримтайёр маҳсулотлар етказиб бериш вазифаси юклатилади.

1930-йилларнинг ўрталарига келиб Қорақалпоғистон саноатининг ишлаб чиқариш қуввати ошганлиги кўзга ташланади. Хусусан, 1934 йилнинг охирида Нукусда СССРда энг йирик беда уруғи тозалайдиган завод ишга туширилади, пахта тозалаш заводлари, Мўйноқда балиқ консерваси комбинати, Тўрткўл электр станцияси, Нукус шаҳрида матбаа комбинати қурилади. Аммо, саноатда банд бўлган миллий муҳандис-техник ходимларни шакллантириш муаммоси ҳал этилмайди. Чунончи, бу даврда саноатда банд бўлган 940 нафар муҳандис-техник ходимдан атиги 37 нафари маҳаллий миллат вакиллари эди.

1936 йил 5 декабрда СССРнинг янги конституцияси қабул қилиниб, унда Қорақалпоғистоннинг ўзССР таркибига кириши кўзда тутилган эди. Бу Марказнинг манфаатларини кўзлаб, «СССРнинг пахта мустақиллигини» қўлга киритиш учун ўрта Осиё республикалари зиммасига режалаштирган навбатдаги вазифани қонулаштириши эди. 1937 йилдан бошлаб ҚҚАССР Ўзбекистон ССР таркибига киритилади.

Марказ Ўзбекистон каби Қорақалпоғистон саноатини ҳам асосан пахтачилик билан боғлаган ҳолда ривожлантиришни мўлжаллаган бўлиб, саноатнинг бошқа тармоқларига эътибор қаратилмайдди. Натижада, Қорақалпоғистон ўзининг саноат жиҳатдан ривожланишида Ўзбекистоннинг бошқа вилоятларидан орқада қолади. Ўлкада енгил саноат корхоналари секин суръатлар билан ташкил этилади. Султон Увайстоғ, Устюртнинг бой маъдан захираларидан эса унумли фойдаланилмайди. Бу эса республика ва унинг аҳолиси моддий ва ижтимоий аҳволига анчагина зиён келтиради. Бунга қўшимча Қорақалпоғистоннинг иккинчи жаҳон урушидан кейинги йиллардаги сиёсий ҳаётидаги беқарорлик, маҳаллий кадрларга ишончсизлик билан қараш, туман раҳбарларидан тортиб республика миқёсидаги раҳбарларгача бўлган юқори лавозимларга Марказ вакиллариининг қўйилиши автоном республика бошқарувига, халқ хўжалигидаги аҳволга, ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётга жиддий таъсир кўрсатади.

1960–1980-йиллардаги ислохотлар ўзининг бутун зиддиятли эканлигига қарамай, ҳар ҳолда Қорақалпоғистоннинг ишлаб чиқарувчи кучларини нисбатан ривожлантиришга ёрдам беради. Халқ хўжалигининг моддий-техникавий базаси мустаҳкамланади, ирригация-суғориш иншоотларининг бутунлай янгича тизими ташкил этилади. Бу ҳол қўриқ ерларни ўзлаштириш ва суғоришда муҳим омил бўлади. Аммо, Марказнинг моҳият эътибори билан мустамлакачиликдан иборат сиёсати туфайли республиканинг табиий-иқтисодий салоҳиятидан тўлиқ фойдаланилмайди. 80-йилларда республика раҳбарларининг Султон Увайстоғ конининг фойдали қазилмаларини ўзлаштиришни жадаллаштириш борасидаги ташаббуси

марказ томонидан қўллаб-қувватланмайди. Бу ҳол Қорақалпоғистоннинг аҳолиси зич жойлашган ва меҳнат ресурслари ортиқча бўлган жанубий туманларини бўш меҳнат ресурслари жалб этиш имконидан маҳрум этади.

Республикада индустриянинг машинасозлик, электротехника, кон-руда, кимё саноати каби тармоқлари ривожланмайди. Саноатнинг фақат бир томонлама, пахтачиликка ихтисослашган тармоғи, шунингдек, қисман бўлса-да, озиқ-овқат саноати ривожлантирилади. Бу бир томонлама ривожлантириш республика иқтисодиётига путур етказилади. Шунга қарамасдан, совет давридаги оғир шароитда мустабид тузум томонидан алданиб ва бор-йўғидан айрилиб келган Қорақалпоғистон халқи ҳарбийлаштирилган тинч меҳнатнинг оғир бўлишига қарамасдан, барча қийинчиликларга бардош беради ва фидокорона меҳнат қилади.

Советлар олиб борган қатағон сиёсатининг қурбони бўлган раҳбар кадрлар ҳақида қисқача маълумот

1. **Абдурауф Фитрат** – 1886 йилда Бухорода туғилган. 1920–1923 йилларда Бухоро ҳукуматида вақф бошқаруви мудирини, ташқи ишлар ва маориф нозири. У Бухорода ҳуқуқий давлатчилик жорий этилиши, ўрта аср истибдодини маънавий ва иқтисодий жиҳатдан янгилаш, Европа намунасидаги маърифатли мустақил ҳокимият билан алмаштиришни кўзда тутувчи ислохотларнинг муаллифи бўлган. Фитрат ҳокимиятни суниестемол қилишда ноҳақ айбланиб, 1938 йилда отиб ташланган.

2. **Убайдулла Хўжаев** – (Убайдуллахўжа Асадуллахўжа ўғли) 1882 йилда Тошкентда туғилган. Феврал инқилобидан кейин у Тошкентдаги «Шўрон Ислоом» ташкилотининг раиси, Туркистон ўлкаси мусулмонлари Марказий Шўросининг котиби ва аъзоси, Туркистон Мухторияти ҳукуматида ҳарбий вазир лавозимида бўлган. Советлар даврида бир неча марта қамоққа олиниб, сургун қилинган. 1938 йил сургунда вафот этган.

3. **Султонбек Хўжанов** – 1894 йилда Сирдарё вилоятининг Туркистон тумани (ҳозир Чимкент) да туғилган. 1920–1921 йилларда Туркистон АССР ички ишлар комиссари, 1921–1922 йилларда маориф халқ комиссари, 1922–1924 йилларда ер ишлари халқ комиссари, 1925 йилда РКП(б) Қозғистон ўлка комитетининг котиби лавозимларида, 1928–1934 йилларда Тошкент ва Москвада турли лавозимларда ишлаган. 1938 йил 8 февралда отиб ташланган.

4. **Абдулла Раҳимбоев** – 1896 йилда Хўжанд шаҳрида туғилган. 1919 йилдан бошлаб Совет

идораларида хизмат қила бошлаган. 1920–1922 йилларда Туркистон АССР МИҚ раиси, маориф халқ комиссари лавозимларида ишлаб, 1922 йилда марказнинг «тайёрлови»дан сўнг 1923–1924 йилларда Бухоро компартияси ва Туркистон КПнинг Марказий қўмитаси котиби, 1925–1928 йилларда СССР халқлари Марказий нашриёти бошқармаси раиси, 1934–1937 йиллар Тожикистон ССР Халқ Комиссарлари советининг раиси лавозимларида ишлаган. 1938 йил 7 майда отиб ташланган.

5. **Турор Рискулов** – 1894 йилда Еттисув вилоятида туғилган. 1918–1919 йилларда Туркистон соғлиқни сақлаш халқ комиссари, очарчиликка қарши кураш Марказий Комиссияси раиси, 1919–1920 йилларда РКП(б) ТКП мусулмонлар бюроси раиси, 1920 йил январ–июлда Туркистон АССР МИҚ раиси, 1922 йил сентябр – 1924 йил январда Туркистон АССР ХКС раиси, 1924–1937 йилларда РСФСР ХКС раисининг муовини лавозимларида ишлаган. 1938 йилда Марказда қамоққа олиниб, отиб ташланган.

6. **Қайғисиз Отабоев** – 1887 йилда Закаспий вилоятининг Тажан уездида туғилган. 1917–1918 йилларда Мари уезди советининг туркман секцияси раҳбари, уезд озиқ-овқат қўмитаси раиси, 1920–1922 йилларда Туркистон АССР ХКС раиси лавозимларида ишлаб, 1922 йилда Марказга чақирилиб, «тайёргарлик»ни ўтагач, 1923–1925 йилларда БХР Нозирлар кенгаши раисининг биринчи ўринбосари, 1925–1937 йилларда Туркменистон ССР ХКСнинг биринчи раиси лавозимларида фаолият юритган. 1937 йил июнда Марказда қамоққа олиниб, ўша йили отиб ташланган.

7. **Назир Тўрақулов** – 1892 йилда Қўқонда туғилган, 1918–1919 йилларда Қўқондаги совет идораларида, 1919 йилда Туркистон АССР МИҚнинг раиси, 1920 йилда Маориф халқ комиссари,

1920–1922 йилларда Туркистон Компартияси МК масъул котиби, 1922–1828 йилларда совет халқлари Марказий нашриёти раиси, 1928–1936 йилларда СССРнинг Ҳижоз (ҳозирги Саудия Арабистони) давлатидаги консули ва Мухтор элчиси лавозимларида ишлаган. 1939 йилда отиб ташланган.

8. **Абдулқодир Муҳиддинов** – 1892 йилда Бухорода туғилган, 1919–йилларда Туркистон мусулмонлари бюросининг аъзоси, 1920 йил сентябр – 1921 йил сентябрда Умумбухоро инқилобий қўмитаси раиси, 1920 йил сентябрдан Бухоро ХСР деҳқончилик нозири, 1921–1924 йилларда ВХСР савдо ва саноат нозири, Меҳнат кенгаши раиси, ВХСР нозирлар Кенгаши раисининг иккинчи муовини, 1925–1929 йилларда Тожикистон АССР ХКСнинг биринчи раиси, 1930–1933 йилларда ЎзССР таъминот комиссари лавозимларида ишлаган. 1933 йил 21 августда қамоққа олиниб, 1934 йил 1 июнда отиб ташланган.

9. **Оллоёр Дўстназаров** – 1896 йилда Амударё вилояти (ҳозирги Қорақалпоғистон Республикаси), Чимбой уездида туғилган. 1921–1924 йилларда Қўнғирот тумани партия қўмитасининг биринчи котиби, Чимбой уезди шаҳар партия қўмитасининг бўлим мудири, Амударё вилояти партия қўмитасида назорат комиссиясининг раиси, 1924–1925 йилларда Қорақалпоғистон автоном вилояти партия қўмитасининг биринчи котиби, 1930 йилда Бошқирдистон АССР ишчи-деҳқон инспекциясининг раиси, 1931–1935 йилларда Москвадаги «Металлстрой» трести бошқарувчиси муовини лавозимларида ишлаган. 1937 йил 8 декабрда отиб ташланган.

10. **Саъдулла Қосимов** – 1893 йилда Тошкентда туғилган, 1925–1929 йилларда ЎзССР Олий судининг раиси лавозимида ишлаган. 1930 йилда миллатчиликда айбланиб отиб ташланган.

11. **Иномжон Хидиралиев** – 1891 йилда Наманган уезди, Поп волостида туғилган. 1920 йилда Қўрғонтепа тумани инқилобий қўмита раиси, Фарғона вилояти партия қўмитаси раиси, 1922 йил (қисқа муддат) Туркистон АССР Ер-сув ишлари халқ комиссари, 1922–1924 йилларда Туркистон АССР МИҚ раиси, 1924 йил январ–ноябрда Туркистон АССР МИҚ ва ХКСнинг РСФСРдаги Мухтор вакили, 1926 йилда Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги банки бошқаруви раиси лавозимларида ишлаган. Совет тузумининг И.Хидиралиевга ўтказган руҳий тазйиқлар ва таъқиблари натижасида у 1928 йил 31 декабрда Москвадаги «Национал» меҳмонхонасида ўз жонига суиқасд қилган.

12. **Акмал Икромов** – 1898 йил Тошкент шаҳрида туғилган. 1919–1920 йилларда Фарғона ва Сирдарё вилоятларидаги партия ташкилотларида, 1921 йилда Туркистон КП МҚ котиби лавозимида ишлаб, 1922–1924 йилларда Москвада таълим олган. 1925 йилда ЎзКП МҚнинг масъул котиби, 1929 йилдан МҚнинг биринчи котиби лавозимида ишлаган. А.Икромов ўз фаолияти давомида совет сиёсатини изчиллик билан амалга оширишга қарамай, 1937 йилда Тошкентда ҳибсга олиниб, 1938 йилда Москвада отиб ташланади.

13. **Файзулла Хўжаев** – 1896 йил Бухорода туғилган. 1920 йилдан Тошкентда ташкил этилган «Ёш бухороликлар» партияси Марказий бюроси раиси, БХСР Нозирлар Кенгаши раиси, ташқи ишлар нозири, ҳарбий ишлар нозири, 1925 йил февралдан ЎзССР Халқ Комиссарлари Кенгашининг раиси лавозимларида ишлаган. Ф.Хўжаев ЎзССР ХКК раиси лавозимида ишлаб турган пайтида, 1937 йилда Москвада қамоққа олиниб, 1938 йил 13 мартда отиб ташланади.

Таянч сўзлар:

Советлар ҳукмронлиги, Турккомиссия, миллий-ҳудудий чегараланиш, қурултойлар, янги иқтисодий битимлар, Совет Иттифоқи, Халқ Комиссарлари кенгаши, совет андозаси, янги иқтисодий сиёсат, маъмурий-буйруқбозлик бошқаруви, синфий мафкура, компартия ҳукмронлиги, қатагонлар, жамоалаштириш, қулоқлаштириш, Марказнинг стратегик режалари, кадрлар сиёсати, «Ўзбек иши», «Пахта иши», Қорақалпоғистон Мухтор вилояти, совет тузумининг ҳарбий-сиёсий чора-тадбирлари, кадрлар танқислиги, совет сиёсати қурбонлари.

Савол ва тошириқлар

1. Ўрта Осиёда миллий давлат чегарланиши ўтказилишидан кўзланган асосий мақсад нима эди?
2. Туркистон МИҚнинг 1924 йил 15–16 сентябрда бўлиб ўтган сессияси ҳақида нималарни биласиз?
3. Совет даври қатагонлари ҳақида гапириб беринг.
4. Янги иқтисодий сиёсатнинг моҳияти нима эди?
5. Компартиянинг давлат бошқарувидаги зўравонлиги ва тазйиқи қай кўринишда намоён бўлган эди?
6. Ўзбекистонда саноатлаштириш қандай натижалар берган эди?
7. Совет ҳукуматининг қишлоқ хўжалигида юритган сиёсати ҳақида гапириб беринг.
8. Совет давлати инқирозининг асосий сабаблари нималарда эди?
9. Қорақалпоғистондаги давлат чегараланиши ҳақида гапириб беринг.
10. Совет даврида Қорақалпоғистондаги ижтимоий-иқтисодий ҳаёт қандай кечган эди?

11-мавзу бўйича фойдаланилган адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришини оstonасида. – Тошкент: Ўзбекистон. 2011.
2. Ўзбекистоннинг янги тарихи. 2-китоб. Ўзбекистон Совет мустамлакачилиги даврида. Муаллифлар жамоаси. – Тошкент: Шарқ. 2000.
3. Ўзбекистон тарихи. Муаллифлар гуруҳи. – Тошкент: Академия. 2011.
4. Усмонов Қ., Содиқов М. Ўзбекистон тарихи. (1917–1991). – Тошкент: Шарқ. 2006. (Лотин алифбосида)
5. Азимов Х.И. Ўзбекистон тарихи. (1917–1945). – Тошкент: 2011.
6. Ўзбекистон Республикаси. Маълумотлар китоби. Нашрга тайёрловчи Ф. Қувонова. – Тошкент: Янги аср авлоди. 2011.
7. Алимова Д., Каримов Р., ва бошқ. Ўзбекистон тарихи. (1917–1991). – Тошкент: Шарқ. 2000.
8. Зиёев Х. Тарих – ўтмиш ва келажак кўзгуси. – Тошкент: Фан. 2000.
9. Шамсутдинов Р. Истиқлол йўлида шаҳид кетганлар. – Тошкент: Шарқ. 2001.

12-МАВЗУ. МУСТАҚИЛ ЎЗБЕКИСТОН ДАВЛАТЧИЛИГИ: ДАВЛАТ ҚУРИЛИШИ ВА БОШҚАРУВИ

1-§. Ўзбекистонда Президент институтининг жорий этилиши

Собиқ иттифоқ Республикалари орасида биринчи бўлиб Ўзбекистонда президентлик лавозими жорий этилган эди. Давлат бошқарувининг президентлик институти 1990 йилнинг 24 мартида «Ўзбекистон ССР Президенти лавозимини таъсис этиш ва Ўзбекистон ССР Конституцияси (асосий қонуни)га ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш тўғрисидаги» Қонун билан жорий этилган эди. ЎзССР Олий Совети ўн иккинчи чақириқ биринчи сессиясида И.А.Каримов Президент этиб сайланди. Ўша сессияда қилинган маърузада И.А.Каримов шундай деган эди: «...Бугун юзага келган вазиятда Ўзбекистон ССР Президенти лавозимини таъсис этиш муҳим аҳамият касб этмоқда. ...Республикада яқка бошлиқ лавозимининг жорий этилиши Иттифоқ миқёсида бўлганидек, қонунлар ва давлатнинг бошқа қарорларини ижро этиш омилларини мустақкамлашга, демак, сиёсий, ижтимоий-иқтисодий, миллатлараро ва бошқа соҳаларда қайта қуриш жараёнларини тезлаштиришга кўмаклашиши шубҳасиздир».

1991 йил 29 декабр ва 2000 йил 9 январда тўғридан-тўғри умумхалқ сайловлари муқобиллик асосида ўтказилиб, унда И.Каримов Президент этиб сайланди ва 2016 йил 1 сентябргача ушбу лавозимда самарали фаолият юритди.

Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти И.Каримов 2016 йилнинг 2 сентябрь куни вафот этди. Бутун ўзбек халқи оғир жудоликка учради.

Бу жудолик халқимизни бир неча кун катта саросимага, улкан қайғуга солган бўлса-да, Ислом Каримовнинг давлат бошқаруви соҳасидаги шогирдлари ва ворислари ўзларини йўқотиб қўямдилар. 2016 йилнинг 8 сентябрь куни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисида парламент палаталарининг қўшма қарорига мувофиқ, Ўзбекистон Республикаси Президентининг вазифа ва ваколатларини бажариш вақтинча Ўзбекистон Республикаси Бош Вазири Ш.М.Мирзиёев зиммасига юкланди.

2018 йил 19 октябрь куни Тошкентда Тадбиркорлар ва ишбилармонлар ҳаракати – Ўзбекистон Либерал демократик партиясининг VIII съезди бўлиб ўтди. Унда партия сиёсий кенгаши аъзоси Шавкат Миромонович Мирзиёев номзодини президентликка тасдиқлаш тўғрисидаги қарор қабул қилинди.

2016 йил 4 декабрь куни бўлиб ўтган Президент сайлови якунлари бўйича сайловчиларнинг 88,61 фоиз овози Ш.М.Мирзиёев билан Ўзбекистон Республикаси Президенти этиб сайланди. 2016 йил 14 декабрда янги сайланган президент расман ўз вазифасини бажаришга киришди.

Ўзбекистон Республикасининг 1992 йил 8 декабрда қабул қилинган Конституциясига мувофиқ, Президент – ҳокимиятлар бўлиниши принципига риоя қилинишида давлат механизми учун **энг муҳим институтдир**. Маълумки, «президент» атамаси лотинча «praesidens», сўзидан олинган бўлиб, айнан таржимаси «олдинда ўтирадиган» деган маънони беради. Бу тушунча конституциявий-ҳуқуқий маънода давлат бошлигини англатади. Ҳозирги кунда дунёдаги 130 дан ортиқ давлатларнинг ҳокимият тизимида президентлик

институти мавжуд. «Президент» атамаси ўзининг ҳозирги маъносида 1787 йилги АҚШ конституциясида мустаҳкамланиб, АҚШда президентлик жорий этилганидан бошлаб ишлатилиб келинмоқда³¹.

Президентни давлатнинг марказий бошқарув органлари тизимида тутган ўрни давлат бошқарувининг шаклига боғлиқ. Агар мамлакатда давлат бошқарувининг парламентар республика тури ўрнатилган бўлса, у ҳолда Президент фақат давлат бошлиғи вазифасини бажаради ва у ижроия ҳокимиятига раҳбарлик қила олмайди. Шунинг учун ҳам бошқарувнинг парламентар республика шаклида Президент давлат органлари тизимида марказий ўринни эгалламайди. Бошқарувнинг Президентлик Республикаси шаклидаги давлатларда эса Республика Президенти давлат ва ижро этувчи ҳокимият бошлиғи ҳисобланади. У давлат бошқарув органлари тизимида марказий ўринни эгаллайди.

Давлат бошлиғи сифатида Президент давлат ҳокимияти бошқарув органларида етакчи ва мувофиқлаштирувчи рол ўйнайди. Президент давлат ичиди ва халқаро муносабатларда Ўзбекистоннинг Олий вакилигини амалга оширади. Давлат бошлиғи ўзида у ёки бу ҳокимият тармовини эмас, балки давлат ва бутун давлат ҳокимиятининг бирлигини намоён этади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 19-боби «Ўзбекистон Республикаси Президенти» деб номланади. Бу боб 9 та моддадан иборат бўлиб, уларда Ўзбекистон Республикаси Президентининг Конституциявий мақомлари ва ваколатлари белгилаб берилган. Ўзбекистон Республикаси

³¹ Дунё тарихидаги биринчи Президент АҚШ президенти Жорж Вашингтон бўлиб, у 1789 йил 30 апрелдан ушбу лавозимни бажариб бошлаган.

Президентининг конституциявий ваколатлари унинг фаолиятидаги қуйидаги йўналишларда ажқол намоён бўлади:

1. Ўзбекистон Президенти фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликларининг кафили бўлиб, Президент инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш механизмининг узлуксиз ишлаши учун шахсан жавобгар, бирор сабаб билан ушбу ҳуқуқ ва эркинликлар амалга оширилиши бузилган ҳолларда тегишли чоралар кўришга мажбур.

2. Ўзбекистон Республикасининг Президенти Конституция ва қонунларга риоя этилишининг кафили бўлиб, Президент ўз фаолияти давомида барча давлат органлари, мансабдор шахслар ва фуқароларнинг ўз конституциявий мажбуриятларини зарур даражада бажаришларини таъминлайди.

3. Президент давлат бошлиғи сифатида халқаро муносабатлар соҳасида муҳим ваколатларга эга бўлиб, у мамлакат ичида ва халқаро муносабатларда Ўзбекистон Республикаси номидан иш юритади. Президент халқаро муносабатларда Ўзбекистон Республикасининг вакили бўлиб, музокараларда Ўзбекистон номидан қатнашиши, Республиканинг халқаро мажбуриятлари бажарилишини таъминлаши мумкин.

4. Президент Олий Мажлисга ҳар йили ички ва халқаро аҳвол хусусида маълумотнома тақдим этади. Унинг маълумотномаси норматив ҳужжат ҳисобланади. Бу ахборот сиёсий хусусиятга эга бўлиб, мамлакатни ривожлантиришнинг дастурий принциплари ва стратегик вазифаларини ўз ичига олади.

5. Ўзбекистон Республикасининг Президентининг ижроия ҳокимиятини тузиш билан боғлиқ ваколатлари ҳам мавжуд. Президент Бош вазир номзодини Олий мажлис палаталарига киритади.

Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори ва унинг ўринбосарларини тайинлайди ва уларни лавозимидан озод қилади ҳамда бу масалаларни Олий мажлис сенатининг тасдиғига киритади. Президент вилоятлар ҳокимлари ва Тошкент шаҳар ҳокимини тайинлайди ва лавозимидан озод қилади, бу масалаларни тегишли халқ депутатлари Кенгашининг тасдиғига қўяди. Президент ўз қарори билан Конституция, қонунларни бузган ёки ўз шаъни ва қадр-қимматига доғ туширадиган хатти-ҳаракатлар содир этган туман ва шаҳар ҳокимларини лавозимидан озод этишга ҳақли. Миллий хавфсизлик ва давлат назорати органларини ташкил қилар экан, Президент уларнинг раҳбарларини тайинлайди.

6. Президент Олий мажлис сенатига Конституциявий суд раиси ва аъзолари, Олий суд раиси ва аъзолари, Олий хўжалик суди раиси ва аъзоларига номзодларни тақдим этади. Президент вилоят, туман ва шаҳар хўжалик суди судьяларини тайинлайди. Президентнинг тақдимига биноан, Олий мажлис сенати Марказий Банк бошқаруви раиси, Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг раисини тайинлайди.

7. Президент Республика давлат ва бошқарув Олий органларининг ўзаро ҳамкорлигини таъминлайди. Президент Ўзбекистон Республикаси вазирликлари, давлат қўмиталари ҳамда давлат бошқарувининг бошқа органларини тузади ва тугатади, буни Олий Мажлис палаталарининг тасдиғига киритади.

8. Ўзбекистон Республикаси Президенти қонунларни имзолайди. Президентнинг имзоси бўлмаса, қонун кучга кирмайди. Бу давлат бошлиғининг анъанавий функцияси бўлиб, қонунга мажбурий куч беради ва қонун чиқарувчилик жараёнини яқунлайди.

9. Фақат Президентгина бутун Республика ҳудудида фавқулодда ҳолат жорий этишга ҳақли. Лекин, Президент бундай қарорни қабул қилишда эркин эмас.

10. Президент Республика Қуроли Кучларининг Олий Бош қўмондони ҳисобланади. У Қуроли Кучларнинг Олий қўмондонларини тайинлайди ва вазифасидан озод қилади. Хавфсизлик кенгаши-ни тузади, унга раҳбарлик қилади, Олий ҳарбий унвонларни беради. Мудофаа вазири амалда бево-сита Президент раҳбарлигида ишлайди.

11. Ўзбекистон Республикасининг Президенти-нинг давлат бошлари сифатидаги ваколатларига фуқаролик ва сиёсий бошпана бериш, Ўзбекистон Республикасининг давлат мукофотлари билан тақ-дирлаш, афв этиш тўғрисидаги ҳужжатларни қа-бул қилиш ва гуноҳидан кечишни амалга ошириш қабилар ҳам киради.

Президент Олий мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатини фақат Конституцияда аниқ белгилан-ган ҳоллардагина тарқатиши мумкин. Президент ўз ваколатларини бажаришни давлат идораларига ёки мансабдор шахсларга топширишга ҳақли эмас.

Ўзбекистон Республикасининг Президенти Конституцияга ва қонунларга асосланиб, ҳамда уларни ижро этиш юзасидан мамлакатнинг бу-тун ҳудудида мажбурий кучга эга бўлган норма-тив-ҳуқуқий ҳужжатлар – фармонлар, қарорлар, фармойишлар чиқаради. Республика Президенти-нинг норматив-ҳуқуқий ҳужжатлари «Ўзбекистон Республикаси Президентининг хабарномаси» ва Республика газеталарида расман эълон қилинади.

Мустақиллик декларацияси. Ушбу деклара-ция Ўзбекистон ССР Олий Советининг 1990 йил 20 июнда бўлиб ўтган иккинчи сессиясида қа-бул қилинди. Ундан сал олдинроқ, яъни 16 июн

куни ЎзКП МКда иқтисодий мустақиллик хусуси-да махсус кенгаш бўлиб, унда Биринчи Президент И.А.Каримов мустақилликни қисқа ва лўнда қилиб асослаб берган эди. «Мамлакатда юзага келган му-раккаб вазиятда, – деган эди И.Каримов, – реал ҳаётга таяниш, умумий, мавҳум ҳамда баландпар-воз сўзларга асосланиб эмас, конкрет шароит, реал имкониятларга амал қилиш энг муҳим ишдир. Асосийси эса, оёқда маҳкам туришимиз, халқ би-лан доимий равишда маслаҳатлашишимиз, унинг ҳаётини яхшилаш учун аниқ-равшан йўлларни из-лашимиз ва топишимиз керак.

Биз учун асосий йўналиш, барча вазифалар-ни ҳал этиш калити – Ўзбекистоннинг реал си-ёсий суверенитети ва иқтисодий мустақилли-гини таъминлашдир».

Мустақиллик Республикага ўз халқининг фа-ровонлигини яхшилашдек ҳаётий муҳим масала-ларни ҳал этиш, вужудга келтирилган имконият-лар ва ресурсларни тўлалигича мустақил равишда режалаштириш ва улардан фойдаланиш ҳамда ўз халқининг фаровонлиги йўлида ва ўзаро фойдали негизда марказ билан, бошқа Республикалар ва хорижий мамлакатлар билан ўз муносабатларини мустақил ўрнатиш имкони беради.

МУСТАҚИЛЛИК ДЕКЛАРАЦИЯСИ

Ўзбекистон Совет Социалистик Республикаси Олий Совети:

Ўзбек халқининг давлат қурилишидаги тарихий тажрибаси ва таркиб топган бой анъаналари,

ҳар бир миллатнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқини таъминлашдан иборат олий мақсад ҳақи,

ҳар бир кишининг фаровон ҳаёт кечиришини таъминлашни олий мақсад деб билган ҳолда,

Ўзбекистон халқларининг келажаги учун тарихий масъулиятни чуқур ҳис этган ҳолда,

халқаро ҳуқуқ қоидаларига, умумбашарий қадриятларга ва демократия принципларига асосланиб,

Ўзбекистон Совет Социалистик Республикасининг давлат **мустақиллигини** эълон қилади.

1. Ўзбекистон ССРнинг демократик давлат мустақиллиги Республиканинг ўз ҳудудидаги барча таркибий қисмларида ва барча ташқи муносабатлардаги танҳо ҳокимлигидир.

2. Ўзбекистон ССРнинг давлат ҳудуди чегараси дахлсиз ва бу ҳудуд халқнинг муҳокамасига қўйилмай туриб, ўзгартирилиши мумкин эмас.

3. Ўзбекистон ССРда давлат ҳокимияти унинг ҳудудига кирадиган барча таркибий ва бўлинмас қисмлари устидан амалга оширилади ва шу ҳудудда яшайдиган аҳолига тааллуқлидир.

4. СССР Олий Советида қабул қиладиган қарорлар Ўзбекистон ССР Конституциясига мувофиқ, Ўзбекистон ССР Олий Совети томонидан тасдиқланганидан кейингина Ўзбекистон ССР ҳудудида кучга эга бўлади.

5. Ўзбекистон ССР Давлат ҳокимияти ваколатига Ўзбекистон ССР ички ва ташқи сиёсатига тегишли барча масалалар киради.

6. Ўзбекистон ССР халқаро ҳуқуқнинг асосий принципларини тан олади ва ҳурмат қилади.

7. Ўзбекистон ССР иттифоқдош республикалар ва бошқа давлатлар билан ўзининг сиёсий, иқтисодий, маданий ва бошқа муносабатларини шартномалар асосида белгилайди ва амалга оширади.

8. Ўзбекистон ССР ўзининг тараққиёт йўлини, ўз номини белгилайди ва давлат белгиларини (герб, байроқ, мадҳия) ўзи таъсис этади.

9. Қорақалпоғистон Мухтор Совет Социалистик Республикаси мустақиллигини, Мухтор Республика Конституциясини таъмин этади. Ўзбекистон ССР унинг Асосий Қонуни ва Ўзбекистон ССР Конституцияси асосида Қорақалпоғистон МССР манфаатларини ҳимоя қилади.

10. Ўзбекистон ССРнинг қонун чиқарувчи ҳокимияти Ўзбекистон ССР Давлат мустақиллигини амалга ошириш учун зарур бўлган қонунларни ишлаб чиқади, Ўзбекистон ССРнинг сиёсий ва иқтисодий системалари таркибини ва қурилишини белгилайди.

11. Ўзбекистон ССР Олий Совети умумхалқ муҳокамаси асосида демократик ҳуқуқий давлат тузишга қарор қилганини билдиради, Ўзбекистон ССРда яшаётган барча миллат ва элатларнинг қонуний, сиёсий, иқтисодий, этник, маданий ҳуқуқларига ҳамда она тиллари ривожлантирилишига кафиллик беради.

12. Ушбу Декларация Ўзбекистон ССРнинг янги Конституциясини ҳамда янги иттифоқ шартномасини ишлаб чиқиш учун асосдир.

Ўзбекистон ССР Олий Советининг 1990 йил 20 июнда бўлиб ўтган иккинчи сессиясида қабул қилинган.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНING ҚОНУНИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНING ДАВЛАТ МУСТАҚИЛЛИГИ АСОСЛАРИ ТЎҒРИСИДА

Ўзбекистон ССРнинг Мустақиллик декларациясига ва Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги тўғрисидаги баёнотига асосланиб, Ўзбекистон Республикасининг Олий Кенгаши ушбу қонунни қабул қилди.

1-модда. Ўзбекистон Республикаси ўз таркибидаги Қорақалпоғистон Республикаси билан бирга, мустақил, демократик давлатдир.

2-модда. Ўзбекистон Республикасининг халқи суверендир ва у республикада давлат ҳокимиятининг бирдан-бир соҳибидир. У ўз ҳокимиятини ҳам бевосита, ҳам вакиллик идоралари тизими орқали амалга оширади.

3-модда. Ўзбекистон Республикаси тўла давлат ҳокимиятига эга, ўзининг миллий-давлат ва маъмурий-ҳудудий тузилишини, ҳокимият ва бошқарув идоралари тизимини мустақил белгилайди.

4-модда. Ўзбекистон Республикасининг давлат чегараси ва ҳудуди дахлсиз ва бўлинмас бўлиб, унинг халқи ўз хоҳиш-иродасини эркин билдирмасдан туриб ўзгартирилиши мумкин эмас.

5-модда. Ўзбекистон Республикасида Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва унинг қонунари устундир. Ўзбекистон Республикаси давлат идораларининг тизими ҳокимиятни қонун чиқарувчи, ижроия ва суд ҳокимиятига ажратиш тартиби асосида қурилади.

6-модда. Ўзбекистон Республикаси Мудофаа ишлари Вазирлигини тузиш, миллий гвардия ва ноҳарбий (муқобил) хизмат ташкил этиш ҳуқуқига эга.

Суверен Ўзбекистон Республикаси ҳудудида СССР Қуроли Кучларини шакллантириш ва уларга раҳбарлик қилиш масалаларида ҳарбий сиёсатни амалга ошириш ҳуқуқини ўзида сақлаб қолади.

7-модда. Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигининг моддий асоси унинг мулкидир.

Республика ҳудудидаги ер, ерости бойликлари, сув ва ўрмонлар, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, табиий ва бошқа ресурслар, республиканинг маънавий бойликлари Ўзбекистон Республикасининг миллий бойлиги, мулки ҳисобланади.

8-модда. Давлат мулки объектлари, шунингдек, давлат корхоналари, муассасалари ва ташкилотларининг, шу жумладан, Иттифоқ қарамоғида бўлиб келган корхоналар, муассасалар ва ташкилотларнинг мол-мулки, уларнинг асосий ишлаб чиқариш, ноишлаб чиқариш ва оборот ёки бошқа фондлари ҳамда ўзга мол-мулки, ички коммуникация, транспорт, алоқа ва энергетика тизимлари, республика картографияси ва геодезияси Ўзбекистон Республикасининг мулкидир.

9-модда. Ўзбекистон Республикасининг мулкани давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш республика қонунарига мувофиқ амалга оширилади. Республика ҳудудида жойлашган, Иттифоқ қарамоғида бўлиб келган давлат корхоналарини акцияли жамиятларга айлантириш, уларни мулкнинг бошқа шаклига ўтказиш фақат Ўзбекистон Республикаси қонунарида кўзда тутилган шартлар асосида ва тартибда амалга оширилади.

10-модда. Ўзбекистон Республикаси ўз ҳудудида олтин, бошқа қимматбаҳо металллар ва тошларни қазиб чиқариш, қайта ишлаш ва сақлашни мустақил амалга оширади ҳамда назорат қилади, ўз олтин захирасини яратади.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНING ҚОНУНИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНING ДАВЛАТ МУСТАҚИЛЛИГИ АСОСЛАРИ ТЎҒРИСИДА

Ўзбекистон ССРнинг Мустақиллик декларациясига ва Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги тўғрисидаги баёнотига асосланиб, Ўзбекистон Республикасининг Олий Кенгаши ушбу қонунни қабул қилди.

1-модда. Ўзбекистон Республикаси ўз таркибидagi Қорақалпоғистон Республикаси билан бирга, мустақил, демократик давлатдир.

2-модда. Ўзбекистон Республикасининг халқи суверендир ва у республикада давлат ҳокимиятининг бирдан-бир соҳибидир. У ўз ҳокимиятини ҳам бевосита, ҳам вакиллик идоралари тизими орқали амалга оширади.

3-модда. Ўзбекистон Республикаси тўла давлат ҳокимиятига эга, ўзининг миллий-давлат ва маъмурий-ҳудудий тузилишини, ҳокимият ва бошқарув идоралари тизимини мустақил белгилайди.

4-модда. Ўзбекистон Республикасининг давлат чегараси ва ҳудуди дахлсиз ва бўлинмас бўлиб, унинг халқи ўз хоҳиш-иродасини эркин билдирмасдан туриб ўзгартирилиши мумкин эмас.

5-модда. Ўзбекистон Республикасида Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва унинг қонунлари устундир. Ўзбекистон Республикаси давлат идораларининг тизими ҳокимиятни қонун чиқарувчи, ижроия ва суд ҳокимиятига ажратиш тартиби асосида қурилади.

6-модда. Ўзбекистон Республикаси Мудофаа ишлари Вазирлигини тузиш, миллий гвардия ва ноҳарбий (муқобил) хизмат ташкил этиш ҳуқуқига эга.

Суверен Ўзбекистон Республикаси ҳудудида СССР Қуроли Кучларини шакллантириш ва уларга раҳбарлик қилиш масалаларида ҳарбий сиёсатни амалга ошириш ҳуқуқини ўзида сақлаб қолади.

7-модда. Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигининг моддий асоси унинг мулкидир.

Республика ҳудудидаги ер, ерости бойликлари, сув ва ўрмонлар, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, табиий ва бошқа ресурслар, республиканинг маънавий бойликлари Ўзбекистон Республикасининг миллий бойлиги, мулки ҳисобланади.

8-модда. Давлат мулки объектлари, шунингдек, давлат корхоналари, муассасалари ва ташкилотларининг, шу жумладан, Иттифоқ қарамоғида бўлиб келган корхоналар, муассасалар ва ташкилотларнинг мол-мулки, уларнинг асосий ишлаб чиқариш, ноишлаб чиқариш ва оборот ёки бошқа фондлари ҳамда ўзга мол-мулки, ички коммуникация, транспорт, алоқа ва энергетика тизимлари, республика картографияси ва геодезияси Ўзбекистон Республикасининг мулкидир.

9-модда. Ўзбекистон Республикасининг мулкани давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш республика қонунларига мувофиқ амалга оширилади. Республика ҳудудида жойлашган, Иттифоқ қарамоғида бўлиб келган давлат корхоналарини акцияли жамиятларга айлантириш, уларни мулкнинг бошқа шакллариغا ўтказиш фақат Ўзбекистон Республикаси қонунларида кўзда тутилган шартлар асосида ва тартибда амалга оширилади.

10-модда. Ўзбекистон Республикаси ўз ҳудудида олтин, бошқа қимматбаҳо металллар ва тошларни қазиб чиқариш, қайта ишлаш ва сақлашни мустақил амалга оширади ҳамда назорат қилади, ўз олтин захирасини яратади.

Ўзбекистон Республикаси СССРнинг олтин за-
хирасида, олмос ва валюта жамғармаларида ўз
улушига эга.

11-модда. Ўзбекистон Республикаси ўз пул бир-
лиги – миллий валютасини жорий этишга, жами
пул обороти, пул ва бошқа давлат қимматли қоғоз-
лари эмиссияси ҳажмларини мустақил белгилашга
ҳақли.

12-модда. Ўзбекистон Республикаси мустақил
молия ва кредит сиёсатини амалга оширади. Рес-
публика ҳудудида олинадиган солиқлар ва йиғим-
лар Ўзбекистон Республикасининг давлат бюдже-
тига ва маҳаллий бюджетларга тушади.

13-модда. Ўзбекистон Республикаси чет дав-
латлар билан дипломатик, консуллик, савдо алоқа-
лари ва бошқа алоқалар ўрнатади, улар билан
мухтор вакиллар айирбошлайди, халқаро шарт-
номалар тузади, халқаро ташкилотларнинг аъзоси
бўлиши мумкин.

14-модда. Ўзбекистон Республикаси халқаро
иқтисодий муносабатларнинг субъекти бўлиб, чет
эл инвестицияларини амалга ошириш шартлари-
ни, инвесторларнинг ҳуқуқларини белгилайди, ўзи-
нинг конверсия қилинадиган валюта жамғарма-
сини яратади, олтин ва бошқа захираларни, айир-
бошланадиган валютани сотади ва сотиб олади.

15-модда. Ўзбекистон Республикаси ҳудудида
инсон ҳуқуқлари умумий декларациясига муво-
фиқ ҳолда Республика фуқаролиги жорий этилади.

Ўзбекистон Республикасининг барча фуқарола-
ри, миллатидан, элатидан, ижтимоий келиб чиқи-
шидан, қайси динга мансублигидан ва эътиқоди-
дан қатъи назар, бир хил фуқаролик ҳуқуқлари-
га эгадирлар, республика конституцияси ҳамда
унинг қонунлари ҳимоясида бўладилар.

Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари рес-
публикадан ташқарида ҳам Ўзбекистон Республи-
касининг ҳимоясида бўладилар.

16-модда. Ўзбекистон Республикаси ўз та-
раққиёт йўлини, ўз номини аниқлайди, ўз давлат
рамзларини: герби, байроғи, мадҳиясини таъсис
этади, ўз давлат тилини белгилайди.

Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллиги-
нинг рамзлари муқаддасдир ва уларни ҳар қандай
таҳқирлаш қонун билан жазоланади.

17-модда. Ўзбекистон Республикаси ўз тарки-
бидаги Қорақалпоғистон Республикасининг ҳуду-
дий бутунлигини ва мустақиллигини эътироф эта-
ди. Ўзбекистон Республикаси билан Қорақалпоғис-
тон Республикаси ўртасидаги ўзаро муносабатлар
тенг ҳуқуқлилиқ асосида улар ўртасидаги икки
томонлама шартномалар ва битимлар воситасида
қурилади.

Қорақалпоғистон Республикаси Ўзбекистон Рес-
публикаси таркибидан тегишли қонунлар асосида
эркин чиқиш ҳуқуқини сақлаб қолади.

2-§. Мустақил Ўзбекистонда ҳокимиятлар бўлиниши

Жаҳон давлатчилиқ ва демократик тараққиёти
тажрибасидан маълумки, ҳуқуқий давлат қуриш-
ни мақсад қилиб қўйган ҳар бир жамиятда давлат
ҳокимиятини ташкил этиш ҳокимиятлар бўлини-
ши назариясига асосланиши керак. Чунки бундай
принцип юз бериши мумкин бўлган суинистеъмол-
ликнинг олдини олишнинг ишончли воситаси си-
фатида намоён бўлади. Ҳуқуқий давлат ва эркин
фуқаролик жамияти қураётган Ўзбекистон ҳам ўз
давлат органлари идоралари тизимини ҳокимият-
лар бўлиниши асосида ташкил этган.

Ўзбекистон Республикаси СССРнинг олтин захирасида, олмос ва валюта жамғармаларида ўз улушига эга.

11-модда. Ўзбекистон Республикаси ўз пул бирлиги – миллий валютасини жорий этишга, жами пул обороти, пул ва бошқа давлат қимматли қоғозлари эмиссияси ҳажмларини мустақил белгилашга ҳақли.

12-модда. Ўзбекистон Республикаси мустақил молия ва кредит сиёсатини амалга оширади. Республика ҳудудида олинадиган солиқлар ва йиғимлар Ўзбекистон Республикасининг давлат бюджетига ва маҳаллий бюджетларга тушади.

13-модда. Ўзбекистон Республикаси чет давлатлар билан дипломатик, консулик, савдо алоқалари ва бошқа алоқалар ўрнатади, улар билан мухтор вакиллар айирбошлайди, халқаро шартномалар тузади, халқаро ташкилотларнинг аъзоси бўлиши мумкин.

14-модда. Ўзбекистон Республикаси халқаро иқтисодий муносабатларнинг субъекти бўлиб, чет эл инвестицияларини амалга ошириш шартларини, инвесторларнинг ҳуқуқларини белгилайди, ўзининг конверсия қилинадиган валюта жамғармасини яратади, олтин ва бошқа захираларни, айирбошланадиган валютани сотади ва сотиб олади.

15-модда. Ўзбекистон Республикаси ҳудудида инсон ҳуқуқлари умумий декларациясига мувофиқ ҳолда Республика фуқаролиги жорий этилади.

Ўзбекистон Республикасининг барча фуқаролари, миллатидан, элатидан, ижтимоий келиб чиқишидан, қайси динга мансублигидан ва эътиқодидан қатъи назар, бир хил фуқаролик ҳуқуқларига эгадирлар, республика конституцияси ҳамда унинг қонуналари ҳимоясида бўладилар.

Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари республикадан ташқарида ҳам Ўзбекистон Республикасининг ҳимоясида бўладилар.

16-модда. Ўзбекистон Республикаси ўз тараққиёт йўлини, ўз номини аниқлайди, ўз давлат рамзларини: герби, байроғи, мадҳиясини таъсис этади, ўз давлат тилини белгилайди.

Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигининг рамзлари муқаддасдир ва уларни ҳар қандай таҳқирлаш қонун билан жазоланади.

17-модда. Ўзбекистон Республикаси ўз таркибидаги Қорақалпоғистон Республикасининг ҳудудий бутунлигини ва мустақиллигини эътироф этади. Ўзбекистон Республикаси билан Қорақалпоғистон Республикаси ўртасидаги ўзаро муносабатлар тенг ҳуқуқлилиқ асосида улар ўртасидаги икки томонлама шартномалар ва битимлар воситасида қурилади.

Қорақалпоғистон Республикаси Ўзбекистон Республикаси таркибидан тегишли қонунлар асосида эркин чиқиш ҳуқуқини сақлаб қолади.

2-§. Мустақил Ўзбекистонда ҳокимиятлар бўлиниши

Жаҳон давлатчилиқ ва демократик тараққиёти тажрибасидан маълумки, ҳуқуқий давлат қуришни мақсад қилиб қўйган ҳар бир жамиятда давлат ҳокимиятини ташкил этиш ҳокимиятлар бўлиниши назариясига асосланиши керак. Чунки бундай принцип юз бериши мумкин бўлган суиистеъмолликнинг олдини олишнинг ишончли воситаси сифатида намоён бўлади. Ҳуқуқий давлат ва эркин фуқаролик жамияти қураётган Ўзбекистон ҳам ўз давлат органлари идоралари тизимини ҳокимиятлар бўлиниши асосида ташкил этган.

Ҳуқуқий давлатнинг муҳим тамойилларидан бўлган ҳокимиятлар бўлиниши назарияси Ўзбекистон Конституциясининг 11-моддасида «Ўзбекистон Республикаси давлат ҳокимиятининг тизими – ҳокимиятнинг **қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятига** бўлиниш принципларига асосланади» деб мустаҳкамлаб қўйилган. Ҳокимиятларга бўлиниш принципининг амалга оширилишида «бир-бирини тийиб туриш ва ўзаро мувозанатда ушлаш» тизимининг самарали ишлаши жуда муҳим бўлиб, бу тизимнинг ҳуқуқий асослари Асосий Қонунда мустаҳкамланган. Унда ҳокимиятнинг ҳар бир тармоғи ваколатига кирувчи масалалар доираси аниқ чегараланиб, кўрсатиб берилган. Қонун чиқарувчи ҳокимиятни – Олий мажлис, ижро этувчи ҳокимиятни – Вазирлар Маҳкамаси, суд ҳокимиятини – судлар амалга оширади.

Таъкидлаш лозимки, илмий доиралар ва кундалик ҳаётда оммавий ахборот воситалари ҳақида баъзан мустақил тўртинчи ҳокимият тармоғи сифатида фикр юритилади. Аммо, оммавий ахборот воситаларини бундай ифода этиш қандайдир расмий ҳокимиятни билдирмайди. Шунга қарамаздан, оммавий ахборот воситалари жамоатчилик фикрини шакллантиришда ўта муҳим рол ўйнайди ва улкан аҳамият касб этади.

Ўзбекистон Республикасидаги **давлат идоралари** давлат ҳокимиятини амалга оширишнинг ягона тизимини ташкил этади. Ўзбекистон фуқаролари давлат ишларини бошқаришда иштирок этиш ҳуқуқини амалга оширар экан, сайловлар ва ўз вакиллари орқали давлат органларини шакллантиришга таъсир кўрсатиши мумкин. Конституцияга мувофиқ (99-модда), «Вилоятлар, туманлар ва шаҳарлар (туманга бўйсунувчи шаҳарлар, шунингдек, шаҳар таркибига кирувчи туманлар-

дан ташқари) ҳокимлар бошчилик қиладиган халқ депутатлари кенгашлари ҳокимиятнинг вакиллик органлари бўлиб, улар давлат ва фуқароларнинг манфаатларини кўзлаб ўз ваколатларига тааллуқли масалаларни ҳал этадилар».

Олий Мажлис ва унинг фаолияти. «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида»ги Қонун лойиҳаси 1993 йил 4 сентябрда матбуотда эълон қилинди. Республикадаги кўплаб етакчи олимлар, ҳуқуқшунослар, мутахассислар унинг муҳокамасида иштирок этдилар. Натижада, мазкур Қонун лойиҳасига бир қанча ўзгартиришлар киритилди. 1993 йил 28 декабрдаги Олий Кенгашнинг ўн тўртинчи сессияси «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида»ги Қонунни қабул қилди. Олий Мажлисга биринчи сайловлар 1994 йил 25 декабрда бўлиб ўтди. Биринчи турда 205 та депутат, қолган икки турда (1995 йил 8 ва 22 январ) 45 та депутат (жами 250 та) сайланди.

Олий Мажлис – Ўзбекистон Республикасининг олий вакиллик ва қонун чиқарувчи органи ҳисобланади. У икки палатадан иборат бўлиб, қуйи палата – **Қонунчилик палатаси**, юқори палата – **Сенат** деб номланади. Қонунчилик палатаси сайлов округлари бўйича кўппартиявийлик асосида сайланадиган 120 нафар депутатдан иборат. Қонунчилик палатасининг иши палата барча депутатларининг профессионал доимий фаолият кўрсатишига асосланади. Қонунчилик палатасининг ваколат муддати – беш йил. Ваколат муддати тугагач, у янги Қонунчилик палатаси иши бошлагунига қадар ўз фаолиятини давом эттириб туради. Ўзбекистон Республикасининг сайлов кунига қадар 25 ёшга тўлган ҳамда камида беш йил Ўзбекистон ҳудудида муқим яшаётган Республика фуқароси

Қонунчилик палатасининг депутаты бўлиши мумкин. Сенат – ҳудудий вакиллик палатаси ҳисобланади, сенаторлар Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси, вилоятлар, туманлар ва шаҳарлар давлат ҳокимияти вакиллик органлари депутатларининг тегишли қўшма мажлисларида мазкур депутатлар орасидан яширин овоз бериш йўли билан Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳридан тенг миқдорда – 6 кишидан сайланади. Юқори палатанинг 16 нафар аъзоси фан, санъат, адабиёт, ишлаб чиқариш соҳасида ҳамда давлат ва жамият фаолиятининг бошқа тармоқларида катта тажрибага эга бўлган ҳамда алоҳида хизмат кўрсатган энг обрўли фуқаролар орасидан Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан тайинланади.

Олий Мажлис таркибида 12 та қўмита ва 5 та доимий комиссия мавжуд.

Қўмиталар:

1. Бюджет ва иқтисодий ислохотлар қўмитаси
2. Меҳнат ва ижтимоий масалалар қўмитаси
3. Мудофаа ва хавфсизлик масалалари қўмитаси
4. Халқаро ишлар ва парламетлараро алоқалар қўмитаси
5. Саноат, қурилиш ва савдо масалалари қўмитаси
6. Аграр ва сув ҳўжалиги масалалари қўмитаси
7. Фан, таълим, маданият ва спорт масалалари қўмитаси
8. Демократик институтлар, нодавлат ташкилотлар ва фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари қўмитаси
9. Инновацион ривожланиш, ахборот сиёсати ва ахборот технологиялари масалалари қўмитаси

10. Қонунчилик ва суд-ҳуқуқ масалалари қўмитаси

11. Фуқароларнинг соғлигини сақлаш масалалари қўмитаси

12. Экология ва атроф муҳитни муҳофаза қилиш масалалари қўмитаси

Доимий комиссиялар

1. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ҳузуридаги нодавлат нотижорат ташкилотларини ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтларини қўллаб-қувватлаш жамоат фонднинг маблағларини бошқариш бўйича парламент комиссияси

2. Норматив-ҳуқуқий атамалар комиссияси

3. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг ўзаро ҳамкорлигини ташкил этиш бўйича мувофиқлаштирувчи Кенгаш

4. Ёшлар масалалари бўйича комиссия

5. Оила ва аёллар масалалари бўйича комиссия

Парламентнинг ваколатлари қуйидаги тарзда уч гуруҳга ажратилади:

Биринчи гуруҳ, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг биргаликдаги ваколатлари бўлиб, уларга қуйидагилар киради:

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституциясини қабул қилиш, унга ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш;

2. Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий қонунари ҳамда қонунларини қабул қилиш, уларга ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш;

3. Ўзбекистон Республикасининг референдумини ўтказиш тўғрисида ва уни ўтказиш санасини тайинлаш ҳақида қарор қабул қилиш;

4. Ўзбекистон Республикаси ички ва ташқи сиёсатининг асосий йўналишларини белгилаш ҳамда давлат стратегик дастурларини қабул қилиш;

5. Ўзбекистон Республикаси Конституциясига биноан Ўзбекистон Республикасининг ҳокимият тармоқлари тизимини ҳамда қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимияти органларининг ваколатларини белгилаш;

6. Ўзбекистон Республикаси таркибига янги давлат тузилмаларини қабул қилиш ва уларнинг Ўзбекистон Республикаси таркибидан чиқиши ҳақидаги қарорларни тасдиқлаш;

7. Бож, валюта ва кредит ишларини қонун йўли билан тартибга солиш;

8. Солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни жорий қилиш;

9. Ўзбекистон Республикасининг маъмурий-ҳудудий тузилиши масалаларини қонун йўли билан тартибга солиш, чегараларини ўзгартириш;

10. Туманлар, шаҳарлар, вилоятларни ташкил этиш, тугатиш, уларнинг номини ҳамда чегараларини ўзгартириш;

11. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг тақдимига биноан Ўзбекистон Республикасининг давлат бюджетини қабул қилиш;

12. Давлат мукофотлари ва унвонларини таъсис этиш;

13. Ўзбекистон Республикаси Президентининг вазирликлар, давлат қўмиталари ва бошқа давлат бошқарув органларини тузиш ҳамда тугатиш тўғрисидаги фармонларини тасдиқлаш;

14. Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссиясини тузиш;

15. Ўзбекистон Республикаси Президентининг тақдимига биноан Ўзбекистон Республикаси Бош вазири, унинг биринчи ўринбосари ва ўрин-

босарларининг номзодларини кўриб чиқиш ва тасдиқлаш. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг аъзолари Ўзбекистон Республикаси Бош Вазирининг тақдимига биноан Ўзбекистон Республикасининг Президенти томонидан тасдиқланади;

16. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Инсон ҳуқуқлари бўйича вакили ва унинг ўринбосарини сайлаш;

17. Ўзбекистон Республикаси ҳисоб палатасининг ҳисоботини кўриб чиқиш;

18. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Ўзбекистон Республикасига ҳужум қилинганида ёки тажовуздан бир-бирини мудофаа қилиш юзасидан тузилган шартнома мажбуриятларини бажариш зарурати туғилганида уруш ҳолати эълон қилиш тўғрисидаги фармонини тасдиқлаш;

19. Ўзбекистон Республикаси Президентининг умумий ёки қисман сафарбарлик эълон қилиш, фавқулодда ҳолат жорий этиш, унинг амал қилишини узайтириш ёки тугатиш тўғрисидаги фармонларини тасдиқлаш;

20. Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномаларини ратификация ва денонсация қилиш тўғрисида қарор қабул қилиш;

21. Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида назарда тутилган бошқа ваколатларни амалга ошириш.

Палаталарнинг биргаликдаги ваколатларига кирадиган масалалар қоида тариқасида, аввал Қонунчилик палатасида, сўнгра Сенатда кўриб чиқилади (Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, 78-модда).

Иккинчи гуруҳ. Қонунчилик палатасининг қуйидаги мутлақ ваколатларини қамраб олади:

1. Қонунчилик палатасининг Спикери ва унинг ўринбосарларини кўмиталарнинг раислари ва уларнинг ўринбосарларини сайлаш;

2. Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорининг тақдимига биноан Қонунчилик палатаси депутатини дахлсизлик ҳуқуқидан маҳрум этиш тўғрисидаги масалаларни ҳал этиш;

3. Регламентни ҳамда ўз фаолиятини ташкил этиш ва палатанинг ички тартиб-қоидалари билан боғлиқ масалалар юзасидан бошқа қарорларни қабул қилиш;

4. Сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ҳаёт соҳасидаги у ёки бу масалалар юзасидан, шунингдек давлат ички ва ташқи сиёсати масалалари юзасидан Қонунчилик палатасининг қарорларини қабул қилиш (Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, 79-модда).

Учинчи гуруҳ, Олий Мажлис Сенатининг қуйидаги мутлақ ваколатларини ўзида мужассам этган:

1. Сенат Раиси ва унинг ўринбосарларини, кўмиталарнинг раислари ва уларнинг ўринбосарларини сайлаш;

2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг тақдимига биноан Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий судини сайлаш

3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг тақдимига биноан Ўзбекистон Республикасининг Олий Судини сайлаш;

4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг тақдимига биноан Ўзбекистон Республикасининг Олий ҳужалик судини сайлаш;

5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг тақдимига биноан Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат кўмитасининг раиси ва унинг ўринбосарларини тайинлаш ҳамда уларни лавозимидан озод этиш;

6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори ва унинг ўринбосарларини тайинлаш ҳамда уларни лавозимидан озод этиш тўғрисидаги фармонларини тасдиқлаш;

7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Ўзбекистон Республикаси Миллий хавфсизлик хизмати раисини тайинлаш ва уни лавозимидан озод этиш тўғрисидаги фармонларини тасдиқлаш;

8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг тақдимига биноан Ўзбекистон Республикасининг чет давлатлардаги дипломатик ва бошқа вакиллари тайинлаш ҳамда лавозимидан озод этиш;

9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг тақдимига биноан Ўзбекистон Республикаси Марказий банки бошқарувининг раисини тайинлаш ва лавозимидан озод этиш;

10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг тақдимига биноан амнистия тўғрисидаги ҳужжатларни қабул қилиш;

11. Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорининг тақдимига биноан Сенат аъзосини дахлсизлик ҳуқуқидан маҳрум этиш тўғрисидаги масалаларни ҳал этиш;

12. Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорининг, Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат кўмитаси раисининг, Ўзбекистон Республикаси Марказий банки бошқаруви раисининг ҳисоботларини эшитиш;

13. Регламентни ҳамда ўз фаолиятини ташкил этиш ва палатанинг тартиб-қоидалари билан боғлиқ масалалар юзасидан бошқа қарорларни қабул қилиш;

14. Сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ҳаёт соҳасидаги у ёки бу масалалар юзасидан, шунингдек, давлат ички ва ташқи сиёсати масалалари юзаси-

дан Сенат қарорларини қабул қилиш (Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, 80-модда).

Ўзбекистон Республикаси Президентининг тақдимига биноан мансабдор шахсларни Сенат томонидан сайлаш, тайинлаш ҳамда уларни лавозимидан озод этиш тартиби Сенат Регламентида белгиланади. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг умумий ва ҳар икки палатанинг алоҳида иш тартиблари мамлакатимизнинг Асосий қонуни, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Регламенти, Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатларини тайёрлаш тўғрисидаги қонуни, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг қўмиталари ва комиссиялари тўғрисидаги низоми билан белгиланади.

Қўмиталар ва комиссияларнинг ҳал қилиши лозим бўлган масалаларининг кўлами жуда кенг бўлиб, Олий Мажлис мамлакатимиз ҳаётига доир бўлган, халқимизни ташвишлантирадиган барча масалалар билан шуғулланади.

Вазирлар Маҳкамаси ва унинг фаолияти. Ўзбекистон Республикасида ҳукумат «Вазирлар Маҳкамаси» деб номланган бўлиб, «Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тўғрисида»ги Қонунга биноан, у Ўзбекистон Республикасида иқтисодиётнинг, ижтимоий ва маънавий соҳанинг самарали фаолиятига раҳбарликни, Ўзбекистон Республикаси қонунлари, Олий Мажлисининг қарорлари, Президент фармонлари, қарорлари ва фармойишлари ижросини таъминловчи ижро этувчи ҳокимиятдир.

Ҳукумат – давлат бошқарувининг олий органи бўлиб, давлат бошқарув шаклининг қандай бўлишидан қатъи назар ҳар қандай давлатнинг олий ижроия органи ҳисобланади. Ҳукумат Конституция ва қонунлар асосида мамлакатнинг ички ва

ташқи сиёсатини амалга оширади, жамоат тартиби ва миллий хавфсизликни таъминлайди, давлат бошқарувининг бошқа органлари ҳамда Қуроли кучларга умумий раҳбарлик қилади. Ҳукуматнинг шаклланиш тартиби, мазкур давлатда мавжуд бўлган бошқарув шаклига боғлиқ ҳолда ўрнатилади ҳамда турли давлатларда турлича номланади. Мисол учун, АҚШда – Маъмурият, Англияда ва Туркманистонда – Министрлар Кабинети, Франция ва Италияда – Министрлар Кенгаши, Хитойда – Давлат Кенгаши, Россия ва Тожикистонда – Ҳукумат, Японияда – Кабинет ва ҳ.

Ўзбекистонда Вазирлар Маҳкамаси Президент, Олий мажлис ва судлар билан бир қаторда ҳокимиятни қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятига бўлиш асосида амалга оширади. Вазирлар Маҳкамаси давлат бошқаруви органлари тизими ва ўзи ташкил этадиган хўжалик бошқаруви тузилмаларига бошчилик қилади, уларнинг ҳамжиҳатлик билан ишлашини таъминлайди. Вазирлар Маҳкамаси қонун билан белгилаб қўйилган ўз таркибига эга. Унга кўра, Вазирлар Маҳкамаси таркибига Бош вазир, унинг биринчи ўринбосари ва ўринбосарлари, Ўзбекистон Республикаси Вазирлари, давлат қўмиталарининг раислари, давлат ва хўжалик бошқаруви органларининг раҳбарлари киради.

Конституцияга биноан, Ўзбекистон Республикаси Бош вазири Вазирлар Маҳкамаси фаолиятини ташкил этади ва унга раҳбарлик қилади, унинг самарали ишлаши учун шахсан жавобгар бўлади, Вазирлар Маҳкамасининг мажлисларига раислик қилади, унинг қарорларини имзолайди.

Вазирлар Маҳкамасининг таркиби Президент томонидан шакллантирилади. Президент Бош вазир номзодини кўриб чиқиш ва тасдиқлаш учун

Олий Мажлис палаталарига тақдим этади. Ушбу масала аввал Қонунчилик палатасида, сўнгра Сенатда кўриб чиқилади. Бош вазирни лавозимидан озод қилиш Президент ваколатига киради. Вазирлар Маҳкамасининг аъзолари Бош вазир тақдимида кўра, Президент томонидан тасдиқланади. Вазирлар Маҳкамасининг доимий органи сифатида Бош вазир ва унинг ўринбосарларидан иборат таркибдаги **Вазирлар Маҳкамасининг раёсати** фаолият кўрсатади.

Вазирлар Маҳкамасининг мажлисларида давлат бошқаруви, хўжалик ва ижтимоий-маданий қурилишнинг энг муҳим масалалари ҳал этилади. Мажлислар йилнинг ҳар чорагида камида бир марта ўтказилади. Уларни тайёрлаш ва ўтказиш тартиби Вазирлар Маҳкамасининг «Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг иш тартиби тўғрисида»ги Қарори билан белгиланади. Вазирлар Маҳкамаси мажлисларида муҳокама этиш учун масалалар вазирлар, давлат қўмиталарининг раислари, идоралар, корпорациялар, компаниялар, концернлар, уюшмаларнинг раҳбарлари, Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгашининг раиси, вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳокимлари, улар бўлмаган ҳолларда уларнинг биринчи ўринбосарлари томонидан киритилади.

Вазирлар Маҳкамаси:

- самарали иқтисодий, ижтимоий, молиявий, пул-кредит сиёсати юритилиши, фан, маданият, таълим, соғлиқни сақлашни ҳамда иқтисодиётнинг ва ижтимоий соҳанинг бошқа тармоқларини ривожлантириш бўйича дастурлар ишлаб чиқиши ва амалга оширилиши учун жавобгар бўлади;
- фуқароларнинг иқтисодий, ижтимоий ва бошқа ҳуқуқлари ҳамда қонуний манфаатларини ҳи-

моя қилиш бўйича чора-тадбирларни амалга оширади;

- давлат ва хўжалик бошқаруви органлари ишини мувофиқлаштиради ва йўналтиради, уларнинг фаолияти устидан қонунда белгиланган тартибда назоратни таъминлайди;

- Ўзбекистон Республикаси қонунари, Олий Мажлис қарорлари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари, қарорлари ва фармойишлари ижросини таъминлайди;

- Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига ҳар йили мамлакат ижтимоий-иқтисодий ҳаётининг энг муҳим масалалари юзасидан маърузалар тақдим этади;

- Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва Ўзбекистон Республикаси қонунарида назарда тутилган бошқа ваколатларни амалга оширади.

- Вазирлар Маҳкамаси конституциявий нормалар доирасида ва амалдаги қонун ҳужжатларига мувофиқ Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудидаги барча органлар, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, мансабдор шахслар ва фуқаролар томонидан бажарилиши мажбурий бўлган қарорлар ва фармойишлар чиқаради.

- Вазирлар Маҳкамаси ўз фаолиятида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ва Ўзбекистон Республикаси Президенти олдида жавобгардир.

- Амалдаги Вазирлар Маҳкамаси янги сайланган Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси олдида ўз ваколатларини зиммасидан соқит қилади, бироқ Вазирлар Маҳкамасининг янги таркиби шакллантирилгунигача қадар мамлакат Президентининг қарорига мувофиқ ўз фаолиятини давом эттириб туради.

- Вазирлар Маҳкамаси ўз фаолиятини Ўзбекистон Республикасининг 1993 йил 6 майдаги «Ўзе-

Олий Мажлис палаталарига тақдим этади. Ушбу масала аввал Қонунчилик палатасида, сўнгра Сенатда кўриб чиқилади. Бош вазирни лавозимидан озод қилиш Президент ваколатига киради. Вазирлар Маҳкамасининг аъзолари Бош вазир тақдимида кўра, Президент томонидан тасдиқланади. Вазирлар Маҳкамасининг доимий органи сифатида Бош вазир ва унинг ўринбосарларидан иборат таркибдаги **Вазирлар Маҳкамасининг раёсати** фаолият кўрсатади.

Вазирлар Маҳкамасининг мажлисларида давлат бошқаруви, хўжалик ва ижтимоий-маданий қурилишнинг энг муҳим масалалари ҳал этилади. Мажлислар йилнинг ҳар чорагида камида бир марта ўтказилади. Уларни тайёрлаш ва ўтказиш тартиби Вазирлар Маҳкамасининг «Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг иш тартиби тўғрисида»ги Қарори билан белгиланади. Вазирлар Маҳкамаси мажлисларида муҳокама этиш учун масалалар вазирлар, давлат қўмиталарининг раислари, идоралар, корпорациялар, компаниялар, концернлар, уюшмаларнинг раҳбарлари, Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгашининг раиси, вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳокимлари, улар бўлмаган ҳолларда уларнинг биринчи ўринбосарлари томонидан киритилади.

Вазирлар Маҳкамаси:

- самарали иқтисодий, ижтимоий, молиявий, пул-кредит сиёсати юритилиши, фан, маданият, таълим, соғлиқни сақлашни ҳамда иқтисодиётнинг ва ижтимоий соҳанинг бошқа тармоқларини ривожлантириш бўйича дастурлар ишлаб чиқиши ва амалга оширилиши учун жавобгар бўлади;
- фуқароларнинг иқтисодий, ижтимоий ва бошқа ҳуқуқлари ҳамда қонуний манфаатларини ҳи-

моя қилиш бўйича чора-тадбирларни амалга оширади;

- давлат ва хўжалик бошқаруви органлари иш-ни мувофиқлаштиради ва йўналтиради, уларнинг фаолияти устидан қонунда белгиланган тартибда назоратни таъминлайди;

- Ўзбекистон Республикаси қонунлари, Олий Мажлис қарорлари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари, қарорлари ва фармойишлари ижросини таъминлайди;

- Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига ҳар йили мамлакат ижтимоий-иқтисодий ҳаётининг энг муҳим масалалари юзасидан маърузалар тақдим этади;

- Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва Ўзбекистон Республикаси қонунларида назарда тутилган бошқа ваколатларни амалга оширади.

- Вазирлар Маҳкамаси конституциявий нормалар доирасида ва амалдаги қонун ҳужжатларига мувофиқ Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудидаги барча органлар, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, мансабдор шахслар ва фуқаролар томонидан бажарилиши мажбурий бўлган қарорлар ва фармойишлар чиқаради.

- Вазирлар Маҳкамаси ўз фаолиятида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ва Ўзбекистон Республикаси Президенти олдида жавобгардир.

- Амалдаги Вазирлар Маҳкамаси янги сайланган Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси олдида ўз ваколатларини зиммасидан соқит қилади, бироқ Вазирлар Маҳкамасининг янги таркиби шакллантирилишга қадар мамлакат Президентининг қарорига мувофиқ ўз фаолиятини давом эттириб туради.

- Вазирлар Маҳкамаси ўз фаолиятини Ўзбекистон Республикасининг 1993 йил 6 майдаги «Ўзбе-

кистон Республикасининг Вазирлар Маҳкамаси тўғрисида»ги Қонунига мувофиқ олиб боради.

Вазирлар Маҳкамаси ўз ваколатлари доирасида:

- барқарор иқтисодий ўсишни, макроиқтисодий мувозанатни таъминлаш, иқтисодиётни ислоҳ этиш ва таркибий ўзгартириш бўйича чоралар кўради;
- Ўзбекистон Республикаси давлат бюджети ва давлат мақсадли жамғармалари бюджетлари, солиқ ва бюджет сиёсатининг асосий йўналишлари Ўзбекистон Республикасининг иқтисодий ва ижтимоий ривожлантириш прогнозларини ҳамда энг муҳим дастурларини иноватга олган ҳолда ишлаб чиқишсини ва ижро этилишини ташкил этади;
- иқтисодиётнинг устувор тармоқларини ривожлантириш, техник, технологик жиҳатдан модернизация қилиш ва диверсификациялаш дастурларини, ҳудудларни комплекс ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш дастурларини ишлаб чиқади ҳамда уларнинг амалга оширилишини таъминлайди;
- эркин тадбиркорлик учун шарт-шароитлар яратади, энг аввало, хусусий мулкни ривожлантириш, иқтисодиётда давлат иштироки даражасини стратегик ва иқтисодий жиҳатдан асосланган миқдорларгача қисқартириш, кенг қўламда хусусийлаштириш асосида шарт-шароитлар яратади, кичик ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш йўлидаги барча тўсиқлар ва чекловларни бартараф этиш, қулай ишбилармонлик муҳитини ва инвестициялаш шароитларини яратиш, иқтисодиётни монополиядан чиқариш бўйича чоралар кўради;
- Ўзбекистон Республикасида пул ва кредит тизимини мустаҳкамлаш, банк ва бошқа молия инсти-

туларининг барқарорлигини таъминлаш бўйича чора-тадбирларни амалга оширишга кўмаклашади;

- аграр секторда бозор муносабатларини ривожлантириш ва замонавий технологияларни жорий этиш, мелиоратив ва ирригация тармоқларини ривожлантириш, ер ресурсларининг сифатини сақлаш ва яхшилаш ҳамда сув ресурсларидан оқилона фойдаланиш, қишлоқ хўжалигини бошқариш тизимини такомиллаштириш бўйича чоралар кўради;

- давлат бошқаруви усулларини такомиллаштиради, шу жумладан, электрон ҳукумат принциплари асосида такомиллаштиради, бозор принципларига асосланган хўжалик бошқаруви ва корпоратив бошқарувнинг замонавий принциплари ва усуллари жорий этилишини рағбатлантиради;

- давлат бошқаруви тузилмасини такомиллаштириш тўғрисида, Ўзбекистон Республикаси вазирликларини, давлат қўмиталарини, идораларини ҳамда давлат ва хўжалик бошқарувининг бошқа органларини тузиш, қайта ташкил этиш ҳамда тугатиш ҳақида таклифлар ишлаб чиқади;

- таълим тизимини ривожлантиришни, унинг сифати ва самарадорлигини оширишни таъминлайди, узлуксиз таълимдан кенг қўламда фойдаланиш учун шароитлар яратади, илм-фан ва технологияларни ривожлантиришнинг устувор йўналишларини бажариш бўйича чора-тадбирларни амалга оширади;

- соғлиқни сақлаш тизимини ривожлантириш, тиббий хизмат кўрсатиш даражасини ошириш, аҳолининг соғлиғини сақлаш ва мустаҳкамлаш, соғлом турмуш тарзи принципларини жорий этиш, санитария-эпидемиологик осойишталикни таъминлаш бўйича чора-тадбирларни амалга оширади;

– маданият, санъат, жисмоний тарбия ва спортни ривожлантиришга, маданий қадриятлардан кенг кўламда фойдаланишни таъминлашга, фуқароларнинг ижтимоий ва маданий ҳаётда тўла ҳуқуқли тарзда иштирок этишига кўмаклашади;

– иш ўринлари ташкил этиш ва аҳоли бандлигини таъминлаш дастурларини ишлаб чиқади ҳамда амалга оширади, фуқароларни ижтимоий ҳимоя қилиш, уларнинг ижтимоий ва пенсия таъминоти тизимлари фаолият кўрсатишини таъминлайди, оила, оналик ва болаликни ҳимоя қилишга кўмаклашади, ёшларга оид давлат сиёсатини амалга ошириш бўйича чоралар кўради;

– табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш, табиатни муҳофаза қилиш тадбирларини ўтказиш ҳамда республика аҳамиятига ва халқаро аҳамиятга молик йирик экологик дастурларни рўёбга чиқариш бўйича чора-тадбирларни амалга оширади, йирик авариялар ва ҳалокатларнинг, шунингдек, табиий офатларнинг оқибатларини тугатиш юзасидан чоралар кўради;

– Ўзбекистон Республикасининг давлат хавфсизлиги ва мудофаа қобилиятини таъминлаш, давлат чегараларини қўриқлаш, давлат манфаатларини ҳимоя қилиш, жамоат тартибини сақлаш бўйича чора-тадбирларни амалга оширишга кўмаклашади;

– Ўзбекистон Республикасининг хорижий давлатлар ва халқаро ташкилотлардаги вакилликни таъминлайди, ҳукуматлараро шартномалар тузади, уларни ижро этиш чораларини кўради;

– ташқи иқтисодий фаолият, илмий-техникавий ва маданий ҳамкорлик соҳасида раҳбарликни амалга оширади.

– Вазирлар Маҳкамаси «Правда Востока» газетасининг муассиси, шунингдек, «Халқ сўзи» ва «Народное слово» газеталарининг ҳам муассиси ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Бош вазири

Ўзбекистон Республикаси Бош вазири Вазирлар Маҳкамаси фаолиятини ташкил этади ва унга раҳбарлик қилади, унинг самарали ишлаши учун шахсан жавобгар бўлади, Вазирлар Маҳкамасининг мажлисларида раислик қилади, унинг қарорларини имзолайди, халқаро муносабатларда Вазирлар Маҳкамаси номидан иш кўради ҳамда ҳукуматлараро шартномалар ва битимларни имзолайди, Ўзбекистон Республикаси Президенти билан келишилган ҳолда Бош вазирнинг ўринбосарлари ўртасида вазифаларни тақсимлайди, давлат ва хўжалик бошқарувининг Вазирлар Маҳкамаси мажлисида кўриб чиқиш талаб этилмайдиган масалалари бўйича қарорлар қабул қилади, Ўзбекистон Республикаси Президентига вилоятлар ҳокимларини ва Тошкент шаҳар ҳокимини тайинлаш ҳамда лавозимидан озод этиш тўғрисида тақдимнома киритади, Ўзбекистон Республикаси қонунларида назарда тутилган бошқа вазифаларни бажаради.

Ўзбекистон Республикаси Бош вазири номзоди Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасига сайловда энг кўп депутатлик ўринларини олган сиёсий партия ёки тенг миқдордаги энг кўп депутатлик ўринларини қўлга киритган бир неча сиёсий партия томонидан таклиф этилади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти тақдим этилган Бош вазир лавозимига номзодни кўриб

– маданият, санъат, жисмоний тарбия ва спортни ривожлантиришга, маданий кадрлардан кенг кўламда фойдаланишни таъминлашга, фуқароларнинг ижтимоий ва маданий ҳаётда тўла ҳуқуқли тарзда иштирок этишига кўмаклашади;

– иш ўринлари ташкил этиш ва аҳоли бандлигини таъминлаш дастурларини ишлаб чиқади ҳамда амалга оширади, фуқароларни ижтимоий ҳимоя қилиш, уларнинг ижтимоий ва пенсия таъминоти тизимлари фаолият кўрсатишини таъминлайди, оила, оналик ва болаликни ҳимоя қилишга кўмаклашади, ёшларга оид давлат сиёсатини амалга ошириш бўйича чоралар кўради;

– табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш, табиатни муҳофаза қилиш тадбирларини ўтказиш ҳамда республика аҳамиятига ва халқаро аҳамиятга молик йирик экологик дастурларни рўёбга чиқариш бўйича чора-тадбирларни амалга оширади, йирик авариялар ва ҳалокатларнинг, шунингдек, табиий офатларнинг оқибатларини тугатиш юзасидан чоралар кўради;

– Ўзбекистон Республикасининг давлат хавфсизлиги ва мудофаа қобилиятини таъминлаш, давлат чегараларини кўриқлаш, давлат манфаатларини ҳимоя қилиш, жамоат тартибини сақлаш бўйича чора-тадбирларни амалга оширишга кўмаклашади;

– Ўзбекистон Республикасининг хорижий давлатлар ва халқаро ташкилотлардаги вакилларини таъминлайди, ҳукуматлараро шартномалар тузади, уларни ижро этиш чораларини кўради;

– ташқи иқтисодий фаолият, илмий-технавий ва маданий ҳамкорлик соҳасида раҳбарликни амалга оширади.

– Вазирлар Маҳкамаси «Правда Востока» газетасининг муассиси, шунингдек, «Халқ сўзи» ва «Народное слово» газеталарининг ҳам муассиси ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Бош вазири

Ўзбекистон Республикаси Бош вазири Вазирлар Маҳкамаси фаолиятини ташкил этади ва унга раҳбарлик қилади, унинг самарали ишлаши учун шахсан жавобгар бўлади, Вазирлар Маҳкамасининг мажлисларида раислик қилади, унинг қарорларини имзолайди, халқаро муносабатларда Вазирлар Маҳкамаси номидан иш кўради ҳамда ҳукуматлараро шартномалар ва битимларни имзолайди, Ўзбекистон Республикаси Президенти билан келишилган ҳолда Бош вазиrнинг ўринбосарлари ўртасида вазифаларни тақсимлайди, давлат ва хўжалик бошқарувининг Вазирлар Маҳкамаси мажлисида кўриб чиқиш талаб этилмайдиган масалалари бўйича қарорлар қабул қилади, Ўзбекистон Республикаси Президентига вилоятлар ҳокимларини ва Тошкент шаҳар ҳокимини тайинлаш ҳамда лавозимидан озод этиш тўғрисида тақдимнома киритади, Ўзбекистон Республикаси қонунларида назарда тутилган бошқа вазифаларни бажаради.

Ўзбекистон Республикаси Бош вазири номзоди Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасига сайловда энг кўп депутатлик ўринларини олган сиёсий партия ёки тенг миқдордаги энг кўп депутатлик ўринларини қўлга киритган бир неча сиёсий партия томонидан таклиф этилади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти тақдим этилган Бош вазиr лавозимига номзодни кўриб

чиққанидан кейин ўн кун муддат ичида уни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг кўриб чиқиши ва тасдиқлаши учун таклиф этади.

Бош вазир лавозимига номзод Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисида унинг номзоди кўриб чиқиладиганда ва тасдиқланаётганда Вазирлар Маҳкамасининг яқин муддатга ва узоқ истиқболга мўлжалланган ҳаракат дастурини тақдим этади.

Бош вазир номзоди унинг учун тегишинча Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси депутатлари ва Сенати аъзолари умумий сонининг ярмидан кўпи томонидан овоз берилган тақдирда тасдиқланган ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг аъзолари Бош вазир тақдимига биноан Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан тасдиқланади.

Ўзбекистон Республикаси Бош вазири ва Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси ўртасида зиддиятлар доимий тус олган ҳолда Қонунчилик палатаси депутатлари умумий сонининг камида учдан бир қисми томонидан Ўзбекистон Республикаси Президенти номига расман киритилган таклиф бўйича Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг қўшма мажлиси муҳокамасига Бош вазирга нисбатан ишончсизлик вотуми билдириш ҳақидаги масала киритилади.

Бош вазирга нисбатан ишончсизлик вотуми тегишинча Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси депутатлари ва Сенати аъзолари умумий сонининг камида учдан икки қисми овоз берган тақдирда қабул қилинган ҳисобланади. Бундай ҳолатда Ўзбекистон Республикаси Президенти Бош вазирни лавозимидан

озод этиш тўғрисида қарор қабул қилади. Бунда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг бутун таркиби Бош вазир билан бирга истеъфога чиқади.

Янги Бош вазир номзоди Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасидаги барча сиёсий партиялар фракциялари билан тегишли маслаҳатлашувлар ўтказилганидан сўнг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг палаталарига кўриб чиқиш ва тасдиқлашга тақдим қилиш учун таклиф этилади.

Олий Мажлис томонидан Бош вазир лавозимига номзод икки марта рад этилган тақдирда Ўзбекистон Республикаси Президенти Бош вазир вазифасини бажарувчини тайинлайди ва Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисини тарқатиб юборади.

Бош вазир ўз ваколатларига кирувчи масалалар юзасидан фармойишлар чиқаради.

Бош вазир Вазирлар Маҳкамасининг иши тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Президентига мунтазам равишда ахборот бериб боради.

Бош вазир йўқлигида унинг вазифасини Бош вазир ўринбосарларидан бири бажаради.

Вазирлар Маҳкамасининг Раёсати

Бош вазир, унинг ўринбосарлари ва Вазирлар Маҳкамасининг Ижро этувчи аппарати бошқарувчисидан иборат таркибдаги Вазирлар Маҳкамасининг Раёсати Вазирлар Маҳкамасининг доимий органи сифатида фаолият кўрсатади. Бош вазирнинг қарорига биноан Вазирлар Маҳкамаси Раёсатининг таркибига Ўзбекистон Республикаси Ҳукуматининг бошқа аъзолари ҳам киритилиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Бош вазирининг котибияти Вазирлар Маҳкамаси Раёсатининг ишчи органи ҳисобланади. Вазирлар Маҳкамасининг доимий ишлайдиган органи сифатидаги Вазирлар Маҳкамаси Раёсати мажлислари ҳар ҳафтада Ўзбекистон Республикасининг Бош вазири томонидан ўтказилади.

Вазирлар Маҳкамаси Раёсатининг кўриб чиқиши учун Ўзбекистон Республикаси Президенти топшириқларининг ижросини ташкил этиш масалалари ва Вазирлар Маҳкамасининг ваколатига кирувчи масалалар киритилади, «Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонунига мувофиқ фақат Вазирлар Маҳкамаси мажлисларида кўриб чиқиладиган масалалар бундан мустасно.

Вазирлар Маҳкамаси Раёсати мажлисларида кўриб чиқиш учун масалаларни тайёрлаш Вазирлар Маҳкамаси Раёсати томонидан белгиланган тартибда амалга оширилади.

Вазирлар Маҳкамаси Раёсати мажлисларида қабул қилинган қарорлар баён шаклида чиқарилади, уларнинг бажарилишини назорат қилиш Бош вазир котибиятига, Бош вазир ўринбосарларига ва ахборот-таҳлил департаментлари мудирларига юкланади. Баён мажлисда раислик қилувчи томонидан имзоланади.

Вазирлар Маҳкамасининг бажарилган қарорлари ва фармойишларини назоратдан чиқариш тўғрисидаги қарор Вазирлар Маҳкамаси Раёсати томонидан қабул қилинади.

«Очиқ Ҳукумат»

Давлат органларининг ижтимоий аҳамиятга эга бўлган ахборотларини очиқ маълумотлар сифатида эълон қилиниши очиқ давлат бошқарувининг асосидир.

Очиқ маълумотларнинг эълон қилиниши ва улардан фойдалана олиш имкониятининг яратилиши туфайли давлат органлари фаолиятининг шаффофлиги, жамоат назоратини амалга ошириш имкони, шунингдек, жисмоний шахслар ва тадбиркорлар учун янги хизматлар яратилиши таъминланади.

Давлат органлари фаолияти тўғрисидаги маълумотлар ва ахборотларни очиқ маълумотлар кўринишида эълон қилиниши улардан турли ахборот ресурсларини шакллантиришда манба сифатида ва ахборот тизимларини, шунингдек, ҳам давлат органлари, ҳам тадбиркорлик субъектлари учун хизмат ва иловалар яратишда фойдаланиш мумкин.

Маҳаллий веб-ресурсларни, рақобатбардош дастурий маҳсулотлар ва хизматлар ички бозорини ривожлантириш учун зарур шарт-шароитлар яратиш, шунингдек, «Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолиятининг очиқлиги тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонунига мувофиқ давлат органлари ва уларнинг фаолияти тўғрисидаги очиқ ахборотдан фойдаланишни таъминлаш мақсадида Вазирлар Маҳкамасининг 2015 йил 7 августда **232-сон** қарори қабул қилинди. Қарор асосида Интернет тармоғида очиқ маълумотлар учун «ягона нуқта» вазифасини бажарувчи Ўзбекистон Республикаси Очиқ маълумотлар портали (data.gov.uz) ишга туширилди.

Портал фойдаланувчиларга Интернет тармоғидаги очиқ маълумотлардан фойдаланишнинг яго-

на нуқтасини тақдим этиш ва жойлаштирилган очик маълумотларнинг долзарблиги масалалари бўйича фойдаланувчиларнинг очик маълумотларни етказиб берувчилар билан тескари алоқасини таъминлаш, янги очик маълумотларни эълон қилиш тўғрисидаги таклифларни кўриб чиқиш ва очик маълумотларни олишда фойдаланувчилар учун шарт-шароитларни яхшилаш, етказиб берувчи фаолиятининг очик-ошкоралигини таъминлаш ва Порталда жойлаштириладиган очик маълумотлар ёрдамида самарали иқтисодий қарорларни қабул қилиш учун фойдаланувчиларга шарт-шароитлар яратиш мақсадида ташкил қилинди.

Ҳозирги кунда Ўзбекистон Республикаси Очик маълумотлар порталида 130 тадан ортиқ давлат органлари томонидан тақдим этилган 4400 дан ортиқ маълумотлар тўплами порталга жойлаштирилган бўлиб улар фойдаланувчилар томонидан 4000000 ортиқ мартаба юклаб олинган.

Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолиятининг очиклиги

«Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолиятининг очиклиги тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни ва Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикаси Конституциясига тузатишларни амалга ошириш бўйича қонун ижодкорлиги ишлари дастури тўғрисида» 2014 йил 25 июндаги Ф-4305-сон фармойиши ижросини таъминлаш мақсадида Вазирлар Маҳкамаси 2015 йил 6 ноябрдаги 320-сон қарор қабул қилди.

Қарор билан «Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолиятининг очиклиги тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни қоидаларини

амалга ошириш бўйича Комплекс чора-тадбирлар тасдиқланди.

Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолиятининг очиклигини таъминлаш фаолиятини мувофиқлаштириш ва мониторингини олиб бориш бўйича жамоатчилик кенгаши ташкил этилди.

Жамоатчилик кенгаши давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолиятининг очиклигини таъминлаш давлат тузумини шакллантиришга кўмаклашиш, давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолиятининг очиклигини баҳолаш мониторингини жорий этиш ва уни тизимли олиб бориш мақсадларида ташкил этилган мувофиқлаштирувчи, маслаҳат органидир.

Жамоатчилик кенгаши фаолиятининг асосий вазифалари ва устувор йўналишлари этиб қуйидагилар белгиланди:

– давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолиятининг очиклигини ошириш, улар фаолияти устидан жамоатчилик назорати механизмларини ривожлантириш жараёнларига, шунингдек, давлат бошқарувининг сифатидан фуқароларнинг қониқиши ўсишига кўмаклашиш;

– давлат ҳокимияти ва бошқаруви органларининг фаолияти тўғрисида жамоатчиликни хабардор қилишнинг самарали, амалий механизмларини белгилаш, давлат органлари томонидан қабул қилинаётган қарорлардан ва, энг аввало, фуқароларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларига дахлдор бўлган қарорлардан аҳоли, жамоат бирлашмалари кенг фойдаланишини таъминлашга ҳар томонлама кўмаклашиш;

– фуқаролик жамияти институтларини, оммавий ахборот воситаларини давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолияти, мамлакатда амалга ошириладиган ислохотлар сиёсати, сиёсий плюрализм

принципларини, мамлакатда ва унинг ташқарисида юз бераётган воқеалар тўғрисида фикрлар хилма-хиллигини ҳисобга олган ҳолда давлатнинг ички ва ташқи сиёсати очиқ-ошкоралигини таъминлашга қаратилган чора-тадбирларни амалга оширишда иштирок этишга кенг жалб этиш;

– очиқликни таъминлашнинг самарали тизимларини шакллантиришда, фуқароларнинг ахборотни эркин олишга бўлган конституциявий ҳуқуқини амалга оширишда давлат ҳокимияти ва бошқаруви органларига методик, маслаҳат ёрдами бериш, ушбу соҳада зарур стандартлар ва ҳужжатлар лойиҳаларини ишлаб чиқиш;

– давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолияти очиқлиги мониторингини олиб бориш ва уни баҳолаш тизимини ишлаб чиқиш ва жорий этиш, давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолиятининг очиқлигини таъминлаш соҳасидаги ишларнинг ҳолати тўғрисида жамоатчиликни кенг хабардор қилиш.

– давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари очиқлиги мониторингини олиб бориш ва уни баҳолашни ташкил этиш ва мунтазамлилик асосида амалга ошириш, натижалари тўғрисида жамоатчиликни, Вазирлар Маҳкамасини, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасини хабардор қилиш – **ochiqlik.uz**.

Ўзбекистон Республикасида бугунги кунда жами 21 та вазирлик мавжуд. Эътиборли томони, охириги 2 йил ичида вазирликлар сони 6 тага кўпайди.

Охириги 2 йилдаги ўзгаришлар:

2017 йил 15 февраль

Маданият ва спорт ишлари Вазирлиги тугатилиб, Маданият Вазирлиги ҳамда Жисмоний тарбия ва спорт давлат қўмитаси ташкил этилди.

2017 йил 13 апрель

Ташқи иқтисодий алоқалар, инвестициялар ва савдо Вазирлиги Ташқи савдо Вазирлиги этиб қайта ташкил қилинди.

2017 йил 18 апрель

Уй-жой коммунал хизмат кўрсатиш Вазирлиги ташкил этилди.

2017 йил 24 май

Меҳнат Вазирлиги Бандлик ва меҳнат муносабатлари Вазирлиги этиб қайта ташкил қилинди (ушбу вазирликнинг номи 2016 йил 22 февралда ҳам ўзгарганди).

2017 йил 30 сентябрь

Мактабгача таълим Вазирлиги ташкил этилди.

2017 йил 29 ноябрь

Инновацион ривожланиш Вазирлиги ташкил этилди.

2018 йил 5 март

Жисмоний тарбия ва спорт давлат қўмитаси негизида Жисмоний тарбия ва спорт Вазирлиги ташкил этилди.

2018 йил 2 апрель

Давлат архитектура ва қурилиш қўмитаси негизида Қурилиш Вазирлиги ташкил этилди.

2018 йил 17 апрель

Қишлоқ ва сув хўжалиги Вазирлиги иккига бўлиниб, Қишлоқ хўжалиги Вазирлиги ҳамда Сув хўжалиги Вазирлиги ташкил этилди.

Вазирликлар

Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт ва саноат вазирлиги
Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги
Ўзбекистон Республикаси Транспорт вазирлиги
Ўзбекистон Республикаси Бандлик ва меҳнат муносабатлари вазирлиги
Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги
Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги
Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги
Ўзбекистон Республикаси Мудофаа вазирлиги
Ўзбекистон Республикаси Фавқулодда вазиятлар вазирлиги
Ўзбекистон Республикаси Қурилиш вазирлиги
Ўзбекистон Республикаси Ташқи ишлар вазирлиги
Ўзбекистон Республикаси Инвестициялар ва ташқи савдо вазирлиги
Ўзбекистон Республикаси Ахборот технологиялари ва коммуникацияларини ривожлантириш вазирлиги
Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги
Ўзбекистон Республикаси Маданият вазирлиги
Ўзбекистон Республикаси Жисмоний тарбия ва спорт вазирлиги
Ўзбекистон Республикаси Уй-жой коммунал хизмат кўрсатиш вазирлиги
Ўзбекистон Республикаси Мактабгача таълим вазирлиги
Ўзбекистон Республикаси Инновацион ривожланиш вазирлиги

Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ хўжалиги вазирлиги

Ўзбекистон Республикаси Сув хўжалиги вазирлиги

Ўзбекистон Республикаси Энергетика вазирлиги

Давлат қўмиталари

Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси

Ўзбекистон Республикаси Монополияга қарши курашиш қўмитаси

Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитаси

Ўзбекистон Республикаси Геология ва минерал ресурслар давлат қўмитаси

Ўзбекистон Республикаси Ер ресурслари, геодезия, картография ва давлат кадастри бўйича давлат қўмитаси

Ўзбекистон Республикаси Туризмни ривожлантириш давлат қўмитаси

Ўзбекистон Республикаси Ўрмон хўжалиги давлат қўмитаси

Ўзбекистон Республикаси Давлат ветеринария қўмитаси

Давлат инспекциялари

Ўзбекистон Республикаси Фавқулодда вазиятлар вазирлиги ҳузуридаги Катта ва алоҳида муҳим сув хўжалиги объектларининг техник ҳолатини ҳамда бехатар ишлашини назорат қилиш давлат инспекцияси (Давсувхўжалик назорат)

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар маҳкамаси ҳузуридаги Ер қаърини геологик ўрганиш, саноатда, кончиликда ва коммунал-маиший секторда ишларнинг бехатар олиб борилишини назорат

қилиш давлат инспекцияси (Саноатгеоконтехна-зорат)

Ўзбекистон Республикаси Электр энергетикада назорат бўйича давлат инспекцияси (Ўздавэнерго назорат)

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Давлат дон инспекцияси (Ўздавдон-инспекция)

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Ичимлик сувидан фойдаланишни назорат қилиш давлат инспекцияси (Давсувинспекция)

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Ўсимликлар карантини давлат инспекцияси

Агентликлар

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги «Ўзархив» агентлиги

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги «Коммунхизмат» агентлиги

Ўзбекистон Стандартлаштириш, метрология ва сертификатлаштириш агентлиги

Ўзбекистон Республикаси Интеллектуал мулк агентлиги

Ўзбекистон Республикаси Капитал бозорини ривожлантириш агентлиги

«Ўзбеккино» миллий агентлиги

Фармацевтика тармоғини ривожлантириш агентлиги

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида Атом энергетикасини ривожлантириш агентлиги

Қўмиталар

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Дин ишлари бўйича қўмита

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Давлат захираларини бошқариш қўмитаси

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Миллатлараро муносабатлар ва хорижий мамлакатлар билан дўстлик алоқалари қўмитаси маркази

Ўзбекистон Республикаси Фавқулодда вазиятлар вазирлиги ҳузуридаги Гидрометеорология хизмати маркази

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Наркотик моддаларни назорат қилиш миллий ахборот-таҳлил маркази

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги «Сифат» Ўзбекистон пахта толасини сертификатлаш маркази

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Давлат тест маркази

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта-махсус таълим вазирлиги ҳузуридаги Касб-хунар таълими маркази

Марказий муассасалар

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссияси

3-§. Давлат бошқарувида судларнинг роли

Ҳар бир давлатда бўлгани каби Ўзбекистонда ҳам одил судлов органлари тизими маъмурий-ҳудудий тузилмаларда ташкил этилган ҳамда судлар жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий соҳаларини ривожлантириш жараёнида корхона ва ташкилот, давлат органлари ва фуқаролар ўртасидаги ҳуқуқий муносабат натижасида келиб чиқадиган масалаларни белгиланган ҳудудий бирликлар миқёсида кўриб чиқади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 107-моддасида «Ўзбекистон Республикасининг суд тизими беш йил муддатга сайланадиган Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий суди, Ўзбекистон Республикаси Олий суди, Ўзбекистон Республикаси Олий Хўжалик суди, Қорақалпоғистон Республикасининг Олий суди, Қорақалпоғистон Республикасининг Хўжалик суди билан шу муддатга тайинланадиган вилоят судлари, Тошкент шаҳар суди, туман, шаҳар ва хўжалик судларидан иборат» деб белгиланган. 2000 йил 14 декабрда қабул қилинган «Судлар тўғрисида»ги Қонуннинг янги таҳририга кўра, юқорида санаб ўтилган суд тизимига ўзгартиришлар киритилиб, судлар ихтисослаштирилди. Яъни, жиноят ишлари бўйича Қорақалпоғистон Республикаси фуқаролик ва жиноят ишлари бўйича Олий суди, фуқаролик ва жиноий ишлар бўйича вилоят ва Тошкент шаҳар судлари, фуқаролик ишлари бўйича туманлараро туман (шаҳар) судлари, жиноят ишлари бўйича туман (шаҳар) судлари жорий этилган.

Ўзбекистондаги иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий муносабатларни ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солишда суд органларининг таъсири кучли бўлиб,

бу жараёни давлат номидан кафолатлайди. Суд органлари Конституция ва қонунларда белгилаб берилган фуқароларни ҳуқуқ ва эркинликларини миллатларнинг тенглиги тамойиллари асосида амалда қўлланилишини назорат қилади. Шунингдек, суд органлари мамлакат ижтимоий ҳаётидаги ишлаб чиқариш муассасаларида, давлат идораларида, жамоат бирлашмаларида фуқароларнинг Конституция ва қонунларда белгиланган ҳуқуқларини мулк шаклидан қатъи назар ҳимоя қилинишини таъминлайди. Суд ҳокимияти қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятлардан, сиёсий партиялардан, жамоат бирлашмаларидан мустақил ҳолда иш юритади.

Ўзбекистон Республикаси **Конституциявий суди** Конституциявий назорат бўйича суд органи ҳисобланиб, қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятларнинг ҳужжатлари Конституцияга қанчалик мослигига доир ишларни кўради. Бу суд ҳуқуқий муҳофаза қилувчи қонунларни, қонунчилик ва ижро ҳокимиятининг бошқа ҳужжатларини Конституцияга зид деб топиш ва уларни ҳаракатдан тўхтатиб қўйиш ҳуқуқига эга бўлган махсус орган ҳисобланади. Конституциявий суд қуйидаги ваколатларга эга:

1. Олий Мажлис қабул қилган ҳужжатларни, Президент фармонларини, ҳукумат ва давлат ҳокимияти маҳаллий органлари қарорларини, Ўзбекистон Республикаси давлатлараро шартномаларини ва бошқа мажбуриятларини Конституцияга мослигини аниқлайди.

2. Қорақалпоғистон Республикасининг Конституцияси Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига, Қорақалпоғистон Республикасининг қонунлари Ўзбекистон Республикасининг қонунларига мувофиқлиги тўғрисида хулоса беради.

3. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунларининг нормаларига шарҳ беради.

4. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунлари билан берилаган ваколат доирасида бошқа ишларни кўриб чиқади.

5. Конституциявий суднинг қарорлари матбуотда эълон қилинган пайтдан бошлаб кучга киради.

6. Конституциявий суд Олий Мажлисда қонунчилик ташаббуси билан чиқиш ҳуқуқига эга.

Ўзбекистон Республикаси **Олий суди** фуқаролик, жиноий ва маъмурий судлов ишларини юргизиш борасида суд ҳокимиятининг олий органи ҳисобланади. Олий суд қонунда кўрсатилаган процессуал шакл ва тартибда умумий юрисдикцияли судлар, шунингдек, ҳарбий судлар фаолияти устидан ҳам судлов назоратини амалга оширади. Ундан ташқари, Олий суд, қуйи судларнинг маълум ишлар бўйича йўл қўйган хато ва камчиликларини тузатиш мақсадида улар томонидан қабул қилинган қарорларнинг қонунийлиги ва асосли эканлигини текшириш йўли билан уларнинг фаолиятини назорат қилади.

Олий суд – Олий суд раиси, унинг ўринбосари ва ўринбосарлари, судлов ҳайъатлари раислари, Олий суд судьяларидан иборат таркибда иш олиб боради. Суд фаолиятининг катта қисми судлов ҳайъатлари зиммасида бўлади. Олий судлов ҳайъатлари фуқаролик ишлари бўйича, жиноят ишлари бўйича, ҳарбий ишлар бўйича ҳайъатлар ҳисобланиб, улар таркиби Республика Олий суди Пленуми томонидан тасдиқланади.

Олий суд фаолиятини ташкил этиш ва унга раҳбарлик қилиш Олий суд раиси зиммасига юклатилган. Олий суд раиси умумий юрисдикцияли судларнинг барча ҳукм ва бошқа қарорларига қо-

нунда белгиланган тартибда протест бериш ҳамда улар ижросини тўхтатиб қўйиш ҳуқуқига эга.

Иқтисодий соҳада, турли мулк шаклларида эга ташкилотлар, идоралар, корхоналарни бошқариш жараёнида, шунингдек, тадбиркорлар орасида вужудга келадиган муносабатларда юзага чиққан баҳсларни ҳал қилиш **Олий хўжалик судлари** тизими томонидан амалга оширилар эди.

2018 йил 1 июндан Ўзбекистонда Олий суд ва Олий хўжалик суди бирлаштирилиб, фуқаролик, жиноий, маъмурий ва иқтисодий суд жараёнлари соҳасида суд ҳокимиятининг ягона олий органи – Ўзбекистон Республикаси Олий суди ташкил этилди.

Бу Президент Шавкат Мирзиёевнинг 2018 йил 21 февралдаги «Ўзбекистон Республикаси суд тизими тузиламасини тубдан такомиллаштириш ва фаолияти самарадорлигини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармонида ўз аксини топган.

Фармонда қайд этилишича, мамлакатда суд ҳокимиятида иккита олий органининг мавжудлиги суд тизими бошқарувида вазифаларнинг такрорланиши ва ягона суд амалиётининг таъминланмаслигига олиб келади. Судларнинг амалдаги тузилмалари ва штат бирликлари хизмат юкламаларининг рационал тақсимланишини таъминлаамаслиги замонавий талабларни ҳисобга олган ҳолда уларни оптималлаштиришни талаб қилмоқда.

Фуқаролар ва тадбиркорлик субъектлари ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларининг судлар томонидан ишончли ҳимоя қилиниши, маъмурий суд жараёнларини амалга ошириш бўйича конституцион меъёрларни амалга ошириш ҳамда аҳолининг ҳуқуқий маданиятини юксалтириш учун маъмурий судлар тизимини ташкил этиш кўзда тутилган.

Олий суднинг маъмурий ишлар бўйича Суд коллегияси ташкил этилиб, Олий суд Ҳарбий коллегияси бекор қилинди.

Қорақалпоғистон, вилоятлар ва Тошкент Хўжалик судлари иқтисодий судларга қайта ташкил этилди. Биринчи инстанция ишларини кўриб чиқиш учун 71 та туманлараро, туман ва шаҳар иқтисодий судлари ташкил этилди.

Фармон билан суд ҳамжамияти органи ҳисобланган Ўзбекистон Республикаси Олий суд кенгаши ташкил этилиб, Президент ҳузуридаги Судьяларни танлаш ва лавозимларга тавсия этиш бўйича олий малака комиссияси бекор қилинди.

Кенгаш раиси Президент тавсиясига биноан Сенат томонидан тасдиқланса, раис томонидан тавсия қилинган кенгашнинг 11 аъзоси Президент тасдиғидан ўтади, ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари, фуқаролик жамияти институтлари ва ҳуқуқ соҳасидаги олий тоифали мутахассислардан иборат яна 9 аъзо номзоди ҳам Президент томонидан тасдиқланади.

Фармонга мувофиқ, Конституцион суд Олий суд раиси ҳамда судьялар ёрдамчилари Президент тавсиясига кўра, Олий Мажлис Сенати томонидан сайланади. Ўзбекистон Ҳарбий суди, Қорақалпоғистон, вилоятлар ва Тошкент судлари раис ва раис ўринбосарлари Олий суд кенгаши тавсиясига биноан Президент томонидан тасдиқланади ва вазифасидан озод қилинади. Ҳарбий судлар, Қорақалпоғистон, вилоятлар ва Тошкент судлари судьялари, туман, шаҳар ва туманлараро судлар судьялари кенгаш томонидан давлат раҳбари билан маслаҳатлашилган ҳолда тайинланади ва вазифасидан озод қилинади.

Олий суд ҳузуридаги Суд қонунчилигини демократлаштириш ва либераллаштириш ҳамда

суд тизими мустақиллигини таъминлаш тадқиқот маркази Олий суд кенгаши ҳузуридаги Суд ишлари муаммоларини ўрганиш тадқиқот марказига айлантирилади.

4-§. Вазирликлар ва давлат бошқарувининг бошқа идоралари

Ўзбекистонда давлат бошқарувининг муҳим ташкилий-ҳуқуқий шаклларида бўлган **вазирликлар** давлат бошқарувининг ихтисослаштирилган марказий органлари ҳисобланади. Давлат бошқарувининг бу ташкилий-ҳуқуқий шакли умумдавлат миқёсида фаолият юритадиган, қоидага кўра, ижтимоий ҳаётнинг муайян бир тармоғига раҳбарлик қиладиган ижро этувчи – фармойиш берувчи орган ҳисобланади.

Вазирликка ҳукумат аъзоси бўлган мансабдор шахс – вазир бошчилик қилади ва у вазирликка топширилган тармоқнинг ривожланиши ҳамда вазирликнинг фаолияти учун Вазирлар Маҳкамаси олдида шахсан жавобгар бўлади. Вазирлик жамиятдаги муайян тармоқнинг яккабошчилик асосида бошқариладиган давлат бошқаруви органи ҳисобланади. Вазир тармоқнинг ривожланиши ва тармоққа доир давлат сиёсати олиб боришга шахсан жавобгар ҳисобланади. Вазирлик қошида вазир, унинг биринчи ўринбосари ва ўринбосарлари, вазирлик тизимига кирувчи раҳбар ходимлардан иборат ҳайъат тузилади.

Тармоқ ривожланишининг долзарб масалалари ҳайъатнинг ҳар ойлик мажлисларида муҳокама этилади. Муҳокама натижалари бўйича ҳайъат қарори вазирнинг буйруғи билан расмийлаштирилади.

Давлат қўмиталари ҳам давлат бошқарувининг марказий ихтисослаштирилган органларига

Олий суднинг маъмурий ишлар бўйича Суд коллегияси ташкил этилиб, Олий суд Ҳарбий коллегияси бекор қилинди.

Қорақалпоғистон, вилоятлар ва Тошкент Хўжалик судлари иқтисодий судларга қайта ташкил этилди. Биринчи инстанция ишларини кўриб чиқиш учун 71 та туманлараро, туман ва шаҳар иқтисодий судлари ташкил этилди.

Фармон билан суд ҳамжамияти органи ҳисобланган Ўзбекистон Республикаси Олий суд кенгаши ташкил этилиб, Президент ҳузуридаги Судьяларни танлаш ва лавозимларга тавсия этиш бўйича олий малака комиссияси бекор қилинди.

Кенгаш раиси Президент тавсиясига биноан Сенат томонидан тасдиқланса, раис томонидан тавсия қилинган кенгашнинг 11 аъзоси Президент тасдиғидан ўтади, ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари, фуқаролик жамияти институтлари ва ҳуқуқ соҳасидаги олий тоифали мутахассислардан иборат яна 9 аъзо номзоди ҳам Президент томонидан тасдиқланади.

Фармонга мувофиқ, Конституцион суд Олий суд раиси ҳамда судьялар ёрдамчилари Президент тавсиясига кўра, Олий Мажлис Сенати томонидан сайланади. Ўзбекистон Ҳарбий суди, Қорақалпоғистон, вилоятлар ва Тошкент судлари раис ва раис ўринбосарлари Олий суд кенгаши тавсиясига биноан Президент томонидан тасдиқланади ва вазифасидан озод қилинади. Ҳарбий судлар, Қорақалпоғистон, вилоятлар ва Тошкент судлари судьялари, туман, шаҳар ва туманлараро судлар судьялари кенгаш томонидан давлат раҳбари билан маслаҳатлашилган ҳолда тайинланади ва вазифасидан озод қилинади.

Олий суд ҳузуридаги Суд қонунчилигини демократлаштириш ва либераллаштириш ҳамда

суд тизими мустақиллигини таъминлаш тадқиқот маркази Олий суд кенгаши ҳузуридаги Суд ишлари муаммоларини ўрганиш тадқиқот марказига айлантирилди.

4-§. Вазирликлар ва давлат бошқарувининг бошқа идоралари

Ўзбекистонда давлат бошқарувининг муҳим ташкилий-ҳуқуқий шаклларида бўлган **вазирликлар** давлат бошқарувининг ихтисослаштирилган марказий органлари ҳисобланади. Давлат бошқарувининг бу ташкилий-ҳуқуқий шакли умумдавлат миқёсида фаолият юритадиган, қоидага кўра, ижтимоий ҳаётнинг муайян бир тармоғига раҳбарлик қиладиган ижро этувчи – фармойиш берувчи орган ҳисобланади.

Вазирликка ҳукумат аъзоси бўлган мансабдор шахс – вазир бошчилик қилади ва у вазирликка топширилган тармоқнинг ривожланиши ҳамда вазирликнинг фаолияти учун Вазирлар Маҳкамаси олдида шахсан жавобгар бўлади. Вазирлик жамиятдаги муайян тармоқнинг яккабошчилик асосида бошқариладиган давлат бошқаруви органи ҳисобланади. Вазир тармоқнинг ривожланиши ва тармоққа доир давлат сиёсати олиб боришга шахсан жавобгар ҳисобланади. Вазирлик қошида вазир, унинг биринчи ўринбосари ва ўринбосарлари, вазирлик тизимига кирувчи раҳбар ходимлардан иборат ҳайъат тузилади.

Тармоқ ривожланишининг долзарб масалалари ҳайъатнинг ҳар ойлик мажлисларида муҳокама этилади. Муҳокама натижалари бўйича ҳайъат қарори вазирнинг буйруғи билан расмийлаштирилади.

Давлат кўмиталари ҳам давлат бошқарувининг марказий ихтисослаштирилган органларига

киради. Давлат қўмиталари давлат бошқаруви-нинг ўзига хос ташкилий-ҳуқуқий шаклини ташкил этса-да, уларнинг ташкил топиш, фаолият юргизиш, бўйсунуш, мақом ҳамда функциялари нуқтан назаридан вазирлик бошқаруви билан қатор умумийликларга эгадир.

Тармоқлараро хусусиятга эга бўлган давлат қўмиталарининг фаолиятида асосан мувофиқлаштириш ва тартибга солиш функциялари кенг ўрин эгаллайди. Давлат қўмитасига раҳбарлик унинг раиси томонидан амалга оширилади. Қўмита раиси бош вазирнинг тақдимига мувофиқ Президент томонидан тайинланади ва вазифасидан озод этилади. Давлат қўмитасининг ички фаолиятига доир буйруқ, йўриқнома ва қўрсатмалар раис томонидан чиқарилади ва у қўмита томонидан бажарилиши мажбурий ҳисобланади.

Агентликлар, қўмиталар, марказлар ва инспекциялар – Республика давлат бошқарувининг ижро этувчи – фармойиш берувчи фаолияти олиб борадиган ихтисослашган функционал бошқарувни амалга оширадиган марказий идораларидир. Ушбу махсус идоралар ҳукумат томонидан хўжалик ва маданий тармоқларида ташкил этиладиган ташкилий-ҳуқуқий бошқарув шакллари ҳисобланади. Мазкур марказий бошқарув идоралари мамлакат ҳаётининг муҳим бир тармоғи бўйича давлат бошқарувини олиб борадилар ва шу тармоқ бўйича қабул қилинган қонунлар ижросини таъминлайдилар.

Маҳаллий давлат ҳокимияти органлари. Ўзбекистонда маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг фаолиятининг ташкил этиш Конституция, «Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида»ги Қонун, халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар кенгашлари «Иш тартиби» ва бошқа меъёрий қонун

ҳужжатлари асосида ташкил этилади. Маҳаллий ижроия ҳокимияти деганда Ўзбекистонда ташкил этилган **вилоят, туман, шаҳар ҳокимияти** тизими тушунилади. Маҳаллий вакиллик ва ижро этувчи маҳкама ҳокимнинг раҳбарлиги остида ишлайди. Вилоят ҳокимлари, Тошкент шаҳар ҳокими Президент томонидан тайинланади ва лавозимидан озод этилади ҳамда тегишли халқ депутатлари кенгаши томонидан тасдиқланади. Туман ва шаҳарларнинг ҳокимлари тегишли вилоят ҳокими томонидан тайинланади ва лавозимидан озод қилинади.

Худудни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг энг муҳим муаммоларини муҳокама қилиш учун ҳоким ҳузурида **Маслаҳат Кенгаши** тузилади. Бу кенгаш таркибига ҳоким, унинг биринчи ўринбосари ва ўринбосарлари, котибият бошлиғи киради. Маслаҳат Кенгаши таркибига ҳокимнинг қарорига мувофиқ халқ депутатлари Кенгаши аъзолари ва бошқа ташкилотлардан бўлган вакиллар ҳам кириши мумкин.

Конституцияга биноан, маҳаллий ҳокимият органлари ваколатига қуйидагилар киради:

- қонунийликни, ҳуқуқий тартиботни ва фуқароларнинг ҳавфсизлигини таъминлаш;
- худудларни иқтисодий, ижтимоий ва маданий ривожлантириш;
- маҳаллий бюджетни шакллантириш ва уни ижро этиш, маҳаллий солиқлар, йиғимларни белгилаш, бюджетдан ташқари жамғармаларни ҳосил қилиш;
- маҳаллий коммунал хўжаликка раҳбарлик қилиш;
- атроф муҳитни муҳофаза қилиш;
- фуқаролик ҳолати актларини қайд этишни таъминлаш;

– норматив ҳужжатларни қабул қилиш ҳамда Конституцияга ва қонунларга зид келмайдиган ваколатларни амалга ошириш.

Вилоят, туман ва шаҳар ижроия ҳокимиятига **ҳоким** бошчилиқ қилади. Ҳоким Вазирлар Маҳкамаси белгилайдиган миқдорда биринчи ўринбосари ва ўринбосарларга эга бўлади. Маҳаллий ижроия ҳокимияти органлари **бошқармалар, бўлимлар ва бўлинмалар**дан иборат бўлиб, уларнинг тузилиши ва ташкил этилиш тартиби, фаолият юритиш асослари Вазирлар Маҳкамаси тасдиқлайдиган тегишли низомлар билан белгиланади. Ҳокимнинг фаолиятини тўғри ташкил этишда ҳокимнинг биринчи ўринбосари ва ўринбосарлари фаолиятини ташкил этиш ўта муҳимдир.

Туман таркибидаги шаҳар ва шаҳарчаларда Кенгашлар тузилмайди. Шаҳар тартибидаги туман ҳокими шаҳар ҳокими томонидан тайинланади ва шаҳар кенгаши томонидан тасдиқланади. Шаҳар таркибига кирувчи туман ҳокимлари шаҳар ҳокимини расмий вакили ҳисобланади ва унга ҳисоб бериб туради. Туманлар таркибига кирувчи шаҳар ҳокимларининг тайинланиши ҳам шу тартибда амалга оширилади.

Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари. 1993 йил 2 сентябрда бўлиб ўтган Олий Кенгашнинг ўн иккинчи чақириқ учинчи сессиясида «Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида»ги Қонун қабул қилинди бу ҳужжат **қишлоқ, шаҳарча ва овуллар** таркибида тузиладиган фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларининг тузилиши ва уларнинг ҳуқуқий ҳолатини белгилаб берди.

Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари давлат ва жамият ишларини бошқаришда фуқа-

роларга кўмаклашадилар. Улар ўз ҳудудларидаги ижтимоий-ҳўжалик вазифаларни ҳал этиш, оммавий-маданий тадбирлар ўтказиш, давлат ҳокимияти ва бошқарув органларига Республика раҳбарияти ва ҳукуматининг қарорларини бажариш мақсадида фуқароларни бирлаштиради. Конституцияда белгилаб қўйилганидек, «шаҳарча, қишлоқ ва овулларда, шунингдек, улар таркибидаги маҳаллаларда ҳамда шаҳарлардаги маҳаллаларда **фуқароларнинг йиғинлари** ўзини ўзи бошқариш органлари бўлиб, улар икки ярим йил муддатга раис (оқсоқол)ни унинг маслаҳатчиларини сайлайди. Ўзини-ўзи бошқариш органларини сайлаш тартиби, фаолиятини ташкил этиш ҳамда ваколат доираси қонун билан белгиланади».

Фуқаролар йиғинини раис (оқсоқол) тегишли халқ депутатлари кенгаши ёки ҳоким билан келишилган ҳолда заруратга қараб чақиради. Фуқаролар йиғини шунингдек, халқ депутатлари кенгаши, ҳоким томонидан ёки шу ҳудудда яшаётган фуқароларнинг учдан бир қисми ташаббуси билан чақирилиши мумкин.

Юқорида эслатилган Қонунда фуқаролар йиғини **раис (оқсоқол)**и ва унинг маслаҳатчиларини сайлаш тартиби белгиланган бўлиб, уларни фуқароларнинг йиғини (йиғилиши) тегишли туман, шаҳар ҳокими билан келишган ҳолда сайлайди.

Фуқаролар йиғинларда қатнашиш ҳуқуқига эга бўлган барча аҳолининг ярмидан кўпроги иштирок этган тақдирда йиғинлар ваколатли деб ҳисобланади, вакиллар йиғилишлари эса вакилларнинг камида учдан икки қисми келганда ваколатли ҳисобланади. Фуқаролар йиғини (йиғилиши)ни олиб бориш учун раёсат сайланади. Йиғинни раис (оқсоқол) ёки унинг маслаҳатчиларидан бири олиб бо-

ради. Барча масалалар бўйича қарорлар очиқ овоз бериш орқали ва оддий кўпчилик овоз бериш билан қабул қилинади.

Ўзини ўзи бошқариш органлари ўз-ўзларига берилган ваколатлар доирасида қарорлар қабул қиладилар. Бу қарорларни тегишли ҳудудда яшайдиган барча фуқаролар бажаришлари шарт.

Таянч сўзлар:

Президент институти, давлат бошлиғи, Президент ваколатлари, Мустақиллик Декларацияси, Мустақиллик асослари, Ҳокимиятлар бўлиниши, қонун чиқарувчи ҳокимият, ижро этувчи ҳокимият, суд ҳокимияти, Олий мажлис (Парламент), Қонунчилик палатаси, Сенат, Қўмиталар, Доимий комиссиялар, Спикер, Вазирлар Маҳкамаси, Хукумат, Бош вазир, Вазирлар Маҳкамасининг ваколатлари, Конституциявий суд, Олий суд, Олий хўжалик суди, вазирликлар, агентликлар, қўмиталар, марказлар, инспекциялар, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари, ҳокимлар, бошқармалар, бўлимлар, бўлинмалар, ўзини ўзи бошқарув органлари, қишлоқ, шаҳарча ва овуллар.

Савол ва топшириқлар

1. Ўзбекистонда Президент институтининг жорий этилиши ҳақида гапириб беринг.
2. Ўзбекистонда Президентининг ваколатлари нималардан иборат?
3. Мустақиллик Декларацияси ҳақида нима биласиз?
4. Мустақил Ўзбекистондаги ҳокимиятлар бўлинишига изоҳ беринг.
5. Олий Мажлис ва унинг фаолияти ҳақида гапиринг.
6. Парламентнинг ваколатлари ҳақида сўзлаб беринг.
7. Вазирлар Маҳкамаси ва унинг фаолияти ҳақида нималарни биласиз?

8. Вазирлар Маҳкамасининг ваколатлари ҳақида гапириб беринг.

9. Судлар ҳақида маълумот беринг.

10. Конституциявий суд ҳақида гапиринг.

11. Олий суд ҳақида маълумот беринг.

12. Олий хўжалик суди ҳақида нима биласиз.

13. Вазирликлар ва давлат бошқарувининг бошқа идоралари ҳақида маълумот беринг.

14. Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ҳақида маълумот беринг.

12-мавзу бўйича фойдаланилган адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. – Тошкент: Ўзбекистон. 2012.
2. Давлат қурилиши ва бошқаруви. Муаллифлар жамоаси. – Тошкент: Академия. 2007.
3. Худойбердиева В. Давлат бошқаруви органлари тизими ва маъмурий ислохотлар. – Тошкент: 2005.
4. Рустамбоев М.Х. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси: президентлик институти. – Тошкент: ТДЮИ, 2002.
5. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. – Тошкент: Ўзбекистон. 2012.
6. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. 2003, 23-сон.

**Ўзбекистон Республикаси Президенти
Ш.М.Мирзиёевнинг «Танқидий таҳлил,
қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгар-
лик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик
қондаси бўлиши керак»³² рисоласида раҳбар
масъулияти ва давлат бошқаруви ҳақидаги
мулоҳазалари**

Барчамиз учун азиз ва қадрли бўлган Ислоом Абдуганиевич Каримов бугун орамизда йўқ. Бироқ, Биринчи Президентимиз томонидан ишлаб чиқилган тараққиётнинг «ўзбек модели»ни амалга ошириш ва замонавий давлат барпо этиш борасидаги стратегик тамойилларга биз ўз ишимизда доимо суянамиз.

Бу тамойиллар Ўзбекистонда бундан буён ҳам сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий ўзгаришларни таъминлашнинг мустаҳкам пойдевори ҳисобланади.

Энди ҳар биримиз, энг аввало, давлат бошқаруви органлари раҳбарларининг вазифаси – ўзимиз масъул бўлган соҳа ва тармоқда ишларнинг аҳволини танқидий баҳолаш асосида зиммамизга юклатилган вазифаларни масъулият билан бажаришни таъминлашдан иборат.

Фуқаролар билан очиқ мулоқотни йўлга қўйишнинг янги самарали усул ва механизмларини татбиқ қилиш, жумладан, барча даражадаги ҳокимлар, прокуратура ва ички ишлар органлари раҳбарларининг аҳоли олдида ҳисобот бериш тизимини жорий қилиш керак. Ҳайлайманки, ана шу ишда Қонунчилик палатаси ва Сенат қўмиталари фаол иштирок этади.

³² Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. – Тошкент: «Ўзбекистон». 2017. – Б. 104.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳридаги, ҳар бир туман ва шаҳардаги Халқ қабулхоналари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг Виртуал қабулхонаси фаолиятини самарали ташкил этишни таъминлаш даркор.

Ҳокимлар ва уларнинг биринчи ўринбосарлари ўз услуби ва дунёқарашини тубдан ўзгартириши шарт.

Ҳар бир туман ва шаҳарда, республика аҳамиятига молик йирик корхоналар ҳиссасини эътиборга олмаган ҳолда, солиққа тортиш базасини кенгайтириш бўйича амалий чора-тадбирларни ишлаб чиқиш ҳисобидан Қорақалпоғистон Республикаси ва Тошкент вилоятининг барча туманларини субвенциядан чиқаришни сўзсиз таъминлаш керак.

Бу йил (яъни, 2017 йил, – Б.Э.) бошқа ҳокимликлар ва тегишли органлар учун ҳам субвенциядан қутулиш масаласида синов йили бўлади. Бунинг учун Макроиқтисодиёт комплекси таркибидаги вазирлик ва идоралар ҳар куни, ҳар ҳафтада самарали ва тинимсиз иш олиб бориши керак. Бусиз натижага эришиб бўлмайди.

Ҳаётнинг ўзи ва халқнинг талаблари бизнинг олдимизга амалий ечимини топиши лозим бўлган янги ва янада мураккаб вазифаларни қўймоқда.

Бу ўринда асосий муаммо, менинг назаримда, қуйидагилардан иборат:

Биринчидан, айрим идоралар ва уларнинг раҳбарлари реал ҳаётдан ва халқ эҳтиёжларидан маълум даражада узилиб қолмоқда.

Иккинчидан, тармоқ ва ҳудудларни ривожлантириш концепциялари ва дастурларини ишлаб чиқишда юзаки ёндашувга йўл қўйилмоқда.

Ва, ниҳоят, **учинчи** асосий камчилик – кўпчилик раҳбарларнинг мураккаб муаммоларни каби-

нетдан чиқмасдан, иқтисодиёт тармоқлари, ҳар бир корхонадаги, шаҳар ва туманлардаги, айниқса, қишлоқ жойлардаги ишлар қандай аҳволда эканини чуқур ўрганмасдан ҳал этишга одатланиб қолгани билан боғлиқ.

Шунинг учун бугун Бош вазир ўринбосарларидан ўзларига қарашли вазирлик ва идораларнинг адвокати бўлиб эмас, балки давлат манфаатларидан келиб чиққан ҳолда ана шу саволларга ғоят аниқ ва равшан жавоб беришни талаб қиламан. Шунингдек, комплекс таркибидаги ҳар бир бошқарув органи раҳбарига жиддий ва аниқ баҳо беришни сўрайман.

Ҳаётнинг ўзи ва ўтган йиллар тажрибаси ҳудудларни комплекс ривожлантиришни ва инфратузилма фаолиятини тубдан ўзгартиришни таъминлашдаги жиддий камчиликларни бартараф этишни талаб қилмоқда. Шу сабабли Вазирлар Маҳкамаси тузилмасида Бош вазирнинг биринчи ўринбосари раҳбарлик қиладиган янги комплекс ва департамент ташкил этилди. Уларнинг бош вазифаси қуйидаги икки йўналиш бўйича барқарор ишлайдиган тизимни ташкил этишдир:

Биринчи – туманлар, шаҳарлар, вилоятлар ва Қорақалпоғистон Республикасидаги кечиктириб бўлмайдиган ва истиқболли вазифаларни амалга ошириш юзасидан ҳокимлик ва тармоқларни бошқариш органларининг куч ва ҳаракатини аниқ мувофиқлаштириш. Мақсад – иқтисодиёт ва ижтимоий соҳадаги, энг муҳими, одамларнинг ҳаёт даражасидаги жиддий тафовутни бартараф этишдир;

Иккинчи – йўл транспорт, муҳандислик-коммуникация ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш ва модернизация қилиш бўйича дастурларнинг прогноз параметрларини ишлаб

чиқиш ва амалга оширишни назорат қилиш ҳамда уларга эришиш.

Яқуний мақсад – иқтисодиёт тармоқлари учун ишончли инфратузилмани шакллантириш, шаҳар ва қишлоқ аҳолисига қулай шарт-шароит яратиб беришдир.

Бундан ташқари, кечиктириб бўлмайдган бир қатор ўта муҳим вазифалар бор. Улар орасида давлат архитектура ва қурилиш қўмитаси тизимини тубдан қайта ташкил этиш, шаҳарсозликнинг эскирган методология ва нормативлари, капитал қурилишдаги номутаносиблик ва муаммоларни бартараф этиш, шунингдек, лойиҳа институтларининг самарасиз фаолиятини қайта кўриб чиқиш масалалари бор.

Бугун Бош вазир ўринбосари – Хотин-қизлар қўмитаси раиси Т.Норбоевадан кечиктириб бўлмайдиган қуйидаги вазифалар бўйича жавоб беришни ва уларни амалда ҳал этиш юзасидан аниқ таклифларни кутамиз.

Биринчи вазифа – биз учун муқаддас бўлган оила асосларини янада мустаҳкамлаш, хонадонларда тинчлик-хотиржамлик, аҳиллик ва ўзаро ҳурмат муҳитини яратиш, маънавий-маърифий ишларни аниқ маъмун билан тўлдиришдан иборат бўлмоғи зарур.

Иккинчи вазифа – аёллар ўртасидаги жиноятчилик, oilаларда ажралишлар кўпайгани, ёшларнинг турли диний-экстремистик оқимлар ва террористик ташкилотлар таъсирига тушиши каби халқимизга хос бўлмаган аччиқ ва нохуш масалалар билан боғлиқ.

Учинчи вазифа – аёлларни уларга муносиб меҳнат билан бандлигини таъминлаш масаласидир. Аёллар учун доимий иш жойлари яратиш борасидаги муҳим масала билан бир қаторда, ой-

лавий бизнес, касаначилик, хунармандчилик, томорқа хўжалигини кенг ривожлантириш ишлари ҳам оқсамоқда.

Бу ўринда расмиятчиликка, қоғозбозликка, ҳатто кўзбўямачиликка берилиш ҳолатлари ҳам кам эмас ва бу ҳақда кўплаб ҳаққоний мисолларни келтириш мумкин. Савол туғилади: кимни ва нима учун алдаяпмиз?

Шунинг учун Бош вазир ўринбосари Т.Норбоева бошчилигида Хотин-қизлар кўмитаси, Касаба уюшмалари федерацияси кенгаши, «Нуроний», «Маҳалла», «Камолот» тузилмалари, Дин ишлари бўйича кўмита, Савдо-саноат палатаси ва тижорат банклари раҳбар ва мутасаддиларидан иборат ишчи гуруҳлари ташкил этилсин.

Бизнинг навбатдаги кечиктириб бўлмайдиган ва истиқболдаги вазифамиз – «Электрон ҳукумат» тизими самарали ишлаштини таъминлашдан иборат. Ҳозирча у тўлиқ ҳажмда ишламаяпти. Айрим идоралар эса бу тизимга ёки уланмаган, ёки очиқ айтидиган бўлсак, уни нима қилишни ҳам билмайди.

Ҳокимларнинг мавқеи ва роли, уларнинг тумандаги, шаҳар ва вилоятдаги ишлар аҳволи учун шахсий жавобгарлиги Конституциямизда принципиал қоида сифатида белгилаб қўйилганини барчангиз яхши биласиз.

Биз ҳар доим уларнинг фаолияти натижаларига алоҳида эътибор қаратганмиз ва бундан кейин ҳам бу масала диққатимиз марказида бўлади.

Шуни инобатга олиб, яқинда барча бўғиндаги ҳокимликларнинг тузилмасига принципиал ўзгаришлар киритилди. Бунга қандай зарурат бор эди?

Биринчидан, ҳудудларни, айниқса, қолақ шаҳар ва туманларни комплекс ривожлантиришга доир энг муҳим устувор вазифани амалга ошириш заруратидан келиб чиқилди.

Агар ҳудудларнинг аҳоли жон бошига тўғри келадиган кўрсаткичларини солиштирсак, улар кун ва тундек бир-биридан фарқ қилади.

Иккинчидан, ҳудудий ва тармоқ бошқаруви самарасига, уларнинг ривожига холис баҳо беришни қийинлаштирадиган ҳолатлар мавжуд. Масалан, республикага бўйсунадиган йирик корхоналар кўрсаткичини чиқариб ташласак, вилоятлар ялпи ҳудудий маҳсулоти ҳажми жуда кичик бўлиб қолади.

Учинчидан, ҳокимликларнинг тузилмасини ишлаб чиқишда тўпланган тажриба ҳамда бир қатор вилоятлар ҳокимликларининг таклифлари ҳисобга олинди.

Тузилмага қўшимча равишда қуйидагилар киритилди. Барча вилоят, шаҳар ва туман ҳокимликларида ҳокимнинг иқтисодий ислоҳотлар ва тадбиркорлик масалалари бўйича биринчи ўринбосари, шунингдек, ёшлар сиёсати, ижтимоий ривожлантириш ва маънавий-маърифий ишлар бўйича ўринбосари лавозимлари жорий этилди.

Бироқ яна бир устувор вазифа бор. Бу – Бош вазирнинг барча ўринбосарлари, департаментлар, тармоқларни бошқариш органлари раҳбарларининг ҳокимлар ва уларнинг тегишли ўринбосарлари билан ўзаро яқин алоқаси ва фаолиятини мувофиқлаштиришни таъминлашдир. Энди самарали ишлаш барча раҳбарлар учун ҳам қарз, ҳам фарз.

2017 йил ва ундан кейинги белгиланган вазифаларни амалга ошириш учта энг муҳим талабга ҳал этувчи даражада боғлиқдир.

Биринчи – давлат раҳбари – Президентдан бошлаб барча бўғиндаги раҳбарларнинг якуний натижалар учун шахсий жавобгарлиги.

Иккинчи – ҳамма соҳада аниқ тартиб ва қаттиқ интизомни таъминлашимиз даркор. Яна бир бор

таъкидлайман, ишни биргаликда бажарамиз, на-
тижа учун эса ҳар биримиз шахсан жавоб берамиз.

Учинчи талаб – сафларимиз ва кадрларимиз-
нинг софлигини таъминлаш, ишдаги ҳар қандан
салбий ҳолатларнинг олдини олиш ва бундай ил-
латларнинг илдизини қуритиш.

Энг муҳим вазифамиз – мамлакатимизда тинч-
лик ва фаровонликни мустаҳкамлаш, одамларни,
халқимизни ҳаётдан рози қилишдан иборат. Бу-
нинг учун эл-юртимиз, аввало, биз, раҳбарларнинг
фаолиятидан рози бўлиши керак. Бунинг учун ҳар
бир раҳбар ўз аравасини ўзи тортиши, ўз соҳаси-
даги ишларнинг аҳволи учун ўзи шахсан жавоб
бериши керак. Шундан кейин жамиятимизда ўз-
гариш бўлади, ривожланиш бўлади.

Глоссарий

Аворизот – фавқулоддаги харажатлар учун тўп-
ланадиган йиғим.

Авқоф – масжид ва мадрасаларнинг вақф хўжа-
лиги билан шуғулланувчи.

Ажам – араб халқлари ва мамлакатларидан ўзга
юрт ва халқлар.

Азархурра – оташпарастилар сигинадиган муқад-
дас олов, ўт.

Айл – Амир Темур аскарӣ қисмларининг ўн на-
фарли бўлинмаси.

Айлбоши – ўн нафарли аскарӣ бўлинманинг ки-
чик зобити аскарбоши.

Амид ул-мулк – давлат ҳужжатлари ва элчилик
алоқалари вазири.

Амир ул-умаро – амирлар амири, бош саркарда.

Анимизм – руҳ ва жонга ишониш; ота-боболар
руҳига сифиниш.

Ариз – қўшин таъминоти билан шуғулланувчи ва-
зир.

Арк – ички қалъа, ҳукмдорнинг шаҳар ичидаги
қўрғон – саройи, қароргоҳи.

Аркбеги – подшо қароргоҳининг бошқарувчиси.

Атрабон – оташпарастилик ибодатхонасининг
руҳонийси, оташгоҳ хизматчиси.

Ахриман – зардуштийлик динининг зулмат, оч-
лик, уруш, ўлим, гуноҳ ва барча ёвузликлар.

Акурамазда – зардуштийлик динининг бош танг-
риси, ёруғлик, фаровонлик, сиҳат-саломатлик, тинч-
лик ва барча эзгуликлар худоси.

Банд – тошлардан бино қилинган сув омборининг
тўғони; сув омбори; тўғон.

Банно – гишт терувчи бинокор.

Бантак – қўл.

Барзикор – қўшчи, зироаткор, қишлоқнинг меҳнатқани аҳолиси.
Барид – кирим.
Барот – ижарага олиш.
Бек – эл-юрт, вилоят ҳокими.
Бегор – жамоат ишларига сафарбар этиш; ҳашар.
Бий – уруғ-қабилла оқсоқоли.
Бож – савдогарлардан олинадиган солиқ.
Боргоҳ – подшоҳ саройидаги қаср, қабулхона.
Босқоқ – мўғуллар ҳокимлик қилган XIII–XIV асрлардаги маҳаллий ҳоким.
Буронгор – қўшиннинг ўнг қаноти.
Бурж – шаҳар ва қалъа деворлари ва миноралари.
Бурғу – карнай.
Бўдун – чорвадор аҳоли; қора бўдун – қора, оддий халқ.
Вазир – девонхона бошлиғи.
Вағи – ибодатхона.
Вағипат – ибодатхона руҳонийси.
Вағизе – ибодатхона ер ва мулклари.
Висоқбоши – тўрт нафарли аскарӣй гуруҳ бошлиғи; чодир бошлиғи.
Далирпат – котиб, элчи, саркотиб.
Дебо – товланувчи нафис ипак мато.
Девон – вазирлар маҳкамаси.
Девонбеги – вазирлар маҳкамасининг бош маъмури.
Деҳнишин – ўтроқ, қишлоқ аҳолиси.
Деҳқон – илк ўрта асрларда «қишлоқ ҳокими», ер эгаси.
Дигир – чархпаррак ва чиқирларга ариқдан ёки чиқир хандақдан сувботиргич кўза.
Динор – бир мисқол (4,8 г.) оғирликда зарб этилган олтин ёки кумуш танга.
Довул – катта ногора.
Доруға – ҳарбий маъмур.
Доруғона – доругалар фойдасига олинадиган тўлов (солиқ).

Дуданг – ҳосилнинг олтидан икки ҳисобида олинадиган дехқончилик солиғи.
Дўлоб – чархпаррак; қудуқдан сув чиқарадиган чарх.
Ём – жом, савдо йўлларидаги қўноқ.
Жизъя – ислом динига ўтмаганлардан олинадиган жонбоши солиғи.
Жомеъ – жума кунлари жамоат намози ўқиладиган катта масжид.
Жория – чўри.
Жувонгор – қўшинининг сўл қаноти.
Жуйбон – сув тақсимоловчи мироб.
Зобитона – киримни ҳисобловчи моания ходими учун олинадиган тўлов (солиқ).
Закот – чорвадан олинадиган солиқ; тўпланган бойликдан даромад солиғи.
Зарбхона – чақа ва тангалар зарб этиладиган устахона.
Изофа – захира қисм.
Илми аруз – поэтика.
Илми қайъат – астрономия.
Икшид – илк ўрта аср вилоят ҳокими, хон ёки амир авлодлари.
Иқтоъ, иқтаъ – йирик мансабдорга ҳадя этилган ер ва мулк.
Каливар – илк ўрта асрларда йирик ер эгаларига қарам бўлган зироаткор қишлоқ аҳолиси; чорикор.
Кай ёки кава – паҳлавон, ботир йўлбошчи (ҳукмдор).
Калавачи – ип йигирувчи.
Калон – XIII асрдаги ер солиғи.
Канбул – қўриқчи аскарӣй бўлима.
Карбос – бўз; пахта ипидан тўқилган мато.
Кашоварз – илк ўрта асрлардаги озод қўшчи, зироаткор.
Каҳқол – кўз табиби.
Кешик – XIII асрда мўғуллар қўшинидаги захира қисм; гвардия, гуруҳ.

Кибор – аслзода улуғ кишилар.
Кориз – ерости сув иншооти.
Корикор – хизматкор.
Кофия – араб тили морфологияси.
Кошин – сирли, рангдор, қурилишдаги сопол безак.
Кох – сарой, ички қалъа, арк, ўрда.
Коҳин – ибодатхона хизматчиси.
Коропластика – маъбудаларнинг сопол ҳайкалча-лари.
Куҳандиз – ҳукмдор қароргоҳи, акропол, пойтахт.
Кўрагон – хон куёви.
Кўшк – истеҳкомли баланд қўрғон.
Лабиринт – танбур, далон, дарвозаолди истеҳком-ми (адаштирувчи йўлак).
Лавҳ – ёзув тахтаси, ёзув курсичаси ёки курси.
Лак – юз минг.
Лаҳм – ерости йўли.
Лойқоқ – сел лойқалари қопланган майдон.
Мадраса – олий диний илмгоҳ.
Мажус – оташпараст.
Мажусий – оташпарастлик диндори.
Манглай – илғор гуруҳ.
Меш – сув ёки қимиз олиб юрадиган тери халта ёки тўрва, саноч.
Мирхазора – минглик ҳарбий бўлинманинг ами-ри (сардори).
Мироб – сув хўжалиги бошқарувчиси.
Миробона – сув солиғи.
Миррих – зардуштийлардаги уруш, жанг ва гала-ба тангриси.
Мон сардарахт – бог ва дарахтзорлардан олина-диган солиқ.
Музорий – қўшчи, зироаткор, экин экувчи.
Мулк – хусусий ер.
Мулки вақф – мадраса ва масжидлар тасарруфида-ги ер-мулк, хайрли ишлар учун ажратилган мол-мулк.
Мулки девоний – давлат ерлари.
Мамлакан хос – давлат мулклари.

Мусаллас – узум ёки майиздан тайёрланган ши-рин шароб, май.
Муствафий – марказий ҳокимият девонхонаси дафтардор ҳисобчиси; молия вазири.
Муҳассилона – солиқ йиғувчилар учун тўлов.
Муҳраш – чит ва матоларга гул босувчи.
Муҳтасиб – тош-тарозу, нарх-наво ва мафкура назоратчиси.
Мушриф – сарой иш бошқарувчиси.
Муқтоъ ёки иқтоъдор – иқтоъ ер ва мулкларига эга бўлган ер эгаси.
Муҳораба (маҳораба) – жанг, уруш, ҳарбий тўқна-шув.
Муҳрдор – девонхонанинг муҳр сақловчиси; муҳр босувчи, муҳр соҳиби.
Наус – оташпарастлар хилхонаси, остадонлар сақланадиган мазор-қўрғон.
Наф – шаҳар ва қишлоқ аҳолиси.
Нафтандоз – нефтли ва пиликли кўзачаларни иргитадиган палахмон, ҳарбий мослама.
Намозгоҳ – ийд ибодатлари ўқиладиган масжид; ийдгоҳ.
Нова (нов) – сувташлагич тарнов; сувташлагич.
Ноҳид – зардуштийлардаги ҳосилдорлик ва фаро-вонлик маъбудаси.
Остадон (оссуарий) – сопол тобутча.
Оташгоҳ – муқаддас ўчоқ; ўтхона, оловхона.
Оҳангар – темирчи.
Пайза – мўғуллар даврида имтиёзли шахсларга бе-риладиган ёрлиқ.
Пайкон – камон ўқи ёки найзанинг тош, суяк ёки металл учи.
Палахмон – тошотар; ҳарбий қурол.
Пандус – кўтарма йўл.
Парчин – сирланган ранг-баранг ғишт парчалари.
Пойкор – кичик мироб; қишлоқ мироби.
Работ – ташқи шаҳар, карвонсарой.
Раис – шаҳар ҳокими.

Раъдандоз – ўтотқич; ҳарбий қурул.
Риёзиёт – математика.
Савқ ул-жайш – стратегия.
Садоқ – ўқдон.
Садоқхона – камон ва ўқдонлар омбори.
Сардоба (обдон) – пишиқ риштан қурилган гум-базали ҳовуз; сувхона.
Саришумор – жон боши солиғи.
Саррожлик – эгар ва жабдуқ ясовчи устахона.
Сатрап – вилоят ноиб (аҳамонийлар ва антик давр).
Сатрапия – маъмурий бўлим, вилоят (аҳамонийлар ва антик давр).
Стратег – мудофаа ва қўшин вазири (антик давр).
Саҳронишин – саҳройи, туякаш.
Соҳибқирон – кунчиқиш ва кунботиш эгаси, жаҳон эгаси, жаҳонгир, адолат соҳиби.
Соҳибн жамоа – ҳосил миқдорини белгиловчи маъмур учун йиғиладиган тўлов.
Соҳибн муаййид – мактубот ва ахборот вазири.
Соҳибн шурот – ҳарбий вазир.
Суворий – отлиқ аскар.
Суюрғол – олий табақа зодагонларига инъом қилинган ер-мулк.
Таважжуҳоти хорижий – фавқулддаги харажатлар солиғи.
Тамга – савдо божи; савдогарлардан олинадиган солиқ.
Таноб – 200-250 кв м ҳажмдаги ер майдони.
Тарбият ул-жайш – ҳарбий тактика.
Тиркаш – камондан ўқ узадиган нишон туйнуғи.
Тотем – уруғ ёки қабила жамоалари сифинадиган ҳайвон, ўсимлик ёки жисм.
Тотемизм – тотемларга сифиниш.
Тоқ ёки тим – усти ёпиқ бозор ва ҳунармандчилик растаси.
Тудун – турк хоқоналигининг вилоят ҳокимликларидаги вакили, вилоят ҳокими.

Туман – ўн минглик ҳарбий қисм.
Туман оғаси – ўн минглик аскарый қисм амири, қўмондон.
Тугро – давлат нишонаси, рамзи, герб.
Устурлоб – астраномия асбоби.
Ушр – ҳосилдан 10% ҳисобида олинадиган деҳқончилик солиғи.
Фармондор – бошқарувчи.
Фарна – зардуштийлардаги бахт ва толе худоси.
Фулус – майда мис чақа.
Хабаргир – хабарчи, айгоқчи, кузатувчи.
Хайлбоши – суворийлар амири, ўнлик амири.
Хандақ – мудофаа иншооти, зовур.
Харажу мараж – бошбошдоқлик, ўзбошимчалик, бебошлик.
Хатиб – дин пешвоси.
Хаттот – китоб ва рисолалар кўчирувчи котиб.
Хвабу – вилоят ҳокими, йирик ер эгаси.
Хватов – ҳоким.
Хирож – ҳосилнинг 25-33% ҳисобида олинадиган қишлоқ хўжалик солиғи; XV асрда бу солиқ «мол» деб юритилган.
Хонашумор – ҳар хонадондан олинадиган жон боши солиғи.
Хонақоқ – гарибхона, мусофирхона.
Хонбанди (конбанди) – сув омбори, катта ҳовуз.
Хоқон ёки қоғон – ҳукмдор, подшо.
Хушун – юз нафарлик ҳарбий бўлинма.
Хушунбоши – юзлик бўлинма зобити.
Чилангар – темирчи.
Чилангарлик – темирчилик.
Чиқир – туя ёки ҳўкиз қўшиб айлантириладиган сувкўтаргич иншоот.
Чокар – ҳарбий дружина, кўнгиллилар тўдаси.
Чокардиза – чокарлар қалъаси, турар жойи.
Чорикор – ҳосилдан 25% олиш ҳисобига ишловчи ёлланма қўшчи зироаткор.
Чоқпар – ўра.

Шайхулисом – дин ва им пешвоси.
Шаҳристон – ички шаҳар.
Шод – ўн минглик лашкар бошлиғи.
Шудон – XIII асрда олинган озиқ-овқат солиғи.
Элоқ – кичик юрт, кичик мулк.
Этногенез – халқ ва элатларнинг келиб чиқиши.
Ябғу ёки жабғу – эл-юрт ҳокими, маҳаллий ҳоким.
Ясовул – соқчи.
Ясоқлар – Чингизхон жорий этган қонун-қоидалар тўплами.
Ўлпон – ер солиғи.
Ўрдугоҳ – қўшин лагери тўхтайдиган қўноқ; подшо қароргоҳи.
Ўтлоқ ва сувлоқ – яйловлардан олинadиган солиқ.
Қабо – устки кийим, ёпинчиқ.
Қайр – дарё, анҳор ёки шоҳариқ бўйларидаги табиий намли ерлар.
Қам – шомон, кўк тангрига сифинувчилар эътиқоди.
Қаср – сарой, олий ва ҳашаматли бино.
Қопчур – мўғуллар даврида чорвадан олинadиган солиқ.
Қорахон – буюк хоқон.
Кутвол – давлат қурилиши бошлиғи, саркори, қалъа ва қўрғон соқчиси, қароргоҳ назоратчиси.
Қўрғон, қўрғонча – атрофи баланд паҳса девор билан ўралган дарвозали истеҳком.
Қўш – бир жуфт хўкиз билан ҳайдаладиган ер майдони.
Ғози – дин ҳомийси, дин йўлида курашувчи.
Ғозий – ғолиб.
Ғувокор – савдогар (илк ўрта асрлар)
Ғул – мунтазам қўшин.
Ҳазора – минглик аскарий бўлинма.
Ҳожиб – ҳарбий бошлиқ.
Ҳожиб ул-бузрук – қўмондон
Ҳожиб ул-ҳужжоб – бош қўмондон.
Ҳубби – зардуштийлардаги сув худоси, сув маъбудаси.

МУНДАРИЖА

Амир темур «тузуклар»ида давлат бошқаруви тизими.....	3
Салтанатни идора этишнинг ўзига хос томонлари.....	18
8-МАВЗУ. Бухоро, қўқон ва хива хонликлари	
давлатчилиги тарихи.....	25
1-§. Шайбонийлар даври давлатчилиги.....	25
Шайбонийлар сулоласи ҳукмдорлари.....	57
2-§. Аштархонийлар даври давлатчилиги.....	58
3-§. Бухоро амирлиги.....	84
4-§. Қўқон хонлиги.....	111
5-§. Хива хонлиги.....	147
6-§. Сўнгги ўрта асрларда қорақалпоқлар.....	181
9-МАВЗУ. Туркистонда чор россияси мустамакчилиги	
даврида идора усули ва бошқарув.....	197
1-§. Ўрта Осиё хонликларининг босиб олиниши.....	197
2-§. Чор россиясининг мустамака бошқарув усули.....	207
3-§. Вассал бухоро амирлиги ва хива хонлигининг сиёсий тузуми.....	232
4-§. Жадидларнинг миллий давлатчиликни тиклаш ҳақидаги ғоялари ва амалий фаолияти.....	241
10-МАВЗУ. Туркистонда советлар ҳукмронлигининг ўрнатилиши. Советлар олиб борган мустабид сиёсат..	258
1-§. Туркистонда совет ҳокимиятининг ўрнатилиши.....	258
2-§. Туркистон мухторияти.....	262
3-§. Туркистон автоном совет республикаси.....	268
4-§. Хива хонлигининг ағдарилиши Хоразм халқ совет республикаси.....	282
5-§. Бухоро амирлигининг ағдарилиши Бухоро халқ совет республикаси.....	292
11-МАВЗУ. Совет ҳукмронлиги даврида Ўзбекистонда давлат қурилиши ва бошқаруви.....	303
1-§. Ўрта Осиёда миллий давлат чегараланишининг ўтказилиши.....	303
2-§. Ўзбекистонда совет бошқарувининг мазмун-моҳияти ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий жараёнлар.....	311
3-§. Совет даврида қорақалпоғистон.....	323
12-МАВЗУ. Мустақил Ўзбекистон давлатчилиги: давлат қурилиши ва бошқаруви.....	335
1-§. Ўзбекистонда президент институтининг жорий этилиши.....	335

2-§. Мустақил Ўзбекистонда ҳокимиятлар бўлиниши ..	347
3-§. Давлат бошқарувида судларнинг роли	376
4-§. Вазирликлар ва давлат бошқарувининг бошқа идоралари	381
Глоссарий	395

Ўқув-услубий нашр

БАҲОДИР ЭШОВ

**ЎЗБЕКИСТОНДА ДАВЛАТ ВА
МАҲАЛЛИЙ БОШҚАРУВ ТАРИХИ**

Иккинчи китоб

Муҳаррирлар

Манзар АБДУЛҲАЙР

Саидмурод ХОЛБЕКОВ

Бадий муҳаррир

Сардор НАВРУЗОВ

Компьютерда саҳифаловчи

Дилдора ЖЎРАБЕКОВА

Техник муҳаррир

Умидбек ЯХШИМОВ

Лицензия рақами: АІ № 252, 2014 йил 02.10 да берилган.

Босишга 23.10.2019 йилда рухсат этилди.

Бичими 84x108 1\32.

Босма табағи 12,62. Шартли босма табағи 21,21.

Гарнитура «Bookman Old Style». Офсет қоғоз.

Адади 1000 нусха. Буюртма № 271.

Баҳоси келишилган нарҳда.

«Янги аср авлоди» НММда тайёрланди.

«Ёшлар матбуоти» МЧЖда чоп этилди.

100113. Тошкент, Чилонзор-8, Қаторгол кўчаси, 60.

Мурожаат учун телефонлар:

Нашр бўлими: (78) 147-00-14; (78) 129-09-72.

Маркетинг бўлими: (98) 128-78-43; (93) 397-10-87;

факс: (71) 273-00-14;

e-mail: yangiasravlodi@mail.ru

www.book.uz

ISBN 978-9943-20-674-8

9 789943 206748